

Порегица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Порегицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществателство на
МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ

*Порегицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ*

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2004

ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ

На корицата:

*Честване на празника Св. св. Кирил
и Методий от българите в град Драма –
фотография*

*Правилник на Вътрешната македоно-
одринска революционна организация, 1905 г.*

© Иван Гранитски, съставителство, 2004

© Петър Добрев, художник, 2004

© Издателство „Захарий Стоянов“, 2004

ISBN 954-739-443-6

*Седи, ни му шетай, а бре, бай Постоле,
воо нокъно време, по месечина.
На път те чекат, а бре, бай Постоле,
на път те чекат дор три посиа:
първа посиа, а бре, бай Постоле,
първа посиа – гърци ангарти,
втора посиа – турци джандари,
трета посиа – клети шпиони...*

Песен за войвода Апостол Петков
Ениджевардарски

*Заплакало е Марийово
за той ми Георги Сугарев:
„Каде си, Георги, да дойдиш,
каде си, страшен войвода,
от гърци да ни куртулиш...“
Викна ми Георги, подвикна:
„Слушам ве, браќа, слушам ве,
слушам ви гласот жалостен,
еве сум, браќа, кай идам
со триесе отбор момчина –
сите со пушки манлихер
и сос наган леворвери...“*

Народна песен

I

В началото на октомври Борис Глаушев напусна Преспа и още същия ден пристигна в О. Той бе избран за член на окръжния комитет на Вътрешната революционна организация, а скоро след това бе назначен за учител в една от о-ските прогимназии, също и за преподавател по френски и руски в долните класове на тамошната мъжка гимназия. Не беше по волята на Лазар Глаушев и Ния Глаушева това назначение на сина им; приеха го мълчаливо, като повиновение. Борис бе излязъл от солунския затвор нем-

ного отдавна, а О. по това време бе станал истинско бойно поле. Самият Борис прие новото свое назначение и повишение без радост, но с желание и тъкмо защото О. се бе превърнал на бойно поле. Желание, в което бяха всичките му мисли за дълг, за борба, за поробения народ, за всички тия неща и още повече за това, че той, както си мислеше, трябва да бъде тъкмо там, където борбата е най-ожесточена, дългът – най-тежък, любовта към поробените – най-горестна. Иначе той самият би се усъмнил в чувствата си за дълг, за борба, в своята любов към поробения народ. В Преспа какво – всекидневната организационна работа, чести разпри между гругарите от градския и околийския комитет, та и понадолу, малко повече грижи около домогванията на сърбоманите, а в О. – откритата битка срещу гърците, стрелби, убийства... Както в окопа на Разпоне през въстанието, в последния час, пред турския шик, който бе насочен към гърдите му.

Той остави багажа си в хотела и се отправи към училището. Беше късно следобед. В училището заваря само един от слугите.

– Пуснахме веќе децата – рече прислужникът. – Ти ела утре. Директорът иже рано, едва смогваме да отворим. Чакаме и други нови учители. Сѐ не стигат.

– Квартура ми е нужна... Не познавам добре града.

– Квартура много. Ето вземи по тая улица от училището надолу. Попитай. Само че тука се намират и гърци, и власи... Гледай да не попаднеш! По нашата махала – хе, на края, сѐ сме си наши. Кючук Булгаристан¹ ѝ казват. Ама галеко ще ти бъде.

„Виждо ти! Самочувствие... – мислеше си Глау-

¹ Кючук Булгаристан – Малка България.

шев развеселен. – Тук той като у дома си. Чакаме и други учители, чака и той...“

Приближи се и друг един, около тридесет и пет годишен мъж – небрежно облечен, отпуснат, небръснат от два-три дни, но на едрата му глава светеше съвсем нов, ярко ален фес.

– Директорът? – попита той грезгаво и сам си отговори: – Пак ли е излязъл?

– Ваша милост сѐ по това време – подигна рамена слугата. – Ела по-рано, та да го заварим.

Непознатият се загледа в Бориса с големите си, подпухнали очи:

– Колега, а? Харесваш ли ми феса? Виждам, очите ти взе. Щом стъпих в О., веднага хвърлих капелата. Европейски глезории! Фесът е великолепенна капа.

Борис почувства силно желание да му противоречи:

– Тук ние го смятаме за знак на турското господство.

– Дребнавост. До феса ли е стигнала работата ви! И горе, в България... като смениха фесовите с капели, мислят, че са свободни.

– Вие от България ли идвате? – попита Глаушев сдържано, готвейки се да си тръгне.

– Да. От България. А вие мечтаете как да отидете там, нали?

Борис кимна мълчаливо за сбогом и се отдалечи. Той мина през училищния двор, излезе на улицата.

Тук къщите бяха гъсто една до друга, с малки дворове и градинки, а други излизаха и направо на улицата, с бели или гъсто оранжеви или сини стени, с жезла на прозорците, с разкривени дървени балкони. Борис Глаушев се заглеждаше ту на една, ту на друга страна, негли да познае къде имаше свободна стая. От един прозорец зорко го наблюда-

ваше немлада жена и той позабави стъпки, готов да попита за квартира, но бързо отмина: усетил бе през отворената порта, че там, току зад портата, беше нужникът. „Голямо градище... Струнал се е много свет. Нема ги преспанските дворове...“

Пред друга порта по-надолу се бяха спрели няколко жени с плетива или тѣй, с празни ръце. Глаушев чу българския им говор, спря се. Не приличаха и те досущ на преспанските жени. Облечени бяха по-ярко, по-празнично и всички с пѣстри шкепета¹, една-две с начервени бузи. Гледаха го премного любопитно, без стеснение.

– Добър ден. Аз съм учител. Стая тѣрся.

– Учител? Тука, в нашето ли училище? Ами откъде си ти? Имаш ли си фамилия?

– У, пѣк ти! Не виждаш ли колко е млад още?

Най-после една се извърна към застаналата до нея:

– Ти, Фотино... нели имаш празни стаи?

Граднаха и другите към Фотина. Тя беше над петдесетгодишна жена, но се виждаше, че не иска да се примири с възрастта си. Косата ѝ беше кънорасана, опитала се бе да прикрие и бръчките си с белило. Гледаше младия човек усмихната, с нескривано възхищение и не бързаше да отговори, унесена в свои мисли. Борис познаваше тия женски погледи – така го гледаха много жени, откакто бе възмъжал, и в Преспа също, макар и по-скришом. Разглеждаха златните му къдри, спуснали се изпод аления фес, чистата, лека руменина по бузите му, очертаните твърди устни с провесените от двете страни лъскави мустаки, едва разрешени и по-руси от косата му; оглеждаха и целия му ръст от глава до пети – той беше висок и строен, с вече госта широки рамена и

¹ Шкепе – копринена кърпа за глава.

гърди, изпънати под високо закончаното сако. Гледаха го, загубили срам и приличие, но още по-трудно им беше да откъснат поглед от очите му – сини, пълни със светлина. Гледаха го с радостно възхищение или други с молба, или покорно, или с безсрамна алчност. В погледа на Фотина нямаше ни страст, ни жажда, а само радост – примирена, затихнала и може би примесена с меланхолия. Най-после тя каза:

– Имам, имам стая. Не знам дали гаскалът ще я хареса.

Глаушев позна по говора ѝ, че е гъркиня. Е, нищо – спомни си той за предупреждението на училищния слуга. Тръгнаха заедно и тя побърза да се похвали, сякаш се боеше да не би учителят да се откаже от стаята:

– Моят мъз е българин.

Влязоха направо от улицата в един мрачен трем под самата къща, постлан с влажен калдъръм, от двете му страни се виждаха плътно затворени врати на килери и отдавна напуснати стаи, а настръхна, зад къщата, ярко светлееше със закъснялата си зеленина неголяма градина. Крива гървена стълба водеше за горния кат, дъските ѝ бяха усърдно изтъркани и още влажни, покрити догоре с тъкана пътека, чиито шарки личаха сякаш още по-ясно в зрача. Търкани с къцана керемиди и още влажни бяха и дъските горе, на чардака, който разделяше на две страни стаите на горния кат. В дъното се виждаха прозорци, наполовина затулени от саксии и сандъчета с цветя, та слабата светлина, която проникваше тук, изглеждаше зеленикава. Борис усещаше и някаква миризма, която изпълваше цялата къща, сладникава и дори тежка, но позната и приятна. Стопанката, от приличие, не биваше да мълчи:

– Долу отдавна не живеиме... влажно е. Мъжът

ми работи там, когато е нужно... Свещи прави, свещар е той... („Ето – сети се Глаушев, – на восьък мирише тук, на восьък мирише цялата къща, като черква.“) Жената продължаваше на своя завален български език: – Ей тука си готвиме и си седиме зимно време, а тука спиме. Това пък ни е одаята за гости. Ето тука, ако ти хареса...

Тя отвори една врата и се отдръпна да му стори път. Замириша на застоял въздух, шарените завеси на трите прозореца, близо един до друг, бяха спуснати. Влязоха. Стаята не беше голяма, с миндер и твърди възглавници по цялата стена откъм прозорците, а край стената срещу вратата – редица столове, плетени с розоз. Голи бяха и четирите стени, наскоро варосани. Стопанката свенливо се усмихна:

– Никой не близа тука... Ние сме сами, деца нямаме. Аз сичко ще...

Борис пристъпи и подигна завесата на единия прозорец. Стаята беше над улицата, която вече тънеше в сянка, но небето сияеше високо над околните покриви, светеха розови и два варосани комини насреца – слънцето още не беше залязло. Като слънчево петно в сянката над улицата блестяха на отсрещния балкон цветя, китка до китка, в саксии и сандъчета, както на прозорците у Фотина. Младо момиче се бе привело над тях и грижливо ги почистваше, после се пресегна да вземе калайдисано гюмче с вода. Борис видя лицето му между бухнала тъмна коса, проследи за миг и бледата му ръка, но веднага спусна завесата. Обърна се и срещна очите на стопанката, пълни сега с лукав блясък.

– Добре – побърза да каже той. – Стаята ми харесва. Ще ми е нужно легло, една маса, лампа, по-силна лампа, а тук, на полицата, ще си наредя книгите...

Един хамалин пренесе вещите му от хотела.

Вечерта, когато свещарят се прибра от чаршията, Фотина започна още от вратата:

– Дадох празната стая. Добър ми се вижда човекът и хубав, хубав като ангел. Млад. Син може да ни бъде. Учител е в това училище, нашето тука.

– Учител. Е, харно. Ти ще му прислужваш, не аз. Е, харно, щом...

– За кирията и не попита.

– Това може да е добро, а може да бъде и лошо. Да. Може и да не мисли да плаща.

– Нее... Сто говорис! Такъв хубав човек...

Когато, вече по тъмно, Борис Глаушев потропа на портата, свещарят слезе долу със запалена лампа в ръка.

– Прощавай, гаскале. Заклучваме, щом се стъмни. Такова време, знайш...

И като за потвърждение на думите му, някъде, немного далече, се чува четири изстрела бързо един след друг. После веднага още два. Свещарят придръпна Бориса за лакътя и блъсна портата:

– Ето, пак катуриша некого. Я грък, я пък наш. Така е от некое време. През ден, през два, кажи го. Влизай, гаскале. Повели, влез. – Той припряно заключи портата, закачи и някаква желязна кука, провери дали е добре заключено с изпулени очи в червеникавата светлина на лампата, която се люлееше в ръката му. – Аз не, да речеш, от преголем страх, но в такова време портата ти да бъде добре затворена.

Качиха се горе, свещарят въведе наемателя в стаята му. На неголяма маса сред стаята беше сложена силна газена лампа с бял глобус. Наредено беше сега като за празник – със зелена кадифена покривка на масата, с нов прилепски килим от стена до стена, леглото в отсрещния ъгъл беше старателно опънато и с цяла купчина възглавници. Окачени бяха и

две цветни литографии в стъкла и позлатени рамки — отдалеко се виждаше черната къдрава глава на Отело, по-нататък, на другата картина, бялото замръзнало лице на Клеопатра, която поднасяше към разголените си кръгли гърди навита на спирала змия, но малката черна змия с двоен език и зъби като остри куки не изглеждаше страшна. Показа се и стопанката, щастливо усмихната, тя не сваляше очи от младия човек и очакваше одобрението му. Похвали я стопанинът ѝ:

— Тя, моята Фотина, умей. Като за гост, като за свой човек. Ние с нея повеке от триесет години... Побегна по мене — усмихна се горделиво той. — Нейните не я даваха, българин аз, пък тя гъркуня. Ама аз я обърнах на нашата вера, само езикът ѝ остана същият...

— Нели сме от една вера, християни сме и двамата...

— Християни, ама пак тръшнаха некого тая вечер. Не чу ли?

— Чух.

— Ти се прибирай по-ранко, гаскале, и не ходи много по града. Оглеждай се кой иде след тебе или срещу тебе. Те и на такива като мене теглят куршум, пък камо ли...

— Аз съм нов човек тук, в О. Немам врагове — каза Борис, без да погледне хазаите си.

— Нели си учител български... Стига ти това.

— Не пребират много ни едните, ни другите ко-го убиват.

— Вашите по не пребират, жено. Удариха поп Неделко, човек на седемдесет и кусур, ама той бързо изцеле, само десната му нога, влачи я като вдървена. Що им стори старият човек?

— Аз не казвам вашите, нашите... И едните, и

другите проливат християнска кръв, пък турците се радват.

Борис извади часовник от джеба на жилетката си, а двамата съпрузи се спогледаха, да си излязат от стаята му. Но младият човек рече:

— Ще те моля, стрико Василе, да ми дадеш ключа от портата. Требва да излеза, пък да не чукам, да ви будя.

Сепнаха се те и двамата, заговориха в един глас:

— Да излезеш ли? Сега, по това време?

После свещарят като да искаше да му препречи път:

— За ключ, аз имам два ключа от портата. Единия мога да ти дам, но... Но нели за това говориме, не е за излизане, учителю! Страшно е вън, люде падат! И сега, нощно време...

— Ти не се бой, чичко Василе. Дай ми единия ключ от портата. И да ти кажа, аз искам да влизам и да излизам тук, когато мене ми е угодно. Ако пък не си съгласен... Ти си стопанинът в тая къща.

— Не... Аз за тебе. За тебе се боя. Щом искаш... За ключа... ключа аз ще ти дам, влизай, излизай, когато ти е воля.

— Не е станало още дума за кирията, чичко Василе. Кажу, да си знам колко ще бъде. Ще ти дам нещо и в предплатата.

Борис посегна да извади пари, но и да отклони мислите на хазаина си.

II

Борис Глаушев бе влязъл вече във връзка с люде от окръжния комитет. Уговорена бе нова среща за тая вечер. Хазаинът му отвори да излезе и после затвори портата след него.

Улицата беше затихнала и пуста. По-нагоду тя

забиваше вляво и на заволя светеше газен фенер. Сега, в началото на нощта, светеха тук-там и прозорци през плътни спуснати завеси, през цепките на затворени капаци. Високите стени на дворовете, гъсто прилепналите сгради по на кат или два изглеждаха в мрака като струпани една върху друга. Борис се отправи накъм близкия завои и скоро излезе на улицата по десния бряг на о-ската река. Спря се на високия бряг, огледа се. Реката шумеше, клокометеше ниско долу, по невидимото каменисто корито. Водата слизаше от близката планина и не беше намаляла дори и през сушавите летни месеци. Малко по-нататък, от двете страни на един от многобройните гървени мостове, светеха фенери и ниско в тъмната сянка между зиданите с дялани камъни отвесни брегове трептяха мътни, едва доловими отражения. Борис чак сега забеляза колко тъмна беше нощта – прежътятлата есенна месечина още не беше изгряла.

По тая широка о-ска улица от двете страни на реката беше по-оживено. Мяркаха се човешки сенки, чуваше се и говор по-близо или по-далеч. Някъде нагоре, отвъд другия бряг на реката, светеше все още отворена кръчма или бакалница.

– Рибка ли ловиш?

На две стъпки пред Бориса се бе спрял непознат човек. Борис върна паролата, както беше уговорено:

– Прияла ми се е рибя чорба.

– Хайде да те заведа, заедно ще ядеме.

Тръгнаха мълчаливо по течението на реката. Вървяха дълго по едрия, прашен калдъръм. Минаха на отвъдния бряг, навлязоха в някаква махала с по-малки къщурки, но с по-широки дворове и градини. Мълчаха и двамата през цялото време. Най-сетне непознатият рече тихо:

– Ха тука.

Побутна една порта, мина през някакъв двор, влезе в друг през малка междинна вратичка, мина и през трети двор. Борис го следваше отблизо, но сянката на непознатия понякога изчезваше в гъстата тъмнина, оставаха само тихият шум на стъпките му. Някъде наблизо залая куче, ала те вече стояха пред вратата на една къща, която едвам се надигаше от земята. Вратата сама се отвори, като да ги бе очаквал някой зад нея. Влязоха в тъмно ходниче. Изпод друга една врата, също през ключалката ѝ, се процеждаше светлина и непознатият бързо пристъпи натам. Влязоха и двамата в не-голяма стая с нисък таван, на една от стените ѝ бе окачена запалена газена лампа. Край малка масичка седяха двама – мъже – единият го самата масичка, а другият по-далеко насреща.

– Ето, доведох го – рече непознатият.

Тоя го масичката едва кимна с едрата си, рано по-оголяла глава. Борис Глаушев го познаваше – беше Богдан Бобев, председателят на окръжния революционен комитет. Дребен и като че ли още по-дребен, както бе сигнал го масичката, бледолик мъж с черни очи и провесени черни мустаки. Необикновено едри, като главата му, бяха и неговите кокалести ръце. Той спря върху Бориса къс, съсредоточен поглед и каза:

– Седни, Глаушев. Ти... Свободен си.

Борис едва сега, на светло, видя спътника си, който бързо изчезна зад вратата. Председателят продължи разговора си със сигнала срещу него, както да бяха сами в стаята:

– Разправяй по-нататък.

Другият – млад мъж в извехтяло и неудобно градско облекло – изви очи към Бориса, който бе седнал

край стената срещу вратата, но председателят помръдна с мустаки: продължавай, щом ти казвам!

– Сичко вървеше добре, господин Бобев. Нели казах... Стоиме гвамата с Кузо и чакаме, както бехме решили. Янис се загаде отгоре тамам навреме. Аз извадих да запаля цигара, като че друга работа си немам. И гледам под око как ще я свърши Кузо. Приблужи се Янис на две-три крачки и Кузо извади леворвера – так, так, так, так! Четири пъти право в него. Видех как се хвана с две ръце за гърдите Янис и отвори уста, ама глас не се чу. Свърши се, си рекох. Ама Янис бръкна в пояса си, извади и той леворвер. Докато... Так, так – и той два пъти в гърдите на Кузо. Кузо се опули, ей такива очи, и току падна ничком. Не мръдна повече.

– А ти?

– Аз... що? Веднага след Кузо падна и Янис. С четири бе ударен, ама преди да пукне, изяде и Кузо. Аз немаше какво да правя. Тръгнах си. Двама заптии веке тичаха насам. Да ме хванат – леворвер в пояса ми.

Председателят беше недоволен, тъмните му очи святкаха остро. Борис се досети, че ставаше дума за изстрелите, които и сам бе чул тая вечер: четири и после още два. Бобев каза бързо, сърдито:

– Защо не го оставихте да отмине? И... в тила му. Може и с един куршум само.

– Кузо... нели го знайш. Аз, казва, в гърдите му. Очи в очи. Да не мислят гърците, че се боиме.

– Глупости! Заповедано му беше да свърши работата. Той на дуел ли излиза? Да знаете всички, и ти запомни добре: пращат те да свършиш каквото ти е заповедано, а не да делиш мегдан. Ето какво стана с Кузо. Като е за юначество, то е друго, ще има кога да го покажеш. Хайде, прибирай се!

Бобев и Глаушев останаха сами. Бобев веднага премина на друг разговор:

– Как вървят работите по Преспа, по околията?

– Там е по-спокойно, както виждам. Мина вече доста време от въстанието, поуспокоиха се хората по селата, макар по изгорелите села да е много тежко и сега. Ти знаеш, имаме вече две чети в околията, а по Железник ходи пак Марко Чендов с осем души. Ние там с народа поне сме по-спокойни. Гледаме с оръжието пак да се постегнем.

Богдан Бобев се загледа някъде, черните му очи блесяха силно срещу светлината на лампата. Едрите му ръце тежаха върху масичката, сложени там и сякаш забравени. Или това беше от умора. После той започна отново.

– Да, вие там с народа. Изгоре той във въстанието, реки кръв проле, страда като грешен дявол, люти зими прекара без покрив, без хлеб, пред никого не се оплака, никого не предаде. По работата си тръгна. И пак за оръжие ще мисли. Народът! И вие с него, даскалите. А ето какво е положението иначе, може да знаеш, но може и да не знаеш всичко – обърна той очи към Глаушев. – Отгоре, от север, напират все повече сърбите, отдолу, от юг, напират още повече гърците. За плячка. За земя, за живи човешки души. С оръжие и със злато. И пак върху същия този народ. С огън и меч повече, нежели със злато. Свици им се златото. Народната кръв е поевтина. Турците им помагат и си гледат сеир. Наша България... и тя себе си гледа най-напред. И в нея беснеят триста дяволи. Вие там, по Преспа, сте по-далеко, но и до вас ще стигне огънят. Ако не го спрем, ако не го потушим.

– И до нас се усеща вече горещината му.

– Как... как и до вас?

— Ами нали чуваме какво става. И после... Ние впрочем писахме на окръжния комитет за това... Сърбите се опитват вече и у нас, в Преспа. Прати-ха учители, училище отвори-ха, отвори-ха параклис. Отскоро е наистина, но... Опитват се да събират хора. Но и по-рано, преди въстанието, имаше в Преспа такава подкваса.

Бобев не чу последните думи на Глаушев. Дясната му ръка едва се помръдна върху масата, каквато беше едра и тежка:

— Ще ги изгоните. Веднага ще ги изгоните. Учителите. И чуكنете некого от тях там, който много се старае.

По бледото лице на председателя нищо не се промени. Не повиши той и глас.

Замълчаха и двамата. После Глаушев заговори изтихо, с наведени очи, като да говореше сам със себе си:

— Казах... по-спокойно е там, по нас. Но не е, не е точно така. Народът... да, народът си е все същият. Като, като земята. Четите се възстановиха, а Марко Чендов не е и напускал района си. Селяните сами го потърсиха още веднага след въстанието, къщите им още пушеха от пожарищата. Да — той дигна сините си очи срещу председателя и продължи угрижен, със същия тих глас: — И все пак нещо се промени и още повече се променя. Горے най-много, сред нас. Дървото се люлее от ветъра от корен, но върхът му се развева и преви-ва на всички страни. Това ми иде наум.

Богдан Бобев спря тъмния си бдителен поглед върху лицето му, а Глаушев продължи:

— Такива сме ние всички: мислите ни далече изпреварват нашите дела... това, което наистина можем да направим. Летят надалеко мислите ни. Ние,

гаскалите, загубихме страха си, страхопочитанието си пред Организацията. Ние, гаскалите, и всички, които се сметат за по-знаещи. Или, още по-точно, всеки по своему, със свой ум решава работите на Организацията. И ние там, в Преспа. Често се караме. Караме се, спорихме и преди, но сега няма ни страх, ни почит. Трудно се върви така вкупом, с една и съща обща идея. Всеки със свои мисли върви.

— Хм... — пробягна нещо като усмивка по възбелите устни на председателя, но погледът му остана непроменен. Той добави: — Тук още повече. Ще видиш. Законът трябва да се възстанови. Законът на Организацията. Той е един и не се променя. Иначе върхът, който се люлее и преви-ва, ще изкорени и дървото.

Борис Глаушев нищо не отговори. Нямаше и време. В стаята влезе нов човек, веднага след него — втори.

III

В стаята се събраха петима мъже. И Борис Глаушев с тях. Познаваха го всички или бяха чували за него, за участието му във въстанието. Разговорът им започна като да не беше преставал никога. Това бяха люде-те на окръжния революционен комитет.

— Е... Пак за същото. И днес пукотевици — каза един от тях с глух, но напрегнат глас и преди още да сегне.

Той беше госта висок мъж с приподигнати, остри рамена и хлътнали гърди. Единственият българин в О., който носеше шапка за разлика от всички останали поданици на падишаха, който бяха задължени да носят фесове. Шапки носеха само консулите и групи някои чужденци. Бобев едвам го погледна:

— Да. Пак за същото, Кибаров.

Кибаров захвърли в ъгъла на мшидера край отсрещ-

ната стена широкополата си шапка и седна с дълбока въздишка. Той имаше гъста тъмноруса брада и оголяло види се от някаква болест теме, та изглеждаше много по-възрастен, макар да нямаше повече от трийсет години. Поел дъх, Кибаров продължи с още по-напрегнат глас и като да се гневеше, че гласът му беше такъв глух, изби и червенина по лицето му:

– Да, все същото, докато си счупим главата. Сега е все още за сметка на тези, които пращате да убиват. Ето и него са убили тази вечер, терориста. Жалко за добрите момчета. Те мислят, че гинат за Македония.

– Разбира се, че гинат за Македония. Нима за мене ли или за тебе? – чу се друг глас, ясен и силен, приятен за слуха, но и малко насмешлив.

Кибаров отпрати напътък тъжен поглед и не отговори веднага. Там, в другия ъгъл на мундера, бе седнал Венчев, също около трийсетгодишен мъж, хубав и напет, с големи, някак отдалеко втренчени очи, удобно прехвърлил нога върху нога. Те и двамата с Кибаров бяха учители в мъжката гимназия, но някои в О. знаеха и това, че Симеон Венчев бе завършил Военното училище в София.

– Тебе аз и не питам – каза след минута Кибаров и като че ли отеднаж се бе успокоил, та и червенината изчезна от лицето му. – Знам какво мислиш ти, отдавна ми са известни всичките ти мисли. Не са и много те, твоите мисли.

– Пак ще започнете... – рече с досада Бобев.

По хълмналите бузи на Кибаров отново се появи червенина, но погледът му остана все така скръбен. Той оправя, както имаше обичай, дългата си коса зад ляното ухо с разширени пръсти – искаше, види се, да запази спокойствие и продължи вразумително:

– Вие същото и аз същото. Докато не го проуме-

ете. Ние започнахме опасна, кървава борба с гърците и хвърляме в нея най-добрите си хора. Кръвта на този народ изтече още през въстанието, едва-що са минали две години оттогава. Вие не искате да я пестите, не ви е скъпа народната кръв. Пак ще повторя и нема да престана да повтарям: с гърците трябва да се разберем. И те са като нас синове на Македония.

– Хм! – повдигна широките си опнати рамене Венчев, стисна презрително устни. – Да се разберем... Синове на Македония!

Председателят махна към него с бялата си едра ръка, стърдото присвил вежди, но гласът му прозвуча по-меко, сговорчиво:

– Още на прилепския конгрес се реши да се излезе с оръжие срещу чуждите пропаганди и срещу техното оръжие. Там беа и Даме, и Пере, и Гьорче, макар че той, Гьорче... Мисли се и всичко се премисли. Синове на Македония, казваш – едва сега дигна очи той към Кибаров. – Гърция, гръцкият крал, праща тук свои офицери и мнозина от тия, които влизат с гръцките чети в Македония, са крители, а не македонци, македонски гърци.

– Това е верно – кимна Кибаров. – Верно е, но и от България влизат офицери и тамошни българи.

– Ти за мене ли... – праметна рязко нозе Венчев, както бяха една върху друга. – Аз също съм това, което наричате македонец, в Македония съм раждан и преди да дойда тук, свалих българската офицерска униформа. А ти знаеш, които български офицери влизат в Македония като офицери и не се погочияват на Вътрешната организация, ние ги обзоръжаваме, връщаме ги и даже ги убиваме. Офицери и други като тех тамошни хора. Ти знаеш това добре, твоите приятели водят със Сандански...

– Венчев! – прекъсна го Бобев строго. – Не може

ли да се говори по-човешки? Вие двамата винаги на кава я обръщате.

– Говоря открито. Лъжа ли е, че...

– Открито говориш ти – прекъсна го сега Кибаров, – открито говориш, но винаги говориш, което мислиш. Е, що... Ние нема да търпим в Македония върховисти и каквито и да са агенти на Фердинанда, на българските правителства, на шовинистичната великобългарска политика, на българския империализъм и държавнически национализъм. Нема да търпим и такива като тебе, които от македонската народна кауза искат да правят своя лична кауза.

– Кибаров... – опита се пак да се намеси Бобев.

– Моля, моля – подвикна Кибаров. – Не ме прекъсвайте! Устава на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, другари! Той е доста остарел вече, не можах да го подновят достатъчно и на прилепския конгрес, но има в него един основен принцип: свобода за всички в Македония и Одринско, за всички македонци и одринци, без разлика на вера и народност. Свобода даже и за турците, за турския народ в Македония и Одринско. А колко пъти ние с вас тук сме се опитвали да влезем във връзка с туркашните гърци и да се разберем, да ги убедим, че нашата организация се бори за свободна, автономна Македония, а не за велика България?

– Ти блануващ, човече!

– Не бланувам аз, Венчев, а искам да ти припомня, да припомня на всички ви това, в името на което сте се клеели, когато сте се посвещавали на македонското народно дело. Какво искате вие? След едно злополучно въстание срещу турците да се хванем за гуша с гърците и сърбите ли? И вече сме се хванали, кръв се пролива вече! Накъде по този път?

Нашето народно дело е дело освободително, а не националистическа разпра.

Богдан Бобев дигна ръка, за да спре всекиго, който би се опитал да му попречи, и започна:

– Аз нема да кажа, че блануващ. Но ти, Кибаров, говориш така, по книга. Да отидем при гърците, а те защо не идват при нас? Не е верно, че не сме правили опити. Правили сме още преди въстанието, още като започна Организацията. Те се подиграваха с нас и отидоха с турците против нас. Вие, казваха, лъжете, че уж за свободна Македония, а искате да я присъедините към България. Сега пък с чети навлизат от Гърция и не против турците, а против нас. За сърбите и да не говорим. Колко сърби има в Македония... неколцина там сърбомани, но ето и Сърбия праща чети против нас. Не против турците, а против нас!

– Требва да ги накараме да ни поверват. Това е всичко. Та нема ли наистина между нас такива, които говорят за автономия, а мислят за присъединение към България? И такива са много повече. Ето и между нас. Ето Венчев, ето и чичко Гьоре Коцев...

На плетен стол близо до вратата седеше Гьоре Коцев, човек от чаршията, мълчалив и стеснителен пред учените гаскали. Той пушеше цигара след цигара, русите му рошави мустаки бяха все забукани в тютюнев дим. И сега тъкмо палеше нова цигара, но свали ръце, за да отговори:

– Защо да си кривя душата, гаскале? Аз съм за автономията, защото не може иначе, не може с България, нема да ни оставят. Но казах: за автономията съм.

– Ти поне си по-искрен, чичо Гьоре. Помислете всички, ако наистина милеете за този народ: накъде вървим с този ум? Ние плюем върху нашия устав.

И ето последствията, както беха предвидени още на времето от тези, които създадоха Организацията и нейните основни начала. Сега ние против всички и всички против нас.

— Та в нас ли е вината? Ние се отбраняваме, Кибаров — подигна рамена Бобев.

— Ще се отбраняваме, когато е нужно, ще браним Македония от всички нейни врагове, но най-напред с нейната правда, а после с оръжие. В Македония и сега не бива да се прави разлика по вера и народност. Да дадем пример как трябва да живеят народите по целия свет. И ще дадем добър пример, като поверваме сами, като накараме и другите да поверват във високите и чисти принципи на нашето народно дело. И знаете ли що мисля аз? Всички ние в Македония, и гърци, и българи, и власи, та и турци също, да заработим за създаването на едно общо политическо съзнание, общо за всички македонци, общо и отделно...

Прекъснаха го присмехулни провиквания от разни страни:

— Охо!... Ами бре, даскале... Що говориш! Общо и отделно, а?

— Хе-хе! — засмя се весело, престорено добродушно Венчев, а после притисна ръце към корема си и избухна в несдържан смях: — Ох... ох... Ще се загуша. С гърците, а, с гърците едно общо политическо съзнание и отделно от техните сънародници в кралство Гърция... — Смахът му отеднаж пресека и той рече навъсен: — Ти си направо луд, господин Кибаров.. Никой от гърците, и най-последният, никога нема да промени своето съзнание и никога нема да се отдели от своите сънародници. Власите също, ами турците? Ти просто не знаеш що говориш. И си член на окръжен комитет. Кой те е довел

между нас? Тебе не ти е местото тук, между нас.

— Вие се смеете, но аз знам що говоря и, съм последователен. Нека ние българите именно първи да дадем пример! — Той млъкна за миг, втренчил поглед във Венчев, и отеднаж рече: — Ти като че ли се опитваш да ме заплашваш. Кой ме е довел... Аз съм там, където ме води моят дълг, моите убеждения, моята верност към народа, към работния народ.

Венчев нищо не отговори.

Борис Глаушев през цялото време слушаше мълчаливо. Той местеше поглед ту върху Кибаров, ту върху Венчев, после навее очи и бледа сянка забули по сърналото му лице. Гласовете на спорещите кънтяха в слуха му чужди и враждебни, падаха с всяка дума като удари там, където беше голямата болка, недоволството му, гневът му поради непрестанните несъгласия между людеите на Организацията. Там, в Преспа, споровете бяха по-тихи и по-гребнави, но тук, по-нагоре, различията и несъгласията бяха по-дълбоки, бяха вражда и съперничество, бяха омраза. Какъв беше тоя бяс, който изправяше един срещу друг люде, които се бяха обрекли на едно и също дело, които се бяха свързали с една и съща клетва? Не можеха ли тия люде да смирят своите чувства, да ги въведат в едно общо съгласие, да ги подчинят на една обща мисъл — великата мисъл за спасението на отечеството? Тя беше една и съща, единствена за всички. Стефан Кибаров беше по-последователен, но докъде по неговата пътека? Можеше ли той да победи всички след себе си? Не, не можеше да отведе всички толкова далеко. Трябваше да се върви дотам, докъдето могат да стигнат всички заедно. За делото бяха всички нужни. Какво е това негово общо и отделно съзнание между българи, гърци, турци? Илюзия, мечта някаква или просто безсмислица. Все по пътеката на

Кибаров, според неговата последователност, но колцина биха стигнали до самия ѝ край? Как ще се отдели той самият от своите, от своя народ, за да потърси единство с чуждите? Как ще се отдели всеки един от тия люде от народа си, за да потърси чуждия народ? Невъзможно! И ненужно, ненужно...

Борис Глаушев се изправи и на часа привлече погледите на всички там. Той започна изтихо, колебливо – не можеше отеднаж да подреди мислите си, но тихият му глас изпълни стаята:

– Не е нужно да се отделяме от народа си. Не е и възможно. Колцина ще го направят? Човек остава самичък, далече от своите, не ще се приближи и към чуждите, чуждите няма и да го приемат. Това ще бъде още един повод за още по-големи разногласия между нас. Нам ни е нужно да бъдем всички заедно и на едно място. Да вървим по пътя, който ще ни събере, а не да търсим все нови пътища, които ни разединяват. Ние ще надвишем, ако сме всички заедно. – Той повтори със засилен глас една своя мисъл: – Ще вървим готам, докъдето можем да стигнем всички заедно. Не по-далеко. Каквито и други пътища да се откриват пред нас. Повече от всичко е нужно да бъдем заедно. За нас особено, за нас тук и за всички, за целия народ български, над който тежи едно общо... проклятие, една обща зла съдба. Да привлечем на общия път за Македония и другите... гърци, власи... Това е нужно, това е решено, ние имаме общи цели, но който се отдели от своите, остава сам. Който се отделя от стадото, вълците го изяждат. Мене и в тоя момент, като помисля, обхваща ме страх... обхваща ме мъчително чувство на самотност, на безсилие и...

Тихо беше в стаята, но Глаушев забеляза, че вече не всички го слушаха с еднакво внимание. По лицето

на Симеон Венчев се четеше нетърпение, а по лицето на Стефан Кибаров – някакво снизходително търпение. Глаушев млъкна смутено. Стори му се, че говори неясно, неразбрано. Или тия люде не искаха да го слушат! Той чу отдалеко гласа на Бобев:

– Свърши ли, Глаушев?

Борис се отпусна на стола си незадоволен, гневен. Той не можеше да каже ни дума повече поради настанилия в него смут, не можеше да намери най-силните, най-правдивите думи, за да застане срещу тия люде, които не искаха да го слушат, а настояваха да кажат своето. Стефан Кибаров продължи тъкмо оттам, където малко преди това бе спрял:

– И млчанието ти, Венчев, е отговор. Виждам и лицето ти, такова, надменно. Обаче, уверявам те, няма да ме уплашиш. Тебе аз искам да ти кажа и друго нещо. Наблюдавам те, виждам, искаш да властваш. Да се качиш на главите ни. Да вземеш ти командата.

Венчев помръдна едното си рамо, попристисна хубавите си твърди устни. Кибаров продължи спокойно:

– Реши се пак на конгреса в Приленско ръководящите в Организацията да се избират от всички членове, а не кой както успее да се наложи на другите. Нашата организация е народна и демократична, с демократични начала. Тя е дело и изразител, проводник на народната воля, а не на лична некаква воля. Така и се прави вече, така и аз дойдох тук, между вас, господин Венчев, не по твой вкус, а по силата на народния вот. Макар че все още...

Венчев го прекъсна, без да го погледне:

– Това е революционна организация, другарю, а не църковна община, та да се надпреварваме, както вие с народняците в България. Народен вот...

глупости! Под щиковеите на аскера! Но ти гледаш книжките си, Маркс и Енгелс, а не това, което е пред очите ти.

– Йордан Пиперката... – чу се насмешлив глас откъм другия край на стаята, – решил Пиперката да прави избор за нов комитет в неговия район, ама според новия правилник. „Ето, казал на селяните, сега вие ще избирате, такава е новата заповед, по ваша воля ще бъде. То се знай, Миро Конев, един път, ще бъде в комитета, също Георги Неделков, а и Ристо Загорчанец ще бъде, но пак вие ще решите, такава е новата заповед.“ Кой ще прекърши думата на Йордан Пиперката, пръв войвода на Демирхисарско и Кичевско, турците и в съня си треперат от него? И всички селяни, събрани там, в един глас решават: „То се знай: Миро ще бъде и Георги, и Ристо Загорчанец! Них избираме ние.“

Гьоре Коцев свенливо се усмихна и пусна ново кълбо чад през русите си мустаки. Кибаров потърка чело с върха на пръстите си, събираше мисли за обстоен отговор, ала в същия миг в стаята се втурна друг непознат мъж, както се бе затичал откън. Ръбестата адамова ябълка на разголената му шия подскочи, гласът му прозвуча хриплив и леко разтреперан:

– Големи девриета¹ идват насам от три страни. Пак обиск на махалата или...

Наскачаха всички. Само Бобев не се помръдна от мястото си, макар лицето му да побледня още повече. Не се помръдна от мястото си и Борис, огледа се, не знаеше що да предприеме. Бобев едва го докосна с разсеян поглед и се обърна към непознатия:

– Близо ли са? Откъде идват?

¹ Деврие – военен или полицейски патрул.

– Едното трябва да е вече към чешмата. Другото току-що забиваше край фурната, а трето пък иде откъм реката.

Бобев стана. Кибаров тъкмо оправяше с пръсти косата си, сложи си и шапката. От вратата, вече на излизане, Симеон Венчев му подхвърли:

– Ако те срещне деврието, ще те помисли за френски консул.

Кибаров също се отправи към вратата. В стаята останаха сами Глаушев и Богдан Бобев. Бобев взе от масата сложени там снопче книжа и ги турри във вътрешния джеб на самото си:

– Това не бива да остава тук. Може да догласат агаларите и... Писма. Архива. – Оглеждайки се бързо, сякаш се боеше да не забрави нещо, той добави: – Ти с мене. Не познаваш О. – И дигна очи към Бориса: – Имаш ли оръжие?

Борис мълчаливо поклати глава. Бобев извади от пазвата си черен, лъскав наган, подаде му го през масата с цевта надолу:

– Вие там, в Преспа, слободия. Нов е. Пълен е. Хайде!

IV

Всички се пръснаха по разни посоки още от двора на гостоприемната къща. Това беше една нова махала на О., в която живееха само българи, преселили се повечето от околните села и най-много след въстанието; бяха все люде на Организацията или нейни помощници с жените и децата си заедно. И беше цял лабиринт тая махала – всяка къща, всеки двор и градина се свързваше с тайни проходи и междинни братички, та можеше да се мине на голямо разстояние през махалата, без да се излезе на улица.

Не се знаеше дали не бе извършено предателство и дали девриетата не идваха направо да заловят хората на окръжния комитет, или пък това беше още едно от безбройните претърсвания на бунтарската махала, но застрашените побързаха да се отдалечат през дворовете и градини от къщата, в която се бяха събрали. Само Стефан Кибаров излезе направо на улицата и докато в началото бързаше, за да се отдалечи по-скоро, после се отпусна и тръгна спокойно, като да се връщаше от разходка. „Ще ме заловят на улицата и що друго? — мислеше си той. — И в мене нема да намерят нещо подозрително.“ Той се натъкна тъкмо на деврието (цял един взвод аскер), което беше предвождано от началника на полицията в О. Сабри ефенди. Кибаров се насочи да мине през аскера, нямаше и къде другата да свие, но на две стъпки пред него се изпреди в тъмнината самият башполиц¹, учителят чу неговия тих, но ясен, твърд глас:

— Къде по това време, гаскале?

Сабри ефенди говореше добре български и познаваше всички по-видни българи в О., пък и в другите градове на окръга, но учителите и свещениците познаваше най-добре.

— Ето, вървя си мирно по улицата, Сабри ефенди — отвърна Кибаров с предизвикателно спокойствие. — Забранено ли е?

— Не е забранено, гаскал ефенди, не е забранено. Макар да е наредено с фенер да се ходи нощно време. Но ти, хелбете², не си ни крадец, ни убиец, може даже и оръжие да не носиш в себе си.

— Оръжие аз не нося.

¹ Башполиц — главен полицай, началник на полицията.

² Хелбете — разбира се.

Полицаят се послуша за миг, да познае истината по думите, по гласа на забелия гаскал, който ходеше по града като плашило с тая капела, с това косище и брадище... Не, той не носеше оръжие, но дали не би се намерила в него някоя хартийка, някое интересно писъмце? И башполицът каза с тихия си, ясен глас:

— Аз ти вервам, гаскал ефенди, но — посочи той с глава застаналия до него офицер, — но ето забитинът¹ на аскера не иска да те пусне, иска да те обискираме.

Той се извърна, промърмори нещо на турски и веднага двама заптии застанаха от двете страни на Кибаров. Донесоха отнякъде и запален фенер, който се полюляваше в ръката на някакво заптие и нахъсаната му светлина опипваше хората наоколо, навъсените им лица, оръжията им. Един онбашия² старателно претърси учителя, но намери само носната му кърна, часовника и няколко гребни монети в джеба на жилетката му. Полицаят стана още по-любезен:

— Прощавай, гаскал ефенди... Но не ходи нощно време, ефенди, по такива места, нели виждаш, може и нещо по-лошо да ти се случи.

— А вие, ефенди, не закачайте мирните люде.

Стефан Кибаров би желал да нареди добре полицая, но бидейки член на окръжния комитет на Организацията, стесняваше се да играе ролята на невинно засегнат поданик на падишаха. Гласът на полицая стана по-строг:

— Мирните люде ние не закачаме, гаскал ефенди. Ние търсим лошите люде и ще ги намерим. Ако не днес, то утре, гаскал ефенди. Е, хайде сега, добра ти нощ, гаскале... — дигна той ръка към ниско

¹ Забит (ин) — офицер.

² Онбашия — десетник.

нахлупения си черен полицейски калпак.

Учителят едвам се провря през отрупаните там аскерлии и заптии, които неохотно му правеха път в тъмнината.

Той се спря на една улица близо до конския пазар, пред малка къщурка, на два метра от земята, разперила прихлупени стрехи. Две разкритвени прозорчета бяха обърнати към улицата, затулени с черги или вреци, но личеше през тях, че вътре свети. Кибаров побутна портичката и тя веднага се отвори – той не за пръв път влизаше в тоя дом. От други няколко прозорчета в малкото, тъмно дворче струеше червеникава светлина, откъм къщата се гочуваше разбъркан говор и сред него се надигаше едно след друго болезнен детски писък. Вътре се виждаха две стаички с отворени врати към тясно, мрачно ходниче. На една от вратите се бяха струпали няколко деца на различни възрасти, чорлави, разгърпани, види се наскочали от леглото си, и гледаха с опулени, любопитни очи насреща, към другата стая, където се надигаше врява и тъпичкият, плачлив детски писък. Там се спря и учителят. Дребничката жена на табака Тодор Корчев държеше високо, с две ръце газена лампа, извърнала сухото си лице, побеляло като тебешир. В ъгъла насреща, на ниския миндер, бе седнал евреинът Езра, също табак, цяла грамада от кости и жили, а в скута си бе взел по-голямото момче на Корчев, което се опитваше да се изтръгне от великанските му ръчища и пишеше вече прегракнало. Единият крак на момчето, тъпичък и разголен до остро, ръбесто коляно, беше в ръцете на друг някакъв мъж, който бе извил гръб към вратата и движеше ритмично напред-назад разперените си лакти. До него бе застанал Тодор Корчев със сахан в ръка, а в другия ъгъл на миндера седеше

младият учител Добринов, с тясно разстроено лице, като че ли не момчето в скута на Езра, а той изпитваше непоносима болка. В ниската стая мришеше на газ и зехтин, лъщеше наплескан със зехтин и голият крак на момчето. Някаква невидима сянка лежеше върху тия люде, някаква обща грижа. Кибаров попита от прага:

– Що става тук?

Не беше нужно да пита – виждаше се, но майката бързо обърна умолително лице по гласа му, през светлината на лампата в ръцете ѝ, като да очакваше някаква помощ от него:

– Изкълчило си е ногата и ето сега чичко му Спиرو...

Детето нагаде още по-силен вик и после изеднаж замря, заскумтя във внезапно облекчение.

– Е, намести се – рече Спиро. – Дај сега, Корчевице, да го превържем.

Спиро беше бръснар, вадеше болни зъби, изкусно наместваше и изкълчени кости.

Евреинът дигна детето, като се пазеше да не докосне превързаната му нога, и го пренесе в другата стая. Корчевица донесе с просияло лице шарена пръстена кана с вино и сахан с орехи, после пак се върна с две ръбести стъклени чаши за гаскалите.

– Махни чашиите, жено. По-сладко е от гърнето.

Дребничката женица се усмихна мълчаливо на мъжа си, но не взе чашиите и вече не се върна в стаята.

Шареното гърне тръгна от ръка в ръка, ни някак много жадно и Добринов, ала Кибаров отказа да пие. Явно беше, тия петима мъже не се срещаха за пръв път. Като пиха по един или два пъти от каната, а някои свиха и цигари, Добринов се премести по-близо до лампата и извади от задния джеб на панталона си брошура с яркочервени корици. Прелисти я и я презгна на определена страница,

огледа с бърз поглед насядалите там:

– Продължаваме, другари. – И като изправи прегънатата брошура доста надалече пред младите си очи, започна да чете още от първата дума с увлечение: – „... Още при престъпването прага на работилницата изпъква противоречието между господарския и работнишкия интерес. Работникът влиза там не само за себе си и не толкова за себе си: със своя труд освен препитанието си той трябва да изкара и известна печалба за господаря. Той не само преработва материала, но и създава ценност, само част от която се пада нему, а другата част я обсебва господарят...“

– Спри готук – протегна към него ръка Кибаров.

Младият момък дигна към него недоволен поглед:

– Да бях стигнал до края...

– Не, не. По-лесно се асимилира на по-малки глътки. – Кибаров зашари с поглед по разсъхналите груби гъски на пода, после изправи глава с църкнала напред брада и започна да тълкува и преповтаря току-що прочетеното с по-прости думи, както си мислеше той, а всъщност с повече думи, опитвайки се да заинтересува по-пряко своите слушатели. Като изчерпа до самия му край засегнатия въпрос, той каза: – А ето сега по-нататък. Продължавай, Добринов.

Добринов зачете отново:

– „Друго едно противоречие, като следствие на първото, между интересите на господари и работници, се състои в продължителността на работното време. Първите искат възможно по-дълъг работен ден, докато вторите желаят неговото възможно скъсяване...“

Четенето и тълкуването продължиха доста време, но нито четецът, нито тълкувачът се заглеждаха в лицата на тримата слушатели, които всеки по своему приемаха това, което слушаха.

Те и тримата бяха неграмотни люде, а Езра беше и евреин. Те не разбираха всяко нещо в книжовния език, на който беше написана брошурата, не разбираха добре и книжовния език на Кибаров. Ловяха се за отделни думи и за по-ясните мисли в писаното, много неща допълваха и разясняваха по свой начин, със свои думи и мисли. Младото гаскалче четеше бързо и сякаш се караше някому, мъгляви бяха често и разясненията на Кибаров, който говореше като на себе си и кимаше глава на собствените си мисли. Ала ясно беше за тримата прости люде, че в тая книжка се говореше за техния живот, за техните мъки, за неправдата спрямо тях, за недоволството им, за гнева им, за тяхната омраза. Много нещо от останалото се разбираше само по себе си, а което пък беше съвсем неясно, така и си оставаеше, те и не се опитваха да го запомнят, не го и забелязваха. Работниците, работният народ бяха те самите и всички като тях бедни люде. На другата страна и срещу тях бяха богатите. На другата страна бяха господарите и тия, които имаха капитали – точно така пишеше и в книжката. Така е било винаги. Но какво сега? Сега това трябва да се промени. Господарите да се премахнат, богатствата им да се вземат, да им се отнеме всичко, което са заграбили от залъка на бедните, от техния труд, от тяхната мъка. Това е право. Работниците, работният народ и всички бедни ще се дигнат срещу богатите, срещу господарите, срещу всички чорбаджии, да вземат богатствата им, големството им, да премахнат всяка неправда. Да няма богати и господари, всички да бъдат едно и еднакви, да бъдат равни. Така пише. Всичко, то е в ума на бедния, сега, ето, писано е в книга и е писано с такива учени думи. Това беше и в приказките на тия двамата гаскали, които дойдоха

сами при тях, дойдоха да ги потърсят, макар да не са като тях, а са учени люде и с добра плата. Премишното тъмно недоволство на тримата бедни мъже, което идеше от целия им живот и като че ли се бе родило заедно с тях, сега се изясняваше все повече с техни думи и с тия хубави, справедливи думи, които идеха от червената книжка. В същото време недоволството им растеше и се превръщаше в силен гняв, в яростна злоба, в жажда и всякакви желания, в жажда за мъст, за борба и разплата, в някаква горчива радост. И целият този купеж в мислите им, в сърцата им се наричаше правда, тяхна бедняшка правда, строга, гневна, ето и в тая книжка и с всяка дума на двамата тия учени люде.

Ала имаше и някаква тревожна тъмнина в това, което оставаше неясно, идеше оттам и някакъв страх. Кога ще започне и как ще започне тая борба, тая разплата, как ще се вземе богатството от богатите, как ще се надвие, как ще се поразят господарството им, голямата им сила? И как ще се наложи, как ще се възцари народната, сиромашката правда? Да се дигнат отеднаж всички бедни, целият работен народ... Така пише в книгите, така говорят даскалите. Или да вземат да изловят чорбаджиите един по един и в реката като овни с ножа, или по къщите им нощно време, тегли им огъня, или по чаршията, по-магазините им, както правят турците, като рекат да изтеглят ятагана... Ами после? Само готам ли, само за това ли? Ами турците? Турците и те ще бъдат с тях, с чорбаджиите, нели и те са ази, господари. И пашата ще бъде с тях, и заптиите, и целият аскер... Но нели за това се направи моя комитет, тая Организация против турците, а те и тримата бяха влезли в нея...

Такива мисли бродеха в умовете на тия бедни лю-

де, но двамата учители не можеха да познаят всички техни мисли, да дадат отговор на всички техни мисли – много повече се вървяха в това, което четяха, много повече се водеха по своите собствени мисли. За себе си учителите имаха отговор за всяко нещо, за всеки въпрос, ала не познаваха всичките мисли на тримата прости люде, не познаваха мрака в душите им, не можеха да дадат ясен отговор на тревогите, на страховете им, оставяха ги сами да търсят отговор, сами с тъмнината им, с простия им ум. Голямо беше старанието на двамата учители, голяма беше и вярата им, но за много неща те оставаха вън от мислите на тримата бедни люде, далеч от мрачните в душите им, започваха и свършваха със своите книжки, вървяха подир своите собствени мисли, вървяха сяко подир своята вяра.

Така завърши и тоя път тяхната среща. Четяха учителите, тълкуваха, слушаха напрегнато табациите и берберинът, после настана мълчание в малката стая, под ниския ѝ таван, и някаква хладина остана между стените ѝ. Двамата учители бяха уморени, а другите не бяха задоволени, разочаровани бяха само всичките им рани, останяха те пак в някакъв зрач, угаснали бяха припламналите светлини и уж се бе отворил някакъв път, а сега го нямаше, отново бе изчезнал. И все пак те тримата бяха видели светлини, видели бяха път в здрача. Най-сетне по-ясно беше в Организацията, а те и тримата като Кибаров бяха в нея.

Трябваше да излязат един по един и най-напред си отиде бръснарят. Отиде си след него и Добринов, по-младият учител. Тогава Корчев каза на Кибаров, който също се тъкмеше да си тръгне:

– Ти почакай, даскале... Искаме да поговорим с тебе ние тука с Езра.

– Добре. Кажете какво има.

– Сегни, сегни. – Насядаха отново тримата и сега мислите на Тодор Корчев бяха по-ясни: – Много пъти сме си говорили с Езра, рекохме и с тебе да поговориме, гаскале. Ами какво ще кажеш... да вземем ние комитета, а? Да вземем ние Организацията! Ето ти да си на местото на Бобев, а моя мискинин Венчев и съвсем да го затрием. Те двамата, другото е лесно. Чакай, гаскале, чакай! Ти защо тъй...

Кибаров бе скочил, преди да го изслуша докрай.

– Не, не, не! Това трябва да разбереш ти, човече: ние, нашата партия е решително против всекакъв индивидуален терор, против такива убийства на моя, на оня – сети се да поясни той. – С такива убийства нищо не може да се постигне, а може само да се пречи на нашето дело. Ние се готвим да смъкнем буржоазията с общи усилия и един път завинаги, а не с убийства като анархистите. Какво ще се постигне? Премахнеш един, на негово място идва друг.

– Аз казвам за Организацията, гаскале.

– Нема значение. Ние сме навсякъде и във всичко едни и същи, с едни и същи, неизменни разбирания и начала.

Табакът не го разбираше, не искаше и да го слуша, а бързаше да се изкаже:

– Тука у нас, като държиш Организацията, силата е в ръцете ти. Нели и ние за въстание и като направим автономията, ще бъде по наш ум и ред. С нас ще тръгне и целият народ.

Кибаров се бе замислил и стоеше неподвижен сред стаята, с шанката си на глава, както се бе приготвил да си отива. Най-сетне проговори, все така загледан пред себе:

– Да вземем Организацията... – Той се изкашля и продължи с изяснен глас, сигнал очи към двамата

табази: – И аз съм мислил за това. Това е въпрос и в тактиката на нашата партия, да се проникне навсякъде, да се отнемат всички позиции на буржоазията, да се овладеят народните маси напълно и навсякъде. Организацията – да, но не така, с убийства и... ние трябва да я овладеем с нашия социалистически мироглед и убеждения. Вие говорите с вашите другари, както досега, събирайте ги около себе си, привличайте ги на нашите срещи...

– Това е така, гаскале, но като хванем Комитета, сички ще тръгнат с нас, кое от страх, кое... те, людете, са като овците, подир коча¹ вървят и... и под гегата на овчаря още по-сговорно.

– Не, Тодоре, ти някои работи още не разбираш.

– Може и да не разбирам, но като изринем Венчев, сички негови момчета ще гойдат при нас. Венчев сѐ против тебе говори, против нас говори и момчетата му се зъбят, той ги учи.

– Знам.

– Ти помисли, гаскале, и дай изин. – Корчев се изправи, стана след него и Езра. – Дай позволение, гаскале, и другото остави на нас. Ние с Езра, нели го виждаш, като го сграбчи Езра, с два пръста ще му извади душата.

Стефан Кибаров неволно погледна Езра, както се бе изправил евреинът срещу него, и главата му, твърде малка за великанското му тяло, стигаеше досам тавана. Езра бе разтворил ръце едва ли не от стена до стена, да покаже силата си, но страшно беше и застиналото му лице, голо, бледно, дори жълто, с две синкави, мътни зеници, спрени безучастно върху Кибаров. Езра говореше рядко, но малкото му думи бяха ясни и точни. Той усети сега

¹ Коч – овен, водач на стадото.

уплахата на учителя, дори по-добре от него самия, и не можа да премълчи. Поприсви очи и сивкавите му зеници потънаха в гъсти мрежи от ситни бръчки. Гласът му беше глух, някак влажен, хриплив и като да излизаше от неговия широк плосък корем.

– Даскале... Коемо ти пречи, удари с казмата¹. В корена му. Той, Венчев, ще те изпревари, ако му дадеш време.

Стефан Кибаров за всичко намираше думи, а сега не знаеше що да отговори. Само някакви неясни мисли останаха в ума му и някакъв мъчителен смут. Внезапно се разбърза, размахна ръце:

– Не, не... Вие не бързайте... Не може така отегнаж и какво сте намислили вие? Аз не за себе си, но... Не, не! Аз не одобрявам и, най-сетне, трябва добре да се обмисли. Вие не бързайте, не бързайте.

Той веднага си отиде. Не можеше да остане повече с тия люде – уплаши се от тях и от своите объркани мисли.

V

Симеон Венчев се отдалечи от застрашената махала по най-късия път. Той излезе на улицата по левия бряг на реката, мина, вече без да бърза, по един от мостовете, хлътна в една крива и тясна уличка на долния край на чаршията и се спря пред някаква ниска сграда с широки прозорци, за разлика от съседните дюкяни. Прозорците бяха затулени с дървени капаци, затворена беше и вратата по средата на сградата, ала през всички цепнатини се процеждаше светлина, чуваха се и разбъркани гласове отвътре. Венчев почука.

¹ Казма – копачка, търнокоп.

– Кой е по това време? – чу се до самата врата.

Преди още Венчев да успее да отговори, тракна ключ или желязна кука и вратата се отвори. От тавана, тъкмо срещу вратата, висеше лампа с плосък емайлиран абажур, налепен с тлъсти есенни мухи. Току под лампата се бяха настъбрали десетина млади мъже, които гигаха шумна врява, провикваха се, размахваха ръце с ръбести стъклени чаши и тенекиени оканици, клатеха глави, червенееха се фесовите им, лътяха небръснатите им лица. Някой извика:

– Венчев!

През отворената врата лъхаше гъст, тежък мирис на лои и пържен кромид, усещаше се в него и кисел дъх на разлято вино, струпаха се там и всички тия люде, а лампата остана неподвижна зад тях.

– Тука сме, господин Венчев! Влизай, господин Венчев!

Един дори залитна към него, като да искаше да го прегърне. Венчев не бързаше да влезе, сетне махна с ръка, да му сторят път:

– Пак сте се натрескали, магарета такива...

В гласа му имаше и благосклонна нотка. Разбутах се те, отдръпнаха се на две страни с подмиляващи се гласове и думи, но никой не се и опитваше да го докосне. Той мина край тях, мина през цялата механа, до една маса в дъното, където седяха други двама мъже пред неопити чаши. Те и двамата се изправиха мълчаливо, пуснаха го да седне начело. Друга една газена лампа беше окачена на стената тук и при светлината ѝ Венчев огледа с бърз поглед двамата си съседи. Те не бяха пияни. Единият от тях – Зарчето, и трудно можеше да се напие. Венчев едва сега проговори, гледайки някъде над главите им:

– Все същото. Дър-гър-гър... Тоя, социалиста, Кибаров, не мога да го гледам! Все той забърква разни кашу. Как се е промъкнал такъв в окръжния комитет? Той само пречи. Светия!

Помълчаха и тримата, после заговори третият – Коте, а преди това взе с цяла шепа чашата си и започна да я плъзга равномерно насам-натам по мазната маса, за да улеснява някак тежкия си говор:

– Дойде от България, а ние тука... нели знайш, щом е дошъл отгоре, в устата го гледаме. А той има уста, мед му капе от устата. Сѐ за сиромасите говори, за работния народ, харесват се приказките му. Никой досега като него... като че ли ето от утре сичко ще тръгне по мед и масло и край на чорбаджиите. Харесват се приказките му. Леят се сички около него.

Замълчаха отново и тримата. Симеон Венчев гледаше пак някъде пред себе си с големите си очи и сякаш не беше чул думите на Коте, но тъкмо върху тях се бе замислил. Да, всички се лепяха около Стефан Кибаров; имаше си той и неколцина най-верни люде, имаше си партия. Мътеше умовите на мнозина; слушаха го и в комитета или поне гържаха сметка за всяка негова дума. А той, Венчев, все на него се натъкваше, все той, Кибаров, беше спъка в нозете му. Бобев водеше комитета, но с Бобев беше по-лесно; с Бобев и по-лесно можеше да се разбере човек, по-лесно можеше и да го излъже човек, при все че беше толкова... сериозен. И още по-трудно щеше да бъде отсега нататък с Кибаров; отсега, когато Венчев трябваше да вземе ръководството в ръцете си. И той пръв го усеща – той, Стефан Кибаров. Бобев, най-мъдрият, нищо не погозира. И после Венчев не може да преодолее отвлъчението си от Стефан Кибаров. Всичко в него му е противно, особено тия ко-

си, дълги и мазни като у калугер, та и ръцете му, с дълги нокти, и гласът му, такъв един... Би го ритнал, би го убил, би го смачкал като тахтаба на стената, няма да го пожали колкото едно куче...

Зарче изпи остатъка в чашата си, а Коте разлеждаше внимателно своята чаша, както я бе хванал с цяла шепа. Симеон Венчев започна бързо да се успокоява. Тук усети той по-добро, по-пълно омразата си към Кибаров, тук, сред най-верните си люде, усети с каква леснина би прерязал гърлото на социалиста. Приведе се към съседите си, но само гонякъде, с мярка – да не помислят те, че се доближава премного до тях, и заговори по-тихо, но пак с мярка – да не помисли някой, че се бои от някого:

– Избори искат. Добре, избори ще им дадем!

– Ами нели правихме избори, скоро беше...

– Не, не. Сега ще направим още едни. И всеки ще си намери местото. И Кибаров. – Той помълча за миг и добави сърдито, въртейки бързо очи: – Или вие може би ще кажете, че ще загубим изборите? Че Кибаров или някой друг ще ни подхлъзне?

– Никой нема да ни подхлъзне – рече Коте прекалено кротко, загледал още по-внимателно в празната си чаша,

– Никой – проговори мрачно и Зарчето.

– Ще видим с кого е народът – изправи се с гръб чак до стената Венчев.

Коте вървеше подир мислите си:

– Пък може да има и кюския... може, комуто трябва, и така, хърт! – Той направи с обърнатата си длан движение като да отсича главата някому. Оставил бе за миг чашата, грабна я пак с цяла шепа: – Да бехме сръбнали, а, господин Венчев? Пресъхна ми гърлото.

Венчев кимна на механджията, който го дебне-

ше още щом влезе в механата му, и сега веднага се приближи; позатихна и шумът наоколо, загледаха се всички насам, а някои и се примъкнаха към масата на Венчев. Той като че ли нищо не забелязваше. Бръкна с два пръста в джеба на жилетката си и подхвърли две лири. Двете златни монети блеснаха във въздуха и звъннаха на масата. Кръчмарят се пресегна ловко и плесна с тлъстата си шепа върху тях, за да не паднат.

– Дай тук... – не се доизказа Венчев и не беше нужно; не ставаше за пръв път, кръчмарят си знаеше работата с тия свои честни гости.

Той се разбърза ту до тезгяха, ту до незагасеното огнище към предната част на механата, където бяха наредени тенджери с манджи, за да се виждат генем от улицата, през прашните и нацъпкани от мухите стъкла на широкия прозорец. В механата се надигна още по-шумна врява, един от мъжете там се лепна към механджията и също – ту към тезгяха, ту към огнището подир него, мърморейки хитро:

– На мене ще казваш какво ще принасяш и от ядене, и от пиене, да се знай, за две лири цела сватба може да се посрещне, ти немой набързо да ги свършиш, мене господин Венчев ми е приятел...

– Ако се свършат, той пак ще даде.

– Ще даде, знам, ама ти не бързай много, со сметка я карай, аз книга и молив ще взема, нема къде да мърдаш.

Всички други се бяха струпали около масата на Венчев и говореха един през друг:

– Господин Венчев... душата си давам аз за тебе! Речи само! В огъня влизам за тебе! Това се казва началник! Той за нас, ние за него! Господин Венчев... само кажи: ей сега ще утепам, когото искаш...

– Скрив си нищола, Люто... – изръмжа Коте. –

Оръжие се вади само за работа. Хайде, стига! – махна той с ръка към всички. – Седайте там по масите си да плюскате. Хайде, къш!

Механджията започна от масата на Венчев, сложи вино, печени меса. Като изпиха по една чаша и Коте наля отново, Венчев се приведе сега по-близо до него и рече изтихо:

– Кибаров е винаги в джеба ми. Но да чукием гръцкия консул, това наричам аз добра работа.

Коте изпи, без да бърза, и втората си чаша, сложи я предпазливо на масата, огледа я пак и сякаш най-важното сега беше чашата, а не това, което каза:

– Ами ще го чукием, господин Венчев. Ти само заповедай.

Венчев се отгърпна от него и отправи поглед някъде над главата му. Големите му тъмни очи се поизблещиха, като да не виждаше добре в замъглената от тютюнев дим жълта светлина на двете лампи, откъм врата му се надигна руменина. Той попита пак изтихо, без да погледне събеседника си:

– Познаваш ли го?

– Познавам го. И Зарчето го познава – посочи Коте с брада своя другар.

Руменината по лицето на Венчев се съгъсти:

– Тия дни проследете кога влиза, кога излиза... тъй, огледайте местото. Да знаем как да я скроим.

Коте не можеше да откъсне очи от чашата си:

– Харно. Лесна работа.

Сега Венчев опря поглед право в лицето му и когато заговори, обърна погледа си към Зарчето, сякаш искаше тъкмо него да убеди:

– Него трябва да ударим. Гръцкия консул. Техните паликареята изпобиха нашите селяни по Костурско, Леринско. А ние по главата ще ги ударим. И ще се знае, че ние сме уарили, а не... Кибаров.

Усетиц погледа му върху себе си, Зарче се поразвижи, столът заскърца под него:

– Гавазин има той, консула. И други пазачи има.

– Вие пък ще бъдете повече от тях, като стане време. Ще вземете и други от тия тука – посочи Венчев с глава. – Аз ще наредя и други още да ви пазят, ако стане нужда.

– Ами... такова... Бобев... Той нали е председател... – рече предпазливо Коте, без да погледне Венчева.

– Това е моя грижа... Бобев и... Или да не взе да ви хваща страх, щом става дума вече за такава работа?

– Мене ли? – подскочи Коте. – Страх! Не ме ли познаваш, даскале!?

– Тхе... – усмихна се презрително в мустаките си Зарче и не каза нищо повече.

Другите мъже бяха насядали край две маси насреща и веселбата им беше в своя разгар. Надигна се и звънкият, малко женствен тенор на Ицко Касапчето:

*Македонийо, ой злочеста,
ти, гробница на момците,
грабиш жертви сѐ отбрани,
плач, ридания на вси страни!*

Умълчаха се всички там, заслушани в песента. Горди бяха нейните думи, а мелодията ѝ беше и горестна, и юнашка. Младият тенор звучеше чист и ясен в затихналата механа, с него засищаше душата си всеки от тия млади мъже – касани, железари, обуцари, всякакви други занаятчии и работници, които генем бяха всеки на своето място в чаршията, а вечер Симеон Венчев ги събираше по кръчмите. Но те по всяко време се увличаха в мечти за юнашки подвизи, готови бяха да умрат поне в най-

искрените си мисли, готови бяха да заколят и човек с касанския си нож, както колежа и вола на окървавената вада в градската кланица. Сега те всички бяха укротени от песента и тъжни, един там обърса с опакото на ръката очите си и не се срамуваше от бликналите сълзи, но това беше за минутата-две – друг един грабна шишето с вино за дългата шия и го прасна с все сила в отсрещната стена. Сега запяха всички и всеки със свой глас, но всеки надуваше гърди с гняв и отчаяние:

*Стани, Давидов', от гроба черен
стани, стани, войводо!
Твоята войска разтурена
като пилци по горите,
твоята войска нажалена,
стани, стани, юнако...*

VI

Богдан Бобев поведе Бориса на към градските бащи, които бяха в съседство с тая махала, та двамата мъже скоро се озоваха вън от града, без да срещнат никого по пътя си. Месечината още не беше изгряла, но се усещаше в тъмнината нейното скрито присъствие. По небето откъм югоизток бързо се ширеше сребристойало сияние, звездите бледнееха и се отдалечаваха в бездънните висини. Едвам забележи ма светлинка озаряваше високите тополи по междите край градините, презрелите треви и бурени по ниските брегове, белите криви пътеки, трептеше

¹ Поручик Тома Давидов, родом от гр. Ловеч, България, войвода, убит от турци в Охридско през пролетта на 1903 г.

и в тихо бълбукащите струи на поливните вади. И самата нощна тъмнина беше вече пропита от тая далечна светлина, та двамата мъже се движеха доста бързо, с безшумни стъпки по прашните пътеки. Вървяха мълчаливо един след друг – Богдан Бобев познаваше това място и водеше уверено по-младия си другар. Трябваше да направят една широка дъга през градините и да влязат отново в града, но откъм другата му страна.

По едно време Бобев неочаквано се извърна и без да се спира, тихо рече:

– Хе тук има изворче. Ще се отбием. Пие ми се вода.

Няколко стъпки по-нататък той изеднаж хлътна в една долчинка, а Борис Глаушев се спря да го почака. Насреща се издигаше стена от неоголели още храсталаци, долу, в тъмното под тях, се чуваше тихо шуртене. Борис гочу и жадните преглъщания на Бобев. Никакъв друг шум не се чуваше наоколо. Подигайки очи от тъмната долчинка, Борис изненадан видя, че само за тия няколко мига бе настанала внезапна промяна. Дървесата низ градините и тъмния хоризонт в далечината се бяха откروили върху засиялото небе, а храстите срещу него бяха заблестели с всяко листенце на месечината, току-що показала се иззад сниските се планини на югоизток. Глаушев обаче не можеше да се порадва на светналата нощ. От храсталаците насреща изникна тъмна сянка, той видя турски войник и дълга пушка в ръцете му, блесна като проточила се искра и дългият нож на нея, видя и лицето му на месечината, преди още да чуе прогвания му вик:

– Дурунуз, кератлар!¹

¹ Дурунуз, кератлар! – Стойте, негодници!

Да, Борис Глаушев чу и изтракването на затвора на турската пушка, а после всичко стана само по себе си: той мигом извади револвера от пазвата си и стреля два пъти в аскера. След изстрелите настъпи пълна тишина или той изеднаж оглуша, но ясно видя какво стана по-нататък: Богдан Бобев рипна от долчинката, като да го изхвърли някаква голяма сила, махна му с ръка да го последва. В долчинката се строполи войникът – Борис чу как се разплиска водата на тъмното ѝ дъно. В настъпилата отново тишина отекваха само бързите стъпки на Бобев, ясно, като удари по пътеката, Борис чуваше как се отдалечаваха и техният заглъхващ шум изеднаж го притегли с непреодолима сила. Спря се да го почака и Бобев – Борис видя наблизо сянката му, чу го как изсъска насреща:

– Къде се бавиш!

Някъде зад тях се надигнаха тревожни гласове, звънко запукаха изстрели, високо над главите им писнаха куршуми. Бобев кривна вляво, накъм полето, и изчезна в някакъв гъсталак. Глаушев – след него. После те скочиха един след друг на някакъв път, хлътнал дълбоко между два бряга, и сега Бобев зави вдясно, накъм града. Гласовете след тях утихнаха, чуваха се само още по-чести изстрели в далечината. Богдан Бобев отново излезе на открито и продължи да тича пак направо през градините, докато се озоваха и двамата на някаква полянка, оградена с разкритени върби. Не се чуваха вече и изстрели. Месечината се бе откъснала от далечния хоризонт едва чулната, но ясно очертана. Хладната ѝ светлина се разливаше навред, по земята бяха налягали дълги черни сенки, лунният блясък се набираше край тях като течено сребро, та изглеждаше още по-силен. Къде да се скрие човек в тая светлина?

Богдан Бобев се спря в сянката на върбите, спря се до него и Борис. Не можеха и да продумат от умора. Най-после Бобев промълви, хрипливо поемайки дъх едва ли не след всяка дума:

— Само за минутка... Ще продължим нагоре... Да не би да готича насам деврие откъм града... А ти, какво, уби го, а? Поставили го да дебне край извора.

Борис Глаушев едва сега забеляза нагана в ръката си и побърза да го скрие в пазвата. Той бягаше след другаря си, чу и ясният му шепот дума по дума, прибра грижливо и забравения в ръката револвер, но мислите му и като че ли цялата му душа остава там, при извора.

Богдан Бобев го доведе чак до неговата улица — там, където се отклоняваше тя от голямата улица по течението на реката. Разделиха се. Борис стигна бързо до новото си жилище, отключи портата и се прибра в стаята си, без да го усетят хазаите му. Той не запали лампа, по-добре му беше в тъмнината, тък и светлееше в стаята от месечината вън. Сегна на леглото си, опипа с длани хладната покривка и току въздъхна изгълбоко, с пресекване, като да изхлипа, от преголяма умора, телесна и душевна.

Сянката на турския войник не се махваше отпред очите му, като онова черно петно, когато сме гледали в слънцето. Стоеше турчинът залитнал към него с пушката си, дългият нож блестеше на токущо показалата се луна, но Борис едва сега забеляза две черни дупки на лицето му — не бяха очите, не бяха на мястото на очите, очите не се виждаха, а двете дупки се чернееха на лицето му разтворени като очи. Където и да обърнеше поглед, накъдето и да извърнеше глава, сянката на турчина заставаше пред него и го гледаше с двете черни дупки. Иначе Борис Глаушев събра една след друга мислите си,

събра и душата си, виждаше се сам в своята стая и далечно от всяка опасност. Турците бяха загубили следите им, а по-късно, докато минаваха те двамата през града, срещнаха само неколцина закъснели минувачи. Никой не го забеляза и по страничната, рано заспаля улица, докато се прибра в жилището си. Сега той не се боеше от турци, от врагове някакви, боеше се от своите собствени мисли и от тия две черни дупки по белеещото се пред погледа му лице.

Не за пръв път дигаше оръжие срещу живи люде и може би не за пръв път убиваше. На позициите в Дебрица по време на въстанието бе стрелял с пушка по аскера. Просто и ясно беше всичко: водеше се безпощадна борба с турците, а турците пазеха с оръжие и сила своята държава, своето господство. Борбата беше безмилостна и Борис Глаушев не можеше да стои вън от нея, не можеше да измисли друг, по-човечен начин за борба. Нямаше друг начин. Турците определяха начина, робството и насилието създаваха убийци. Но защо беше така, защо не можеше да се намери начин за разбирателство, за помирение между хора? Не можеше да се намери такъв начин, едните бяха над другите. Най-сетне и това беше ясно, мъчително ясно. Ала мъката не спираше дотук, мъката продължаваше още по-голяма натамък. Дали не би могъл той да избегне тая вечер убийството, дали не бе избързал, и то не с един, а с два изстрела? Той и нищо не помисли във фаталния миг, ръката му сама посегна към револвера в пазвата. Да бе насочил само револвера срещу турчина, да го бе накарал с револвера в ръка да хвърли пушката си, да се махне от извора, докато те с Бобев се отдалечат! Мъката не спираше и дотук. Борис виждаше все по-ясно убития войник — беше много млад, не можеше да бъде стар, щом беше войник, а той бе го

убил, прекъснал бе младия му живот. Той го виждаше ясно, виждаше сякаш и целия му живот, като някаква светла, пъстра ивица, и там някъде, в някое анадолско село, го чакаше майка му или младата му жена... Как би могъл да заспи с тия мисли?

Но имаше в него и друга една сила, с по-дълбок извор, която се противеше на разяждащата го жал и по-иначе насочваше постъпките му. Той се съблече и се мушна под завивката. Колко ли време бе минало? Той чу в тишината цъкането на часовника в левия джѐб на жилетката си, както беше метната върху близкия стол, но не можеше да го види в тъмнината, не искаше да пали и лампата. Някъде из къщата тихо, предпазливо хлопна врата – станал бе, види се, някой от хазаите. И като че ли тъкмо по тоя незначителен повод отприщиха се в главата му нови мисли. (Не бяха ли и те за същото?) Та за пръв път ли ставаше така? Така става винаги с човека, с човешките мисли, с човешките болки – на мястото на едни идват други. Не по волята на човека, те си имат своя воля. Убитият е пак тук наблизо, ето в тъмния ъгъл до вратата, тук, в сърцето, е и болката поради човешките безумия, тук са и същите тъжни мисли, усеща ги Борис, тежат като олово, парят като огън, ала вече друг поток тече през неговия ум. И кое ли време е сега, дано да се свърши по-скоро тая проклетата нощ!...

Много нови впечатления се натрупаха в него за тия само няколко часа, откакто беше в О. Нови люде, нов град, ново жилище. Бобев, Кибаров, Венчев... В паметта му оживяха образите им, както бяха насядали те на срещата тая вечер, Борис чуваше гласовете им, така различни един от друг, чуваше всяка тяхна дума в разгорещената им разпра. Толкова различни бяха те един от друг. И защо бяха

така различни людето за едно и също нещо? В едно и също общо дело! В него самия сега бяха всички техни мисли, всяка тяхна дума. И тия на Венчев, и тия на Кибаров, колкото и да бяха противни едни на други. Но именно през тях трябва да се намери най-ясната мисъл, най-вярната дума. Или може би няма такава ясна човешка мисъл, толкова вярна човешка дума. Може би няма една-единствена, пълна, ясна истина за нещата... Както и с убийството, което извърши той тая вечер... Как трябваше да бъде всъщност и можеше ли да бъде иначе?...

Богдан Бобев каза за сърбоманите в Преспа: „И чукнете некого от тех там...“ У него, у Бобев, изглежда всичко беше ясно. Той не се замисли нито за миг, а изрече една смъртна присъда. Изглежда той винаги решаваше по тоя начин, щом решаваше така и за един човешки живот. Кибаров също отиваше докрай без колебание, решително и без никакво примирение; щом вече сме се отделили от нашите сънародници в България, разделя ни една държавна граница, ние трябва да вървим докрай по своя път и без никакви отклонения. Да, докрай и без отклонения, доколкото имаме вече свой път и своя цел – иначе това с нашата автономия ще бъде само една игра, ще бъде лъжа. Но защо е нужно да надхвърляме тая цел, да насаждаме ново някакво, отделно и общо съзнание? Кибаров би казал: всички жители на Македония и Одринско ще имат еднаква съдба, те ще бъдат едно политическо цяло и защо да нямам и едно общо политическо съзнание? Да, логично. Но само до някъде, само до общата цел. Автономията е само един изход, един политически модус. Националното съзнание иде от общия произход, от общото минало, от общия език, от общия дух и от всичко онова, което те свързва толкова здраво с твоите сънарод-

ници, където и да са те, с каквото и презради да си разделен от тях. Ще се скъсат ли всички тия връзки и могат ли да се скъсат? Не, не могат. Националното съзнание значи и чувства за сигурност, значи обща опора. Ще се отделят ли от своите сънародници всички македонци – гърци, власи, турци? Сега са с оръжие едни срещу други, а как ще стигнат до едно общо съзнание? Борис би желал да застане до Кибаров; напомняше му Кибаров най-напред за Милош Ванков, който умря в солунския зандан с глава на коляното му; Ванков говореше със същите думи, със същата последователност и искреност. Кибаров беше последователен, искрен и спрямо Венчев. Народното дело трябва да се пази от властолюбци. Но ето как избира ръководители Йордан Пиперката и, после, този, който има качества да се наложи сам, може наистина да има качества и да води. Избрани ли бяха от някого Даме, Гоце? Самата борба ги изведе пред всички. Но делото трябва да бъде пазено от властолюбци, трябва... То трябва да бъде дело на общата народна воля. Борис беше по-близо до Кибаров, но накрая се изправяха и толкова неразрешени въпроси! Ето за Бобеф беше всичко лесно, беше всичко просто.

Самото име на Богдан Бобеф предизвикваше успокоение. И преди малко, докато бягаха двамата, той нито еднаж не се подвоуми накъде да тръгне. Като влязоха вече в града и волю-неволю трябваше да тръгнат по-спокойно, Бобеф, усетил негли състоянието му, започна разговор за о-ските евреи: за несметните богатства на едни от тях и за чудовищната сиромашия на други. Той го доведе до самата негова улица и когато вече се разделяха, това намери да му каже:

– Е, ти утре започваш училище... Хайде на добър ти час!

Мислите на Борис Глаушев понекога пак по нова посока. Още на другата сутрин трябваше да почне занятия в училището; учебната година бе започнала, когато получи новото си назначение. Спомни си за раздялата с майка си, с баща си, с детето си, за това, с което го задържаше Преспа, и за това, с което го привличаше О., а ето как започна всичко... Сянката на убития войник беше още там, в най-тъмното до вратата. Пред очите му пак блесна дългият щик на аскера, в ушите му загреяха изстрели, започваше всичко отначало и тая сянка вечно ли ще стои в ъгъла до вратата?...

Той скри несъзнателно ръце под завивката, притегли я върху рамената си... И като че ли в следващия миг скочи, но... в стаята беше вече светло.

Съмнало се бе. Минали бяха няколко часа в дълбок сън и както бе потънал изеднаж в него, така и се събуди. Рипна от леглото, да се отдалечи още повече от нощните тъмнини и сенки, които и сами бяха изчезнали, да се отдалечи и от мислите, с които бе заспал. Погледна в ъгъла до вратата – нямаше там нищо. Той се зарадва при вида на празния ъгъл и с радостни очи огледа стаята. Сега му изглеждаше по-приятлива. Както беше по нощница, приседна на миндера до единия прозорец, приподигна завесата, да погледне вън. Дръпна се уплашен и се прикри зад завесата, да не могат да го видят отвън.

Ранното октомврийско слънце едва-що бе огряло къщите на отсрещната страна на улицата. Огряло бе и балкона тъкмо срещу неговия прозорец. Целият балкон тежеше от саксии и цветя, пламнали ярко в слънчевата светлина. Той ги виждаше лист по лист, китка по китка – червени, жълти, сини и някак отдалеч благоухани, може би поради топлия слънчев блясък, но такова беше всичко през тоя ранен есе-

нен месец – и самото му слънце, и въздухът му, и цветята му, та и лицата на хората, гласовете им, както ги виждаше и чуваше сега по улиците долу...

На балкона отсреща се показва и момичето.

То нищо подозираше, че някой го наблюдава. Спря се на балкона за малко и беше като жив цвят между другите цветя там. Облечено беше в жълта греха, изправило бе глава на тънък, възмургав врат, възмургаво беше и лицето му – тясно, може би още по-тясно между бухналата черна коса, с ясно очертани вежди и необикновено големи очи, с прав нос и пълни устни, които се тъмнееха отдалеко. Борис виждаше чертите му на слънчевата светлина и по-ясно от всичко друго неговите големи очи, отворени спокойно, с блеснали тъмни зеници, с гъсти, черни мигли, госта раздалечени едно от друго, той виждаше по-ясно и устните му, едва-едва отворени, жадни за утринния прохладен въздух. Момичето се приведе леко напред, да види през оградата дали не минава някой под балкона, и току подигна същото калайдувано гюмче, заблестя сребристая струя вода и се разсипа по цветята, потече през саксиите, през сангчетата и чак долу, на улицата. Борис искаше да подвикне от своя прозорец:

– Мама никога не полива цветята след изгрев или преди залез!

Но как би сторил това с непознато момиче и ето дори още по-нощница... Пък и момичето скоро след това изчезна от балкона, останаха там само цветята, само водните капки по тях и утринното слънце. Иззад вратата се чу гласът на хазаина. Борис откъсна неохотно поглед от слънчевия балкон, послуша се.

– Наспа ли се, гаскале? Хайде, ела да пиеме кафе. Фотина бе приготвила закуска, няха кафе, яго-

ха трендафилово сладко. Хазаинът нарочно бе показял за чаршията.

Изчезна предишната нощ с всичките си сенки, тревоги и страхове. Животът започваше тая сутрин спокоен и дори радостен. Когато излезе на улицата, Глаушев подигна очи към балкона, но сега там, над цветята, бе пропъзляла сянката на съседната стряха, нямаше го и момичето. И само поради това някаква неясна тревога отново се надигна в гърдите му, ала в същия момент той чу близко звучен женски глас:

– Прощавайте, господине... Не знаете ли къде е тук училището, българското училище?

На няколко стъпки пред него се бе спряла млада жена, спретнато облечена, с висока, тантелена яка на блузата си, с опъната коса и свита на тила в голям, тежък кок. Наоколо нямаше груз човек и тя се бе обърнала към него, но в същото време от една порта се показва възрастна жена с метла в ръка и побърза да отговори, без да са я питали:

– Ами тука е училището... Ето, малко по-нагоре. Ще видиш голяма порта вдесно и влизай вътре, Там е училището, ще видиш.

Борис изчака подробно упътване и каза:

– Да вървим заедно, ако нямате нищо против. Аз отивам също в училището.

Тръгнаха заедно, сподирени от продължителния поглед на услужливата съседка. Младата жена каза, сякаш да се извини:

– За пръв път идвам в този град. – Тя се усмихна, без да го погледне и добави: – За пръв път ще влиза и в училище, но вече като учителка.

Така се запозна Борис Глаушев с учителката Мария Йорданова.

VII

Гръцкото консулство в О. беше в самия център на гръцките махали. Преди около шест месеца пристигна нов гръцки консул и той ходи цели два дни по града, докато намери тая сграда, в която консулството веднага се премести. Беше голяма, двукатна къща сред широк двор и градина, обградени с висока, здрава стена с тежка дъбова порта и по-малка вратичка до нея. Собствениците ѝ отстъпиха къщата си на консула не само поради завидно скъпия наем, но и от прегорец патриотизъм на погърчени власи. Пред портата застана гавазин в разкошна арнаутска носия с широки ръкави и гъсто надуплена фустанела, с два револвера и кама с посребрена ръчка в кожения силях, с дълга, тежка сопа в ръката, за да пази той гостите на консулството и от двата египтоса, които често пускаха в двора. Пред вътрешната врата на консулството застанаха други двама пазачи, но те вече в гръцка, почти военна униформа, с лъскави копчета и с някакви знаци по високите твърди яки, липсваха само пагони на рамената им и кокарди на капите им. Пред консулството вън имаше неголям площад, съседите бяха изпитани гърци — новият консул за всичко бе помислил и най-много за това консулството да бъде запазено добре от всички страни, да бъде една здрава крепост на единизма в О. и в цялата тази част на Македония. Когато дойде за пръв път в О., консултът говореше из чаршията на горнобългарски, та някои го взеха за българин от България. Той наистина дойде от България, но беше чист грък и от самата столица на Гърция. Министърът му в Атина, преди да го изпрати в О., изпрати го за известно време на работа по гръцките консулства в България, да се обогатява с практика за работата си в Македония...

тиява с практика за работата си в Македония...

От няколко дни на малкия площад пред гръцкото консулство идваше един групав и мръсен селянин; идваше сутрин и сядаше до една стена към най-отдалечения край на площада, подпираше с гръб стената до късно. Бдителният гавазин забеляза, че той заговаряше минувачите, молеше ги да пренесе нещо, да нацепи дърва или да свърши друга някаква работа. Случи се на няколко пъти през тия дни и да го поведат със себе си някои от минувачите, селянинът подтичваше след тях радостен, че ще изкара някоя парица или комат домашен хляб. През първите една-две години след въстанието по улиците на О. се влачеха цели тълпи такива селяни от изгорелите села, гладни, голи, боси, търсеха подслон, залък хляб, топла грешка. Търсеха каква да е работа, молеха се на минувачите, протягаха ръце, чукаха по портите, влизаха по дворищата. Децата им пицяха заедно с тях, а се случваше някое и да умре в ръцете на майка си, тя отнасяше мъртвото телце в някоя от черквите или пък го слагаше край някоя стена на улицата, като не знаеше къде другаде да го сложи. Гавазинът пред консулството не се чудеше на тоя група, домъкнал се от някое далечно село, но защо все тук се върти, да грози улицата пред самото консулство? Арнаутинът на няколко пъти се нагани да го прогони, пък го чуваше как се моли на минувачите и не се решаваше да дигне тоягата си срещу него.

В консулството често влизаха и излизаха люде, повечето тукашни гърци, но се мяркаха между тях и някакви чужди, непознати мъже, важни някакви, хубаво облечени, с нови грехи, и може би бяха от другите европейски консулства в града. Селякът би могъл да изкара от тия чужденци някоя по-голяма па-

ра, но не се решаваше да се приближи, а само ги следеше отдалеко, стъпка след стъпка. През тия дни излезе и сам консултът на няколко пъти. Най-напред излизаше пред портата единият от вътрешните пазачи, казваше нещо на гавазина, който тутакси загубваше спокойствие и търпение, трескаво опипваше силяха и оръжието си, натискаше над очите арнаутската си капа. Скоро се появяваше и консултът, следван от някого между наперените чужденци. Той самият беше нисък, широкоплещест мъж, с едра, леко приведена глава и като че ли гледаше само пред себе си, рядко ще се случи да хвърли наоколо бърз, остър поглед. Арнаутинаът тръгваше пръв, развявайки фустанелата си и горд като паун, вървеше напред, сякаш да отваря път с тоягата си, въртейки подозрителни очи на всички страни. Сетне тръгваше консултът заедно с чужденеца, на пет-шест стъпки след гавазина, а вътрешният пазач през това време стоеше изпънат като същ аскерин с лъскавите си копчета, но и той тръгваше след двамата мъже, щом отминеха те на други пет-шест стъпки. Подреждаше се цяло шествие, минавачите по улиците се извърщаха или дори се поспираха да погледат, но никой не забелязваше, че то завършваше всъщност с дружавия селяк. Щом консултът излизаше от консулството и тръгваше низ града с людето си, селякът също тръгваше след тях и ги следваше отдалеко. Това обаче не продължи много време.

Една сутрин, веднага щом се показва селянинът на площада пред консулството, гавазинът му направи знак с тоягата си да се приближи. Селякът бързо дотича. Гавазинът побутна малката вратичка пред него:

— Влез да поработиш нещо там в градината. Те ще ти кажат там вътре.

Селякът влезе и, виждаше се, с някакво нетърпение. Гавазинът гръмна вратичката, затвори я след него. В двора на консулството го посрещна един от вътрешните пазачи и му каза нещо на гръцки. Селянинът не го разбра и разговорът им продължи със знаци. Заведе го той най-напред в готварницата на консулството — една ниска тухлена пристройка към задната част на главната сграда. Готвачът и помощникът му бяха започнали вече всекидневната си работа. От голямата зидана печ лъхаше горешина, широката желязна плоча отгоре ѝ беше силно нажежена, по многобройните колелета бяха наслагани лъснати тенджерки, в един голям тиган цвърчаха шумно тестени късчета, които бързо бухваха в купилото масло и щом ставаха златистокафяви, готвачът ги събираше с една разлата, надупчена лъжица и ги слагаше в широко блюдо. Селякът въртеше очи с широко разтворени ноздри, докато пазачът му направи знак да седне до една маса, а помощникът на готвача сложи пред него обилно ядене. Пазачът търпеливо го почака да се нахрани, после все така със знаци и недоизречени думи го изведе в градината и му нареди да прекопае голяма част от нея.

Копя селянинът го пладне и прекопа широко място. Пазачът се навърташе все около него. На обед селякът яде пак в готварницата, дадоха му тоя път и една голяма чаша вино. Като го посрещаша и гощаваха така, той се поотпусна, откъсна си на няколко пъти от провесените гранки на гървесата едри късни ябълки и круши, да разхлади гърлото си, опита се да разгледа по-нашироко градината и двора, въпреки че при всяко негово мръдване на една или на друга страна пазачът отеднаж изникваше насреща.

Като прекопа селянинът посоченото му място,

пазачът го повеле към най-отдалечения край на градината, който беше цял затулен от високо израснали бързови храсти, и там му нареди да изкопае една дупка, широка две на две крачки и дълбока до човешки бой. Селякът опита с копачката колебливо – толкова дупка за няколко часа, колкото оставаха до стъмване... Пък и беше вече уморен.

– Защо не каза по-рано... – притъкми се той да се откаже, макар да знаеше, че гъркът няма да разбере приказката му. Пръстът беше влажна и мека, селякът се примири най-сетне: – Пък докдето стигна... И утре е ден.

Когато почна да се зрачава между сенчестите храсталаци на градината, копачът бе стигнал вече докъм рамената си в дупката. Пръстът беше все така мека, копането вървеше бързо, но селякът бе работил през целия ден и му ставаше все по-трудно, колкото влизаше по-надълбоко. Започна да го обхваща и някакъв смътен страх, като се виждаше така потънал. Пазачът беше през всичкото време някъде наблизо и селянинът пак се опита да влезе в разговор с него, колкото да се изкаже, без да очаква ясен отговор:

– Стига вече, а? Да дойда утре да довърша.

Гъркът само притисна устни, приподигна рамена. Селякът продължи:

– А защо ли ви е такава дупка... Бунар ли ще правите, вар ли ще гасите, боклука ли ще събирате в нея? Дявол ви знай...

Пазачът и тоя път нищо не отговори, нито би могъл да отговори. За дупката знаеше сигурно само господин консултът.

Консултът гледаше повече пред себе си и като че ли нищо не виждаше, но забелязал бе той селяка на площада пред консулството при своите излизания в града. И няколко дни по-късно нареди на пазачите

си да въведат селянина в градината, да го накарат да копае там през целия ден, да изкопае същата тази дупка, да се държат те добре с него и добре да го хранят. Сега, привечер, консулт седеше зад писалището си, ала не в кабинета на долния кат на консулството, където посрещаше всичките си посетители, а в малкия кабинет на горния кат, до спалнята му. На две-три стъпки пред писалището седяха изпълнати на столовете си двама от горделивите млади мъже, които се навъртаха в консулството. Седяха те със строг, почтителен израз на грижливо избърснатите си лица, а единият от тях беше и с обръснат, лъснал череп. Дигнал към тоя последния открит, настойчив поглед, консулт рече:

– Докладвайте, поручик! Най-напред за Мелас.

Поручикът преглътна, но запази спокойствие, макар това да му костваше големи усилия. И започна с твърд, надебелял глас, който все пак издаваше неговото външение:

– Получиха се и подробности. Славният ангарт Мукис Зезас¹, благородният Павлос Мелас, началник на всички наши чети в Костурско и Битолско, наистина е намерил своята геройска смърт. Безстрашният воин и отмъстител на седемнайсети септември влиза с четата си в село Прекопана, хваща българския свещеник, също и българския учител, които са били страшилища за околността, и ги наказва със смърт. Попът не искал да умре лесно, та са му отсекли главата. През село Белкамен Павлос Мелас се насочва към село Нерез, за да унищожи там други пет български чудовища. На деветнайсети септември цялата чета на Мелас е събрана в една къща и

¹ Мукис Зезас – ангартски псевдоним на Павлос Мелас. Докладът е съставен по гръцки източници.

се готви да нападне кафенето на селския площад, където са петимата злодеи. В този момент нашите съгледали към сто и петдесет души аскер, пехота и кавалерия, които влизали в селото. Преди да успее да ги загържи началникът им, пет-шест души от четата му, неопитни и страхливи, спускат се да бягат към близката планина. Последват ги и другите. В къщата остават само Мелас и още един от другарите му. Когато малко по-късно и той стига в полите на планината, цялата чета се е разпръснала, а някои са се отдалечили твърде много. Турците са открили страшен огън по нашите...

Консулт се придърпна на стола си:

— Но как... Това за пръв път се случва!

— Да. За пръв път. Досега нашите благополучно се разминаваха с аскера. Врагът ни е общ, но... Господин консул, аз мисля, че ние не бива да имаме пълна вяра на турците.

— То се знае, но ние имаме споразумение с тях, макар и неподписано. Общият враг ни налага и обща дейност. Вие знаете, наши офицери предложиха да постъпят в турската армия за обща борба срещу българите.

— Да — продума с равен глас другият сигнал срещу консула млад мъж. — И аз бях между тях.

Консулт мълчаливо му кимна и се обърна пак към първия:

— Продължавайте. Искам всичко да знам. Макар и със закъснение.

Строгото лице на поручика придоби някакъв тържествен израз, в гласа му сега се дочуваха гълбоки, пълни звуци:

— Началникът се оттегля на почивка в село Елеово. На осми октомври от Гърция пристигат нови четиридесет души наши хора. Една част от тях

заминават за Воденско, а други остават с Мелас. Четата му нараства до шестдесет души и на десети октомври се връща пак в Нерез, за да накаже ония петимата разбойници. Тук му съобщават, че в селото има българска чета. Седем души. Нашите обсаждат квартирата им, откриват огън. Стрелят и комитите отвътре. Къщата била много здрава и нашите се опитват да я запалят. Виждайки, че не се постига нищо, Мелас подир два часа заповядва да се дигне обсадата. Комитите хвърлят бомба, която ранява един от нашите борци.

Поручикът млъкна за малко и лицето му сега беше мрачно. Когато заговори отново, гласът му бе позатихнал, но звучеше скръбен и гневен в същото време:

— Между хората на Мелас е имало недостойни за нашата велика идея, недостойни да бъдат другари на такъв един герой. — Консулт подигна вежди, изблещи очи, но нищо не продума. Поручикът кимна рязко в отговор на изблещения му поглед и продължи с още по-затихнал глас: — Да. Едни се оплаквали, че са болни, други, че са им били скъсани цървулите... Началникът изпраща болните в Белкамен и с тридесет и пет души се отправя за село Статица. Тук, в това проклето село, Павлос Мелас намери своята смърт. Нашите били разпределени в квартири. Подли българи от това село накарали кмета да съобщи с писмо до аскера в съседното село Кономлади, че в тия и тия къщи в селото им квартирува четата на българския войвода Митре Влаха. Подлеците мислили, че само по тоя начин ще привлечат аскера в селото си. И наистина това съобщение било протелеграфирано в Костур и Лерин и от всички страни се насочил аскер към Статица...

Тук поручикът отново млъкна и наведе очи. Той

продължи със затруднено дишане, с пресекинал глас, ала и с нарастващ гняв:

— Началникът пристигнал в Статица с четата си през нощта на дванадесети октомври, след като пътувал осем часа под пороен дъжд. Тук нашите прекарвали остатъка от нощта и другия ден. Излизането било опасно. Могло е да бъдат забелязани от български селяни, селото има осемдесет къщи и почти всички са български. Началникът чакал да се стъмни, пък и дъждът продължавал. Към четири часа по шосето, което минава през Статица, пристига аскер към сто и двайсет души. Началникът заповядва нашите да се крият. Войската отива към центъра на селото, но после се връща и почва да разбива с приклади и секири вратата на една от квартирите на нашите. На тридесет метра от нея била и квартирата на Мелас. През цялото време нашите не предприемат нищо, понеже имали заповед от началника да не стрелят срещу аскера и дори когато са застапени, да стрелят във въздуха. Така направили и осемте души четници, които били в нападнатата квартира. Тогава войниците оставят вратата, заемат позиции настреща и започват силна стрелба. По останалите квартири не става нищо, турците нищо не предприемат. Щом се стъмва, началникът изпраща по другите квартири заповеди какво да се прави, но... пратеникът му не намерил никого. Нашите... обладани от паника, са се пръснали из близката гора. Като вижда Мелас, че е така мизерно изоставен, решава да се припече на помощ на нападнатите с малкото си хора и им заповядва да излязат. И тук обаче... той се оказва нещастен. Нито едн от четниците, които са били с него, не се решава да излезе от квартирата. Възмутен, той излиза сам и стреля срещу

турците. Турците го забелязват в тъмнината, стрелят и го раняват. Той бил принуден да се върне при хората си, но... те и сега не проявяват никаква смелост. Измъчван от раната си — въздъхна поручикът, но продължи със засилен глас, — началникът подобно на старите арматолу¹ помолил да му отсека главата, за да не падне жив в ръцете на турците, но... те и това не направили. И Павлос Мелас се е застрелял сам с пистолета си.

Поручикът млъкна. Мълчаха един дълъг миг и тримата мъже с наведени очи.

— Слава на героя — продума консултът с издрезгавял глас.

— Той беше... полубог! И умря като полубог! — дигна ръка вторият от двамата офицери. Той дори се изправи на нозе от прекомерно възмущение. — Павлос Мелас, безстрашният андартски началник и войник на Гърция, даде живота си за нея, за славата на единизма, за нашата велика идея!

Другите двамата мълчаха, загледи пред себе си. Седна на мястото си и той. Консултът рече:

— По-нататък, поручик...

Поручикът трепна — може би се откъсна от повлекли го мисли или пък искаше да покаже колко дълбоко бе засегнат от трагичната смърт на героя, сетне той наново дигна поглед към своя началник:

— След героичната смърт на Мелас петимата негови другари в квартирата му, подпомогнати от настъпилата гъста тъмнина, преоблечени, излезли един по един от къщата, като изоставили тялото на началника. Докато става всичко това, осмината наши в отсрещната къща продължавали стрелбата с турците и чакали помощ отвън, но

¹ Арматол — въоръжен мъж, оръженосец, боец, сердар.

напразно. Така минала нощта. Сутринта те всички са се предали на турците.

Консултът отеднаж се изтръгна от своята съгъжаност, разпери и двете си ръце:

– Но как така турците!... Не са ли разбрали най-сетне, че това не са български комити, а наши хора?

Поручикът побърза, увлечен от неговата възбуда:

– Нашите са викали, че не са комити, давали сигнали със свирки, някои хвърлили и пушките си през прозорците... да покажат, че... Тъпи турци! Техните офицери после съжалявали, че вместо омразния Митре Влаха са убили нашия благороден Мукис Зезас.

– Мръсни и подли турчуля! – изръмжа консултът. – Трудно се върши с тях работа. Мелас писа писмо на леринския каймакамин, че ние се борим срещу българските злодеи и защитаваме нашите братя от българските орги. Това е впрочем и решение на нашия комитет в Атина, такова е и нареждането на нашето правителство. Ние не искаме да закачаме турците, но ето сражението в Нерез, сега този страшен удар с Мелас.

– Да, страшен! – подигна рязко глава поручикът. – Българите тържествуват. Разправят, че Мелас се е скрил в една плевня и там умрял от раната си, изоставен от двоите другари. Едва се намерили неколцина от тях да отсекаят главата му и да я отнесат. Ние трябва жестоко да отмъстим за героя, за мъченика! Да изпълним неговия завет и нашата най-голяма задача: българин да не остане!¹ – тръсна юмрук поручикът.

– У него имаше и много пари. Държавни – забеляза консултът.

¹ Вулгарос на ми миши! (Българин да не остане!) – Това е било девиз на гръцките андарты в Македония.

– Турският куршум пробил кемера му и когато Мелас се разпасал след раняването му, изсипали се лири.

– Това са държавни пари – повтори консултът. – За заплати, възнаграждения. Парите са по-добро оръжие и срещу турците. Дали са прибрани намерените у Мелас?

– Кой ще посмее да ги заграби? – заклани се гругият офицер. – Щом са ги видели у него, пък и всички знаем, че у Мелас имаше пари.

VIII

Консултът изви едрата си глава към тъмния прозорец и каза, като да беше сам в стаята:

– Има нещо недобро... нездраво в цялата наша работа. Ние не можем и досега да използваме добре поражението на българите след въстанието им. Подгонени са, притиснати са от всички страни и уж разногласия между тях, но... имам сведения, че патриаршистките села усилено преминават към българската екзархия. Напущат, отказват се от нашата патриаршия. Само до юли миналата година са преминали седемдесет и едно село към екзархията. В Леринско, Костурско, Преспанско, Солунско, Серско... И най-много от нашите райони. – Той рязко се извърна от прозореца и спря строг поглед върху египетския офицер, после върху гругия: – Това е голям неуспех за нашето дело. Как ще си го обясните, господа?

– Пипаме меко – отговори веднага поручикът. – Въпреки въстанието и така нататък българите са силни. Трябва да ги уловим с желязна ръка. Четите ни са малко. Трябва да доведем още хора и добре да ги подбирате. Хора, които са готови да мрат.

– Нека Павлос Мелас ни служи за пример – намеси се пак гругият офицер.

— Да — кимна поручикът, без да го погледне, и продължи, като да не бяха го прекъсвали: — На тукашните хора не може да се разчита. Да дойдат повече хора от свободна Гърция. Да обхванем здраво всички райони и където ударим, да се запомни. Да внушим страх и трепет. Преминали към екзархията... камък върху камък да не остане от такива села! Ние сме отмъстителни! Ние сме войници и защитници на православната вяра срещу подлите схизматици¹...

— Да, да — прекъсна го консулт съчувствено, ала и нетърпеливо. Поручикът и сам се сепна в своите буйни възгласи. Консулт продължи: — Всичко това е ясно. И сега, в скръбта си поради трагичния край на Мелас, поради някои наши временни неуспехи да не бъдем песимисти. Да се гържим здраво. Тук в О. и в други градове. Ще им вземем силата и по селата. Но трябва да стегнем редовете си по-добре. Да изясним по-добре отношенията си с турците. Те не ни вярват, не им вярваме и ние, но срещу българите можем да бъдем заедно. Имаме и друг съюзник. Съюзник и съперник, който засега не е много опасен: сърбите. Сърбия. Пълзят от север. Опитват се да свият гнездо и тук, в О. Та дори и в Солун. Да. Те сами ни протягат ръка. Директорът на тукашната тяхна гимназия ми иска среща. Ще му я дам. Не консулт им, а техният просветител иска среща. Консулт им се гържи официално. Има тук някакъв план, някакъв умисъл. Искат да излязат по-хитри. Да. А сега този групльо. Съгледвач е. Ще го накараме да ни каже нещо повече за своите, отколкото е можал да научи за нас. После... ще си получи наградата.

Той дигна от писалището сребърно звънче с аба-

¹ Схизматици — разколници, отказали се от гръцката патриаршия, привърженици на българската екзархия.

носова гръжка и го заклами. Влезе друг един от назначите на консулството. Консулт заповяда:

— Доведете копача.

Пазачът се изпълна по войнишки и излезе. Двамата офицери се преместиха със столовете си от двете страни на консулското писалище. Пазачът побутна в стаята селянина и отново излезе. Селянинът застана омърлушен до затворената врата. Тримата мъже го гледаха мълчаливо някое време. Консулт заговори на книжовен български език, със забележим чужд акцент:

— Ако ми кажеш самата истина, ще получиш двойно за работата си днес, пък и още по-голяма награда. Мога да те настана и на добра служба. Ако пък се опитваш да ме заблуждаваш, няма да излезеш жив оттук. Разбра ли, човече? Ето, аз ще питам, ти ще отговаряш.

Селякът отегднаж се съвзе може би от българския говор на консула и дори пристъпи по-близо към писалището му:

— Сиромас човек съм аз... цел ден ви работих, защото не ме пуцат да си отида, децата ме чакат, тъмно е веке, ноц. Що има да те лъжа аз, платете ми за работата, цел ден... и пуснете ме да си ида при децата...

Поручикът махна сърдито с ръка и каза на гръци:

— Стой там, при вратата! Не се приближавай!

Селякът не разбра гръцкия му език, но разбра сърдития му жест и се гръпна до вратата. Той проплака, търкулнаха се и съзри по четинестите му бузи:

— Моля ти се, господине... Защо ме мъчите... Аз... за хлеба на децата. От изгорените села съм, с четири гребни деца побегнах...

Консулт пак дигна сребърното звънче и позвъ-

ни. Пазачът влезе на часа. Слагайки внимателно звънчето на мястото му върху писалището, консултът рече:

– Доведи господин Петракис.

Лицето на селянина в миг побеля, очите му потъмняха и хълтнаха в дупките си. Той преглътна шумно, извърна се да погледне вратата, но поручикът скочи и застана до него. Вратата пак се отвори, влезе около петдесетгодишен мъж в гъла го под колената антерия¹, с подплатена с кожа чохена салтамарка. Селянинът примига бързо-бързо – предния ден той го бе видял как влиза в консулството, видял го бе и когато излезе, и бе скрил лице от него. Сега той нямаше как да скрие лицето си. Петракис лукаво се усмихваше насреща:

– Не ме ли познаваш, Зарче?

– Не те познавам – отвърна соннато Зарчето, макар и с отчаяно лице. – Аз...

– Как да не ме познаваш, нели сме тукаши? – И той добави още повече усмихнат: – Лошо зарче си хвърлил тоя път.

Чу се гласът на консула:

– Достатъчно, кир Петракис. Благодарим ти. Довиждане, кир Петракис.

Кир Петракис се поколеба, видя се не му се излизаше толкова скоро, но се поклони леко към консула и послушно напусна стаята. Консултът попита пак на български:

– Е, още ли ще се преструваш? Обърни се, обърни се към мене, погледни ме!

Сега се виждаше целият Зарче – такъв, какъвто си беше, макар и облечен в групави селски грехи,

¹ Антерия – горна греха от тънък памучен, вълнен или копринен плат.

с проскубана селска капа. Той втреничи в консула горящи очи, но и сълзи блестяха в очите му. Консултът продължи:

– Кажу кой те прати! Бобев? С каква цел, каква беше задачата ти?

Зарчето млъкна и само очите му заблестяха още повече, от още повече влага в тях. И като че ли за да спре сълзите си или да спре думите, които напират на езика му, той прехапа долната си устна и започна да я гризе до кръв. Сетне внезапно заговори:

– Не ме питай повече. Нищо няма да ти кажа. Ако отворя уста и взема да ям лайна, нели знайш, и там куршум ме чака или нож в гърлото. И как ще се явя пред другарите си! Ето – раздвижи се той живо и бързо се прекръсти два, три пъти с набожно изражение на лицето: – Ето, жив ми кръст, клетва давам, няма да кажа нищо, каквото съм видял тука и... и беке няма да се захващам с такива работи, нъ, жив ми кръст, нели сме християни...

– Хитруваш, но това няма да ти помогне. Кажу ми всичко и ще те пусна веднага. Ако приемеш да ни служиш отсега нататък, ще получаващ по три лири на месец. И никой нищо няма да узнае. Само аз и ти. Дума ти давам. Тия хора тук нищо не разбират от разговора ни. Те са от Гърция. Избирай. Избери по-доброто за себе си, човече!

Зарчето чуваше всяка дума на консула, а в същото време вървеше възбудено подир собствените си мисли. Намирал се в стаята на Симеон Венчев; богато наредена, с килим, с червени кресла и висулки по тях, маса, покрита с коприна до пода; широко легло с много възглавници и с лъскави месингови топки. Зарчето не знаеше къде да седне, не се решаваше да седне. И той самият срещу него – Венчев, с големите си блестящи очи. Чуваше гласа му: „Ще седиш пред

консулството и всичко ще следиш! Гледай да не те подушат гърците.“ „Не бой се, господин Венчев. Хитър съм аз.“ Но ето влезе в ръцете им. Хванаха го здраво. Хитрата лисица право в стъпица. Ах, моя Петракис! Зарчето го видя как влезе и излезе от консулството. Нищо съмнително не забеляза той, хитрият Зарче; влизаха, излизаха и други тукашни гърци. Надхитриха го гърците. Какво ще каже сега господин Венчев, какво ще каже Коте? Коте искаше да седне срещу консулството, а Зарчето – не, аз! Тъкмо за мене е тая работа. Ха сега да те видя! Ама чакай, той може би пак ще се провре. Ех, да излезе още един път на улицата... И да не гърдори сега много. За страха си от Венчев, от другарите. Те наистина бяха по-страшни от консула. Ще му кажат: издайник. И така и така смърт, но издайник – не, не! Венчев, Коте, другарите... Стани, Давидов, от гроба черен! Три лири на месец! Ами издайник? Как не си сложи леворвера в пояса! И сега на моя консул – трае, трае, трае! Де да му дойде наум, че ще го вкарат вътре... Сега умната и... дано помогне бог.

– Три лири, казваш, секой месец... Не са малко. Две деца имам. Сиромаш човек. Какво ще искате за тия три лири, господин консуле?

– Няма да ти бъде трудна работата. Ще си стоиш там, където си бил досега. И ще бъдеш още по-западен за българския комитет. Ще следиш и какво се говори, какво се крои против нас или против турците. И ще ми съобщаваш навреме. Аз ще ти кажа как ще става това. Ще гледаш само да не те усетят. Това ще ти бъде най-трудното. Ти пък да не си глупак! Виждаш: работа лесна и... три златни лири на месец. Ние не сме като българите, ние имаме много пари. А като дойде Гърция тук, и добра служба ще ти дадем.

„Хитър гърк – мислеше си Зарче. – Тя, лесна е работата, но тежкото и най-тежкото е другаде: издайник! Дръж си парите, господин консуле, ама дано ми помогне господ аз да излеза по-хитър от тебе.“

– Е, харно, господин консуле. Три лири. Хубави парици за мене. Нема къде другаде да вървя аз, господин консуле, щом влезнах тука, при вас. И добра служба, а? Като стане гръчко тука. Сиромаш човек съм аз и е добро това за мене, много добро. И работата, както казваш, ще ми бъде лека. Къде по-хубаво за мене, така премислих аз, господин консуле. Само ме е страх да не ме хванат. Вие трябва да ме пазите, а другото е лесно.

– Ние ще те пазим, но и ти си отваряй очите.

Поручикът седна отново и промърмори на гръцки:

– Мина му страхът изглежда...

Обади се и другият офицер – той все като ехо.

– Изглежда добре го подхвана господин консулт.

Зарче мигаше добродушно, укротен, примирен, сякаш разбираше думите на двамата офицери и ги одобряваше. Той се реши сега и да ги погледне, весело някак и съучастнически. Ето, ставаме дружина... Поручикът строго поприсви вежди.

– Да започнем работа още сега – рече консулт и угаси цигарата си в пепелника. И тъй, небрежно, добави: – И още тая вечер ще си излезеш оттук с три лири в джеба. Ще ги получиш в предплатата. – Той се изправи на стола си, сложи длани на писалището пред себе и като се загледа мълчаливо в лицето на Зарче, попита изтихо: – Кажи ми сега, кой те прати да следиш консулството?

Зарче пак попримига, като в последно колебание, сетне бързо отговори:

– Кибаров, Кибаров ме изпрати. Учителят Кибаров, дето ходи с капела.

Консултът продължаваше да го гледа, но мина сянка по лицето му. После той се усмихна криво, само с устни, приподигна рамена:

— Хм... Ти ме лъжеш. Искаш лесно да се изплъзнеш. Учителят Кибаров не се занимава с такива работи, макар че е във вашия комитет. Изпратил те е или Бобеф, или Венчев. Никой друг. Ти си прост и глупав човек. Не знаеш дори и да лъжеш. Върви по дяволите! — добави консултът на гръцки.

Поручикът стана отново, побърза да стане и другият офицер. Без да разбират разговора между консула и Зарче, схванаха смисъла му по лицата им, по сърдития глас на своя началник.

„Сега веке съвсем...“ — помисли Зарче и лицето му рязко се промени, показа се там и отчаянието му от новата грешка, и страхът му, и цялото негово безсилие.

Консултът извърна поглед навъсен и каза пак на гръцки:

— В дупката.

Офицерите сграбчиха Зарчето от двете му страни, изведоха го от стаята. Вън чакаха двамата пазачи. Запалиха фенер. Четиримата гръци обградиха Зарчето от всички страни. Бързите разбъркани стъпки прокълтяха през празното преддверие, по гървената стълба надолу. Зарчето вървеше между четиримата мъже и нито помисли да се спре, да се противи. Нямаше никакви мисли в ума му, отворила се бе там тъмна празнина, по-голяма от главата му. Изпълнила го бе някаква непоносима студенина и той, вървейки, цял трепереше. Изведоха го на двора, минаха и петимата през градината, чак до дъното ѝ, спряха се пред дълбоката дупка между бързовия храсталак. Тоя с фенера останана малко по-назад. В съгъстилата се тъмнина

светна блед пламък, чу се изстрел. Зарчето хлътна в черната дупка. Дватамата офицери се върнаха към консулството. Един-единствен изстрел в градината на гръцкото консулство, сред гръцките махали — кой ли ще гоиде да търси и проверява? Тук беше във всяко отношение по-сигурно за подобни работи. Така мислеше поне господин консултът.

Дватамата пазачи сложиха фенера по-близо до дупката и взеха да хвърлят с лопати в нея прясната пръст. На дъното ѝ лежеше Зарчето, присвит на две. Изпочупените бързови клонки издаваха гъст, сладникав мирис.

IX

Борис Глаушев и Мария Йорданова бяха дежурни по училищния двор по време на междучасията. Момчетата играеха пред мъжкото училище, момичетата — пред женското насреца. Дежурните учители следяха да не се смесват, пазеха момичетата от лудориите на момчетата. Такива бяха нарежданията на училищното настоятелство. Деца и не се смесваха, но понякога някое по-любопитно момиче надаваше оглушителен писък, подгонено от момчета; или дружина момчета, улисани в гоненица, нахлуваха в женската територия.

Дватамата колеги разговаряха на няколко пъти, а после и тръгнаха заедно по... ничия земя между двете територии. И на тая дружна разходка в училищния двор би се разлютил някой от по-старите настоятели, но младите вече и не слушаха много старите. Мария Йорданова приказваше свободно с колегата си и дори повече от него, ала в държането ѝ се долавяше някаква непреодолима отдалеченост. Тя гледаше пред себе си, час по час ще погледне към шум-

ната, креслива навалица на ученичките – не забравяше дълга си и по време на разговора, стъпките ѝ бяха отмерени и твърди, ръцете ѝ – прибрани. Говореше за желанието си да следва в Софийския университет, за упорството на родителите си, които не искали да я пратят – сама девойка в далечния град. Глаушев я попоглеждаше съчувствено – това беше и неговата мечта, но той и се радваше на нейните умни и презви мисли, на тихия ѝ глас, на спретнатата ѝ външност, от която лъхаше чистота и свежест. Лицето ѝ беше с правилни, малко строги черти, може би поради високото ѝ чело и рязко очертаните устни, плътно пристиснати, когато се спираше да чуе отговора му и винаги търпеливо, докрай. Усмиваше се леко и повече с очите си, които, едва засенчени от госта дебелите, тъмни вежди, заблестяваха издълбоко. Кестенявата, гладка коса, видя се скоро мита, беше леко изпръхнала, колкото и да се бе мъчила девойката да я издърпа назад и да я стисне в големия, тежък кок; грижливо бе прибрана тя и отгоре, по тънкия врат, който едвам се подаваше над високата яка, с малка трапчинка и бяла, излеко златиста кожа. Златист, чезнещ вече загар имаше и по лицето ѝ – младата учителка бе прекарала лятото някъде на открито.

Заслушан в гласа на учителката и като я попоглеждаше все по-често, Глаушев неусетно започна да я сравнява с Ангелика Милонас – девойката от балкона срещу неговия прозорец. Предния ден той я бе заварил в мрачния проход под горния кат на квартирата му, спряла се бе с Фотина. Той бързаше по някаква работа към къщи, пък и валеше дъжд, та хлътна изеднаж в отворената порта. Двете жени се сепнаха изненадани, в следващия миг Фотина се разкикомти пресилено:

– Их, гаскале... как ни уплаши! Заприказвали се бехме... – Тя хвърли бърз поглед към момичето, сетне към него, с лукаво премрежени очи: – Това е Ангелика. Насреща живее, може да си я виждал. Чака тук дъждът да престане...

Борис Глаушев не сваляше очи от момичето. За пръв път го виждаше така отблизо и му беше любопитно да го гледа в зрача на прохода. Като насън, като в приказка или в някакъв неземеен свят, Ангелика също го гледаше и той видя как се поразшириха очите ѝ, втрепенени и блестящи, как се появи бавно по възмургавото ѝ лице едвам доловима бледност, като да я озари далечна светлина. Хазайката продължи:

– Ами запознайте се... Съседи сте. Ангелика Милонас се казва тя. Чиста гъркиня, като мене.

Девойката кимна леко с глава, без да се промени изразът на лицето ѝ, само бледността му изчезна и бързо се надигна по него руменина, която изглеждаше по-гъста по възмургавата, чиста кожа. Не се промени и погледът на девойчето, остана все така напрегнат и лъчист. Млъкна и Фотина, хазайката, смилено наведе очи, като да беше пред някакъв обред.

– По майка и аз имам малко гръцка кръв – наруши общото мълчание Борис и се сети, че бе казвал вече това на хазайката си. Очите на момичето заблестяха радостно и по-дружелюбно. Той би искал да постои още с младата си съседка, да я погледа още и още, но каза:

– Прощавайте... готичах по работа...

Тая сутрин той видя отново Ангелика Милонас на балкона ѝ. Показа се и той на своя прозорец:

– Добро утро, госпожице.

– Добро утро, господине...

Гласът ѝ беше малко глух или може би далечен, като идеше откъм другата страна на улицата. И странно

му напомняше премилния глас на неговата майка.

Гласът на Мария Йорданова беше също тих, но ясен.

След вчерашния вече есенен дъжд небето тая сутрин наново се бе изяснило. И беше като необятна синя стряха, светнала над позагасналото слънчево огнище. Слънцето огряваше голяма част от училищния двор. Укроменият слънчев блясък привлечаше в тия хладни утринни часове с милващата си топлина, във въздуха се носеше тиха нега и ясно головим мирис на есенни цветя, който навяваше смътна тъга. Пристъпвайки рамо до рамо с учителката, Борис Глаушев усети как се изпълни сърцето му с разнежващо чувство на близост, също така сладостно тъжно като аромата на късните цветя, който се носеше в прозрачния въздух. И отеднаж почувства нужда да сподели с тая млада жена скритите свои мисли, мъчителните мисли, с които се бореше, от както бе убил турчина през онай нощ до избора край града. Бяха минали двайсетина дни, а мислите му бяха все там и още по-заплетени, без каквото и да е решение, без изход. Той промени разговора:

— Какви са тия знайни и незнайни сили, които ни карат, принуждават ни да вършим едно или друго против нашата воля? Да вършим и най-гребни неща против волята си в своя всекидневен живот, но и неща важни, съдбоносни, които никога не бихме извършили със свободната си воля. — Той би искал да ѝ разкаже за турчина, но побърза да прекъсне своята изповед: — Често мисля върху това... за тия непобедими побуди в самите нас, в другите хора и навсякъде около нас, в целия ни живот.

Йорданова извърна към него лице и позабави стъпките си. Тя каза колебливо:

— За това ли, че не мога да замина, колкото и да искам...

— Ами... и за това. Да, нежеланието на родителите ви иде от един дълбоко залежал предразсъдък в нашия живот, че млада жена не бива да живее сама в такъв далечен град. Виждате ли, и моя остарел предразсъдък е една от тия тъмни, често и опасни сили в живота ни.

Младата жена рече, без да погледне другаря си:

— Не, не. Всичко зависи от човека най-напред. Каквото си направи сам, а после може би и съдбата на всеки човек...

— Аз не вервам, че има някъде некой, който предварително начертава пътя на нашия живот. Вие говорите за човека, но не забравяте и съдбата. Боите се, куражът ви не достига да я отпечете. Но както и да е, ние не по наша воля редим живота си.

Току зад тях се чу дебел, малко грезав глас:

— Искам да ви кажа, че дочух разговора ви. — С тях се изравни Дяконов. В ръката му димеше цигара. Той продължи: — Заинтересува ме разговорът ви. Искам да се намеся, с ваше позволение.

— Моля... — извърна се към него Борис.

— Без да ме молят, щом сам се напращам. Много рядко се случва човек да чуе интересен разговор. Хората приказват прекалено много, но най-често празни приказки. Какво ти, Глаушев: тайнствени, незнайни, непобедими сили... И вие, госпожице, съдбата... Това е страх, примирение, фатализъм. А истинският човешки живот е стремление към пълно освобождение. Човек трябва да подчинява всяко нещо на волята си, всяко нещо да подрежда по своя воля, за да бъде свободен. Това е най-ценното благо за човека — да бъде свободен.

— Страх ли казвате? — промълви Борис.

Дяконов се закашля хрипливо и ядно захвърли недопушената цигара. После изви ръце назад и отвърна:

– Страхът е най-голям наш враг.

– Но човек се ражда със страх в себе си, страхът е в него, както всички негови чувства.

– Ти изглежда много си мислил за човешкия страх.

– Не – побърза да отвърне Борис. – Аз съм изпитвал страх, даже и много силен страх. Това е – завърши отеднаж той и млъкна, сега още повече уплашен да не би да се разкрие премного пред чуждия човек.

Дяконов го погледна весело изпод свъсените си гъсти вежди и както внезапно се присъедини към тях двамата, внезапно се обърна и продължи разходката си в противоположна посока. Йорданова се поизвърна след него, а Борис пристъпваше привел глава и сякаш не забеляза отдалечаването на Дяконов. Някак отдалеч гоиде го слуха му и тихият глас на Йорданова:

– Интересен човек... Чух, че дошъл от България. Какво преподава?

Желанието на Глаушев да поговори с някого, ето с Йорданова, за скритите си тревоги остана незадоволено, не можеше и да бъде задоволено. Той се улови за нейния въпрос:

– Да, особен. Преподава в гимназията, горните класове. История и география. Още първите дни се скара с директора, с Венчев. С Кибаров постоянно спорят. Учениците са луди по него. Отклонява се от урока и им говори неща, които ги увличат. Разяснява историческите събития по свой начин. Учениците го слушат захласнати. Мене ми се чини, че много обича силните думи.

Мария Йорданова искаше да го върне към предишните му мисли:

– Вие казахте за страха... Да, човек наистина се ражда с него, той е в природата му.

– Дотолкова, че понякога страхът в нас говори с езика на нашия разум, с езика на нашата съвест

– рече Глаушев, ала в същото време откъм широка-та врата на мъжкото училище се разнесе призив-ният звук на училищния звънец. Какъв разговор мо-жеше да се води през едно училищно междучасие? Борис добави набързо: – И особено в нас, клетите турски роби. За страха искам да кажа, за робския ни страх. Довиждане, госпожице Йорданова.

– Довиждане – кимна учителката.

Тя беше доволна от късата разходка. Надникнала бе в мислите, в душата на Глаушев въпреки негова-та недоизречена изповед и чувстваше своята женс-ка сила, своето спокойно, великодушно надмощие.

Х

На излизане от училищния двор подир следобедни-те занятия Борис Глаушев настигна Дяконов и го отмина. Догони го басовият, грезав глас на Дяконов:

– Много бързаш, младо. Чакай, заедно ще вървим. Аз не обичам божите подобия, но ми се иска поня-кога да походя ето с такива като тебе, да поругая и да има кой да ме послуша.

Борис се поспря. Нямаше къде да бърза.

– Знаеш ли къде има хубава ракия? – попита Дя-конов.

– Не мога да ви кажа. Аз...

– Тъй, тъй. Аз пък знам. Само мезетата не са хубави тук, по вас. Ракията си я бива. И я гълтат направо. Най-често с по някое зрънце вкиснат фасул.

Излязоха на улицата край реката. Тук, по два-та бряга на реката, беше най-оживената чаршия на О. и още повече в тоя привечерен час. Турските агалари и арнаутските бегове, които се събираха в големия град и от по-далечни места, все с пълни ке-мери, бяха наизлезли на вечерната си разходка и хо-

деха като наперени пауни сред навалищата с натруфените си облекла. Провираха се крак тях забързани люде – турци, българи, гърци; сиви, делнични, угрижени, хà гано сега, в последния час на деня, да стане работа, да падне някой грош повече, да се купи нещо по-евтино, че как ще се върне човек вкъщи с празни ръце? Вратите на всички продавачници и работилници са отворени – влезте, чакаят ви вътре и чак на вратата, а тия по улиците все бързат нанякъде или пък се врътнат насам-натам, докато хлътнат най-сетне в някоя врата. Пилее се време повече, понеже парите са малко и човек ги стиска със страх в ръцете си. Низ тълната вървят с безшумни стъпки брадати евреи с курливи фесове, нахлупени до ушите, с примижващи очи, които всичко виждат. Ослепително пъстри цигански тайфи викат, махат с ръце и бързат през навалищата, сякаш някъде наблизко раздават безплатно топли сомунци, но изеднаж пак се връщат назад и пак бързат, махат с ръце, карат се оглушително. Високо горе тъмнее, по въздуха се носи невидим мрак, лицата на минавачите стават все по-бледи.

Двамата учители влязоха в една от многобройните кръчми по тая улица. Ниска дървена постройка с прихлупена широка стряха. Вътре бяха наслагани омазнени масички и около тях – разклатени дървени столове без облегалка. Край едната стена се протягаше тесен дървен миндер, по цялата му дължина бяха също наслагани масички и столове. В дъното беше кръчмарският тезгях и самият кръчмар там, плешив, тунтарест влах, който веднага се ухили с цялото си кръгло и голо като мехур лице, щом видя двамата ранни гости:

– Пувели, пувели, гуспудин Дякун! Направил съм ти музе по твоя кеф.

Дяконов не влизаше тук за пръв път.

Кръчмата беше празна. Само на горния край на миндера седеше не много млад турчин в европейско облекло, но без яка и връзка. Седеше облеган с лакти на масата пред него, неподвижен, като да беше изгялан от камък. Ръцете му – бели пухкави малки ръце – лежах като мъртви вещи върху потъмнялата от мазнини и разлети питиета маса. Бяло, дори жълто беше и лицето му, отдалеко се чернееше набола брада, мустаките му, провесени надолу, бяха поленнали и мокри. Също каменна маска беше и лицето му, с притворени очи, с жълти торбички под очите, дебелината му долна устна беше отпусната, час по час от нея протичаше лъскава лига и се наслойваше по масата. Пред него, между двете му ръце, между двете бели, меки, безсилни лапи, стоеше водна чаша и в нея се белееше недопита мастика. Докато сядаха с Дяконов на другата страна, на кръчмата, Борис Глаушев на няколко пъти попогледна турчина с погнуса.

– Не го гледай – рече Дяконов. – Не е за гледане. По-интересно е какво става вътре в него, в душата му, ако не е заснал. Сега той е или всемогъщ повелител със златен венец на главата, или собственик на безчетни богатства, владетел на всички земни блага, или неотразим и ненаситен любовник, мечтател, който лети през розови облаци, който върши всякакви чудеса с едно замахване на пръста си. И какво ли не още. В един миг постига всичко, каквото пожелае, за което жадува душата му. Ако искаш да знаеш, тъкмо в това е притегателната сила на алкохола. Сила жадувана и примамлива за всяка човешка душица.

– Аз не знам... Не пия, никога не съм се напивал.

– А не мечтаеш ли? Силното питие бързо осъществява всяка човешка мечта. Виж го оня: пие

мастика с водна чаша! Трябва да е много жаген. Или трябва да е загубил нещо много ценно. Може би чифлиците на баща си. Те, турците, не страдат често от любов. Взимат си в харема колкото си искат жени. И тоя тъкмо в чашата намира, каквото е загубил, каквото му липсва.

Кръчмарят донесе гроздова ракия и в една малка чиния късни, дребни чушки, печени и накиснати в оцет. После притича до тезгяха с късите си бързи нозе, върна се с една черна, мазна бутилка и взе да я върти над чинията, да излива върху чушките струйка златист, зеленикав зехтин.

— Чист елбасански — похвали се той.

Дяконов се усмихна с единия край на възбелите си устни:

— Е, харно. Жив да си. Но да ти направи тебе мезе филибелийски кръчмар, може да е и той влах като тебе, сам ще изпиеш всичката си ракия. Няма да оставиш за нас. Наздрабе! — гизна чашката си Дяконов. — Като не си свикнал, гаскалче, пий по мъничко, докато свикнеш.

В очите на Бориса се появиха сълзи от глътката ракия, която изпи с усилие. И побърза да скрие смущението си:

— И тук се разправя за зеленчуците горе, за големото плодородие на земята...

— Да, знам, че и това влиза в мечтите на тукашните хора за свободна България. Вие, турски роб и неволници. Непоправими мечтатели. Облажавате тия горе и за техните чушки. Но гледайте да наредите Македонията някак по-добре. Чушките земята ги ражда. Над земята селякът се поти. Наздрабе, млади момко!

Отпи пак и Борис от чашката си. И наново погледна пияния турчин насреща.

Дяконов запали нова цигара и каза глухо, с омекнал глас:

— Недей ни, ако не ти се пие.

— Да не би да ми се съргите, че не мога да пия като вас — каза Борис и цял се изчерви. Но веднага продължи нетърпеливо, настойчиво, върна се придирчиво към предишните думи на Дяконов: — Говорехте за свободата, но аз мисля, че човек може да бъде свободен само ако всички са свободни.

Дяконов опули срещу него очи, блеснали подигравателно:

— Я го гледай ти... философ! Мирише ми на Кибарова проповед. Срещаш ли се често с Кибаров?

— Не, аз винаги мисля със собствения си ум. Или поне така ми се струва.

— Е, пийни, пийни, макар... — гизна чашата си Дяконов. — Ще се развърже езикът ти и мислите ти ще бръмнат като рояк пчели.

Той отпи от чашата си, после още един път и на третия път я изпи цяла. Взе чашата си и Борис, изпи я наеднаж до дъно. Дяконов се престори, че не забеляза момчешката му храброст. И поиска да му покаже, че го смята за равен:

— Аз съм може би с петнайсет години по-стар от тебе и повече съм видял. Ти не се осланяй прекалено на човешкия ум. Човешкият ум и така, и вака, както казват тук, и всякак. Според човека и умът му. Разни хора, разни умове.

— Трябва да има само един здрав човешки разум, както има само една истина за всеко нещо.

— Ето, виждаш ли? Това е голяма заблуда. Да, има един-единствен разум, но това е моят разум. Една-единствена истина, но това е моята истина.

Борис чувстваше как пълни огън по всичките му жили, нагоре, към главата. Цялото му тяло сладос-

тно тръпнеше. Това ли е примамливата сила на алкохола? Край тях мина пияният турчин с тихи стъпки, с притворени очи, с провесени ръце и целият като скован. Борис го проследи с поглед, докато излезе на улицата като изправил се мъртвец на несигурните си нозе. През отворената врата на кръчмата, през мътните стъкла на широкия ѝ прозорец надничаше навъсената ноемврийска вечер. И все пак някаква бяла светлина, едвам доловимо сияние се излъчваше от всеки предмет наоколо, дори и от минувачите вън и Борис виждаше всичко по-ясно. И това ли е от магията на алкохола? Той едва сега чу гласа на Дяконов, който преди още бе започнал да говори:

— ... Аз идвам оттам и ще ти кажа: България, за която мечтаете вие, турските роби, е умряла заедно с Левски. На неговото бесило. Народът там получи свободата си даром, с руска кръв, и в тая леснотия изчезнаха всичките му мечти и стремления. Стамболов беше другар на Ботев, но после стана властник и тиранин. Виждаш ли? Бай Ганьо се запретна да прави държава по свой вкус и с белгийска конституция. Е, който прогледа — пази, боже, сяпко да прогледа. Народът смени само господарите си, сега той си има княз, свои паши и каймаками, войска, жандари. А те са както всички други паши и жандари. Те ще изпратят един ден войската насам, но не за вас, братята роби, а за себе си. Държавата им да стане по-широка. И народа не ще седна аз да го възпявам, както го възпяват и славословят разни кибаровци. Каквото и народът, такива са и управниците му, и професорите му, и...

— Не, не, не — потрепера цял на стола си Глаушев, гизна, разтърси стиснати юмруци. — Това не може да бъде верно! Това е... Аз не съм ходил там... И баща ми се върна от България разтърсен, но не

може, не може да бъде така, както казвате вие. Не може да няма вече там хора, които още помнят и Левски, и Ботев, и всички народни мечти и стремления. Малцина ли са идвали тук да мрат за брата роб! И никога тоя народ, и тук, и там, в България, не ще заспи отново, след като се е събудил еднаж.

— Блажени верующи. И тия, които идват тук... авантюристи. Тебе май ракията... Не се горещи! Не си свикнал. Аз ще ти покажа тъмнината, ще ти покажа и светлината. Трябваше робското чернило в тоя народ да изгори в огън, да се измие с кръв Априлското въстание... няколко села там, с гървени топове. А руснаците по-добре да си бяха стояли там, в Русия.

— Ако трябва да стане, и това ще стане... в кръв и огън. А какво беше въстанието преди две години, малко ли беше за народ като нашия?

— Безсмислица и, разбира се, тежко поражение. Готова, лесна плячка за съседите от север и от юг. Едните ще възстановят царството на Душана, другите — войници на Христа, защитници на православието. На роба е нужна победа, за да изправи глава, а той, нашият — нови поражения.

— Ами, да. Ще има и победа. Но по какъв път според вас? Аз не мога да ви разбера добре. В какво вервате вие и в какво не вервате?

Дяконов направи знак на кръчмаря и едва след това попита:

— Ще пием ли още?

Борис Глаушев усещаше някаква противна, лепкава влага в устата си и дори се понамръщи, но бързо отвърна:

— Ще пием.

Почувства желание да се противи на тоя човек, да му покаже своя сила, да отхвърли всички негови лъжливи мисли. И пръв посегна към ракията още

цом я сложи кръчмарят на масата. Дяконов скрито, изпод око проследи движенията му. Сви нова цигара, запали я и каза небрежно:

— Ако искаш да знаеш, и аз взех участие във въстанието. С една чета в Струмишко. Казвам го само на тебе.

— Ето, виждате ли? — съживи се отново Борис. — В това, че си спомняте за вашето участие, че се гордеете с него, в това е и смисълът на въстанието, неговото значение. Да, то беше грешка, но каква би била нашата досегашна борба без него? Господин Дяконов, защо се противите вие на всичко, всичко отричате и...

— Да, аз съм против всички и против всичко, за да бъда свободен. Аз съм тук — почука той на масата с госта израсналия, нечист нокът на показалеца си, — а всички други са срещу мене. И ги виждам ясно. Ясно. Познавам ги. И не се оставам да ме повлекат с тълпата си.

— Не... Човек трябва да бъде с другите хора. Никой не може да живее сам.

— Това е пак по кибаровски. Той ти е тебе учителят. Кибаров и подобните на него искат да превърнат човечеството на едно огромно стадо. Дервиши на марксизма. Наследници на йезуитите. Умеят да увличат такива като тебе.

— Учител? Всеки може да поучи другия. Имах аз един учител преди и бих желал да бъда като него. Чист, достоен човек. Умре в солунския затвор. И вие: защо сте взели участие във въстанието, борили сте се за моя народ с оръжие? Защо сте дошли и сега тук, в Турско, в моя пъкъл?

— За самата борба. И ето какво ще ти кажа още: аз също обичам хората, но по своему. И ги обичам повече от Кибаров, с по-истинска обич. Аз искам те

да бъдеш свободен. Мразя човека в неговата гребнавост, в неговото нищожество и филистерство, обичам го в неговото величие. Мразя еснафщината и тълпата, обичам свободния човешки дух.

Той млъкна, загледан към вратата на кръчмата. Там се бе спрял един стар турчин. Подпря турчинът на вратата отвън малка стълба, сложи до нея менекиен съд и влезе в кръчмата. Разнесе се миризма на газ. Турчинът спря пред тезгяха и кръчмаринът му подаде менекиен стограмник, пълен с ракия:

— Пувели, Джафер ага! Газия за фенерите, ракийца за тебе.

— Хелбете — отвърна глухо турчинът. — Фенерът без газия не свети ку!

Турчинът изпи стограмника на един гъх. Хвърли на тезгяха една медна монета и бавно, с агаларско самочувствие, излезе от кръчмата. Дяконов го проследи до вратата и рече:

— Турчин и влах... говорят помежду си на български. Езикът на робите се е наложил на всички. — После той сърдито се върна към прекъснатите си мисли: — Искам хората да се освободят от господари и повелители. Ето и този мухльо... Ага! Господар! Пали и гаси уличните фенери. Султанът седи горе, на златен трон. Искам човечеството да се освободи от управници, учители и какви ли не доброжелатели. От мръсни спекуланти с най-големите човешки идеи. От закони, учения, вери. От тъмни предразсъдъци и заблуди. От морал и гадна еснафщина. Какво ме гледаш... не вярваш на очите си? Защо не пиеш? Чашата ти стои пълна. Боиш се от грях.

Той дигна собствената си чаша и пи жадно. Борис не бързаше да отговори; гледаше го как пие. После каза:

— Не мога. Противно ми е и... Главата ми шуми,

разбъркват се мислите ми и като че ли земята изчезва под мене.

— Невинна душица си ти. Новак. Чиста душица. Мене алкохолът ме прави бог. И не ме напива. Аз съм по-силен от него. Човек-бог. Аз ще изпия и твоята чаша. — Той притегли към себе си неговата чаша и докато си свиваше нова цигара, продължи: — Слушай по-нататък: свободният, силният човек вижда всичко ясно. Без предразсъдъци и заблуди. Без празни, въображаеми идеали, религии и убеждения. Всичко това сковава човека. Обикновеният човек е животно, както всички други животни. Само по-друг чешит. С малко ум и въображение. В него са и всички други животни: вол, куче, лисица, чакал, змия, паяк. А има и такива... виждаш го човек, пък е свиня или змия, или просто червей. Това са низшите, множеството, сганта. Аз съм човек-бог. Свободен човек. Най-съвършеното творение на природата и неин господар. — Той навее очи, като да се поколеба или пък търсеше нещо в паметта си, и така продължи, с наведени очи: — Но и в мене понякога вие чакал, грухти свиня, пълзи червей... и всякакви други гадини, не съм се освободил и аз напълно. Ти — дигна той втренчен, напрегнат поглед, — разбираш ли какво ти приказвам?

— Може би е от ракията, но... Всичко ми изглежда разбъркано. Някои ваши мисли ме поразяват, изглеждат ми съвсем верни, други обаче... не, не мога да ги приема. Или може би не ги разбирам.

— Да. Не ги разбираш. Нямаш ясен поглед. Движиш се в някакъв въображаем свят. Не истинския. Твой свят, лъжлив. И хората виждаш в лъжлива светлина. Не с истинския им образ. Претоварен си с какви ли не скрупули.

— Вие не можете да ме познавате толкова добре. Ние се знаем отскоро. Откакто сме тук, в О.

— Хм... Аз — млясна вкусно Дяконов и продължи, — аз имам верен поглед за всичко. За мене няма прегради и прикрития. А ти никак не можеш да се прикриваш. Искам да ме разбереш, правилно да ме оцениш. Да знаеш какъв човек си срещнал. Искам да те извадя от твоята бъркотия. Искам да прогледнеш. За какво да поговорим по-конкретно? За отечеството ли, за нашия народ? Посветил си им се да им служиш. Чух, че си участвал във въстанието. От бесило са те свалили. Отецеството е една фикция. Планини, поля, долини, реки... Намират се по цялата земя. И по-хубави от нашите. Швейцария е много по-красива от нашата Българийка. Ходил съм аз там. Учил съм там. Ходил съм и в Русия, и в Полша, и в Германия. Отечество... Глупости! Въображения! А твоят мил български народ е все още турски ратай! С ратайска душа. Не само тук, в Турско. Горетам, в Княжеството, казах вече, само господарите се сменяха. И дойдоха още по-лоши господари. Господари с ратайски души. Българско княжество. Българска гържава. Държавата е най-жесток, ненаситен молох за своите граждани. Всяка гържава. Да поговорим, ако искаш, за бога. Или за семейството. За всички тия... опори в човешкия живот. За тия тежки вериги в живота ни. Не! Да поговорим за любовта. Може би ще ме слушаш по-търпеливо.

Той млясна отново и по-звучно, надебеленият език пълнеше устата му. В крѣчмата бяха влезли и други неколцина пиячи, насядали бяха по масите наоколо и тихо си приказваха, надигайки час по час чаши, тенекиени стограмници.

— Само по-тихо — рече Борис. — Не сме сами.

Дяконов повиши глас:

— Никой не ме интересува. Нищи духом. Дошли са да се давят с ракия. — Той огледа притѣмнялата

кръчма, приведе се към Бориса и продължи все пак по-изтихо, попримижа лукаво с око: – Нали те видях днес с онова девойче. Учителката. Виждам съм те и друг път.

Глаушев се изчерви:

– Нищо... Няма нищо между нас. Колеги сме. Разговаряли сме и друг път. По двора и...

Дяконов се придръпна назад, поклати глава наставнически, пое въздух изгълбоко:

– Ти може би нищо, но тя е котка. Котенце хитро. Както всички жени. Е, ваша работа. За любовта искам да ти говоря и тъй, за пример... Ти може би нищо, но тя, даскаличката, е започнала вече своята игра. Може би за самата игра. Жените я обичат най-много. Любовната игра е в природата им. А ти си такова едно момче! Но тя може да има и други намерения. По-сериозни, както казват. И сега – ето: ще играете, ще се лъжете, ще си говорите сладкумедени, ще се кичите с пъстри пера, ще въздишате и така напатък. А работата е съвсем проста. Същността на тая игра е съвсем проста. Свалете пъстрите пера! И всякакви там илюзии. Затворете се в една стая и лягайте. Същността на любовта е половият нагон, половото задоволяване. Всичко друго е самоизмама. Залъгалки. Илюзии. Скрупули. Безполезни, ненужни усложнения. Така е и с целия ни живот, младо момче. Вериги, които сами си...

– Не! – плесна Борис с ръка върху масата. – Не. Така не може. Така не може да се... разясняват нещата. Човешкият живот. – Той се приведе на свой ред към Дяконов с широко разтворени очи: – Сега разбирам защо учениците ви лудеят по вас. Те, на техната възраст, обичат такава слободия и такова... освобождение от всекакви скрупули.

– Ти не си много по-стар от тях...

– Аз ли? Аз съм вече баща. Имам гете.

Дяконов се ухили. През гъстите му, провесени мустаки се показаха ситни, не много здрави зъби, пожълтели от тютюна:

– Знаеш ли? Това никак не ме изненадва. Просто го очаквах. Баща, а? Тамко...

– Да – възрази живо Глаушев. – И всичко друго е така у мене. Срещнах една девойка. Селянка. Обикнах я, обикна ме и тя. Оженихме се. Аз така, винаги, във всичко. Стремя се поне, но невинаги успевам. Е, много неща стават против волята на човека. И много често той самият се лъже. Но вие какво...

В кръчмата влязоха нови посетители. Кръчмаринът взе столче и запали газената лампа, която висеше на ниския таван; по тенекения ѝ абажур лениво се размърдаха мухи. Кръчмарят запали и другата лампа – на стената до тезгяха му. Заблестяха там бутилки, чаши, изгря като бледа месечина и кръгло лице на кръчмаря.

– Какво говорите за отечеството, за народа, за семейството... за човешката любов и... такива чужни, превратни... – продължаваше Борис Глаушев, но изеднаж млъкна.

Дяконов не го слушаше.

В кръчмата бяха влезли и други трима посетители. Сегнали бяха през една маса. Дяконов ги поглеждаше с изблещени, уплашени очи, с пребледняло лице, голната му устна влажно святкаше, отпусната, треперееща. Той посегна за нова цигара, но пак прибра табакерата си, огледа се, като да търсеше къде да се скрие. Глаушев го гледаше слухан. Проследи погледа му. Уплашили го бяха тримата нови посетители. Гледаха го предизвикателно, мърмореха, ръмжеха враждебно срещу него, замахваха с ръка, тупаха с юмрук по масата. Между тях

беше Коте, а и другите двама бяха от людетте, които се навъртаха около Симеон Венчев.

— Какво има, господин Дяконов... — попита тихо Борис.

— За мене са дошли тия — прошепна пресекуло Дяконов. — Карах се с... главатаря им... Закани ми се... От няколко дни ме следят.

— Не се безпокойте — рече все така тихо Борис и не можеше да се начуди на преголемия страх на Дяконов.

Ала в същото време откъм масата на тримата долетя една недоядена чушка и плесна Дяконова по лицето. Дяконов подскочи, като да го удари камък, но остана там, на стола си, с отпуснати ръце върху масата. Глаушев рязко се извърна:

— Що значи това? Коте! Вие ли?...

— Гледай си работата, гаскале... — изръмжа Коте и дигна очи към тавана.

— Как! — скочи Борис.

Тримата не се и помръднаха. В кръчмата настана тишина. Един от пиячите благоразумно се измъкна през вратата. Борис пристъпи, приведе се към тримата, изсъска през зъби:

— Скандали по кръчмите, а? Срамота!

Те и тримата мълчаха, загледи разсеяно в чашите си.

В същия миг току зад гърба на Бориса мина Дяконов, забързан накъм вратата. Борис хвърли на масата, дето бяха седели, една сребърна пара и го последва. Зад гърба му се чу сподавен смях.

Настигна го на улицата. Бледността по лицето на Дяконов не беше изчезнала.

— Казах му, че е кокошкар. А той: „Ще ти изпратя неколцина от моите орли да ти пооскубят пауновата перушина.“ Птичи... гялог. — И по лицето на Дяконов премина жалка усмивка.

Борис мълчеше. После рече бързо:

— Да отидем при Венчев. Веднага. Да поговорим. Не може така. Ставаме за смех.

Дяконов се послуша в думите му, но каза:

— Не, не... Иди ти сам. Аз... — И се обърна към него вече съвсем променен, спря се. — Ти да не помисли, че се уплаших? Не! — дигна пръст. — Не. Страхът е най-тежката верига за свободния човек. Аз не го познавам. Не знам що е страх.

Глаушев го остави на улицата. Беше вече тъмно.

XI

Народът, който идваше по работата си в О. от съседните градове и села, пощуваше по ханищата. По-богатите търговци, учителите, свещениците отсядаха в единствения български хотел „Вардар“. В широкия ресторант на хотела се събираха и тучкашните по-будни люде, хранеха се, пиеха по чашка вечер, бистреха политиката. По-простите люде се плашеха от големите, зеленикави огледала в ресторанта, от белите покривки по масите, от зелената чоха на голямата билиардна маса в единия му ъгъл, дето гаскалите и наконтените по-млади търговчета играеха като деца с топки и дълги тояжки в ръцете си.

Борис Глаушев влезе най-напред там. Ресторантът беше силно осветлен от две висящи лампи с ослепително бели пламъчета, ниско под тях и на широко до ъглите чак се белееха неподвижни пластове тютюнев дим. По масите бяха насядали много мъже, двамата келнери шетаха непрестанно с бели кърпи, метнати на ръката. Чуваше се глуха, сътржана врява, остро почукване с нож по чинията. Борис кимна тук и там, махнаха му познати

да седне на тяхната маса, но той бързо излезе. Симеон Венчев не беше в ресторанта.

Глаушев се запъти към квартирата му. Венчев живееше в една от най-хубавите български къщи на централната улица, дето бяха почнали напоследък да си строят жилища и по-забогатели българи в съседства с богати власи, гърци, евреи. По няколко мраморни стъпала, изкусно издялани, но доста тесни, Борис влезе в широко антре. Насреща беше двукрилата, цяла от цветни стъкла врата за долния кат, дето живееше стопаните, а вдясно – дървена стълба за горния кат, дето бяха двете стаи, които заемаше Симеон Венчев. Богатите собственици му ги бяха дали нетолкова за да печелят от него (на същия кат имаше и други няколко стаи, които стояха празни), колкото от суета, че у тях живееше един от първите учители на българската гимназия, за когото се знаеше също, че е между първите и в Организацията.

Празното място срещу стълбата в преддверието беше заето от няколко широки качета с още непрецъфтели зокуми и един анемичен лимон с бледи, лъскави листа – прибрани бяха тия чуждоземски дръвчета на закрито за през зимата. В светлината на газената лампа изглеждаха като огрени от далечно, бледо слънце. Там, до зокумите, седеше на дървен стол млад мъж и отегчено пушеше цигара. Щом влезе Глаушев, той скочи и му препречи път към стълбата. Борис позна върху него един от многобройните и не твърде износени костюми на Венчев.

– Тук ли е господин Венчев?

– Казано ми е да не пуцам никого.

– Требва да го видя. Иди му кажи.

Момъкът приповдигна рамена, погледна без нужда цигарата си. В същия миг горе се чуха гласове и стъпки. Той каза:

– Слизат...

Борис остана да почака. Но какво е това?

Горе се чу звучен, подмилкващ се тенор:

– Довигъеня, господине Венчеве... Надам се, све че бити добро...

Чу се и гласът на Симеон Венчев:

– И аз се надам... Сбогом, господин Негич.

По стълбата се загаде около четиридесетгодишен нисък, закръглен, светлорус господин: той слизаше пъргаво с късите си нозе и все още държеше в двете си ръце кафяв полуцилиндър. Сръбският консул в О. След него слизаше друг един господин, сложил вече шапката си. Показа се и Венчев, който се спря изненадан на едно от горните стъпала:

– Какво има, Глаушев? Н-н-не те очаквах...

– Искам да те видя за малко. Прощавай, ако угвам ненавреме – не се сдържа Борис.

Венчев веднага се съвзе от изненадата си:

– Ела, ела. Качвай се. Не бързам.

Консулт мина край Борис и леко му кимна, слагайки капелата си. Борис не се помръдна и като почака да излязат, бавно се изкачи по стълбата. Венчев го въведе в една от стаите си, която беше силно осветена и наредена доста богато като гостна, а в отсрещния ъгъл се виждаше и писалище. Миришеше на тютюнев дим, който се бе наслоил гъсто накъм затворените прозорци, на кръгла полирана масичка се виждаха чашки и висока бутилка гръцки коняк.

– Да не би да си дошъл да ме следиш? – рече не съвсем на шега Венчев. Сетне добави някак твърде небрежно: – Това беше сръбският консул.

– Знам го.

– Така ли? – промърмори без всякаква почуда Венчев и като че ли отеднаж се сети: – Все пак миналата година сръбите проявиха доброжелателство за

Дамета, даже, може да се каже, и великодушие.

Предната година поради прекомерна доверчивост Даме Груев бе попаднал в ръцете на сръбска въоръжена чета – първата по тия краища на Македония.

– Те можеха да го убият – продължи Венчев. – Можеха да го замъкнат в Сърбия, да се гаврят с него, с Организацията, с всички нас.

– Да, но куражът им не стигна. Та не знаеш ли? Каза им се, че ако не го освободят час по-скоро, Организацията ще унищожи до крак цялата тая банда и всички сърбомани по Македония с жените и децата им.

– Е, да... – смотолеви Венчев. Сетне гласът му пак се изясни: – Немаше нужда от такива закани. Друг ветър духа сега откъм Сърбия. След като ходи там Сарафов...

– Да. Друг ветър – възрази нетърпеливо Борис. – Сега по Македония шетат вече няколко сръбски чети. Това е наистина друг ветър.

– Глаушев... Не мога да те позная. Станал си много лют. Седни, седни да поприказваме.

Седнаха. Венчев посегна към бутилка.

– Аз... не ща, не пия.

– Добре де! Аз ще пия.

Венчев сръбна бавно от чашката, широко се усмихна:

– Наричали са те преди Милостивия.

– Наричаха ме. Аз... аз съм си същият. Само светът около мене ми изглежда по-друг. Не такъв, какъвто ми изглеждаше преди.

– Растеш. Поумняваш. Знаеш ли – остави Венчев чашката на масичката, – забележал съм, че ти при нашите срещи с другарите от комитета винаги приемаш нещата твърде... буквално. А те, разните неща, никога не са точно такива, каквито из-

глеждат. Това налага и ние да бъдем малко по-погъвкави, по-съобразителни.

– По-практични.

– Да, именно: по-практични. Ето сега – побърза Венчев, – да речем, със сръбите. Сарафов е ходил там, говорено е, дали са, струва ми се, и пари... Разбира се, те изхождат от своите си интереси, но защо ние да не използваме, като им внушим при това да се приближат към нас идейно? Ние имаме нужда и от оръжие, и от пари, и от... Те са склонни, може да се каже, решени са вече да приемат автономията за Македония, ето и с консула им говорихме, а тоя господин, който беше с него, бивш сръбски офицер, е убеден автономист, като нас. Македонец е, но се чувства сръбин. Ние трябва да признаем най-сетне, че в Македония има сърби, колкото и малко да са. Това е всичко. Утре, при свободна Македония, нема да има със Сърбия митническа граница и други там няколко незначителни отстъпки. Така ние наистина можем да си осигурим помощ и от тяхна страна. Нека има и техни чети, щом... но да бъдат безпрекословно подчинени на Вътрешната организация.

– Ясно ми е, господин Венчев – каза Глаушев с тъга, която се четеше и по лицето му; навел бе очи, срамуваше се да погледне събеседника си, срамуваше се за всяка негова дума.

– Нали? – бързаше Венчев и добави заговорнически, та и с далечна закана: – Но виж какво, Глаушев: аз имам пълна вера в тебе, зная те, ти обаче никому ни дума, особено на Бобеф. Ще помислят, че искам да се налагам – махна той с ръка нехайно, да подцени също и грижата си за своята тайна.

– Всички вие ме поучавате... – потрепера гласът на Глаушев. – Най-млад съм и – тъй... Милостивия. – Той рязко се изправи на стола си и дигна потъмнял,

влажен поглед, лицето му преди това още бе започнало да бледнее: — Слушайте сега какво ще ви кажа аз: ние сме българи, но воюваме жестоко с българския върховизъм, а ето сега вие и сарафовци искате да отворите вратите на Македония за сръбския върховизъм. Аз знам, че една от сръбските чети е влезла откъм Сърбия с благословията на Сарафов. И наши чети са я превели чак до Азот и Порече. После нейният войвода показал рогата си. Сега той прави, фабрикува по ония места сърби. С нож и с пълна чанта лири. В Македония нема сърби, има сърбомани. Ако ги признаем за сърби, ние сами ще вкараме вълка в кошарата. Това е отгавнашна цел на сръбската политика. Моят баща ми е разправял такова нещо: сръбският представител в Цариград преди години е станал голем приятел на султана. Абдул Хамид не е могъл без него и го е канил всеки ден в палата си. А сърбинът всеки ден: „Признай, твое султанско величество, сръбска народност в царството си. Българите са и твои, и наши врагове, ще ги разделим на две половини и лесно ще ги надвием. Те и помежду се ще си изядат.“ Султанът му е отговарял: „Прав си, приятелю. Българите ми създават най-големи грижи. Но вие немате ваш сръбски милет в моето царство. Ха де! Създайте ги; от мене имате изин. Ама тъй, вечер да ги сеете, сутрин да ги жънете. Направете ги барем докъм педесет-шеiset хиляди. И аз веднага ще ги призная. И всичко ще им призная.“ Така е започнало. И така върви оттогава. Сега остава още ние да помогнем. Нашата Вътрешна организация. Да сее и тя, а груги да жънат. Кому каквото е нужно семе. На прилепския конгрес най-първи хора на Организацията решиха да се води непримирима борба против чуждите пропаганди, които разединяват народа. Та и нужни ли са решения и...

Вие, господин Венчев, искате да скриете от окръжния комитет що вършите със сръбския консул. Мене ме посветихте по принуждение, аз станах неволнен свидетел. И ако е нещо добро, защо ще го криете?

— Сега пък ти мене ще поучаваш...

— Какво имам да ви поучавам? Вашата работа с консула е или недомислена, или нечиста. Имало сърби автономисти. Къде беха те досега? Къде беха по време на въстанието? Може да има някои... Те ги ловят със серкме, за да ни ги покажат. Консултът ви е довел един, да ви го покаже. Живо доказателство. Та ние не знаем ли какви са целите на съседните държави спрямо Македония? Сега ли ще ги открияме?

Широкото лице на Венчев силно почервеня, той гръпна ръцете си, както ги бе сложил с разтреперани пръсти върху своите закръглени сани колена:

— Слушай, Глаушев, ти мене за предател ли ме мислиш?

— Не. Или, да кажа, немам основание и не мога да допусна. Вие искате по свой начин и лично вие да ръководите работите. И отивате прекалено далече. Тая организация има свой ред и свои закони. Виждате сърбите, гърците: правителството им командва, офицерите, учителите, поповете изпълняват. Сърбите са по-хитри, по-упорити и от гърците. Довели са ви да видите жив сръбски автономист. А ние, а ние? Правителство, княз, върховисти един чешит, върховисти груг чешит, сарафисти, централисти, санданисти, социалисти, анархисти... и всеки по своему. Всеки против гругите. Даже кърви се леят. Стара българска язва. Царства са пропадали. Вражди, разединение, междоусобици. Защо? Защо? За големите неща в живота на българския, народ, за опорите, за основата в неговия живот има една-единствена

истина. Нея трябва да знаем, нея трябва да приемем всички и всички да ѝ служим.

Венчев помъча, после наново плъзна ръце към колената си и рече с разкривени устни, с подигравка или може би с презрение:

– Какъв наивник си ти! Да не кажа друга, по-силна дума. Сам виж: ти искаш да вкараш в един и същ път... княза и социалистите. Мислиш ли що говориш?

– То е друго. Съвсем друго. За княза и социалистите. Но ето, за пример: ние всички трябва да пазим българското си име. Името, което ни свързва, нашето общо име. А сега аз говоря за Македония. Пътят към освобождението на Македония е и трябва да бъде един-единствен за всички. И който не иска да помага, да стои настрана. Да не налага никому своите лични, собствени разбирания, своите идеи, своите кроежи. Не е ли ясно, че на князете и кралете около нас им е нужна Македония, а не нейното освобождение?

– Ти не разсъждаваш политически, разсъждаваш... гаскалски.

Лицето на Глаушев се угълажи сякаш, изпълна се, застина:

– Нека бъде гаскалски. Но да бъде честно. И трябва да ти кажа – обърна и той на „ти“, – че ако не уведомиш другарите от комитета що вършиш със сръбския консул, аз ни най-малко не съм задължен да пазя твоите тайни.

– Добре – рече примирително Венчев. – Не се горещи много. Аз не върша нищо осъдително, но искам да го върша умно. Бобев, Кибаров и разни други там могат само да попречат.

– Те са окръжният комитет. Какво би станало, ако всеки действа по свой ум, колкото и да се мисли за по-умен от другите? Нали за това говорим? Ти сам можеш ли да вършиш едно такова общо де-

ло? И ако ти е нужна помощта на другите, техните сили, техната кръв, как нема да ти е нужен и техният ум? Нашето дело е народно.

– Добре, добре. Ще докладвам пред целия окръжен комитет. Но ти ще оставиш тая работа на мене.

Глаушев извади кърпа и обърса лицето си. Каза ли бе всичко, което трябва да каже? Ще изпълни ли Венчев обещанието си? Ще видим. Той стана да си върви, в ума му гъмжаха недоизяснени, недоизказани мисли, още по-тъмна мъка разпъваше гърдите му и току се разбърза да излезе по-скоро от тази стая, да остане по-скоро сам, с всички тия мисли, с мъката си. Едва на вратата се сети:

– Бех дошъл за Дяконов – рече той с нескрита досада. – Изпратил си хора... видех ги с очите. Искане да го бият в една кръчма. Ще станем за подигравка. Той е учител в нашата гимназия, участвал...

– За него ли си дошъл? – прекъсна го рязко Венчев. – Той заслужава куршум, не само бой. Анархист, сатанист, нихилист и... и без всекакъв морал.

– Не говоря за морала му. Нито за вашите лични разпри... но така ли, по кръчмите и как ли ще го тълкуват хората? Дошъл е от България, участвал във въстанието...

– Той ли ти каза, че е участвал? Ажже, мръсникът му! Той е избегал от България поради некаква женска история. Мъжът на жената искал да го застреля.

Глаушев махна с ръка и бързо излезе.

XII

Борис Глаушев се отправи за квартирата си. Не искаше да среща вече никого, боеше се от всякакви срещи. Отказа се и от вечеря. Усещаше блудкава пре-

ситеност в празния си стомах, засъхналата му уста горчеше. Само това бе останало от изпитата ракия. Изчезнала бе бързо шеметната унесеност, чувството, че се откъсваш от земята, гръзката устременост на мислите, бялото, лъжливо сияние, което се излъчваше от предметите. Изчезнала бе цялата лъжлива възбуда. Останала бе само тая блудкавост и някакво чувство на виновност. Но това не беше само от ракията. Това беше и от циничната проповед на Дяконов, от неговата жалка уплаха, от срещата в квартирата на Венчев, от внезапно обладало го омерзение, от непрестанната мъчителна тревога, която сега бе оживяла с още по-голяма сила.

Беше още в първите часове на нощта, но тия по-странични улици глъхнеха безлюдни в студената враждебна тъмнина на ноемврийската нощ, бързите самотни стъпки на Глаушев се чуваха надалеч, с някакъв застрашителен, издайнически шум. Окръжният комитет бе наредил на всички по-известни работници на Организацията, пък и на всички по-видни българи в града да не се движат нощем сами и без оръжие. Витката между гърци и българи продължаваше с още по-голямо ожесточение. Двете враждебни организации се дебнеха непрестанно, познаваха се взаимно, всяка познаваше най-дейните работници на другата, начините ѝ на действие; караниците, сбиванията, убийствата не спираха – изпълняваха се заповеди и присъди, често ставаха опасни срещи, взаимната омраза подтикваше и едните, и другите към разпри, побоища, към кръвопролития и без решения, без заповеди и присъди. В града силите бяха едва ли не равни, при все че гърците и власите гъркомани бяха значително по-малко от българите, но бяха добре организирани, бяха единни. На тяхна страна бяха и турците – турската власт подклаж-

гаше умело това взаимоунищожително разделение между гяурите, като покровителстваше по-слабите, по-малобройните.

Борис Глаушев не носеше оръжие. След убийството на аскера той се боеше да сложи револвер в пазвата си. В страха си да не се случи пак подобно нещо залъгваше се с успокоителни мисли – той беше още нов в О., не би предизвикал никого, би съумял и да избегне всяка опасна среща. Изпитваше и омерзение към тая кървава разпра с гърците, по-силно от гнева му към тях, по-силно и от всяко опасение за делото на Организацията. Ала все пак, в това мъртвило по улицата и в нощната тъмнина, която изглеждаше още по-злокобна при потайното мъждукане на редките улички фенери, при плътно затворените порти и осветените прозорци тук и там, уплашено опулени в тъмнината, сърцето беше бързо, очите дебнеха всяка сянка, ушите долавяха всеки шум. Смешен, безразсъден детски страх от тъмнината, от който и досега не беше се освободило напълно сърцето му, но това беше и един досущ основателен страх за живота. Все пак Борис не носеше оръжие и стъпките му отекваха твърдо, равномерно по пустата улица. Така и се спря той да отключи портата на квартирата си – без да бърза, без да се оглежда, макар че тук би го дебнал враг да го дочака с най-голяма сигурност.

И ето пак, както всяка вечер напоследък, когато се връщаше дори и много по-късно, дори и след полунощ подир някоя среща с другари от Организацията, вратата на балкона зад него, на другата страна на улицата, тихо, едва чуто скръцна. Той очакваше тоя шум; толкова тих, а нахлу буйно в него. Ангелика е пак там, в сянката под широката стряха над балкона. Тоя път Борис се обърна. До-

сега се бе самозалъгвал и бе искал да си внуши, че това е случайно, момичето излиза по някаква работа или да подиша свеж нощен въздух край своите саксии. Пък и не би желал да зяпа по чуждите балкони, да заговаря момичето нощем. Така си бе мислил, но винаги се бе ослушвал дали ще се чуе пак познатото поскръзване, дали ще усети невидимото присъствие на Ангелика Милонас, дали ще го посрещне тя пак така мълчаливо от своя балкон... Но сега той се обърна към нея. Портата зад него останала отворена, както я бе побутнал.

Сянката на девойката едва се виждаше в тъмнината, но той я виждаше по-ясно в мислите си. Два от прозорците на горния кат, вляво от балкона, бяха осветени; там беше види се нейната стая. Други три прозореца, вдясно от балкона, бяха тъмни, едва се белееха в гъстия мрак спуснатите им завеси; там изглежда спяха други някои от домашните ѝ, или пък беше гостната стая, в която се влизаше само в празничен ден. Четирите прозорчета на долния кат, по две от двете страни на портата, бяха и сега затворени – като слепи очи, дълбоко в каменната стена, с гъсти железни решетки, с прашни стъкла, както ги бе виждал толкова пъти досега. Това бяха зимниците на къщата или складовете на стария Милонас – бащата на Ангелика, който държеше някъде из чаршиите магазин за обушарски кожи и гонове заедно с двамата си синове. Другите стаи и другите люде в тая къща бяха вероятно на отвъдната ѝ страна, откъм вътрешния ѝ двор. Борис прекоса улицата и се спря под балкона, промълви:

– Добър вечер, Ангелика.

– Добър вечер, господине – пошушна в отговор девойката.

– И сега ли, нощно време, наглеждаме цветята?

– попита той също съвсем тихо, както му бе показала Ангелика.

Тя се приведе през оградата на балкона и сега те бяха толкова близо един до друг в тъмнината, като че ли само да протегнат ръце и ще се докоснат.

– Не. Те са още няколко... есенни, докато ги хване сланата некоя сутрин. Така си умират, сланата ги изгаря. Вие обичате ли цветя, господине?

– Обичам. И моята майка също. Зимно време тя ги крие по стаите.

– Да, които могат да живеят на затворено. Некои веднага умират без слънце. И е жално да ги гледаш как умират ден след ден.

– Вие за тях... като да са наистина живи.

– Ами да! Те са живи. Можеш да си говориш с тях като с живи люде. Казват ти кога са жадни, кога са болни, кога ги припича слънцето, кога не им стига слънце. И когато се разцъфтят, когато са най-хубави, те като да се засмиват, радват се и те сами, притегляят те да ги погледнеш, да се наведеш, да ги поморишеш. – Както се бе навела през оградата, тя изеднаж се извърна назад, после пак се приведе още по-ниско към него и бързо прошепна: – Иде некой от нашите. Лека нощ, лека нощ...

Тя изчезна навътре, преди да успее Борис да отговори на поздрава ѝ. Той прекоса отново улицата и влезе в откренатата порта, тихо я затвори, завъртя големия ключ. Щом се качи в стаята си, пристъпи към един от прозорците, приподигна завесата. Тъмни бяха сега всички прозорци на отсрещната къща. Ангелика навярно се бе прибрала в стаята си, духнала бе лампата, за да не я завари някой от домашните ѝ още будна. Или може би и тя сега стоеше зад приподигнатата завеса в стаята си, чакаше да види как ще светнат неговите

прозорци. Лека нощ, мило девойче, лека нощ...

За няколко минути Борис се бе озовал в друг свят, сякаш не на тая тъмна и пуста улица, а далеч от тревожния мрак в него самия, от угнетителните му мисли. Той виждаше девойката в тъмната сянка на балкона, както я бе виждал преди на светло, различаваше чертите на лицето ѝ, както ги бе запомнил, в нейния шепот чуваше пълния ѝ глас. Къде намираше толкова хубави думи за цветята и – гали това не беше негова прибързана радост – струваше му се, че тя бързаше да каже повече такива думи, за да го задържи по-дълго под балкона. И му се струваше още, че тя искаше с тях да му каже и нещо друго, по-важно, нещо за себе си, също и за него самия, като говореше за живите цветя, които умират без слънце, сланата ги изгаря, когато говореше за тяхната жива радост, за тяхното желание да ги погледнеш. Във всички свои думи човек влиза и други свои желания, други свои мисли, най-вече тия, които крие от другите люде, не се решава да изкаже или пък търси да ги изкаже по-хубаво – ето, като говори за цветята и тяхната жива красота. Борис се радваше на късия нощен разговор с момичето, ала още повече се радваше на това, което се пробуди в него за няколко минути и не стигна до мислите му, за да го приеме или отхвърли. Така то остана в него като жива топлина, като неизяснен копнеж. И той се помъчи да го задържи в себе си поне още малко и тук, в стаята си, докато чувстваше как бързо оживяваха в него предишните му мисли, тревоги и болки.

Сега си спомни той, бързаше да си припомни, по-ясно, по-добре и по-иначе, колко пъти бе виждал Ангелика Милонас, припомни си по-ясно и двусмислените подмятания на хазайката за момичето, дяволития блясък в очите ѝ, нескриваното ѝ желание

да им устройва срещи, радостта ѝ, когато ги виждаше заедно.

Той видя Ангелика скоро след като я завари на разговор с хазайката в мрачния проход под къщата, те бяха пак там и двете. Тоя път девойката беше по-разговорлива, но скоро си отиде. И което Борис забеляза или не можеше сам да забележи, Фотина побърза по своему да му разясни:

– И тя е учена като тебе. В гимназията учи няколко години, но после се поразболе и я спреха. Идва с мене да си поприказва, комшии сме, пред очите ми е израснала, но с тебе разговорът ѝ е по-друг. Пък и нели сте млади люде... – попримижа Фотина, да подсети за това, което не се решаваше да доизкаже. – Ако е гъркиня, а ти българин, радва ти се, като те види, аха! Нели и аз съм гъркиня, пък се омъжих за българин. Тя и по-добре говори от мене на български, с гецама е израснала тука, на улицата, а те са повекемо българчета в нашата махала. Двама братя има, те ще ѝ се карат, ако узнаят, че се среща с тебе, но тя е хитра, Ангелика, пък и кой ще отиде да им казва! На младите не бива да се пречи, на младите човек трябва само да се радва...

Глаушев я остави долу, в прохода – не би спряла Фотина още дълго. Забелязал бе и той, доколкото имаше следи от гръцко произношение в българския говор на Ангелика Милонас, това придаваше на говора ѝ особена прелест. Той я срещна още няколко пъти, ту в прохода, където се застояваха с хазайката, ту горе, на чардака, и все някак на пътя му, когато се връщаше вкъщи. Завари ги двете и в стаята си. Ангелика силно се изчерви:

– Прощавайте... Темка Фотина поиска да ми покаже как е наредила стаята ви.

Когато си отиде тя, хазайката се опита на

свой ред да се извини:

— Ами се ме разпитва как съм наредила стаята. Виждам, иска ѝ се да погледне. Те са богати, у них е по-добре наредено. Тя мене открай време си ме обича, тука у нас, като в своя къща, а сега, хе-хе, още по-често ме търси...

Борис не се ловеше на подмятанията ѝ, търсеше тя развлечение за себе си или радости, които бе загубила.

Всичко това премина пред погледа му като внезапно изгряла светлина, която пак угасва в мрака и мракът остава още по-черен. Глаушев побърза да запали лампата, огледа стаята, като да търсеше нещо с очи, но не посмее да погледне в ъгъла зад вратата — свързан беше тоя ъгъл със спомена му за убития турчин. А оттам започна нестройното хоро на мислите му.

Минало бе доста време от убийството, но споменът за това убийство бе останал в него като скрита болка, която оживяваше, дълбаеше го често, особено когато останеше сам с мислите си или тук, в своята стая, където убитият войник бе застанал сякаш на стража в ъгъла, стоеше там невидимата му сянка (както и в спомените на Бориса), невидим, мълчалив обвинител. Към нея, невидимата, бяха насочени всичките му мисли за убийството, когато се измъчваше от разкаяние или оплакваше убития. Глаушев сам коवेशе говори срещу себе си с ожесточение срещу самия себе, възбуденото му въображение създаваше живи образи на убития, трогателни картини от неговия живот и като правеше така престъплението си още по-осъдително — сам се измъчваше и с това, което измисляше. Сега като че ли изеднаж блесна пред него самата истина и спрял се сред стаята, прошепна бързо, задъхано:

— От страх го убих. — И гласно повтори: — От страх!

Страхливостта на Дяконов тая вечер го бе погнуса. Чул бе той и всяка дума на страхливеца за човешкия страх. Съживил се бе като че ли и неговият страх. Той си мислеше, че се бе родил с него. Страхът му беше в него преди всичките му спомени, беше едва ли не във всичките му мисли и чувства. Сега виждаше това по-ясно от всеки друг път. Колко пъти бе го наричал грижа, тревога, усърдие, предвидливост, та дори благоразумие и мъдрост, та дори и любов. Наричал го бе дори храброст... Ужасяващите го видения през детската му възраст, сънищата му, пълни с чудовищни преживелици и случки, но колко пъти като че ли те, сънищата, бяха истинският му живот. През детските си години, а то не беше много отдавна, той бе си ги мислил за свой истински живот. Със страх беше пропит и неговата обич към майка му. Колко много се бе страхувал да не би тя да се разболе, да не би да умре, да не би да изчезне някак, да я загуби, непрестанно бе треперил да не ѝ се случи нещо лошо. И после, по-нататък... В целия му живот и най-вече, откакто бе влязъл в народната борба, все тоя мъчителен страх. Или пък това беше вътре в него една упорита, непримирима борба със страха. Вързо, мигновено се изнизаша в паметта му случки, преживелици, срещи. И ония мигове, когато някой би помислил, че той проявява пълно, геройско безстрашие. Когато трябваше да чака самата смърт, когато трябваше да застава срещу самата смърт. Тогава, в тия мигове и в тия безкрайни дни и нощи, това невинна беше горда, възбисяваща, освобождаваща, радостна храброст, а много по-често жестока борба със страха, крайно напрежение да се устои срещу страха и колко пъти е

бил нужен само още един миг, за да се превърне неговата твърдост и храброст в крушение. Така беше при раняването му в четата на Гьоре Павлев, пък и още когато заяви, че ще постъпи в тая чета; така беше и в окопа по време на въстанието, когато нахлу аскерът, и после, докато го съдеха в Битоля, а въжето на бесилката висеше над главата му... Ами чак и тая вечер, когато се прибираше в тъмнината... Също и в решението му, в упоритостта му да не носи оръжие. В целия му живот... това непрекъснато, яростно съпротивление срещу страха, преживените поражения пред страха, които бе успявал да скрива пред другите и невинаги бе успявал да скрива. Ами това най-сетне, което успяваше да скрие от другите, никога не можеше да скрие от себе си!...

Той уби турчина от страх. Когато напуснаха оная нощ къщата и бързаха да излязат вън от града, Богдан Бобев бе му казал наистина, че носи опасна книжа, които в никой случай не бива да попаднат в ръцете на турците, ала когато Борис извади револвера срещу внезапно изскочилия войник, нито помисли за тия книжа, а натисна спусъка. Не бе помислил ни за опасните книжа, ни за това, че биха могли с Бобев да се отърват от аскера по друг някакъв начин. Той бе извършил едно кърваво престъпление, отнел бе един човешки живот само от страх. От същия този страх, който беше и в неговите скърби и терзания, в гнева му, в омразата му към самия себе, в тая ожесточена борба със самия себе, в това изтощително настървение, с което се ровеше в себе си, във всеки свой помисъл, съдеше се сам себе, ловеше всеки свой трепет. Тоя страх с име и без име, с лъжливи имена, но навсякъде все същият, все същата берига за душата, тъмнина за мислите, за най-смелите мисли. Какъв е човекът с тоя страх в сър-

цето, какъв е животът му? Какъв човек е той самият, Борис Глаушев, какъв е животът му, целият му досегашен живот? И какъв би бил животът му без страх, мислите му, сърцето му без страх, без тоя остър, студен железен шип в сърцето, който се забива дълбоко при всеки негов удар?... За него оставаше утехата, удовлетворението, насладата от всяка победа над страха. И една мисъл, че много пъти в страха му беше може би и неговата съвест. В страха от грешки, от всяка лъжа.

Мярна му се пред погледа Дяконов със своето гръзко лице, със своето уплашено лице. Борис Глаушев извърна глава. Не, неговият страх не беше като жалката уплаха на Дяконов. Не беше. Той винаги се бе изправял срещу своя страх, винаги бе тръгвал срещу него, борил се бе и бе го надвивал. Глаушев рязко се обърна и пристъпи досам ъгъла зад вратата. Посегна с ръка – нямаше нищо в ъгъла, светлината на лампата проникваше и дотук. Той проговори с нечути думи към невидимия мъртвец: „Аз те убих от страх. Страхът ми тоя път излезе по-силен от мене. Помрачи разсъдъка ми, влегени сърцето ми. Можех да те спра с дума, да се уловя с две ръце за пушката ти, ние бехме двама срещу тебе. И колко много още може да се направя, преди да се посегне върху живота на човека. Даже и с руск човек да загуби собствения си живот. Аз те убих. Такава е омразата ни, враждата ни и моят страх в нея. Но ти си вече мъртъв. Да знам, че негде имаш майка или може би жена, деца, бих ги помолил да ми простят. Защото аз те убих най-напред от страх...“ Той се върна отново към другия край на стаята, но невидимата сянка остана пак там, в ъгъла зад вратата. Той не можеше да я прогони, да я умилостиви. Ала оттам, откъм другия край на стаята, където бе застанал се-

га, той пак се обърна към вратата: „Такива като тебе убиха моята жена, убиха майката на детето ми. Тя беше невинна, тя е бранила живота си, своята женска чест, своята любов. Такива като тебе я убиха. Такава е нашата омраза, нашата човешка омраза...“ Борис Глаушев търсеше оправдание.

Отдавна не беше си спомнял за Ружа. Но защо, като си спомни след толкова време за жена си, почувства, че някъде наблизо в мислите му, в спомена му беше и Ангелика Милонас? И повече затова се обърна той сега с такива думи към войника, когото бе убил, повече затова потърси и оправдание. Почувства той също, че някъде в мислите му, някъде по-далеко, беше и Мария Йорданова. Стоеше младата учителка някъде там, сдържана, със спокойно лице, с поглед, който всичко следи и забелязва. С нея би желал да си поговори Борис в тоя час, но тя стои някъде по-далеко, той не може да я види ясно, да я приближи към себе си. И като че ли се приближава от нея, от нейната смирена строгост, от погледа ѝ, който всичко вижда. Той призовава по-близо Ружа, селянката, сам се приближава към нея забързано и виновно. Спомня си я със скръб и обич, чувства я съвсем близо в мислите си, но ето не може и нея да види по-ясно, да си спомни ясно чертите ѝ, гласа ѝ, думите ѝ. Вече трета година, откакто не беше я виждал – оправдаваше се той пак, а знаеше, че бяха минали не три, а малко повече от две години и това не беше много време, за да избледнее толкова образът ѝ в неговата памет. Клетата хубава, чиста селска душица! Предаде му се телом и духом, прие любовта му и се подчини на волята му, но не се отказа от своята селска руба, повехна, задуши се в градската къща на Лазар Глаушев. Любовта ѝ към родното село, към родната планина не беше по-малка от любовта ѝ към

него, към Бориса (или това беше все същата любов), не беше по-малка и нейната селска гордост – за своята любов и за своята гордост тя даде живота си. „Руже, Руже! Детето ни расте, то ме гледа с твоите хубави очи. То е в ръцете на моята майка, на нея казва „мамо“. Така иска моята майка, за да познава и то тая най-свидна дума. Но ти си мъртва, Руже, мъртва. Ти си вече прах и ето аз не мога да видя добре лицето ти, очите ти...“

Той би разказал на Мария Йорданова за Ружа, за своята селска девойка, но се боеше от младата учителка. Каква е всъщност вината му, има ли той някаква вина? Времето е безмилостно към човека. Още повече към мъртвия човек. Борис се обърна към Ангелика Милонас, потърси Ангелика в мислите си. По-леко му беше с нея, по-светло, по-радостно. Той подигна пак завесата на прозореца – къщата насреща тънеше в мрак. Ангелика спи. Ами утре той пак ще я види, ще чуе гласа ѝ, ще ѝ се порадва!

Борис Глаушев се улови като в някакво бягство. Сякаш искаше да се приюти при тия три жени в сегашната си мъка и безизходност. Както някога в детската си възраст при своята майка. Къде искаш да избягаш, да се скриеш, стой на мястото си! Това са твои лични скърби и радости, това с Ружа, с Ангелика, с Мария Йорданова, та също и това с убития аскер. Богдан Бобев също би го убил, без да трепне, без да се окайва и съди. Това е борба, в пазвата на Бобев имаше опасни книжа, ти извади револвер срещу щика на турчина, срещу дулото на пушката му. И ако трябва, пак ще извадиш оръжие, пак ще убиеш. Или отстрани се, не задръствай пътя на борбата! Не, не можеше да се отстрани Борис Глаушев, не можеше да търси други пътища. У Богдан Бобев беше всичко ясно. Борис си спомни как го водеше той

в тъмнината през дворищата и градините, през вратичките и оградите, С бързи, твърди стъпки. Ясно, сигурност се виждаше и в разсъжденията на Стефан Кибаров дори и когато не можеш да приемеш някои негови мисли. Кибаров разсъждава логично, една негова мисъл следва друга мисъл, едната е потвърждение на другата. Там е неговото място в борбата, при тия мъже, както преди при Милош Ванков, при Кузман Велянов, при Гьоре Павлев. Близо до Бобев, рамо до рамо. В него има някаква здрава опора, той самият е здрава опора. Близо и до светлината в смелите думи на Кибаров. Стефан Кибаров умее всичко да разясни, да осмисли, той води някъде далеч, води надалече. Борис като че ли едва сега стъпи на земята. Той започна бързо да се готви за сън и си мислеше: „Утре Бобев трябва да свика другарите. Нека Венчев обясни пред тях това със сръбския консул. Пред Бобев и пред Кибаров. Ясно и просто. Да нема своеволия, да нема бъркотии в народните работи. Както в моите мисли, както в мене...“

Той духна лампата и си легна в тъмното. И пак сякаш да избяга от себе си, ала дълго не можеше да заспи.

XIII

Борис стана от леглото, както всяка сутрин, но не бързаше – имаше свободен час. В главата му шумяха гласове и звуци, които бе чувал в неспокойните си сънища през нощта, гъмжаха в ума му все същите мисли, разбъркани, откъслечни, в него беше все още нощната тъмнина и всичките му тревоги. Спусна се към един от прозорците, приподигна завесата. Балконът насреща беше празен, само вратата му зееше леко откряната. Той се загледа нататък – Ангелика вероятно бе излизала вече там

и може би пак ще се покаже. Борис негли се смути от това свое нетърпение и се отдръпна навътре в стаята. Щом се обръсна и облече, пристъпи пак към същия прозорец и го отвори широко, както би направил всеки, който иска стаята му да бъде добре проветрена. Ноемврийското небе над покривите и комините насреща моя път беше гъсто синьо, пронизано надълбоко от светлината на слънцето, което не се виждаше от прозореца на Глаушев. Хубав ден! И Борис отново сведе към балкона очи, пълни със слънчев блясък и небесна синева. На балкона пак нямаше никого. Какво най-сетне? Да не би момичето да му е обещало среща... Той извади часовника от жилетката си – имаше още доста време. Ала докато се повъртя без нужда низ стаята, вече не се реши да погледне насреща. И какво чакаше още?... Той сложи пред огледалото аления си фес, погледна за миг небесното си лице, леко побледняло от неспокойния, уморителен сън, и бързо излезе от стаята, изтича по скърцащата стълба надолу. Някъде зад него се чу гласът на Фотина, хазайката му:

– Нема ли да закусиш, учителе?

– Не, не... бързам...

Тъкмо да излезе на улицата и току пред него, в светлата рамка на отворената порта неочаквано се изправи Ангелика, забързана и тя, та едва що не се сблъскаха. Борис, без да се замисля, леко я улови за ръката и я придръпна по-навътре в мрачния проход под къщата.

Тя се усмихна едва забележимо на неговата волност и остави ръката си в ръката му, каквато беше малка и нежна ръката ѝ, но сега изстинала. Големите ѝ очи бяха широко отворени, виждаха се двата кръга на черните ѝ зеници, тя разглеждаше лицето

му с уплашен, питащ поглед и с видима жажда в погледа си или това беше някакво голямо нетърпение.

– Добър ден, Ангелика... Какво има?

– Не сте болен, нели? – попита тя леко загърхана, а гърдите ѝ се вълнуваха още по-силно. – Тая нощ лампата ви светеше до късно, ето и късно излизате...

– Не, не съм болен. Имах работа и... много се радвам, че ви виждам, Ангелика.

Тя свенливо изтегли ръката си, която сега изеднаж се бе стоплила. По страните ѝ се разнесе лека, нежна и може би малко влажна руменина, изчезна и уплахата в погледа ѝ, но двете черни зеници останаха втрепенени, блеснали от жажда, повтарящи настоячително все един и същ въпрос, нетърпелив, неясен.

Те бяха започнали и продължиха двоен разговор – за това, което изричаха с думи, и за това, което оставаше в мислите им, което не се решаваха да си кажат. Мислите бяха по-смели от думите, по-искрени, бързата дума обаче изпреварваше и най-смелата, но скрита мисъл, бързаше да я прикрие още повече. Погледът все пак издаваше скритите мисли, издаваше ги и лицето, неволното движение на ръката.

– Помислих, че... Рекох да попитам тетка Фотина. Вие сте самичък тука, между чужди... (преди още да усетя, че погледът ми те търси и върви подир тебе, аз знаех кога излизаш сутрин и кога се връщаш вечер, кога светят прозорите ти и кога са тъмни. Стоя на балкона, при цветята си, и ти нищо не забелязваш, а сега, когато на балкона няма цветя, надзъртам през откренатата врата, през пролуките между завесите, ти ще помислиш, че вятърът ги помръдва едвам. Аз съм като крадец, който дебне, и сама не знам как станах крадец на сянката ти, защото, когато ти изчезваш, погледът ми гони твоята сянка.)

– Не съм вече между чужди. Имам приятели, дру-

гари в работата, ето... и моите хазаи, ами и вие също, Ангелика. Ще се намери кой да ми подаде лекарство или чаша топло млеко. (Не съм вече между чужди в този град, мило, хубаво девойче. Ами ти защо си изтичала уплашена да питаш тетка Фотина и толкова ли голяма може да бъде уплахата за един съсед, който е може би болен? Ти и сама се залъгваш в твоята загриженост за съседа. За пръв път ли виждаш да свети лампата ми до късно? Но аз нема да ти разяснявам твоята заблуда, защото ще се уплашиш от постъпката си и нема да идваш при тетка Фотина. Нема вече и цветя на балкона ти, да излизаш да ги поливаш и наглеждаш, затворени са и прозорците на стаята ти поради есенните дъждове и ветрове, а как ще те виждам, ако се скриеш вкъщи? Виждам те всеки ден, търся те веднага щом се събудя, копнея и да се поспра с тебе, да чуя гласа ти. Не, нема да ти кажа нищо сега, ти ще си по-смела в своята заблуда и аз ще те виждам всеки ден, както досега. Ами аз не мога иначе! Виждам, че не мога иначе.)

– Аз имам баба. Ние спим в една стая. Тя си счуни ногата и се движи много трудно. В леглото е денем и нощем. Казах ѝ за вас и винаги ѝ казвам, когато ви видя. Ние с нея за всичко си говорим. Сами сме в нашата стая. Тя сега сама ми каза: „Да не се е разболеел, щом не си го видела тая сутрин, чужд човек е той, който ще го погледне, ако е болен. (Да знаеш само колко е добра моята мила бабичка! Тя е майка на баща ми. Аз ѝ нося храна, тя не може да слиза долу, и как ще оставя бабичката си без най-хубавото от храната си, тя е стара и болна. Баба казва: „Само ти, Ангелика, милееш още за мене. Аз вече никому не съм нужна.“ Как да не е никому нужна такава добра бабичка! Тя сама ме пита: „Виде ли днес твоя българин? Ами много ли е хубав твоят българин?“ Да, ба-

бичко. Много е хубав. Ето, виж колко е хубав! Но баба не може да се покаже на прозореца, да те погледне, както аз те виждам и не мога да ти се нагледам.)

Такива бяха думите им – прости, обикновени думи. И повече говореше Ангелика, бързаше да каже нещо повече, за да го задържи по-дълго близо до себе си, макар и Борис да не бързаше, да не чувстваше как минава времето. Още по-много бяха мислите им, ала не се реши нито единият, нито другият да спомене поне в мислите си една от най-хубавите думи в човешкия език, във всички езици. Тя беше в мислите им, но не я споменаха. Тя е най-силната дума, най-богатата, тя значи и живот, и смърт, значи и погиз, и позор, който я носи в сърцето си, може да се отрече от себе си заради другия. После те замълчаха – не стигаха думите им, или пък се уплашиха да не кажат нещо повече. И докато се ослушваха в мислите си, двамата млади люде мълчаха. Мълчанието им беше по-продължително, те обаче не усещаха времето, защото бяха близо един срещу друг и се гледаха.

Горе, по стария дъсчен под на чардака над прохода се чува стъпки, заскърца и дървената стълба. Ангелика Милонас откъсна поглед от погледа на Глаушев и избърза нататък. На стълбата стоеше Фотина, щастливо усмихната. Тя се престори, че нищо не е видяла, нищо не е забелязала, но не се въздържа докрай и попита:

– Нели бързаше, учителе...

– Спрехме се за малко с Ангелика. Тъкмо идваше при тебе.

– Ела, Ангелике, ела, щерко.

Борис не усети как стигна до училището. Тъкмо бяха пуснали учениците за първото междучасие. По широкия училищен двор се разнасяше звънка младежка врява. Наизлезли бяха и мнозина от учи-

телите в това ведро ноемврийско утро и всички там, по двора, търсеха късното, топло слънце, по-далеко от влажните студени сенки на училищната сграда и високите стени, що ограждаха училищния двор. Около Дяконов се бе струпала дружина гимназисти – двата горни класа на мъжката гимназия учеха в същата сграда. Дяконов пак димеше с цигара и говореше нещо оживено, момчетата го слушаха умълчани, проточили тънки вратове от високите яки на шаячните си куртки. Малко по-нататък Борис Глаушев настигна Кибаров, който пристъпваше бавно, извил ръце отзад и, леко приведен, внимателно слушаше Симеона Венчев, който, цял извърнат към него, говореше нещо бързо и на всяка дума махаше отсечено с ръка. Тъкмо Борис ги отминаваше и чу зад себе си гласа на Венчев:

– Глаушев... – Без да го дочака да се спре, Венчев продължи: – Ето и Глаушев знае.

– Да. Знам.

Спряха се и тримата. Все така приведен и загледан пред себе си, Кибаров каза:

– Въпросът е важен и доста сложен. Ние не ще се откажем най-сетне от една безкористна помощ, и от помощта на сръбите също. Но това да бъде помощ на сръбския народ, който не ще иска нищо срещу това, помощ братска. Не обаче помощ на сръбските правителства, на сръбския крал. Ние знаем каква би била тая кралска помощ, знаем какви са техните кроежи по отношение на Македония. Като кроежите на всички балкански правителства и разни там крале. Да, да.

– Венчев – рече Борис, – ти трябва пред целия окръжен комитет. Ще отнесем въпроса и до Централния комитет. Ние не можем сами да го решаваме. И не така, в разговори по училищния двор. Или ти...

— Чух... Ти още снощи — прекъсна го сърдито Венчев. — А с Бобев не може и да се говори. Скарахме се. Дума не дава да се продума.

— Да, да — продължи мисълта си Кибаров. — Ще свикаме комитета. Целия. В пълния му състав. Това съвсем не е лична работа.

Борис отмина. Пресрещна го Мария Йорданова, подгръка с друга една от учителките, която се бе притиснала дружески към нея.

— Влязохте в двора със... сияещо лице, а сега какво, кой ви е разсърдил?

— Познайте, щом четете по лицата на хората.

— Помислих си... трябва да му се е случило нещо хубаво.

— Да, случи ми се нещо много хубаво.

Невидима светлина отново озари лицето на Борис Глаушев, изстинало след късата среща с Кибаров и Венчев. Другата учителка гледеше лакомо младия човек, тя се притисна още по-силно към Йорданова и пресилено се засмя.

XIV

Някъде по другите чаршии занаятчиите вече чукаха и режеха, но широката търговска улица беше още тиха. Тук бяха големите търговски магазини и тежките търговци започваха работа много по-късно. Не бързаха и купувачите. Не ще се втурне човек още в зори да купува плат за дрехи или готов френски костюм, или нови виенски столове, невестинско рухо за щерката, нито ще се затичат рано-рано гребните препродавачи, и тия от махленските дюкянчета, нито предпазливите базригяни и комисионери, които идваха в О. от съседките по-малки градове и селища. На занаятчиите вре-

мето никога не му стига, а големият търговец може за половин час да спечели сто лири чисто злато.

На тая най-голяма търговска улица беше и сръбската книжарница. Търговските магазини нямаха фирми над вратите си — знаеше ги целият град, по стоките им или по името на собственика. Само на книжарницата бе сложена фирма по цялата ѝ дължина с големи бели букви върху синьо боядисана ламарина „Сръпска народна книжара“. Който мине, не може да не я забележи още отдалеко. Всяка сутрин, още с първите минувачи, пред вратата на книжарницата заставаха слугата ѝ Евтим. От голямо усърдие той идваше на работа много преди господаря си, книжаря Пера Джамбазович. Стоеше пред спуснатите железни ролетки и чакаше. Не се решаваха да седне на пращното каменно стъпало пред вратата и само го попоглеждаше, когато му дотягаше да стои прав. Джамбазович бе му казвал много пъти да се държи чисто. Купил му бе готов френски костюм, нов фес с пискюл, високи обуца с копчета. Костюмът беше ушит добре, по европейски, но ръчищата на Евтима стърчаха навън много по-дълги от ръкавите; такива бяха и нозете му, та се виждаха изпод крачолите на панталона всичките копчета на кондурите му, чак и шарените вълнени чорапи, небрежно пристегнати с връзките на платнените му гащи. Джамбазович се караше и за пискюла на феса му — все повече се полюляваше отпред, пред очите му, не можеше да свикне слугата да го държи отзад, както беше прилично. Те с Джамбазович бяха втори братовчеди, но Евтим беше от сиромаш по сиромаш, с шест деца, и те всичките женски. Не умееше и да се потруди Евтим, нямаше нито занаят, нито нива или градина край града, не знаеше къде да намери зальк хляб, все се бавеше, все

закъсняваше, все не сполучваше. Така беше и с децата му – колкото и да се трудеше той за мъжко, все женски му се раждаха.

Братовчедът Джамбазович го извади от най-дълбоката тиня. Отсече му пла̀та по три минца на месеца – злато усети ръката му. Намести и две от децата, по-големичките, да се учат в сръбското училище; там и ги хранеха за обед, даваха им книги, даваха им по някоя грешка, обуча за зимата. Евтим предаде цялата своя сиромашка душа на благодетеля си. Няма да поседне и на стъпалото, щом така иска газда Пера Джамбазович, братовчедът му. Може да престои и цяла нощ пред спуснатите ролетки на книжарницата. Това е неговата работа – да бъде слуга и верен човек. Това искаше от него Джамбазович, а работата в книжарницата беше никаква. Не стъпваше купувач, макар рафтовете да бяха пълни със стока от пода до тавана. Идваха да вземат закуп от сръбското училище. Идваха и от консулството. Пращаха и по някои седа. На големи пакети. Тогава се различваше Евтим, но колко беше то – един или два пъти в месеца, та понякога и през два-три месеца. Много повече работа имаше слугата с кафетата, чаевете, ракията, гръцкия коняк. В книжарницата всеки ден идваха учителите от сръбското училище, други двама-трима приятели на Джамбазович (и един турски офицер между тях), случваше се да влезе и селянин, а Джамбазович и него не оставяше без кафе, без чашка ракия. В книжарницата понякога влизаше и сам сръбският консул.

Като видя Евтим тая сутрин, че братовчедът му се задава откъм долния край на улицата, побърза да го пресрещне, както винаги, от преголямо послушание. И го поздрави, както му бе наредил още на времето Джамбазович:

– Помози бог, газда Пера.

Джамбазович му кимна изтежко, мълчаливо, спря се пред средната ролетка, извади, без да бърза, от джеба на панталона си три еднакви ключа, вързани на ремъка му с халка и дебела верижка. Отключи една след друга трите ролетки и се гръпна, за да може Евтим да ги дигне. Навиха се високо горе с трясък и трите ролетки. Лъснаха широко стъклените витрини на книжарницата. Наредени бяха там всякакви канцеларски и ученически вещи от гърбо и стъкло, от никел и месинг. Тук-там се бе наслоил пращец – витрините отдавна не бяха отваряни. Не ставаше и нужда – нека се вижда само добрата уредба на книжарницата, богатството ѝ. Това се виждаше и вътре, по широките и многобройни рафтове край стените, по новите виенски столове за почтените гости. Книжарят седна зад масата си в ъгъла, слугата се зае да почисти и отдалеко личеше неговото старание, но работата не му спореше. Тромав човек беше Евтим, непохватен. Джамбазович го попоглеждаше изпод високо извитите си вежди, бърчеше лице от досада:

– Ха по-бързо, Евтиме... – Сетне попита без нужда и пак от нетърпение: – Готово ли е сичко?

– Готово е, газда Пера – изправи се позагъхан от големите си усилия слугата с нечист парцал в ръце. И отново пое дъх: – Нели още снощи...

Джамбазович помръдна с провесените си черни мустаки – добре, добре, стига! Още предната вечер те заедно бяха приготвили шест големи пакета с всякакви тетрадки, учебници, разни други хартии, моливи, писалки, стъкла с мастило. Слугата не можа да довърши приказката си.

Всекидневният уличен шум вече хлуеше през разтворената врата и пълнеше книжарницата – гла-

сове и говор, кашлица в хладното ноемврийско утро, разбъркано трополене на стъпки по каменния калдъръм, по тесните тротоари. И отеднаж – звънък тропот на кола с железни шини и синджери, чаткане на подковани копита, прогрян глас:

– Прррр, стоооо, нустс!

Пред вратата на книжарницата спря брчка с чергило и два коня. От седалката ѝ скочи млад мъж в бозово шаячно облекло, на калдъръма тропнаха тежките му подковани обувци. Коларят не се помръдна, стиснал поводите, с камшик в другата ръка, скрил врат между рамената си, навирал застрашително рошави мустаки. Не ще си остави той колата и добичетата току тъй на тая многолюдна улица, но и страхът му изглеждаше преголям. Младият човек влезе в книжарницата. Джамбазович се приповдигна да го посрещне, придръпна стол, седнаха близо един срещу друг. Джамбазович кимна към слугата си:

– Поръчай две кафета. Виж там и за арабаджията. И постой там с него...

Евтим размаха ръце на към вратата.

Книжарят каза на ранния си гост:

– Ще почакаме малко. Той не закъснява.

Само след няколко минути в книжарницата влезе сръбският консул. Сега той изглеждаше по-грозен – не такъв, какъвто беше преди известно време в жилището на Симеон Венчев. Двамата мъже в книжарницата станаха прави, да го посрещнат, Джамбазович посегна да му подаде стол. Консулт нито поздрави, нито свали полуцилиндъра си и седна го масата на книжаря някак по господарски, със строги очи, със замръзнало лице. Разкопча паргесюто си, извади голям кожен портфейл и попита, загледан някъде встрани:

– Как подредихте колата?

Младият мъж, който все още не се решаваше да седне, отговори бързо и чинно:

– Покрихме ги със сено и сега...

– Сега ще сложим отгоре пакетите с учебниците, тетрадките... – прекъсна го Джамбазович, който едва-що бе поседнал на мястото си зад масата, но пак стана: – Евтиме...

– Не бързай – махна му с ръка консулт.

Слугата се показа на вратата. Джамбазович му направи знак да остане вън. Консулт извади от портфейла си две сгънати хартии, разгъна ги една след друга:

– Това за турците, ако се опитат да претърсват колата. Разрешение от каймакамина да превозите училищните материали. А това за нашия човек. – Той подаде двете хартии на младия мъж и стана: – Ясно е, нали? Щом се върнеш, веднага ще ми се обадиш. И... внимателно!

Той си излезе. Джамбазович отново повика слугата. Приготвените пакети пренесоха в колата, младият мъж зае мястото си на седалката. Начумереният, угрижен колар подкара конете.

XV

Брчката излезе от града и се насочи по пътя за Преспа. Вече на стъмване влезе в тоя град и двамата пътници останаха да нокуват в един хан. Рано на другата сутрин те продължиха пътя си по северо-западна посока от Преспа, по едно разбито, проядено от есенните води шосе. Към пладне или може би малко по-късно те стигнаха го някакъв крайпътен хан и спряха там. Ханът беше празен в тия късни ноемврийски дни, когато селските люде бързат да довършат каквото има за довършване низ поле-

то, преди да започнат зимните вейвици. Дори и ханджията излезе отнякъде едва след като двамата пътници бяха седнали край една разкривена масичка в ниската, мрачна механа. Той ги огледа с неспокойни, бдителни очи, погледна и през отворената врата вън, дето бяха спрели те колата, да види как са пристигнали. Мълчаливо го наблюдаваше от своя страна и по-младият от пътниците, сетне попита:

– Е, ханджи, какво ще ни дадеш да похапнем? Идем чак от О.

Ханджията се обърна към него, поглежда го още един миг и не отговори веднага, а той самият попита:

– Носите ли ми много здраве от пашата в О.?

– Носиме ти и от пашата, и от валията.

Сега ханджията пристъпи, подпря се с две ръце на масата им и пак попита с попристивнал глас:

– А друг който праща ли ми много здраве?

– Сам консулт.

Това бяха уговорени думи. Ханджията се ухили, та ушите му като да се навириха от двете страни на ниско нахлупената кана, той пригръбна дървен стол без облегалo и седна:

– Е, нема да ви оставя гладни... такива гости... Днеска не съм готвил, но за вас ще се намери.

Младият човек не показва радост от тая интимност на ханджията и рече намусен:

– За ядене... остави. Немаме време. – Сетне попита: – Знаеш ли къде е Йосиф?

– Къде е, не знам. Той ли ще ти каже? Но вие ще идете до Дунки. Там ще попитате за Мишко. Мишко ще ви оправи по-нататък. Така е наредено. Гледайте само до Дунки. Дунки е веке, кажи-речи, половината наше. Сега, малко по-нагоре оттука, на кръстопътя, е кулата с петима заптии вътре. Со зап-

тиите – нищо. Поя ги аз тук с ракия секой ден. Кажете там на онбашията от мене много здраве, от ханджията кажете, негови люде сме.

– За него лесно.

– За него лесно, ама... Гледайте само да не ви срещне Дойчин. Сѐ насам се навърта от некое време с целата си чета. Дебне нашите. И през две български села ще требва да минете. Нема друг път за Дунки. Там гледайте...

– Ти не бой се.

– Е, харно. Харно – повтори ханджията и стана.

Пътниците извадиха своя храна, ханджията им донесе една оканица с кисело вино. Лицето на коларя стана още по-начумерено. Той и не яде много. Като станаха да продължат пътя си, ханджията попригръбна младия мъж за лакътя, приведе се към ухото му:

– Кажи там, в О., от два месеца нищо не съм получавал. Нели секой месец...

– Наредено е и това. На връщане ще оправим и твоята работа – отвърна пътникът, без да го погледне. Сетне, отправяйки се към вратата, добави: – Ти само работата си гледай.

– О, нели виждаш... – шръкнаха пак ушите на ханджията. – Готов съм и главата си да дам. Ха со здраве и на добър път! Ще вземете пътя вдесно, нагесно ще държите.

– Знам.

На кръстопътя се белееше отдавна неваросана ниска постройка с малки прозорчета и железни решетки по тях. Излязоха двамата заптии, а през отворената врата се чуваше навътре говор на турски.

– Дууур¹ – гизна ръка онбашията.

¹ Дур – стои.

Коларят уплашено загърна поводите, колата спря. Младият пътник скочи на пътя и пръв заговори, преди да го попитат, като в същото време извади от пазвата си едната от хартиите, които му бе дал консултът в О.:

– Стока караме, онбаши. Изин имаме от каймакама в О. Ето виж какво е писано тук. От него е писано, от каймакама.

Онбашията взе хартията, повъртя я в ръцете си, виждаше се, че не знае да чете.

– От каймакама, а? – попита той колебливо. – А вие какви сте?

– Даскал съм аз, онбаши. Сръбски даскал. Китаби² карам, тефтери.

– А, сръбски даскал. Е, ша та пусна, бре. Така ми е казано. Ето и тука пише – върна му той хартията. – Ама ние тука сегиме и вардиме по цели месеци, та и султанът забрави за нас, ни плаща, ни...

– Ето от мене, онбаши, за добрата ти служба – сложи младият човек две бели меджидии в шепата му.

Бричката зави вдясно и затихна, потътра се по широк междуселски път, вече позасъхнал от последните дъждове, но по дължината му се жълтееха локви с мътна вода. Колелата затъваха дълбоко ту на една, ту на друга страна и най-сетне навъсенният колар проговори изпод щръкналите си мустаки:

– Тежи. Желязо...

– Е, тежи. И добра работа ще върши. Чакам го людете.

Навялязоха в едно село, минаха и заминаха. Никой не ги спря, никой не ги попита. Пътят започна да се провира между все по-високи, голи ридища. Минаха и през второ село. Младият пътник рече:

² Китаб – книга.

– Оттук нататък вече по-лесно ще е.

– Ами Дойчин?

– По-добре да не ни среща, но и него ще се опитаме да го извозим некак.

По ридищата от двете страни на пътя – голи, покрити с прегоряла ситна тревица – взеха да се надигат, да се зъбят сиви скали, тук-там стърчаха ниски оголени храсти и търнаци. Пътят ставаше все по-стръмен, хлътваше в дълбоки долища, завиваше рязко на една, на друга страна и сякаш се връщаше назад. Скалите стърчаха все по-нависоко, тежяха струпани на огромни камари, жълтееха се проядени и промити пясъчници, рядко ще се отвори полянка с избеляла бодлива трева, а по-нататък дълго не можеше да се види земица или какъв да е стрък. Пустош навред. Младият мъж рече като на себе си:

– Да не повервам, че и тука живеят люде. Толкова време веке човек не можем да срещнем. Къде ли се крият по тия камънаци...

– Те си знаят как живеят. Тука... бог високо, цар далеко. Страх да те хване.

Право насреща изеднаж се изправи връх, остър като глигански зъб, целият от синкав камък и сякаш да разпори издулия се там сив, та черен облак. От двете страни на исполинския зъб се тълпяха други, по-ниски върхове на дълги, разкривени редици, застинали, сковани и те като от някаква магия. Сега бричката премина, тропотейки и с четирите си колела през един протъркан каменен ръб и се спусна стръмно надолу, коларят се приподигна, стискайки поводите с две ръце, но и конете сами се дърпаха назад, прилепили задници към полетялата кела. Разкри се внезапно тук дълбока долина, заградена отблизо между скалистите стръмнини, така и се губеше тя, от завой в завой, между два отвесни каме-

нисти бряга. По самото ѝ дъно, завои след завои, те-чаха буйните води на бърза планинска река, синка-возелени или, по-нататък, прозрачно жълти от не-отдавнашните дъждове, обливаха заоблени камъни, разхвърляни по цялото дъно, прескачаха шумно ка-менни прагове, клокочеа и се пенеха.

— Ето къде има живи люде — каза младият мъж.
— Като въшки по ръба на сиромашка кошуля.

Сега към края на късия есенен ден, над долина-та се набираше бяла мъглица, но все още прозрач-на, та се виждаха гървеса на цели редици и някои още се зеленееха от голямата влага тук, зеленееха се и тесните лъки край реката, но се виждаха мно-го повече разорани нивици, пръснати по дължина-та на плодородната долина. Мяркаха се тук-там и люде и като че ли отдалеч се виждаше колко са за-бързани (може би поради есенната пустош и от-чужденост низ долината), а сред една ливадка там стоеше черен кон, привел глава, неподвижен и нег-ли забравен от стопанина си.

Пътниците слязоха предпазливо чак до дъното на долината. Смрачи се завчас. Коларят подкара бързо по вече равния път и два завои по-нататък, иззад висока, отвесна скала се показаха разхвърля-ните къщурки на малко селце, накацали по двата бряга на тясната долина и долу, край реката.

— Дунки.

— Не дунки, а самият пъкъл.

Настигнаха стар селянин, бос в тая студена есенна вечер, целия в групи и приведен едва ли не доземи под тежестта на секирата, която носеше на рамо. Поизвърна се и той да ги погледне. Младият пътник попита:

— Къде е тука Мишко?

Селянинът неочаквано се усмихна и усмивката

му беше някак чудна на неговото потъмняло, изпи-то лице, брадясало и цяло бръчка до бръчка:

— Мишко, а? Ще минете реката и там ще попи-тате.

— Защо се смееш, дедо?

— Хе... Ние по това познаваме какви гости ни иг-ват. Които питат за Мишко, са едни, а които пи-тат за Алексо, са други. Раздели се на две селото ни — заглъхна някъде назад гласът му, сред тропо-та на колата.

Дворът на Мишко беше разграден и брйчката спря пред самата му къщурка. Жълто, гръгливо ку-че налиташе с яростен лай ту от едната, ту от другата страна на колата, но скоро се показа и стопанинът. Висок, тънък човек с тясно, мрачно лице, с хлътнали слепоочия, край които и в зрача се забелязваха рано побелели коси. Той беше по-спретнато облечен в местна носия, с плутко плъс-тено кепе, ниско притиснато над очите. Щом ви-дя младия пътник, тъмните му очи просветнаха, огледа той с бърз поглед и колата.

— Къде си се заврел в тая дунка бре, Мишко, в тия пропасти!

— Тука живејме ние — отговори Мишко някак оби-дено и упорито.

Влязоха в къщата — мрачно пондило с огнище и една стаичка с две прозорчета. В пондилото мълча-ливо ги посрещна състарена жена, пребрадена с чер-на кърпа, та бледото ѝ, дребно лице още повече се белееше в мрака. Двамата мъже влязоха в стаичката.

— Къде е Йосиф? — попита пътникът нетърпе-ливо. — Докарах пушки. Осем. И две хиляди патро-на. Революери пет, две бомби. Докарах и книги за училищата. Запади светлина тука, тъмно става.

Стопанинът мълчаливо излезе. Донесе малка га-

зена лампа — запалена, светнало бе от нея и лицето му, окачи я на стената. Вечерният зрач в прозорчетата угасна, белнаха се мъждиви четирите голи, отдавна неваросвани стени. Пътникът продължи:

— Къде ще ги прибереме? Виж там за колата, коларя. Наш човек е и той.

Мишко не бързаше да отговори. Сетне каза:

— Тука ще прибереме сичко. Така е наредено.

— А войводата... Йосиф?

— Той... знай — отговори уклончиво Мишко.

Преди още да се стъмни добре, пред къщата на Мишко се показаха четирима въоръжени мъже — четници, а малко по-назад вървяха други петима, невооръжени. После гождоха и други неколцина. Кучето лаеше прегракнало от ярост, опитваше се да се приближи към нагошлите люде повече. Първите четирима нахълтаха в стаичката, но като че ли нямаше къде да се побрат с нареденото в ъгъла оръжие и струпаните там пакети.

— Здраво, Йосифе! — зарадва се младият пътник, но войводата още от вратата се насочи право към оръжието и като да не чу поздравя му.

Той подпря на стената своята бързометка¹, грабна една от пушките в ъгъла, запремята я сърчно, гръбна ударника ѝ:

— Турска. Нова.

— Сичките са нови. Маузери — обясни услужливо пътникът.

Войводата се престори, че едва сега го забелязва, остави пушката, подаде му ръка, някак уродливо къса, но бърза и силна:

— Е, здраво... Потрудили сте се. — В следващия

¹ Бързометка — вид пушка, с която бе въоръжена сръбската армия.

миг той като че ли пак го забрави, завъртя се на петите си, какъвто беше нисък, набит и широк, кимна с едрата си глава към вратата: — Викайте ги ония, мераклиите, да им дадем пушки. Жлъчката им пукна за пушки.

Струпах се на вратата и другите петима, невооръжените, навлязоха припряно в стаичката и беше чудно как се побрах толкова люде в тази малка стая. Войводата сам раздаде оръжието и за всекиго намери по някоя закачка, радостно святкаха малките му сини очи през тесните цепки на клепачите. Дигна се весела глъчка чак и по двора. После войводата каза с малко глух, но заповеднически глас:

— Сега всички вълка! Получихте си, каквото беше за получаване.

В стаичката останаха само войводата, пътникът и Мишко. Насядаха на триноги столчета. Йосиф, войводата, не се отделяше от пушката си, сложи я напреко върху колената и сега беше по-разговорлив:

— Останаха още три мамгзерки. Ще се намерят и за тях люде. Ставаме дваисет и двама с тия петимата. Искам да станеме барем триесет. Дойчин во-ди осемнайсетмина, аз искам да имам два пъти повече. Е, що правите вие там, в О.? И книги си докарал, а? Е, харно, харно. Праца ли ми консулт много здраве? Кажу ми, че аз ще надлъжа българите. И Дойчина, и всички. И силата ми расте с люде секой ден.

Пътникът мълчаливо му подаде едната от хартиите, които бе му дал сръбският консул в О. Нека сам да прочете. Йосиф махна с ръка:

— Прочети, ти прочети.

— „До войводите и ръководителите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в О-ския революционен окръг. От известно време някои сръбски органи и честни хора, или пък ма-

кедонци, които по свои разбирания и съображения се чувстват сърби, изявяват желание да помагат на нашето дело. Ние сме готови да приемем всяка помощ, откъдето и да иде тя, стига да е искрена и братска, без скрити сметки.“

– Хе-хе-хе... – прекъсна четенето Йосиф, сивите му очи лукаво играеха. – Без скрити сметки...

– „... От Сърбия са влезли на наша територия и няколко чети, една от тях с наше позволение. В нашия окръг се движи и Йосиф от село Рапа, който също е дошъл от Сърбия с четата си. Той е наш бивш четник и още се ползва с нашето доверие, както се проявява досега. Нашите войводи, ръководители, както и всички организационни работници да бъдат внимателни към него и четниците му и ако се подчинява на Устава на Организацията, на нейните правилници и заповеди, да му се помага като на борец за народното ни дело, въпреки че е дошъл от Сърбия. Или пък ако се забележи и докаже, че е дошъл с нечестни намерения и цели, противни на Вътрешната организация, да се унищожи с оръжие като неприятел или да се обезоръжи заедно с четата му и да се прогони от територията на Македония. Секретар на О-ия окръжен революционен комитет: Орловски. № 259. Ноември 1905 година.“

– Ха така! – отвори весели очи Йосиф между прищипнатите си клепачи и живо посегна с късата си ръка, дебелите му пръсти бяха и петте широко разперени. – Дай ми я ти на мене сега тая книга. Харно я наредил. – Той съгна изписания лист внимателно, гръбна чантата си, както висеше на хълбока му, и грижливо прибра хартията вътре: – Харно я наредил. Ако, ако... Е, докато може с ако – ако, но после и с нож в гърлото. Докато хвана аз по-ячък корен. После – друга песен ще чуят.

XVI

Йосиф от Рапа напусна село Дупки рано на другата сутрин с цялата си чета, сега нараснала до двайсет и двама души. Не много време след него, далечно преди плагне същия ден в селото влезе районната организационна чета с Дойчин войвода. Той разпредели четниците на няколко групи по селото за възможен отпор, взе със себе си селския организационен ръководител Алексо и се запъти към къщата на Мишко. Намери го в двора му – Мишко го очакваше, макар да се престори, че е зает с работата си. И тук, на двора, стана разговорът им.

Дойчин беше от едно съседно село, облечен беше госуц като Мишко, в тукашна носия, само по оръжието му се виждаше, че е войвода. А може би и не само по оръжието, може би и по лицето му – широко, бледо, с хлътнали страни и рязко изпъкнали скули, с остър, студен поглед. И цялото му лице беше като застигнато от някаква мисъл, от някаква постоянна грижа, никой не беше го виждал озарено от усмивка. От такова лице не можеше да се очаква милост, отстъпка, колебание. Такава беше и славата на Дойчин войвода в целия район. Мишко се преструваше, че е зает с работата си, но когато се изправи срещу войводата, сякаш изтъня още повече, удължи се още повече. От тъмно тая сутрин ръмеше ситен гъждец, мяркаха се и снежинки през студената, влажна мъглявина, но войводата не пожела да влезе в къщата, не го покани и стопанинът ѝ или не се сещаше да го покани. Малко встрани от тях двамата като ням свидетел стоеше Алексо, селският ръководител. Дойчин рече:

– Имал си гости снощи.

– Имах – отвърна Мишко и повтори упорито: – Имах гости.

- Кои беха?
- Ти знайш. Казали са ти.
- Искам ти да ми ги кажеш.
- Йосиф беше с неколцина...
- Друг?
- Един гражданин. С кола гоїде.
- Какво донесе?
- Пушки. Книги.
- За кого? Пушките, книгите...
- Пушките за Йосифа, книгите за сръбските школи по селата.
- Кой ги праща?
- От О. ги пращат – опита се да кръшне Мишко, но изеднаж обърна разпята живо, забързано: – Ти не знайш ли, войводо, че веке и Сърбия ще помага? Така се разбрали Сърбия и България. Сега кой сърбин, кой българин – сè сме едно.

Дойчин не отговори веднага, а погледът му все същият. И гледаше селянина, без да мигне. После рече като на себе си:

– Така... – И продължи: – Така, а? Йосиф ще ходи, и аз ще ходя. Ти ще държиш едната половина на селото, Алексо ще държи другата половина. Харно. За вас от лесно по-лесно. От хубаво по-хубаво. Веке нема кой да ви пречи. Сръбска партия. Ами народа, бре? На две страни. И кой кого хване. Кой кого изпревари. Ти не знайш ли, бре, че мене Организацията ме е поставила в тоя район? Тука аз съм войводата и нема друг войвода. Какво ми държориш... Сърбия, България. Тука е Организацията, бре, и нема друг закон ни за тебе, ни за мене, ни за когото и да е. Къде отиде Йосиф?

– Не знам.

– Ха, не знайш! А нели сме веке едно, песи суну, защо го криеш от мене?

Мишко мълчеше. И нямаше да отговори, няма-

ше да каже нищо повече – такива бяха очите му, такова беше мрачното му лице.

Дойчин премести манлихерата си в лявата ръка, посегна към пояса си, без да бърза, и извади черен, синкав наган. Мишко стоеше на три стъпки срещу него; на същото място, и само изхлупа тихо, пресекливо. Войводата стреля два пъти в гърдите му. Два пъти гракна едно след друго черният наган в ръката на войводата. Мишко разпери колебливо ръце, присви дългите си нозе и току се просна ничком на калната земя. Къде се бе дянало в тоя час жълтото свирено куче? На отворената врата на къщата се показва селянка – Мишкова жена, и за един дълъг миг само по побелялото ѝ лице можеше да се види нейният ужас, но после тя плесна, склочи ръце и нагаде грозен вой. Селото замря. Лакхата кучета, но някъде далеко. Войводата прибра револвера си, метна манлихерата на рамо и излезе на улицата, следван от селския ръководител.

Дойчин взе трима от селската милиция и още същия ден тръгна с четата си по следите на Йосиф от Рапа. Щом районната чета напусна Дупки и се отдалечи, неколцина по-смели от сърбоманските къщи надигаха всякакви оръжия, та и трите пушки, които бяха останали в къщата на Мишко, запътиха се да преминат реката и да убият Алексо, селския организационен ръководител. Посрещнаха ги и от другата страна с оръжие, не им дадоха да преминат реката. Тогава сърбоманите се навърлиха по българските къщи, които бяха на тяхната страна на селото, но не се стигна до кръвопролитие – страхът излезе по-силен от омразата и жаждата за мъст. Ами ако се върне Дойчин? Ами ако се върне Йосиф от Рапа? Надвиха може би и други чувства – това бяха люде от едно село, бяха в

близки роднински връзки, имаше между тях и кръвни братя, които се бяха разделили в тая нова вражда. Затихнаха изстрелите, усмириха се и селските кучета. Само проточените стенания на жените, които оплакваха Мишко в къщата му, се чуваха до късно през нощта низ цялото село.

По същото време Дойчин беше далече от Дунки. Още по-далече беше Йосиф. Гониха се те повече от една седмица и Йосиф все успяваше да се отдалечи навреме, навреме да заличи следите си. Не беше и много трудно за него да се гържи по-надалеко от своя враг в това забравено и от бога място, между многобройните възли от голи, каменисти ридища, по малките, скрити долинки и бездънни пропасти, а най-вече по пръснатите тук селца, в които един и същ народ се бе разделил на две в кървава вражда. Дойчин бе взел по двама-трима въоръжени мъже и от групи села, та дружината му бе нараснала до тридесет и пет души, но Йосиф не само от страх пред по-голямата му сила избягваше среща с него.

Йосиф от село Рапа като бивш български четник и местен човек искаше да използва докрай лъжата си, че и неговата чета, макар да я бе довел от Сърбия, е чета на Организацията. Така и най-верни организационни работници по тия места го приемаха като свой, даваха му храна, служеха му за куриери. Той разкриваше истинските си намерения само пред изпитани сърбомани, но те бяха още малко и пръснати по селата, неорганизирани. С голяма предпазливост и ловкост той набираше свои съмишленици и сред преданите на Организацията тукашни люде, сред колебливите, сред лековерните и най-вече по ония села, които имаха свои гурбетчии в Сърбия. Намерил бе някъде един софийски вестник, в който бе поместена патетична ста-

тия за братско единение и разбирателство между сърби и българи и караше най-грамотния от четниците си, който минаваше за секретар на четата, да я чете и препрочита пред такива селяни, а после и сам я разясняваше на простите люде:

— Ето, виждате, това е български вестник. В София го печатат. Нема веке сърби, нема веке българи. Сички сме едно.

По тия места разпратата между българи и сърбомани беше по-стара, разгорила се бе голяма вражда, проляла се бе кръв, горили се бяха къщи, плевни, палили се бяха снопи по малките нивици низ долинки и голи ридища, дето се търсеше между камънаците всяка педя земица и с най-тежък труд се изтръгваше от нея по шепя ръж. От друга страна пък, минала бе и по тези места бурята на въстанието, макар и по-отдалеко. И през тия най-сиромашки села бяха се мъкнали пълчища аскер, още повече башибозук, грабили бяха и от голите и босите, палили бяха и убивали. Малко ли беше това, малко ли беше злото от турци и арнаути, да има мир и любов барем между христианите, та и колко ли е разликата между сърби и българи, една вяра, кажи-речи един език говорят, от един и същ корен са славянски. Така пред едни, дето такива думи можеха да хванат място, можеха да разколебаят, да размекнат, да приспят, да утешат лъжливо, а пред други Йосиф сочеше войводската си чанта, тупаше по нея с широката си твърда лапа:

— Пълна е с минцове. Сухо сръбско злато. Сърбия не жали парите си. За вас, бре! Слободни да сте от турци. Свои братя християни. Нема като българската Организация кожата ви да смъква за една пушка, а тя, Сърбия, ще ви даде пушки и сичко, що е нужно. И книги за децата ви без пари. Да се учат, да не бъдат прости и слепи като вас. Без пари, бре! Сър-

бия не жали парите си, има тя пари. Нели вашите там отиват да си вадят хлеба, та и вас да хранят. Ето и аз, каквото вземам от вас за храна и за каквото и да е, с пари го плащам, с минцове. От никого нищо не съм взел без пари, както прави Дойчин. Че как ще храните вие цела чета, двайсет души гладници, млади, яки мъже? Ще ви изядат и ушите, каквито сте... имотни, та просо и ръж ядете, с голи пету ходите зиме и лете, крѝпка до крѝпка...

Друнавите селяци гледаха кожената му чанта, минцовете в шепата му, споглеждаха се, потриваха се, чешеа се под мишниците, дето са се наболи въшка до въшка, и все еднакви мисли, едни и същи мисли минаваха през чорлавите, въшливи глави на мнозина от тях:

„Е... наистина злато грѝнчи в чантата му... свети в ръката му. Сухо злато. Сръбски лири. С една такава лира две врещи пшеница можеш да купиш на пазара в Прилеп или в Кичево. И какво ли не още можеш да купиш – сичко, що ти е нужно. И на чаушина можеш да гадеш некой грош, та да не те яде. Парѝ е, сила голема. За сека човешка нужда помага и сила дава на човека. Дагоха и книги на децата, право е. И по некой аршин басма са давали по други села сръбските даскали, и градски обуца са давали... Требва да е по-богата Сърбия. И нашите гурбетчици повеке там отиват, по-лесно се печели там, людете там били по-широки. В чантата на Дойчина нема алтъни. Той нема и чанта, ходи като селяците и само орѝжието, що е на него. Те, нашите, сѝ гледат да вземат и малко дават. Само по некой пушка некому, а те карат сам да си купуваш пушка и комитски опинци. Ще изгребеш последната шепа брашно, хлеб да им замесиш. Никога парѝ нема да ти подаде. Ти, казва, сам сичко ще си нареждаш, та

и турчина сам ще събориш. А виж що говори Йосиф!“

Йосиф от Рапа казваше и това на едни и други, но по-тайничко:

– Сърбия ще хване един ден мечката за ушите. Аскер има, топове има. Тя, ако искате да знаете, е по-близо до нас. Та може по-бързо да дойде.

Споглеждаха се селяците, оглеждаха се помежду си с гуреливи очи – групи висят по тях, колената им преперят от глад, а и ушите им са клепнали като на бито куче. Колко е силата им... Те ли ще бият турчина! Що аскер мина по въстанието, пътищата почерняха, дни наред топове бучаха накъм Крушово, що страшна сила беше, а те колко ли са спрямо султанския аскер, колцина имат барем по една берданка? Виж, Сърбия може би по-лесно ще я свърши, щом... Колко ли християнски свет може да събере Дойчин, и то с тояги повечето, с коси, с какво друго? И не казва барем за България, ами ние, казва, сами, други не ни трябват. А виж що говори Йосиф от Рапа!...

И все повече селяци се събираха да слушат Йосифа от село Рапа. Влязоха още неколцина от тях в чепата му. Даде им маузерки и всичко, що е нужно и най-добро за четник, на първо място подковани опинци.

Дойчин тичаше по следите му. Знаеше какво върши, какво говори. Казваха му верни люде, казваха му всичко и същите селяци, които се събираха да слушат Йосифа, да гледат войводската му чанта. Дойчин познаваше своя район както петте си прѝста, с всичките му пътища и най-малки пътеки, всяко село, всяка колиба, всеки дол и рид, всяка скала или горичка. Организационни работници имаше навсякъде, навсякъде имаше Дойчин и свои верни люде. Той самият с нарасналата си чета беше в непрестанно движение – едва ще се спре да пренощува в някое село или пък ще поседи на някой хит-

ро прикрита пусия, докато му съобщят, че Йосиф е минал преди него през същото място или че се е отклонил по друга посока. По района ходеха и други Дойчинови люде, да следят и дебнат, на два пъти прати той люде и направо до Йосифа да го канят за среща, а Йосиф отговоряше с едни и същи думи:

– Ами ще се видиме, защо не. Ходиме по едно и също място, една и съща работа вършиме, сè ще се видиме некой ден.

Чу се по едно време, че Йосиф преминал с четата си в съседен район, ала още на другия ден Дойчин узна, че не е излизал от района му. Така повече от седмица в тая гоненица и криеница, пък това не беше малко време за такава работа и на такова място. Гневът и омразата на Дойчин войвода стигнаха до последен предел, а научи той, че Йосиф от Рапа му се присмивал и се радвал премного на сполуките си.

Най-сетне срещата им стана и не можеше да бъде иначе.

Имаше едно място, викаха му Дуклите – голото теме на едно стръмно ридище, между две от тукашните села. И такова място беше, че тия две села, въпреки че ги разделяше само един рид, кажи-речи и не се знаеха. Рядко и много рядко ще премине човек от едното село в другото. Стръмно, докато отидеш горе, душата ти да излезе, а на самото теме на рида, заоблено като гигантско яйце, бе израснала, може би още при сътворението на света, същинска гора от сиви и по-тъмни, дори черни камъни. На пещчливата и най-бедна земица между тях растяха зли тръни и къпини, всякакви бодили и стръкове, рядка тревицка, но всичко това изгаряше още през първите дни на лятото между напечените камъни и се превръщаше в пепеливи и бели змийски костици – да не се допре човек до тях. Змиите, навити на краваи

или преплетени, се припичаха на цели купища, край всяка трънка, във всяка цепнатина, а зимно време тук непрестанно се извиваха виелици, ден и нощ зли ветрове надаваха писъци между изправените камъни. Нямаше през голото ридище ни път, ни пътека – ветровете избърсваха всяка следа и каква следа може да остане за дълго върху твърдия камък? Само горе, на билото, се откриваше между камъните широк ходник и дълъг може би до петдесет метра, та редките пътници по него минаваха, когато прехвърляха рида. Камъните около това отворено място се изправяха близо един до друг като дебели стълбове и високи до два човешки боя или като разкривени, възлести гънери, да не могат да ги обхванат и по петима-шестима мъже, само клони им липсваха, едва ще се подаде от някоя цепнатина пресъхнала трънка или хватка побеляла трева. Наклякали бяха тук и там, натръшкали се бяха, навирили бяха присмехулно задници между каменните гънери и какви ли не каменни чудовища, с уродливи глави и крайници, огромни, тежки, къде по-големи и от най-едрия бивол. Не бог, а самият сатана е работил тук и злодействал, за да плаши люде и да им се присмива, криейки се злорад зад тия свои каменни изчадия.

Беше рано сутрин, току на зазоряване. И тъкмо това място бе избрал Йосиф от Рапа, за да премине с четата си от едното село в другото още в предутринния сумрак. След първия снежец през тия декемврийски дни, който се бялна по планинските хребети и скоро изчезна, небето беше ведро и бързо се развиделяваше. Между шръкналите камъни виеше злобно остър, смразяващ вятър, който пронизваше сякаш и самите каменни блокове. Четниците се провираха между тях мълчаливо, с тежки, неравни стъпки, сгушили се във върхните си

грехи, мушнанали премръзнали пръсти в ръкавите, а пушките им стърчаха, метнати на ремък. Мяркаха се те през каменната гора и сякаш внезапно оживели сред каменната неподвижност наоколо, рядко ще се чуе ударът на някой приклад в камъка или глухо изречено проклятие.

На отворения ходник горе се показва най-напред водачът – присвил се в групите си селянин с лице посиняло, почерняло от вятъра, а веднага след него вървеше четник, който бе притиснал пушката си под лакът, другата ръка бе мушнал в пояса си. Като стигнаха те двамата докъм средата на ходника, измежду камъните зад тях се показва и сам войводата Йосиф от село Рапа. Занизаха се след него и четниците му по на две-три стъпки един от друг. Йосиф се оглеждаше ту на една, ту на друга страна в това внезапно отворило се място, като вълк в празна кошара, и водачът вече наближаваше да навлезе между камъните насреща, когато тъкмо там като изпод земята изникна Дойчин с насочена пушка. Йосиф трепна, но това беше за по-малко от един миг, сетне пак така бързо цял се преобрати, широкото му лице засия, размаха той високо ръка, негли от радостно нетърпение.

– О, Дойчине – погзе вятърът веселия му глас. – Добро утро, Дойчине!

Те се знаеха отдавна. Ходили бяха и четници заедно някое време. Дойчин мълчеше със затворено, сурово лице. Зад него се виждаха двама от неговите четници, също с насочени пушки, едва показали се иззад близките камъни. Двамата водачи на Йосифовата чета бяха се спрели вцепенени пред насочените пушки. Йосиф мина край тях и като че ли се бе заточил да презърне другия войвода, но и той се спря на сговорно разстояние срещу Дойчина, без да промени радос-

твия израз на лицето си. Четниците му се струпаха зад него, само двама-трима се спряха колебливо на другия край на ходника, по-близо до изправените камъни там, колкото и да знаеха, че тая предпазливост беше безполезна. Най-сетне Дойчин проговори:

– А ти като си тръгнал по моя район с чета, хич ли не помисли най-напред на мене да се обадиш?

– Е, е, е – сякаш едвам сдържаше Йосиф голямата си радост, – така ли се посреща гост!

– Гост... Гостът влиза през вратата, а не през плета, скришом и...

– Ами аз те търся секи ден, брате Дойчине, пък и от колко време съм тука?

– Брат ти не си ми. И бегаш от мене, криеш се. Знам аз сичките ти работи. – И с едно късо, рязко движение на свободната си ръка Дойчин рече остро, през зъби: – Сваляй оръжието! Сички там... слагайте оръжието на земята! Иначе ще ви избием до един! Хванати сте от сички страни.

Сега пак се промени лицето на Йосифа от Рапа, пристисна той скръбно устни и сякаш беше готов да заплаче, обърна пушката си с приклада към Дойчина, подаде му я, тъжно потрепера и гласът му:

– Земи... Земи пушката ми. И тегли в мене, ако искаш, веднага. Ето тука – тупна се той в гърдите. Сетне развълнуваният му глас изеднаж закрепна: – Но ще знайш, че аз не съм ти враг. Брат съм ти аз, а не враг. – Наведе се рязко (той знаеше, че трябва да действа бързо), сложи пушката си на земята, гръпна чантата, извади оттам съгнато на четири писмото на Орловски и го подаде на районния войвода: – На, прочети това нещо и сичко ще разбереш.

Дойчин побърза да вземе хартията. После мръдна глава нанаяд, без да се обръща:

– Земи. Прочети да чуя.

Единият от четниците зад него пристъпи, взе писмото от ръката на Йосифа, разгъна го непохватно и спъвайки се едва ли не на всяка дума, прочете го гласно. И на края: „... В нашия окръг се движат и Йосиф от село Рапа... Той се ползва с нашето доверие... Нашите войводи, ръководители... да бъдат внимателни към него и четниците му и ако се подчинява на Устава ... да му се помага... въпреки че е дошъл от Сърбия. Ако ли пък се забележи и докаже... Секретар на О-ския окръжен революционен комитет: Орловски, № 259...“

Четникът млъкна и дигна поглед към войводата си. Дойчин гръбна хартията от ръцете му – не вярваше на ушите си, искаше да види с очи. Писмо, написано с едър, твърд почерк. Дойчин едвам можеше да се подпише, и то само с малкото си име; дотам спираше науката му. Но видя той тук и червения кръгъл печат на Организацията, на окръжния комитет. Познаваше го по-добре от писмото и повече му вярваше. Чу се и сговорчивият подмигващ се глас на Йосифа:

– Ти нели знайш кой е Орловски...

– Знам – отвърна глухо Дойчин, без да дигне очи от писмото.

– А... а – заекна, докато си спомни Йосиф, сетне добави бързо, услужливо: – Венчев, господин Симеон Венчев.

Дойчин сгъна писмото бавно, несъзнателно, борейки се с мислите си. Прости бяха тия неговии мисли, но не можеше да ги разплете. Писмото беше едно, а това, което знаеше той, беше друго. Но ето в ръката му писмо от горното началство, с печат. Тия горе не знаеха ли що вършат? Трябваше да знаят и по-добре от него. Учени люде бяха и, кажи го, най-горно началство. Той трябваше да се подчини. Но...

– А ти – дигна той остър, гневен поглед към другия войвода, – ти чу ли докрай що пише тука? Подчиняваш ли се на Организацията?

– То се знай! Подчинявам се, как да не се подчинявам.

– А защо казваш на людете, че Сърбия ще ни освободи, че тука Сърбия ще дойде?

– Такова нещо не съм казвал. Казвам, че и Сърбия ще ни помага. Ето аз дойдох от Сърбия. Сърбия ми даде оръжие и...

– А, не си казвал. Може да са ме излъгали – гобави Дойчин с позагълхнал глас. – С моите уши аз не съм те чул. Може да са ме излъгали.

– Ама, Дойчине... нема веке! Сърбия и България союз ще правят. Имам аз вестник от София. – Той намери бързо вестника в чантата си, подаде го на Дойчина: – Ето тука пише. Друг ветър духа сега. Братство, согласие.

– То си е нухна работа – рече колебливо Дойчин. – Нашата е груга.

– Друга, ама ето и Сърбия ще помага.

Заплетоха се още повече мислите на районния войвода. Само това, което знаеше той самият, му беше ясно, но другото го плашеше. Не можеше той да излезе и против началството. Прати бе писма за Йосифа, а отговор още нямаше. Ще прати пак, ще пита. Ще каже още еднаж и той какво знае. Но какво да прави сега? Сега какво да прави...

Сивите очи на Йосифа от Рапа между тесните им цепки блестяха силно, вперени в Дойчина. Бореше се и Йосиф с мислите си, бореше се за живота си.

– Да ти кажа и друго – рече той изеднаж. – Харно, че се сетих. Преди да дойда тука, в твоя район, видех се аз с Перета Тошев. Той също одобрява, стига, вели, да сте верни на Организацията.

– И Пере ли така вели? – попита Дойчин недоверчиво, но вече с друго, по-прояснено лице.

– Ами, ами... С него, с Перета, говорих, ето, като с тебе.

Щом е Пере... За Дойчина по-голям човек от Пере Тошев в Организацията нямаше. По-умен, почист. Ни Гоце, ни Даме. Всеки може да сгреши, Пере – никога.

Той тръсна писмото в ръцете на четника, който го прочете, не го върна направо на Йосифа, но към него, към Йосифа, се обърна, дигна високо глава, да му покаже своето надмощие:

– Слушай какво ще ти кажа! Ще те пусна да минеш, ама веднага да излезеш от моя район. Веднага!

– Как бре, братко... Да излеза, ама... Денем с четата.

Дойчин махна с ръка – не иска да чува нищо повече – и продължи:

– Да те нема тука, в моя район! И слушай още какво ще ти кажа: аз знам защо си дошъл и що мислиш да вършиш. Ако не знам още съвсем добре, ще се науча още по-добре. С моите си очи ще видя, с моите си уши ще чуя. И ще те хвана пак, макар да си толкова хитър. И веке нема да слушам никого!

– Ама, Дойчине, брате... Ти сам ще се увериш, с добри мисли съм дошъл...

Дойчин не го слушаше. Той мушна два пръста в устата си, чу се силно изсвирване, три пъти едно след друго. Навред около отвореното тук място, едва ли не иззад всеки камък, се показаха четници и селяни с пушки в ръцете. Четниците на Йосифа се заogleждаха, някои и се приближиха един към друг, огледа се и той самият и като нямаше що друго да стори, току се усмихна, поклати глава, покорно приведена:

– Сила си голема, Дойчине, халал ти вера...

Дойчин се гръпна да отвори път, посегна да отстрани и четника си, кимна рязко с глава, без да погледне Йосифа:

– Тръгвай!

Йосиф мина госам него, поспря се колебливо:

– Е, хайде сбогом, брате Дойчине, и...

Дойчин нищо не му отговори, изкривил поглед някъде встрани. Не се помръдна ни той, ни людето му, докато не се изниза четата на Йосифа, докато не се загуби до последния човек нататък, между изправените камъни.

XVII

Йосиф от Рапа слезе по другата страна на каменното ридище, но не се отби в селото, което беше на тая страна. Като да избягваше да среща люде. Не се чуваше и гласът му, както друг път – ту едно ще каже, ту друго, ще напъти куриера, ще се скара на някого от четниците. Той води четата повече от два часа без почивка. Някои от четниците изоставаха и тъй, капнали от умора, трябваше да подтичват, за да не се откъснат от другарите си. Не се боеше Йосиф да се движи и посред бял ден – срещата с Дойчина бе станала, а за турците и не искаше да знае. Турски потери обикаляха по-рядко по тия диви места, пък и не бяха страшни – със сръбските и гръцките чети те се разминаваха по любовно, стига навреме да узнаят какви люде идват насреща.

Най-сетне Йосиф хвърли късата си гуня на прегоралата трева край една скала на завет и се отпусна върху нея, взел пушката си между колената. Насядаха и четниците му, мирно, тихо и някак понадалечко от него. За часови се разпореди подвойбогата му, а Йосиф продължаваше да мълчи с помра-

чено лице. Нож беше забит в сърцето му до гръжката. Посрамя се бе той пред четниците си и още повече пред Дойчина, пред всичките му люде. Сега ще се разчуе навсякъде – Дойчин бе излязъл по-силен от него, по-ловък. Хванал го бе Дойчин като пор в дупката му и някак по милост го пусна да си върви. Той, Йосиф от Рапа, трябваше да се увърта около него, да се превива на двете, да му се подмиква. Но стига вече с тия преструвки, с тия хитрини! И гочу той и груг глас в себе си – не ще може да излъже още един път Дойчина. Ще открие лицето си Йосиф, ще развърже и ръцете си. Когато човек не е принуден да маме, да хитрува, да се прикрива, във всичко е по-свободен. Сега ще види Дойчин и всички ще видят, ще разберат кой е и какъв е Йосиф от село Рапа.

Той извади от чантата си писмото на Симеон Венчев, разкъса го на ситни късчета и го захвърли.

На дъга прехода оттук малко след пладне Йосиф се изсипа с четата си пак в село Дупки. Колкото и да бяха селяните усетливи, когато беше за тяхното село, те забелязаха сърбоманската чета едва когато влизаше вече в селото. Селяните знаеха какво може да стане сега, а в страха си очакваха и най-голямо зло, но пак от преголям страх никой нищо не стори, за да се потули, да се спасява по някакъв начин. Само Алексо, организационният ръководител, се затича да се скрие, обаче и той не на някое по-скришно място, ами под хамбара в двора си.

Йосиф бе дошъл в Дупки да върши важна работа, но пак не можеше да се откаже съвсем от хитрините си. Излезе с четата на селския мегдан. Колко беше то – нямаше ни един погон място край левия бряг на реката, но там беше селската черква, ниска, на колена и тя самата пред господ, притисната с тежки, зеленикави плочи. На големи празници селя-

ците тук се навъртаха и когато черквичката биваше отворена, и когато биваше затворена, което ставаше по-често, понеже поп идваше от друго село, а откакто Дупки се раздели на две, попът вече и никак не идваше, та черквата стоеше все затворена. Там отиде и седна Йосиф сега, пред затворената черковна врата. Имаше един път, търкулнат наблизко пред вратата (тук за нищо нямаше широко място), на него се качваше попът да бие клепалото, преди да почне служба, на тоя път седна сега и Йосиф от Рапа. Около него – четниците му, но преди това още войводата бе изпратил петима от тях да хванат селото отвън, да не би внезапно да довтаса и Дойчин в Дупки. Насъбраха се около войводата и неговите люде – сърбоманите, колкото бяха, около петнайсетина мъже. Йосиф изпрати тъкмо от тях неколцина да съберат на мегдана и другите от селото, които държаха за българското. Нагойдоха и те всички, нямаше го само Алексо, селския ръководител. А Йосиф тъкмо за него попита:

– Къде е Алексо? Защо не идва?

– Нема го. Жена му рече, в града отишъл. Обади се и груг от сърбоманите, като да искаше да се похвали, че знае по-добре:

– Ами! В града отишъл... Ей сега беше тука, низ селото, преди да дойдеш ти, войводо. С очите си го видех.

– Аха... – усмихна се добродушно Йосиф, за пръв път тоя ден. И добави като на шега: – Нека дойде жена му вместо него. Да я попитам и аз за Алексо.

Изтича същият този сърбоманин и скоро се върна, след него вървеше Алексовица. Дребна, слабичка женица и още повече загубена в тежката, похабена вече селска носия. И кой знае защо, може би за да умилостиви войводата, повела бе тя и детето си, прехванала го бе с ръка през тесните му рамена и

така се изправи на няколко разкрача пред Йосифа. Детенцето беше на около пет години, слабичко и то като майка си, с тънко вратле, което едвам крепеше главата му. Те с Алексо друго дете нямаха – родила бе тя още две, но бяха умрели мънички. И сега ето с него бе дошла, да умилюва сръбския войвода, като знаеше, че Алексо не може да избяга по-далеко, а се криеше под хамбара.

Погледа я войводата, погледа и детето ѝ, както бе притиснато към нея, и попита изтихо, още по-добродушно усмихнат:

– Кажу, Алексовице, къде ти е човекът? Сички гождоха, целото село, само той не иска да гоиде. Горгей се той много.

– Той, Алексо, в града отиде... – отвърна селянката плахо, но после храбро добави: – Нема го дома.

Все още се усмихваше Йосиф, святкаха сивите му очички, но не на лъжата на селянката, а се радваше в себе си на играта, която бе решил да устрой. И започна...

Повика с пръст помощника си, да гоиде по-близо, и му пошушна нещо на ухото. Помощникът се върна към четниците, както бяха наредени в полукръг наоколо, промърмори имената на петима от тях, които веднага се отделиха, сложиха ножовете на пушките си и обградиха събраните там селяни от всички страни, да не може никой да се отдалечи. Йосиф незабелязано следеше с мижавите си очи какво става и като видя, че селяните бяха хванати здраво, обърна се пак към Алексовица:

– Е, Алексовице... Ще кажеш ли къде се крие Алексо?

Жената млъкна. Дребното ѝ съсухрено лице (а нямаше тя още ни тридесет и пет години) бе застинало в някакво недоумение, в страх и упоритост. „Какво искаш ти от мене, човече, какво ти е напра-

вил мъжът ми? Ти заради Мишко си дошъл с комитетите, но Мишко го уби Дойчин, а не моят Алексо! Дойчин уби, сега и ти искаш да убиеш, какво вие така взехте да се убивате! Вчера едните, днеска другите. Мишко и Алексо се караха, Мишко се писа сърбин, но никога не са мислили да се убиват, знам аз. А вие сега с Дойчина, като сте тръгнали с такова оръжие... Аз нема да ти кажа къде е Алексо. Ти ще го убиеш. Дойчин – Мишко, ти – моя Алексо. Как ще ти го дам, ти ще го убиеш. Нема да ти кажа къде е. Хич, по-добре не питай, ами пусни ме да си вървя...“ Тя попритисна още повече детето към себе си, никаква друга мисъл не мина през ума ѝ, но би продължила и би си казала: „Ти ще го убиеш Алексо, детето ми сираче ще остане и аз сирота като него... Нема да ти кажа къде се крие Алексо! Ти ще го убиеш, ще го убиеш...“

Войводата, сигнал на пъна, чакаше търпеливо, ала не чака дълго. Знаеше, че мозъците на тукашните люде не работеха много бързо, но докога ще чака тая щура жена да се двоуми? Усмивката угасна по лицето му и то стана повече угрижено, съсредоточено, отколкото зло. И незабелязано побледня, както беше широко. Той протегна ръка, сякаш да докосне жената, пак нели беше къса ръката му – махна с четирите си дебели пръста:

– Ела... Ела по-близо. Ела, мори, що се маеш!

Жената потърпа нозе изпод дългата си гоземи кошуля, везана някогаш с шарки, а сега сръфана по краищата, пожълтяла, шарките ѝ не могат да се познаят. Попривлече тя и детето си, но не се отдалечи много от старото си място. Сега страхът по лицето ѝ беше по-голям. Тя каза:

– Студено му е на детето. Защо ни държиш още?

– Ела, ела – махна ѝ той пак с широката си къса шепя.

Без да погледне дали селянката се е приближила повече, той подпря пушката си на гънера, гръпна жълтата си кожена чанта отпреди, както беше с ремък през рамото му, порови се в нея и извади цяла шепа златни пари. И сипа ги току пред себе си, направо на замръзналата земя, която бе започнала да овлажнява там, където се бяха допирали подкованите му опинци или прикладът на пушката му. Попригръпна се на гънера, сложи ръце на бедрата си с широко разтворени лакти и някак издалеко, с надебелял глас рече:

– Виждаш ли ги, Алексовице, тия пари тука пред мене... Златни пари, нема и да ги броя. Пълна ръка. Вижда ги целото село – посочи той с брада, без да погледне някого, и не сваляше присвити очи от селянката: – Ще ти ги дам сичките, твои ще бъдат. Ето пред целото село. На тебе тука, ама по-право, на Алексо ще ги дам, стопанина ти. Иди му кажи, Алексовице, да излезе, да дойде при мене, да ме послуша какво ще му кажа, като по-стар. – И добави строго: – Вземи, мори, парите!

Жената не се помръдваше, макар за един дълъг миг очите ѝ да останаха приковани в златната купчина. Лицето ѝ казваше: „Ти ще го убиеш. Каквото и да говориш, каквото и да обещаваши, ти ще го убиеш. Алексо нема да вземе тия пари. Такава е омразата ви, нели го слушам що говори... Парите той нема да вземе и ти ще го убиеш. Аз също нема да ги взема. Защо да ги вземам, щом Алексо нема да дойде, нема да седне да те слуша какво ще му говориш...“

Досега селяните наоколо, и четниците също, стояха тъй, като по задължение или принуда, само по лицата на сърбоманите там имаше някаква радост или надменност, а по лицата на българите – повече страх, но всички чакаха да се свърши по-ско-

ро това с Алексовица, която не искаше да издаде мъжа си. Сега, дали не от блясъка на златото върху тъмната, започнала да се размразява земя, всички наоколо като че ли се съживиха, размърдаха се, стълпиха се повече, заназъртаха през рамената си. Жената не се помръдваше и гледаше току пред себе си със забити в земята очи.

Йосиф от Рапа скочи. Приближи се с широки стъпки към Алексовица, улови детето за ръчичката и го гръпна от ръцете на майката му, издърпа го до гънера, на който седеше преди това. Детето не продума, ни проплака, види се от голям страх или просто не разбираше що става с него. То се поогледа с големи очи и като срещна погледа на майката си – там остана и неговият поглед. Майка му не го изпушаше от очи, но току поглеждаше и войводата, да види какво ще направи по-нататък. А той поогледа четниците и махна с ръка на един от тях да се приближи. В пояса на четника бе затъкнат дълъг ятаган – високо стърчеше двуглавата му ръчка, закривеният му край се подаваше отдолу. Преди още да се приближи той, Йосиф гръпна ятагана му, който светна синкаво с цялата си дължина. Едва сега писна майката и се спусна да изтръгне детето си от ръката на войводата, а той викна:

– Хванете я, бре, да не ми пречи!

Двама от четниците издърпаха женицата на старото ѝ място, тя като че ли се смали още повече в ръцете им, та и замлъкна от безсилие. Войводата притисна върху гънера главата на детето и още повече се разголи тънкото детско вратле, дигна той ятагана високо, но се обърна пак към селянката:

– Слушай сега, мори, и харно си отваряй ушите! Шега нема да се шегувам. Ето: тука ти са парите – помръдна той с опинька си долу, – а ето я тука

главата на детето ти. Кажу къде е Алексо! Или пък иди да го извикаш, а? Ако кажеш, вземи си парите, вземи си детето и право вкъщи си върви. Ако ли не, ни парите ще видиш, ни детето. Ей сега ще му клъцна вратчето като на пиле!

Жената гледеше детето си. То бе започнало да стенка, да проплаква, да мърда с ръчички, като се опитваше да махне широката ръка на войводата, която притискаше главата му върху дънера, мърдаше и с крачета, обути само с чорапи, и те скъсани, та мъничките му нечисти пети се виждаха; търкаше то зле обутите си крачета и като че ли нетолкова от усилие да се изтръгне от грубата ръка на войводата, ами повече от студ върху твърдата замръзнала земя, едва разкаляна сега и от неговите малки стъпки. Алексовица чуваше тъничкия му гласец и на няколко пъти се опита да се приближи към него, да се откъпче от ръцете на двамата мъже, тя виждаше дигнатия високо ятаган, виждаше тъничкото вратле на детето си, голите му пети, та и за това си мислеше сега – че му е студено с тия скъсани чорапи на замръзналата земя, а страхът му, болката му от притиснатата главица върху дънера беше в самото ѝ сърце.

– Хайде де! – разклати ятагана Йосиф от Рана, както бе го дигнал над детето. – Още ли ще те чакам, мори?

А тя:

– Пусни детето ми бре, изеднико! Него барем защо мъчиш!...

Тя гледеше вратлето на детето си и нищо друго не виждаше вече, чакаше всеки миг големият нож да падне върху него, виждаше дори и кръвчицата, която ще потече по дънера и... Чего мило! Чего мило! Чего мило!

Това беше сега в сърцето ѝ. Друго не мислеше, не чуваше, не виждаше. Алексо беше настрана от тия нейни страшни мисли за детето. Алексо беше там, под хамбара, и дано не го намерят изедниците.

Наоколо беше тихо, макар да се бяха насъбрали толкова люде. Само някъде по селото полайваха кучетата, изквича прасе. Еднакво бяха уплашени сега и лицата на сърбоманите, и лицата на българите, та и на някои от четниците, а които от тях не изпитваха страх пред това детско вратле под ятагана, стояха намръщени, не искаха и да гледат нататък. Тук, пред черквата, бяха събрани всичките мъже от Дупки, жените и децата бяха отстранени, ала иззад плетища и огради гледаха много очи, следяха що става на мегдана, жените и децата от цялото село бяха там, възнеха от страх и любопитство, жените преглъщаха сълзите си и не смееха да нагадат писък и само дърпаха своите си деца, да не гледат. Така, отдалеко някак, узна и Алексо що ставаше на селския мегдан с детето му. Дочул бе, види се, от съседните дворища. Не можеше да се изтрае повече на тая тишина по селския мегдан и току се зачуха гласове и подвиквания от разни страни, викаха и подканяха някои от селяците, та и от четниците:

– Ха кажи, мори, къде е мъжът ти, не жалиш ли детето си? Кажу, мори! Кажу! Детето ти ще отиде! Ами той, що се крие още? Детето му...

Тя не виждаше ли всичко? Виждаше. И детето си, и голия ятаган над главицата му. И все се опитваше да се изтръгне от ръцете на двамата четници, да изтича да спаси детенцето си, но не можеше да се изкъпче. Ето, да отсече нейната глава злосторникът, а за Алексо – да мълчат всички там, ако някой го е видял къде се скри. Той беше под хамбара и нека лежи там, дано не го издаде някой, ако го е видял. И

да не викат тия наоколо, тях ли ги боли повече, тя сега за Алексо нищо не иска да мисли, нека лежи под хамбара и гано... Сега детето, детето! Чего мило!...

Всички очакваха всеки миг да падне ятаганът върху гънера. Тогава изеднаж на мегдана се появи самият Алексо, ръководителят.

XVIII

Пръв го видя Йосиф; беше на по-високо място там, до гънера. Или може би го очакваше. Алексо се показа откъм долния край на мегдана и като да беше сянка, излязъл от гроб. Спря се за един миг, сетне посегна да си отвори път през навалищата, но селяните сами се отдръпваха да мине. Всички мълачаха, някои не се решаваха и да го погледнат. Само един там промълви, загледан след него, и гласът му беше повече въздишка, откъртила се издълбоко:

— Ех, Алексо... човече...

Изправи се Алексо пред войводата с късо кожухче, вирнато отзад, на долния край, с ръце в пояса, колената и лактите му изцапани от прах, както е пълзял под хамбара. Капата му, притисната до очите, косата му, отдавна нестригана, покриваше върховете на ушите на гъсти тъмни сплъстени снопчета. Войводата се преструваше, че не го забелязва, и макар да бе отпуснал ятагана, все още държеше главата на детето върху гънера. Погледни какво мога да направя!

— Пусни детето — започна Алексо хрипливо, изкашля се и продължи с по-ясен глас, по-смело: — Аз съм тука.

— А... Дойде, а? — обърна войводата към него лице с още по-присвити очи, потънали дълбоко между тесните цепки, като да го гледаше много отдалеко. Ег-

ва сега пусна той малкия, който не може да се задржи на крачетата си, смъкна се край гънера.

Алексовица грабна детето и побягна през струналите се там люде, побягна по-далеко от всички тия мъже, които са се дигнали едни срещу други, очите да си извадят, кръвта да си изпият един другиму, проклету да са... И Алексо беше сега там, сред тях. Е, тя не го изгаде, не каза, че се крие под хамбара, главицата на детето ѝ щеше да отиде, той сам дойде, сам влезе б ръцете на душманите. Тя сега детето си да запази, що друго можеше да стори? И побягна към къщи.

Алексо стоеше пред войводата. Йосиф бе върнал ятагана на четника, сигнал бе пак на гънера и като да беше много уморен, много умислен, колкото и да не му подхождаше да седи така умислен. Остабил бе и пушката си подпряна на гънера. Започна с позатихнал, скръбен глас:

— Защо убихте Мишко, бре?

— Аз не го убих.

— Нали и ти си бил там, в двора му?

— Бех.

— Защо не спре Дойчина... и дума не си му казал!

— Кои може да спре Дойчина?

— Аз ще го спра! — подскочи Йосиф, както бе сегнал на гънера, но пак се поотпусна, искаше да изглежда спокоен, разумен. — Слушай... Било, що било. Ти може и да не си толкова виновен за Мишко. Слушай сега какво ще ти кажа: ти си тука пръв човек на българската организация, селски ръководител. Утре, живот и здраве, рано още сички вие тука, дето сте с българската организация, ще отидете в О. Ти ще ги водиш. Ще дойдат и двама от тия — кимна той с глава на към групата на сърбоманите — тия, дето са с мене, от сръбската партия. Ние сички сме

сърби, бре! – подскочи отново войводата, опули очи, а то само веждите му отскочиха нагоре, очичките му светнаха като две дребни мъниста между изпнатите клепки; огледа се той, ще каже ли някой противна дума. И продължи пак по-спокойно: – Ще отидете в О. и право при сръбския консул. Много ти здраве, господин консуле, от Йосифа от Рапа. От днеска напатък село Дунки се пише сръбско. Така да се знай, господин консуле. Ще му кажете още, ние ще изгоним българския поп, да ви прати сръбски поп и сръбски учител, както е пратил по други села. Това е, Алексо. За другото аз ще имам грижата, под мое крило ще бъдете вие сички, цялото село.

Премести се на другата си нога Алексо, извади ръцете си, но пак ги мушна и двете в орфания пояс, както беше пристегнат отгоре поясът и с изтъняло ремъче:

– Немаме ние работа со сръбския консул, Йосифе. И който иска, да върви в О., аз нема да отида.

Йосиф дигна очи към селяците, които бяха струпани току зад Алексо:

– А вие, бре? Ще отидете ли в О., при консула?

Селяците мълчаха, никои не се решаваха и да го погледне в лицето.

– А, де! Защо мълчите, бре?

Чу се колебаив глас, после и друг по-напатък:

– Ние... нели Алексо е в селото, комитетът го е поставил... Ако каже Алексо да вървим в О., ще отидем, най-после... Той да каже, Алексо.

Йосиф се загледа в Алексо изпод вежди:

– Чуваш ли?

– Чувам.

– Ще отидеш ли?

– Нема да отида.

Помълча някое време войводата, мълчаха и всич-

ки наоколо, после той изръмжа през зъби, но надалеко се чува думите му:

– С кремен ще те одера... На парчета ще те насека, така да знайш. – И отново, като да се сепна, сложи пак ръце на бедрата си с разтворени лакти, подзе вразумително: – Аз съм бил български четник, нели знайш. Ама тука, човече, ще дойде Сърбия, то ва разбрах аз и научих. Тука било сръбско царство, Душан Силни бил тука и пак сръбско царство ще бъде. Учени люде го казват. Така да знайте и сички вие!

– Ние не знайме как е било, що е било, Йосифе. Прости люде, селяни. Ама нели тука си е наше – преглътна Алексо и повтори: – Наше си е, откакто се помним, от деди и татковци.

– Слушай, бре! Виждаш ли ги тия тука, пред мене – посочи с отворена шепа войводата парите на земята долу, между двете му нозе: – Това са сръбски алтъни, бре! Къде си видел ти толкова пари! Сърбия ги дава. Ние сичко с пари. Един залък хлеб да ти зема, една шепа извара – плащам. И пушки ще ви дадем, и комитска рубя. Не като гаскалите по О., по Преспа, по Прилеп и насекаде, пари ви искат за комитета, пушки ви карат да си купувате сами, четите храните и торбите им пълните без пари, а откъде у вас, когато и сами гладувате? Со Сърбия е друго. Пари дава, ето вижте, пушки дава и сичко. Само тя ни помага и наистина ще ни помогне. А вие що? Къде другад, бре? Со Сърбия ще вървим сички! Аааа... – проточи глас войводата, начупи устни: – Който пък не разбира от дума, има и друго. Чуваш ли, Алексо?

– Чувам. Това, що говориш, ние не го знайме. Може и Сърбия да помага, може. Но ние си имаме комитет, началство. То ще ни каже, то знай. А така народът се дели на две, Йосифе, това не е добро. Нека си стои народът, дето е бил, та да не се дели.

Това знам аз и на това стоя.

– Това знайш... А вие защо убихте Мишко?

– Той, Мишко, беше от сръбската партия, Дойчин го уби.

– Ти пък си от българската партия и сега, като съм аз тука, какво ще речеш?

– Йосифе, войводо... Аз не държа никаква партия. Това, което съм бил, откакто се помня, това съм и сега. Не съм се променял. Не съм се делил. Вие се променяте, Мишко, ти. Бил си български четник, а сега си сръбски. Аз съм си същият, на местото си стоя и затова народът повеке с мене върви.

Йосиф го гледаше все така изпод вежди и вече сякаш не го чуваше. В гнева си войводата бе казал: „С кремен ще те одера.“ И сега, в още по-големия му гняв, пак тая мисъл му дойде. Не помисли вече и да хитрува, плесна с глан върху коляното си:

– Ще вървиш ли в О.?

– Не, Йосифе, нема да...

– А ще се пишеш ли веке сърбин?

– Ама как така, нели ти казах, на българското ще си стоя, както е било...

Войводата замахна рязко с ръка, да пресече приказката му. Взе пушката си, както беше опряна на гънера, стана. Обърна се към четниците, посочи с глава Алексо:

– Хванете го!

Спуснаха се трима-четирима. Алексо се остави в ръцете им. Йосиф потърси с очи Бърко – доктора на четата, както го наричаха. Махна му да се приближи. Как е могло да се роди такъв грозен човек? Беше само ръце и нозе, дълги, криви, един издут гръб и глава, хлътнала дълбоко между рамената му, че най-сетне човек не би могъл без глава. Нозете му бяха неуморими, ръцете – като железни клещи. Но той

бе работил в някаква болница в Сърбия и умееше да превързва рани. Другарите му го обичаха – имаше черни, весели очи, весели бяха и шегите му.

Йосиф стоеше до гънера, подпрян на пушката си – виждаше се, предстоеше важна, продължителна работа.

– Легай – посочи той с брада Алексо.

Четниците веднага събориха селяка, не дочакаха той сам да легне. Войводата даде нова команда:

– Съблечете му кошулята.

Сега Алексо се опита да се противи, но що можеше да стори срещу четирима? Съблякоха го до кръста. Показа се жълта, селска кожа, посипана нагъсто тук и там с кръгли, червени петънца – нагупчена от бълхи. Укроти се Алексо, може да го хване и стуг – така, гол, върху замръзналата земя.

Войводата дигна глава, завъртя на всички страни пожълтялото си лице:

– Ей, слушайте и гледайте сички сега тука и запишете си добре на ума! Така ще минете до един, ако не отидете утре при сръбския консул в О. Ще отидете сички и ще се запишете сърби. Който откаже... е, сега ще видите що го чака! Бърко – обърна се той към лекаря на четата: – Имаш ли остро ножче? Имаш, знам.

– Като брч, войводо. От железарска пила. И железно реже.

– Ха. Извади сега ти от гърба на Алексо няколко фаши, тъй, по три пръста широки, от горе до долу ще ги извадиш. За секой ремък ще го питаш българин ли е или сърбин. Така, бре, цел ще го одереш, ако се противи. Фаши след фаши, докато има кожа по него!

Поколеба се грозният човек, натъжиха се черните му очи:

– Ама, войводо...

– Ти доктор ли си, бре, или не си? Захващай!

Неподвижни стояха селяните наоколо – и сърбомани, и българи, – само очите им играеха уплашени, а някои и не смееха да погледнат към дънера. Неподвижни стояха, но глухо, изтихо затъмня глас като изпод земята. Не се чуваше ясна дума, никой нищо не каза и това беше някакъв общ глас или общо стенание. Йосиф от Рапа взе пушката в двете си ръце и викна:

– Гледайте и слушайте сички тука! Който се противи, ще легне и той! Хайде, бре – бутна той с приклада на пушката си грозния човек. – Какво чакаш?

В ръката на Бърко блесна кърво, остро ножче. Той се наведе над голото тяло на Алексо, а четниците, които държаха селяка, се поразмърдаха да му сторят място. И започна мъчителят злобещата си работа. Както се мъчат людеите един друг от векове.

Надигна се проточен вик от болка и от самото сърце на Алексо:

– Оооооо...

Не попита Бърко, грозният, а един от четниците, които притискаха мъченика към земята:

– Кажу, бре, сърбин ли си или българин?

И кой го знай защо, като питаше, хилеше се с цялото си лице. Какво му беше толкова смешно? Може да беше това от скрит страх или пък от глупост. От плещите на Алексо се провесу две педи дълга кървава отрезка от кожата му. Потекла бе и кръв по жълтия му гръб и се бе събрала на локвичка досам него на твърдата, студена земя. И пак попита четникът ухилен:

– Кажу, бре... сърбин или българин?

Алексо мълчеше. Вече и не викаше от болка. Чу се пак гласът на войводата:

– Режу още!

Провеси се още една отрезка от гърба на мъченика.

– Кажу, бре...

Алексо мълчеше.

Зачуха се плахи или прегракнали, или задавени от съзвиз подвиквания сред насъбраните наоколо селяни:

– Кажу, Алексо! Кажу, брате! Кажу, че си сърбин...

Алексо, селският ръководител, мълчеше.

Измежду селяните излезе едно старче, превито на две, с тояжка и ако му отнемеш тояжката, ще падне, ще се пречупи на две. Приблужи се, видя локвата кръв, видя как се стичаше кръв по тялото на мъченика, видя провесените кървави групи и се замоли, проплака с тъничък гласец:

– Кажу, Алексо, кажу, сине, че си сърбин. И бог вижда, сине...

– Оооооо... – простена пак Алексо и това беше отговорът му.

Рипна Йосиф от Рапа, бутна доктора на чета-та, както беше той с окървавени ръце и с остро-то кърваво ножче, бутна войводата и един от четниците там, надвесу се над Алексо и викна, задушавайки се от гняв;

– Кажу, бре, сърбин ли си или... Не ти ли стига, бре!

Едва сега отговори Алексо, като че ли досега бе събирал сили, а и колко бяха вече неговите сили, та и гласът му се чу сякаш отдалеко:

– Българин... Българин съм...

Всички го чува. И застаналите най-далече. Или поне беше толкова тихо наоколо, по целия мездан, че можеха всички да го чуят.

Изправи се рязко войводата и колкото беше бледо лицето му, сега бе побеляло и с устните си. Той нямаше глас, загубил бе гласа си, и най-напред посочи с ръка, преди да просъска, да прошепне без глас:

– Обесете го! Обесете го ей там, на дебелата гранка. С главата надолу! Всички да го погледат!

Четниците се разбързаха и лекарят на четата, макар че неговата работа бе свършена, размърдаха се и други четници по-нататък, също и между селяците – толкова страшен беше Йосиф от Рапа в своята ярост. Скоро се намери отнякъде и въже.

Обесиха селския ръководител на високия клон току над гънера, дето селският поп окачваше черковното клепало.

– Гледайте го сички! – дигна пушката си Йосиф, а бе се върнал и гласът му. – Ако до утре не отидете в О., при сръбския консул, сички, ето, като него! Гледайте го, хей!

Голите ръце на обесения стигаха до гънера и той се хвана за него, като да го прегърна. Четниците търкулнаха гънера по-надалеко, взеха го от ръцете му, да не се подпира. Голите ръце се провесиха до земята, по издутите гърди се виждаха едно до друго ребрата, под самата кожа, а отзад, по гърба, бяха поленнали една в друга кървавите отрезки. Кръв се стичаше по врата на обесения, в сплъстената му нестригана коса, по лицето, в затворените очи и скоро под него се набра пак широка локва.

Какво повече? Йосиф от Рапа не можеше да измисли нищо повече, не можеше да измисли по-големи мъки. Вече и малцина поглеждаха накъм обесения, селяците, та и четниците все повече гледаха настрана, гледаха в земята. Сърбоманският войвода изблеци очички срещу селяците, които бяха с Алексо:

– Защо мълчите, бре? Ще отидете ли в О. или нема да отидете?

Чуха се гласове от разни страни:

– Ще отидеме, щом... Е, ще отидеме в О., утре ще отидеме сички...

Някои от селяците и сега се спотаиваха, но това беше общ отговор.

– А за Дойчина и българския комитет аз ще имам грижата – изпъчи се Йосиф от Рапа. – Не бойте се! Цела Сърбия е с нас, бре!

Селяците мълчаха.

Какво още! Един по-досетлив от четниците се наведе пъргаво и събра в шепата си златните пари, които през цялото време бяха стояли на лъскава купчина долу, в нозете на четниците; никой не беше ги докоснал. Прибра ги Йосиф в кожената си чанта. Той замахна небрежно накъм обесения:

– Свалете го.

Алексо дишаше още, ребрата му изграеха. Йосиф от Рапа го доуби с един изстрел на пушката си. И каза, но сякаш само на него, на мъртвия:

– Това за Мишко.

Зави сега Алексовица като живо животно, както ви преди не много време жената на Мишко. Събраха се жени сега при Алексовица, както преди това се бяха събрали при Мишковица. Оплакваха мъртвия на глас, но и на глас кълняха мъжката сила, мъжката вражда и жестокост.

XIX

Борис Глаушев закуси в стаята си, облече се за излизане. На чардака той подвикна на хазайката. Тя веднага се показа от кухнята, завита до ушите чак във външен шал, чиито краища бе мушнала в пращилата на престилката си. Винаги го бе срещала със засмяно лице, но от някое време, откакто започна това с Ангелика Милонас, тя се държеше към него свойски и някак съчастнически, радостна с младежките му радости.

– Закуси ли добре, даскалче? Облечи се по-топло, тая сутрин е много студено.

– Още може с пардесюто. Рано е за зимното палто... Дали ще можеш днес-утре да купиш едни потоплички детски обувки... Аз... мене не ме бива за такава работа. Не разбирам...

Фотина го погледна озадачена и по-скоро от израза на лицето му, от сериозния начин, по който говореше за такова нещо.

– Ами да! Ще купя. На колко годинки е детето?

– Вече към три. – Той извади от джеба на жилетката си бяла меджидия¹, подаде ѝ я, очаквайки следващите ѝ въпроси, но тя заговори друго:

– Много пари ми даваш за такива кондурки... Момче ли е или момиче?

– Момче. Да имаш повече пари на ръка... ще вземеш най-хубави... – И сега той сам каза това, което тя би искала да го попита: – Те са за моя син.

Фотина едва ли не подскочи, като да я боднаха с игла, промени се рязко и лицето ѝ:

– Твой син! Та ти... женен ли си?

Тя не се реши да каже нещо повече, да спомене името на Ангелика, но извърна лице накъм прозорците на чардака, където бе жилището на девойката, после пак се обърна към него и лицето ѝ сега беше строго. Той побърза с отговора си:

– Жена ми... не е жива. Умре... вече трета година. – Той говореше с хазайката си, но думите му бяха насочени към Ангелика, знаеше, че хазайката ще ѝ предаде всичко, и бързаше да каже всичко, което трябваше да знае Ангелика: – Тя беше селянка. Убиха я турци през въстанието. Аз бех учител в тяхното село, тя беше много хубава и много добра. Остави ми това дете...

¹ Бяла меджидия – турска сребърна монета.

Лицето на Фотина пак се промени, стана тъжно, появи се и сълзи в очите ѝ:

– Горката... Горкото дете, без майчица...

– Моята майка го гледа.

– Много скоро си я прежалил, учителе...

– Не. Аз... Не съм я забравил, но... тя е мъртва. Много ми е мила и сега, но тя е мъртва.

– Селянка... – започна тя пак да се връща към него с доброто си сърце. – Убили са я турци, казваш... Е, живот човешки... Ще купя аз хубави кондурки за синчето ти. Още днес. Да се радва милото, като си няма майчица...

„Тъжни човешки работи“ – мислеше си Фотина. Но другото, Ангелика и... Така то ставаше забъркано и дори страшно. Фотина знаеше повече от него за чувствата на Ангелика, разбираше ги по-добре, виждаше ги по-ясно и от него, та и от нея самата. И сега, изеднаж – вдовец, вдовец с дете...

Борис виждаше тревогата по лицето на хазайката и пак си мислеше за Ангелика – тя как ще приеме тая непозната за нея страна в неговия живот. Защо бе мълчал досега! Питаше го негли и лицето на хазайката му. Той трябваше да каже още от самото начало, още когато влезе в тая къща – та това е много важно... вдовец! Още когато започна да се заглежда в него момичето, толкова младо момиче, то може би по-иначе... Може би нямаше да се интересува от него. Какво ли ще каже сега Ангелика? Той я бе измамил, не беше се разкрил достатъчно пред нея.

– Това е – каза Борис на хазайката си хладно, ала то не беше отговор и за Ангелика.

И току се върна в стаята си. Не се реши да излезе на улицата. Както всяка сутрин, Ангелика щеше да го посрещне застанала на балкона или на прозореца. Ще му се усмихне, ще му кимне за добро утро.

От някое време те не се поздравяваха гласно, не влизаха в разговор на улицата, той не се спираше под балкона — съседите бяха започнали да се заглеждат в тях, да се ослушват в късите им разговори.

Защо ли бе мълчал? Защото... Не бе и помислял да я маму, да се прикрива. Може би защото му беше драго да я среща у хазаите си, на улицата. Да си поговори с нея. Да вижда как го следи с все по-голямо любопитство, с жажда, която и тя самата не съзнаваше, с обич по-късно, която не се досещаше да скрие. Със страх, с момински свян, а после с широко отворени, ясни очи, през които гледаше младата ѝ душа. С очи, които говорят, които се изповядват, копнеят, молят се, радват се и се възхищават. Драго и приятно му беше да го посреща сутрин с усмивка, да чака връщането му до късно, в тъмнината, да се взира в прозорците на неговата стая, застанала на балкона, забравила пълното гюмче в ръката си, забравила жаждата на своите цветя. Защо ли? Защото и той самият още от първите дни, когато гоиде в тоя град, в това свое жилище, като я видя един път, искаше да я види пак, да я вижда всеки ден. Да чува гласа ѝ, милите ѝ думи на неговия език, които му звучаха още по-сладко с нейния непривичен, чужд изговор, лек, но забележим и още по-прелестен. Така, ден след ден, и всичко това ставаше все по-хубаво, по-желано. От радостно желание се превръщаше в трепетно, дълбоко, силно възмущение. Превръщаше се в жива сила, която го правеше все по-нетърпелив, караше го сутрин да излиза по-рано, да се връща по-рано, да се връща понякога и без нужда, поне за няколко минути. Да, заради туй! Да, ще каже сега открито и пред себе си: защото обичаше Ангелика Милонас. И защото... защото и тя го обичаше.

Той и се боеше да не я загуби. Да не би тя да престане да идва у хазаите му, да престане да се показва на балкона, на прозореца, да престане да му се усмихва, да му кима със своята хубава глава. Сега той се боеше още повече, сърцето му замираще. Не беше чувал от нея нито една любовна дума, не беше чувал никакво обещание. Не беше ѝ казвал и той любовни думи. Говорили бяха само очите им, светлината по лицата им, неясни звуци в техните ясни, прости, обикновени думи и поздраву. Прикритите им, макар и нескрити възмущения. Тяхната плахост, но и тяхното нетърпение. И преди да гоиде часът, който трябваше да гоиде, който те и двамата очакваха със страх и младежки свян, той реши да се открие пред нея докрай, такъв, какъвто беше, без измама, без премълчаване, нека тя да знае всичко за него и нека реши по-нататък. Часът бе дошъл за него, часът на признанието. Сега тя ще реши и за него, и за себе си. Би искал да ѝ каже още нещо за мъртвата, за Ружа. Да ѝ каже всичко. Ами... тя е мъртва, мъртва е от близо три години и това е най-важното. Той я обичаше и сега, тъй тъгуваше за нея, но тя беше мъртва. Мъртвите са някъде далече, грудаге, не където са живите. С живите остават само спомените за мъртвите, добри и лоши. За Ружа той имаше само добри спомени, тъжни спомени и това беше всичко. Детето им, но тя беше мъртва, а детето беше и негово, сега то е само негово. Какво друго трябваше да знае тя за Ружа? Това беше всичко. Ружа не можеше да застане между тях двамата, между тях живите. Между тях можеха да застанат само живите. Те всички ще кажат: „У, вдовец! С дете!“ Домашните ѝ, роднините ѝ, съседите. Ето даже и Фотина, хазайката. Може би и тя самата ще се смути, ще се уплаши, ще се отдръпне. За-

това бе мълчал досега, затова бе премълчавал. За да не я загуби, от страх да не я загуби...

Борис излезе от стаята, изтича по стълбата. Забеляза, че Фотина не му се обади, не надзърна да го изпрати, както много пъти преди, както може би всяка сутрин. Той мина бързо долу през прохода, да излезе миг по-скоро на улицата, срещу дома на Ангелика. И може би още тоя път, докато тя още не знаеше...

Той я видя, преди да прекрачи прага на портата, и се спря там. Ангелика стоеше на прозореца, който бе отворила въпреки студеният време. Щом го видя, размаха една метла в ръката си и весело се засмя. Тя вероятно трябваше да прикрива по някакъв начин своите редовни причаквания от домащите си, от съседите, от минавачите и ето сега стоеше на отворения прозорец с метла в ръка – дошла бе да почисти стаята, отворила бе прозореца да я проветри. Ала докато го погледа един миг и му кимна за поздрав, лицето ѝ отеднаж се промени, придоби тревожен, уплашен израз, веждите ѝ се приподигнаха. Тя се бе уплашила от нещо, тя го питаше за нещо, но той не можеше да я успокои, не можеше да ѝ отговори. Девойката се бе уплашила от необикновената бледност на неговото лице, но той не знаеше това. И когато, преодолял собствената си тревога, той също ѝ се усмихна, промени се пак и нейното лице. И Борис прочете по това любимо хубаво лице същата светла радост от ранната среща, която са очаквали и двамата с трепетно нетърпение, същата взаимна сговорчивост, неясна, неопределена интимност и доверчивост, същата ласкаеща, окриляща преданост, в тоя ранен час, когато настъпваше нов ден. Сега ли съзна той колко необходим му е бил винаги тоя далечен поздрав в началото на все-

ки нов ден, след неговите тревожни нощи, след неговите нощни терзания? Не, така е било винаги, откато бе срещнал момичето. И трябваше ли сега това да изчезне, да престане той да среща това лице, да го посреща отсега нататък само затвореният прозорец, опустелият балкон?

Тая сутрин срещата им продължи повече. Той не бързаше да прекрачи прага на портата. Все пак не можеше да стои там много дълго и най-сетне откъсна очи от лицето на Ангелика, чувствайки с бола тоя път как го следеше тя нагоре по улицата, докато изчезна от погледа ѝ.

В училищния двор Глаушев завари постоянната утринна забързаност. Прииждаха ученици и ученички, по-възрастните с книгите си в ръка, по-малките момчета с торбички през рамо и огромни за ръката им мастилници, зацапани с виолетово мастило, провесени на дебел конец между пръстите, в които стискаха щръкнали перогръжки, и само по някой по-наконтен ученик с униформата на гимназията наперено размахваше кожена чанта с лъскава ключалка. Прииждаха и учителите от двете училища. И така се случваше едва ли не всяка сутрин – отнякъде се появяваше Мария Йорданова, или близо пред него, или веднага след него, някъде близо по двора, рано заета със своите задължения като дежурна, някак много по-често, отколкото другите учители. Тя му бе казвала:

– Предпочитам да стоя по-дълго в двора, преди да влезе в тия душни стаи, препълнени с ученички.

Тая сутрин Йорданова направо го пресрещна. Облечена беше с топла зимна дреха до над колената, с дълга вълнена рокля и все така гладко сресана, страните ѝ бяха поруменели от студения въздух. Огледа го с внимателен, дори угрижен поглед:

– Още ли с пардесю? При тия първи зимни студове човек лесно изстива.

Тя негли би посегнала да го позагърне в лекама му горна греха и това не би му изглеждало чудно. Той се усмихна:

– Ние, мъжете, чак и когато остареем, имаме нужда мама да е близо до нас.

Йорданова го изслуша с видимо доволство и като че ли искаше да изкаже своето одобрение, но само кимна енергично. После се поогледа и рече с позатихнал глас:

– Жени от моята група ми казаха, че станало некакво предателство. Големо предателство. Има ли такова нещо?

– Аз нищо не знам.

Окръжният комитет бе възложил на няколко тукашни учителки да събират около себе си по-бугни жени и да ги подготвят за помощнички на Организацията. Йорданова продължи, присвила тънките си вежди:

– Не можах да ми кажат нищо повече. Слух некакъв... Злото бързо хваща корен.

– Ще видя...

Глаушев забърза към училището. Току пред вратата го спря Дяконов, който допушваше цигарата си, преди да влезе:

– Младите са като слепи. Виждат само това, което искат да видят и както те искат да го видят. Девойчето изгаря по тебе, а ти...

Глаушев го погледна недоумяващ, в следващия миг друга някаква неясна мисъл се мярна в ума му и той бързо се извърна. Срещна погледа на Мария Йорданова, която види се го бе проследила чак до вратата, а сега смутено навее очи и продължи обиколката си по двора, сякаш внезапно си спомни

за своето дежурство. Борис влезе в училището, без дори да погледне Дяконова, който се взираше в лицето му с примижали очи, побутвайки с влажен език залепената на устната му димяща цигара.

XX

Тая нощ окръжният комитет се събра пак в една от къщурките към южния край на града. Последен дойде Симеон Венчев. Влезе в стаята със запалена цигара в уста. Посрещнаха го с мълчание. На позграва му кимнаха само Борис Глаушев и Гьоре Коцев, който смутено извади табакерата си, макар да гържеше едва-що запалена цигара. Венчев отиде и седна в най-отдалечения ъгъл срещу вратата. Преметна крак върху крак, изправи глава, пухна дим от цигарата си. Лицето му, погледът му питаше: – Е?

Не бързаше да заговори дори и Богдан Бобев, който никога не губеше време в колебания и нерешителност. Венчев премести присмехулен поглед върху шапката на Кибаров – сякаш му бе омръзнало да чака и вече търсеше каквото и да е развлечение. Ламаринената печка в ъгъла бе прегоряла – хазаинът не смееше да влиза и да я наглежда, – в стаята ставаше все по-хладно, та Стефан Кибаров седеше още по-упорито с шапка на глава. И наистина чудна изглеждаше шапката му между червените фесове по главите на другите – тъмнокафява, с широки разкритвени поли, грамадна като разтворен чадър в малката стая. Странен и някак чужд изглеждаше и самият Кибаров между тия люде. Той бе седнал върху прост, малък стол, но личеше високият му ръст с дългите му кости, рамената му бяха отпуснати сякаш под тежък товар, брадато му лице, бледо от безсъние и липса на вкус към сладкия зальк, нап-

резнато от мисли, беше озарено от поглед, който всичко вижда, всичко знае, всичко разбира. Насмешливо го попоглеждаше Симеон Венчев, ала не се решаваше да го погразни, както много пъти преди. Срещу тях двамата седеше Борис Глаушев със скръбно до сълзи, измъчено лице.

Тишината в стаята продължи много, смущава на час по час от пушаческата кашлица на Гьоре Коцев. Наруши я внезапно почукване на вратата. Влезе млад момък с накривено фесче и къдрав перчем, приведе се към ухото на Бобев и нещо му пошепна бързо, с пресекнал гъх.

— Да — рече гласно Бобев и лицето му помръкна още повече. — Добре. Нищо. Иди си на местото.

Момъкът излезе на пръсти, безшумно затвори вратата след себе си. И като че ли Бобев тъкмо това бе чакал, дигна тежък, мрачен поглед към Симеона Венчев:

— Получи се писмо от Дойчина. Ние го четохме. Ще трябва да го чуеш и ти.

— Дай да го прочета и аз — посегна рязко Венчев, помахна с пръсти.

— Не. Ти ще го чуеш сега пред всички тук, дума по дума, а след това можеш и да го погледаш, да го видиш с очите си. Да не кажеш после, че ние сме го писали.

— Стават и такива работи — усмихна се криво Венчев, но бързо добави: — Ако не вие, може други някои да са го писали. Но ще видим. Чети сега, щом така си решил.

Бобев бе извадил вече къс евтина хартия за писма, сгънат грижливо, разгъна го с бързи, точни движения на големите си ръце и на часа зачете:

— „До Окръжния комитет. Аз веќе три пъти ви писах за Йосифа от село Рапа и никакъв отговор не получих. Писах ви още като дойде Йосиф и влезе в

моя район къде ходи що прави и що говори на хората. Отговор не получих на нито едно писмо и реших че вие като знаете подробно що върни Йосиф от Рапа и защо е дошъл чакаме аз да се разправа с него. Сега казах на моя човек на тебе да го предаде лично господин Здравко това четвърто писмо и да не се явява пред мене без отговор от ваша страна. Гоних го аз Йосифа и без ваша заповед понеже аз съм войвода на този район и друг не може да ходи с чета, но най-после реших и да го обезоръжа со сичките му четници и да го изгоня или пък да го унищожа ако се противи. Най-после и на това останах като му пращах хабер да се махне, а той не искаше и да чуе и продължаваше своето. Аз вървех ден и нощ по гирите му момчетата ми каннаха и без сън и без залък хлеб по некогаш тука хората проплакаха от него и най-после хитрата лисица влезе в стъпница с двете нозе. Немаше да ми избега този път така бех го хванал ама той ми извади едно писмо с печата на Организацията и подписано от господин Орловски с очите си видех че ние да се държим другарски с Йосифа макар да е дошъл от Сърбия и да му даваме път да му помагаме наш човек бил Йосиф. Сам Йосиф ми каза че се видел с Перета Тошев и господин Пере му казал стига да си верен на Организацията. А ти питам го аз верен ли си на организацията и той ми рече: верен съм. Тогай аз му дадох път пуцих го от ръцете си щом има такова позволение. И ето какво стана още на другия ден Йосиф слезъл право в село Дупки там аз убих сърбоманина Мишко, който в лицето ми каза че работи за Сърбия и знаех аз що върши отдавна веќе той подмами няколко къщи в Дупки да станат сърбомани и беше наш явен противник и най-сетне аз изпълних закона спремо него. Щом слезъл Йосиф в Дупки хванал селото събрал на мег-

дана сички селяни заградил ги со свои четници и сърбоманите там да се види силата му никој не можел да мрдне нѣк и трима от милицията бяха с мене никој не можел да му се противи. Само селският ръководител Алексо не се явил при него. Йосиф хванал жената на Алексо и детето им на пет години детенце. Турил пред нея цела шепа наполеони златни взел ѝ от ръцете детето и му сложил главата на дръвник с нож над него. Кажу къде е мъжът ти Алекс ако кажеш вземи парите ако не казваш главата на детето ти ще отрежа. Така ги мъчил. Жената не го издала но Алексо сам се явил пред него за да не погуби Йосиф детето му. Йосиф му казал пред целото село на другия ден още да дойдат сички там в О. и при сръбския консул и да се запишат за сърби да се откажат от нашето. Алексо казал ние от нашето не се отказваме и нема защо да се отказваме българите сме си от деди и прадеди. Тогава Йосиф от Рапа заповедал да го съблекат и жив да го дерат после го обесили с главата наголу. Гледайте го рекъл сички така ще ви дера ако не отидете при сръбския консул. После свалили Алексо и Йосиф го убил с пушката си. Това е за Мишко рекъл но Мишко аз го убих, а не Алексо. Така е в Дунки ама Йосиф от Рапа сега ходи и по други села и съвсем се откри за сръбски войвода. С българския комитет и с Дойчина аз ще се разправам казва на селяните не бойте се. Сърбия е с мене. Така се покорява Йосиф на Организацията не се покорява ами с оръжие сръбско е излезъл срещу нея. На едни разправа за Сърбия други заплашва не сте ли чули казва за Алексо от Дунки трети бие и мъчи с пари се хвали а вчера чух че и в село Пресад убил двоица. Кара ги сички да стават сърбомани и който откаже яка му душа. Научих се че сега ходи с триесет души но ако е с триесет аз ще му излеза с шеесет и

со сто люде има много но мене ме е повеќе страх от неговите хитрости. Зима е веќе некои от моите момчета требва и на почивка да отидат и на селските люде от милицията не им е лесно кѣщите са си оставили но аз съм решил още едни път да го хвана и веќе нема да го пусна нѣк и десет писма от вас да ми покаже и сам Пере да е с него. Ясно е веќе сичко и прясно Йосиф от Рапа мене веќе нема да ме излъже. Вие сега отговорете ми на това мое четвърта писмо за да знам че и на вас сичко ви е ясно. И ще кажа че Йосиф затова се изплъзна защото едни от нас едно правят други друго правят секој по свој акъл а нели за сички има едни закон и Организацията е за сички. Да знайте повеќе нема да пиша и книгата ни се свърши тука в планината и толкова сме писмени ние тука. Районен войвода Дойчин.“

Бобев маљна. Но като че ли гласът му още звучеше под ниския таван, всички бяха все още заслушани в него, как изричаше гума по гума, как изрече и името на войводата Дойчин. Драсна се клечка кибрит. Симеон Венчев запали нова цигара и като че ли само тој ница не беше чул от простото писмо на войводата, не беше чул за Алексо, за детето му. Запуши нехайно новата си цигара, изправил спокойно, студиено лице срещу всички там с големи, дръзки очи. Прощумоля и хартията – Богдан Бобев сгъна писмото и го задржа в ръката си, да се вижда то, да бѣде пред очите на всички. Прозвуча отново и гласът му в малката стая – загледан пред себе си, тој рече:

– Говори. Отговаряј.

– Какво – огледа се Венчев, после с рязък жест смачка току-що запалената цигара в мѣничкият пиринчен пепелник. – Тук аз... на съд ли?

– Да, на съд! – скочи неочаквано Борис Глаушев и някој там се загледаха в него уплашени. Тој про-

гължи задъхан: – На съд за предателство! Ограли са жив човека заради българското му име, детето му на гръбника, а ти... какво, какво! Питай. Сърдиш се. Да, на съд за предателство, господине!

– Спокойно, Глаушев! – махна пренебрежително с ръка Венчев. И продължи с твърд глас, с гневни очи: – Спокойно, младо момче! Че... ще те вържа.

– Безсрамник!

– Мисли що говориш. Ще се каеш. Какво сте се наежили всички! Йосиф от Рапа измамил Дойчина, измамил и мене, измамил и Перета Тошев. Предателство... Мисли що говориш, Глаушев! За такава дума аз...

– Слушай пък сега аз какво ще ти кажа – прекъсна разпратата Бобев, опрял поглед право в лицето на Венчев: – Извършил си своеволие, което наистина стига до предателство. Не виждаш ли? Преди известно време дойде при мене един тукашен арабаджия и ми разказа как оттук е изпратено със знанието на сръбския консул от книжарницата на Джамбазович оръжие за Йосиф от Рапа. Той го е пренесъл с колата си до село Дупки. Ако ти, Венчев, би съобщил на комитета за своите връзки със сърбоманите, със сръбския консул, ако не друго, поне навреме би разбрал с кого имаш работа. Ти всичко... зад гърба на комитета. Злоупотребил си като секретар и с комитетския печат, който ти бе поверен. И защо? Мене Глаушев ми каза, че си се срещал със сръбския консул. Загатна ми и ти, скарахме се тогава. Помислих си – шуротия, празна работа, направиха я и други, и Сарафов я направи още по-голема. И си мислех, ако наистина има нещо сериозно, Венчев няма да скрие от комитета. Понекога всички сме като улави. Требваше още тогава да ти поускаме сметка. А ти, Венчев, с нищо не можеш да се оправдаеш. И сега си го-

вел във тайфата си. Какво, да ни плашиш ли? Нема да ни уплашиш.

Глаушев, който едва-що бе сгнал, скочи пак и бързо излезе във. Край оградата на малкия двор се мярна сянка на поставения там часови.

– Къде са? – попита Глаушев не много предпазливо, от голяма възбуда.

– Оттатък, зад къщата.

Борис избърза нататък. Току зад самата къща бяха застанали на две групи шест-сегем души мъже и тихо разговаряха, покашлюваха, в гъстата тъмнина святкаха цигари.

– Вървете си веднага! – рече Борис. – Веднага!

Людете в тъмното се умълчаха. После се чу гласът на Коте:

– Ние тука... по заповед на господин Венчев.

Борис се приближи още една крачка:

– Заповядвам ви в името на окръжния комитет веднага да си вървите!

Пак мълчание. И пак гласът на Коте, но като че ли той се усмихваше в тъмнината:

– Ти сè ни се караш, гаскале. И по-рано за оня мужитурка в кръчмата. – Сетне гласът му се промени: – На нас господин Венчев ни заповяда. Нека излезе той да каже, нели е тука.

– Ако не си тръгнете веднага, ще получите погвайсет и пет тояги за непочинение.

– Хе-хе... гаскале. Немой така... – чу се друг глас, сетне още един:

– Хайде да си вървим... Нели виждате... Хайде...

Те минаха в тъмното досам Глаушев, един след друг и сега видя той, че бяха седмина. Върна се в стаята. Говореше Бобев:

– ... а сега ти ще си вървиш. Ние ще решаваме. Окръжният комитет. Ще отнесем работата и до Цен-

тралния комитет. Каквото си гробил, ще сърбаш.

Венчев се настани още по-здраво на стола си, като че ли напук някому:

— И ще си вървя наистина. Искам да ви кажа още две думи, преди да си отида. Окръжният комитет... Какво прави окръжният комитет? Нищо! С гърците по улиците на града. Това е целата му работа. Войводите по целия окръг — всеки на своя глава. А къде е и Централният комитет? Никакъв го няма. Макар и Даме... само ходи насам-натам, като поп с кадилницата от гроб на гроб. Окръжният комитет — и току се вторачи той в Кибаров, тръсна ръка към него: — Ето, вижте го! И той е в окръжния комитет. Като говорите за предателство, да видим кой е предател. Кибаров с гърците, със сърбите общо съзнание... Мене ми се сърдите, че със сърбите искам да се разбере за наша полза, а той? Той си е социалист човекът. Той и в нашите работи затова се бърка — социализъм проповедва, социалистическа революция прави. Вижте го как се държи за устава на Организацията, нали и устава, кажи-речи, социалисти са го правили! Как се държи за тия разни демократични дивотии, дето ги прокарват напоследък забъркани глави като него. Избори и прочие. И все това търси, къде има социализъм и къде няма. Народността за него е празна работа, патриотизмът за него е буржоазен предрасъдък. Пролетарии от всички страни... това е за него, от всички страни, от всички народности. Понадникнал съм и аз във вашата библия, гру-гругарю Кибаров.

Кибаров едва подигна към него очи с омерзение и болка:

— Толкова си невежествен и... и вулгарен, че не намирам за нужно да ти отговарям. — Но той не се сдържа, изправи рамена, свали шапката си. — Соци-

лизмът предателство към народа! Социализмът... предателство! Е, да. За тези като тебе, мракобесници, черносотници, които въобще не знаят, не разбират що е социализъм. Лъжеинтелигенти, глашатая на всевъзможни буржоазни заблуждения. Да, за мене тук има преди всичко поробен народ, а после сърби, българи, гърци, турци. Не го крия — Бобев се опита да го спре, но той протегна към него дългата си ръка и продължи: — Сега обаче тук не става дума за това, сега става дума за твоето самоволие, за твоето властолюбие и карьеризъм. От своя национализъм и патриотизъм ти правиш политическа кариера, преследваш свои лични цели, домогваш се до власт. Такъв е твоят патриотизъм. Събрал си разни лумпени, за да се налагаш, коткаш ги и ги развращаваш, за да ти служат слепо, ето и тук си ги довел, за да издевателстваш над нас, над...

— А ти, господинчо? — прекъсна го Венчев. — Ти немаш ли тайфа? Събрал си около себе си неколцина гърдорковци, разни там евреи и... Партия правиш! И в Организацията партия правиш. Вие всички искате от Организацията да направите своя социалистическа партия. Затова се навирате и се показвате за най-верни централисти и вътрешни, пък сте си само социалисти и партизани. Но тая нема да я бъде, така да знаеш. Лицемери и фанатици! Требва да спасим Организацията най-напред от вас, вие сте по-опасни и от сърбоманите. Ще ви изринем, ако не разберете от дума, има и друго за вас.

Кибаров сложи шапката на главата си и се готвеше да отговори, но Борис Глаушев го изпревари, втурна се пак към Венчев, та Гьоре Коцев се понадигна от мястото си, протегна ръка да го спре. Глаушев дигна юмрук срещу Венчев:

— Кого ще изринеш? Кой си ти? И да не мислиш,

че ще те пазят тук твоите вагабонти! Аз ги изгоних!

Исправи се и Бобев:

— Глаушев... по-спокойно! Седни, седни.

— Не! Да излезе веднага, щом така му се заповеда! Комитетът ще го съди за безобразията му, а той... вѣн оттук!

Венчев неочаквано се усмихна, презрително погизна рамена. Стана също прав:

— Слушай, Глаушевче... Аз и тебе ще те оправя. Ще се каеш. — Усмивката изчезна от лицето му, той се обърна към Бобев: — Гоните ме... Добре. Ще си отида сега, но ще видим кой кого ще изгони. Аз не ви признавам за никакъв комитет. Баби и... побъркани!

Глаушев му стори път, сетне блъсна вратата след него. Върна се на мястото си и се отпусна на неудобния дървен стол, покри с две ръце лицето си, от което се бе отдръпнала го капка нахлулата преди това алена кръв.

XXI

Той се връщаше по тъмните, пусли улици на заспалия град като лунатик. Мярваше се от фенер до фенер, в бледите светли кръгове около редките фенери, с приведена глава, с отпуснати ръце, в тъмнината по-нататък се чуваха бавните му несигурни стъпки. Беше късно след полунощ и никъде не се забелязваше какъв да е признак на човешки живот. Изпокрили се бяха някъде дори и многобройните бездомни кучета, които иначе скитаха по всички краища на града. Откъм широкия пролом, който пресичаше близката планина на запад, духаше като през гигантска фуния бурен вятър, премиташе кривите, нечисти улици, тропаше припряно по разклатени

те порти, по недобре затворените капаци, свиреше проточено край комините, опитваше се да угаси мижавите пламъчета на уличните фенери. При тия шумове, при тия треперливи светлини тук и там градът изглеждаше още по-безлюден, нощната тъмнина — още по-непрогледна. Борис Глаушев нищо не виждаше, нищо не чуваше. Не усещаше и вятъра, който облизваше лицето му с леден език, пронизваше тялото му през леката върхна дреха. Едва когато се приближи към портата на жилището си, той сепнато погизна очи към къщата насреща, към жилището на Ангелика. И пак навее поглед, сякаш предвартелно примирен. Вратата на балкона беше затворена, затворени и тъмни бяха всички прозорци на къщата. Той не се учуди на това, не се и натъжи повече в неизразимата тъга, която го бе обладала. Мярна се мисъл в съзнанието му, че тоя път Ангелика нямаше да се покаже, нямаше да го посрещне. Вече и не погледна нататък.

Той мина безшумно през къщата, едвам проскърца някаква дръска по дървената стълба и горе, по чардака, безшумно затвори и вратата на стаята си. Винаги тъй, за да не буди хазаите, а сега — по навик. Машинално запали и лампата върху кръглата маса сред стаята. И отеднаж видя там, до лампата, чифт мънички, детски обувки. Високи, с редица кръгли копчета, с бяла, пухкава кожичка по горния им край. Той забеляза всичко това още с първия поглед, трепнало бе сърцето му от обич към детето, към мъничкия син. Едновременно с тая бърза трепка на сърцето светна и мисъл в ума му: „Сега Ангелика знае... за детето ми, за Ружа. Ха-зайката не е пропуснала да ѝ каже, преди още да е купила обувките.“ Това беше като светла искра сред мрачното брожение на всички други негови

мисли тая нощ, в огромната скръб, която го потискаше, която го смазваше. Той взе обувките в двете си ръце, сякаш да ги погали и с двете си ръце, но после бързо ги остави на масата. Това с детето, с тия мънички обувки беше ясно, беше лично негово. Имаше в него стара скръб, стара болка – за Ружа, но дали не беше започнала да полеква, да се превръща в спомен, който ще стои приспан и само от време на време ще се пробужда за няколко мига? Ясно беше и с Ангелика Милонас. Тя не го посрещна тая нощ и той не се учуди на това, очакваше го, макар в същото време да се прокрагваше в съзнанието му мисъл, че беше вече много късно в тая студена, бурна нощ, че се бе случвало и преди да не го посреща, те не бяха се уговаряли, тя не беше му обещавала да го посреща винаги при неговите късни нощни връщания. Но ясно, ясно – момичето бе мислило, бе вярвало, че се среща с млад, свободен мъж и може би е мечтало за хубава дружба, та и за женитба, а отеднаж узнава, че този млад мъж е вдовец и при това с дете. И ако привързаността, която му бе показала Ангелика Милонас, е била обикновено увлечение на момиче, което е мечтало да се омъжи щастливо, за такова плитко увлечение вдовството му наистина би могло да бъде сериозна пречка. Още повече за близките на момичето. Може би Ангелика само се е уплашила пред тая пречка и ако... Ако тя и утре не се покаже на прозореца или на балкона, тогава... И може би по-добре, щом... Времето ще помогне и тук, ще остане и тук един спомен, навярно и болката на едно разочарование. Да, да – повтори той много пъти, да убеди някого по-добре, да убеди себе си. Защото ясното с Ангелика не беше напълно ясно, защото разминаването с Ангелика нямаше да бъде толкова лесно.

Той остави двете обувки на масата, в сянката около светлия кръг на лампата и някак настрана. Би искал в този час да сложи някак настрана и това с Ангелика. Другото беше по-голямо, по-важно, другото беше море, което го бе повлякло, море от обич, от мъка, от буни възторзи, от безнадеждно отчаяние. Такава беше силата на тая обич, на тая мъка, на въздушевлюението в борбата, на черните, легени вълни на отчаянието, които заливаха всичко. Море... Или пък това беше чувството му сред безбройното множество на народа, чувството му за общата сила на този народ и в робската несрета, и в общата любов, в общата омраза, в общата борческа воля. Какво бяха неговите лични болки и разочарования в това море от мъка? Той ги остави настрана или тъй – в сянката от абажура на лампата...

Тая нощ окръжният комитет вече ясно се раздели на три: Венчев, Бобев, Кибаров. Другият член на комитета, чичко Гьоре Коцев, следеше мълчаливо разпрамата им, с видима загриженост, но може би също с някакви свои мисли. А той самият къде беше, на чия страна? И още колко други страни се откриваха в общото дело? Йосиф от Рапа, Дойчин срещу него, Алексо, който се е оставил да го дерат жив?

Постоянни, неизменни бяха само народните страдания.

Те тримата напуснаха поотделно стаята, в която заседаваше комитетът тая нощ. Сам излезе и той – не можеше да тръгне с никого! И си мислеше: „Симеон Венчев да върви по дяволите! Той трябва да бъде изхвърлен и от Организацията. Венчев във всичко изхожда само от себе си, от своето необуздано честолюбие. И е готов да прегази всичко друго, може да стигне, волно или неволно, и до предателство. Богдан Бобев стои здраво на нозете си, със сигурна

ръка, с прости, здрави мисли. Но той не може да обхване с мислите си всичко по-важно, да проникне по-дълбоко. А докъде стига със своите мисли Стефан Кибаров? Не надхвърля ли той твърде много самите цели на Вътрешната организация, нейните основни идеи? „За мене има преди всичко поробен народ и после българи, гърци, турци...“ Да, но този поробен народ се дели на българи, турци, гърци, власи, а това деление е много резко, издига непреодолими прегради. Кажете ми, Кибаров, как ще премахнем преградите, дълбоките пропасти? В Устава на Вътрешната организация е казано: „Без разлика на вера и народност.“ Но тая разлика остава, тая разлика между верите и народностите в Македония се изостря, надигат се народностите една срещу друга с все по-големо озлобение, с все по-голема омраза, в кървава, страшна надпревара. Кажете ми, Кибаров, как ще превърнем тая омраза – не, не в любов, а поне в една разумна търпимост? До вчера нямаше сърби, сега има и сърби. Венчев ги признава, прави съдружие с тях, ще ги признаят и други. Пъклената надпревара не стихва, става още по-яръстна, съперниците не намаляват, стават още повече. Дигнахме се срещу турската тирания, а борбата между нас самите стана по-страшна. Идеи, принципи, разум, а ето нахлу, разгори се друга стихия, по-мощна от разума, от нашите най-високи идеи, от нашите принципи. Как ще я потушим, щом е по-силна от нашия човешки разум? Тук е и нашето раздвоение, между нас, българите. Не тлее ли и сега в сърцето на моя баща Лазар Глаушев болката, че Македония не влезе в границите на свободната българска гържавна, болката от разрушаването на Санстефанска България? Не се ли надеваше и Главният щаб на въстанието на помощ от страна на България, на бъл-

гарската войска? В щаба беше Борис Сарафов, но в щаба беше и Даме Груев. С мълчаливото съгласие на Даме Груев много от въстаническите знамена бяха извезани с трите български цвята – бело, зелено и червено. Може би защото Организацията беше българска, въстанието беше българско. Притекоха се едва само някои от власите. Никой друг от другите народности. Или пък... за нашето раздвоение... дали не разсекохме само душата си на две с нашата... мъдрост за автономията на Македония и Одринско? Малцина я приеха, малцина я споделиха, малцина повербаха истински в нея. Каква мъдрост е тя, щом другите не я приемат, не я споделят, не ѝ верват! Остава само празна дума. А за нас се превръща в остър нож, който разсича душата ни. Дали ние, увлечени от един блен, не се отклонихме от своя естествен път? Не е ли нашето благородство към другите гонимото, нашата справедливост към другите народи несправедливост към своите? И един несвойствен за човешката природа идеализъм? Не нарекохме ли мъдрост и далновидност една заблуда? Не се ли побояхме от трудностите по естествения път на нашето българско национално развитие, за да се изправим сега пред още по-големи трудности и вече раздвоени, разпокъсани, под различни знамена? Срещу единството на другите, срещу техната упоритост, срещу техния национален егоизъм. Ето всички тия въпроси и в мене самия – мислеше по-нататък Борис Глаушев, – ето раздвоението и в мене самия. Не е непоклатима и моята собствена вера. Докъде ли стига и верата на Богдан Бобеф? Ако излезе и той от своите прости мисли? Само Кибаров има отговор за всички тия въпроси, които мене ме разкъсват. Които разколебават моята вера. Но дали ще мога да приема аз неговите отговори? Дали

ще укрепят те моята вера? Тук, в сърцето ми. В извора на всички съмнения. В тъмнините на всички човешки стихии. Не горе, в светлите простори на човешкия разум. Там всичко изглежда ясно. Не само горе, а и долу, в тъмните дълбини на човешката природа. Ще ми отговори ли Кибаров защо убих аскера преди три месеца? Да, от страх. Но, не, не само от страх! Бих ли го убил да не беше турчин? Бих ли го убил, ако можех да преценя постъпката си само със своя разум? Какви други по-могъщи сили ни тласкат към едно или друго действие, насочват ръката ни? Каква е тая тъмнина в душата ни, която се нарича страх, която се нарича омраза към другия човек само защото носи той друго име? Тая тъмнина, която се нарича и любов, но ни тласка и против собствения ни разум, помрачава светлината на човешкия разум, светлината на най-възвишените човешки мисли? Тая необозрима, тревожна тъмнина, в която се лутаме, в която се разкъсваме от противоречия, от която не можем да изплаваме, която ни притегля и поглъща. Любовта към своя народ не е ли омраза към чуждия? И понякога повече омраза, отколкото любов? Любовта към родината не е ли и чрезмерна гордост, чрезмерно самолюбие, но и тя иде от самото човешко сърце, сила е голема в самото човешко сърце. Какъв адски възел! В самото човешко сърце...

Той изеднаж се ослуша, сякаш ушите му внезапно се отпусиха. Къщата бе оживяла. И неговата стая, и другите стаи напътък, таванът ѝ горе. Пращяха, проскърцаваха греди и дъски, прозорците потреперваха, звънтяха стъклата им, завесите се полюляваха, полюляваше се и пламъчето на лампата през дебелия стъклен глобус. Това беше засилилият се вятър, който напираше отвън да понесе къщата, да я събори, натискаше прозорците, проникваше през не-

видими пролуки и пукнатини, съскаше и ломотеше нещо през презгорялата, изстинала печка. Борис Глаушев потръпна от внезапен студ и от друг един, вътрешен студ, който хвана самото му сърце. Почувства се някъде безкрайно далече и напълно сам. Защо бе напуснал родния си край, родната си къща? Да беше тук сега баща му, да беше тук майка му... С баща си би могъл да приказва за всичко, би могъл да изкаже всичките си горчиви, мъчителни мисли. И би получил може би отговор на тия разкъсващи душата му въпроси. Лазар Глаушев би му помогнал със своя спокоен, ясен ум, със своето знание за всяко нещо, със своя уталожен, ведър дух, а може би и с примирението си пред всяка тайна, пред всяка тъмна сила ако не със своето знание, то с вярата си в божията премъдрост. В тоя студ, който пронизваше сърцето му, при това ужасяващо чувство на самотност нужна му беше топлината на милата майчина ръка, нужна му беше нейната кротост и пред всяко изпитание, нейният сладък глас, нейният хубав поглед, който бе успокоявал всяка негова болка. Да беше жив Милош Ванков... Да седи там на миндера в ъгъла със своите очи, светнали от мисъл, Борис би ходил от стена до стена, както сега, изрекъл би всички тия свои мисли и би чул отговор за всяка една от тях и това би било поне отговор. Сега той беше сам в студената стая, в тая бурна зимна нощ и като че ли в целия свят. Той се загледа в книгите си с безутешен поглед... или да беше си легнал, да се загуби в сън...

И току се спусна, като да го побутна някой към прозорците, подигна завесата, приближи лице до черното стъкло. Тя беше там! Пред гъстата тъмнина, която изпълваше улицата между двете къщи, светеха два прозореца. Нейните. Тя самата му бе казала — там беше нейната стая. Дали не бе запалила

своята лампа, след като е видяла, че свети и неговата? Както друг път, за да му покаже, че и тя е бугна. Той не можеше да премине през тая черна тъмнина, която разделяше двете къщи, но прозорците светеха и нямаше ли и тя да приподигне завесата като него, да притисне лице към студено стъкло, нямаше ли да се мерне поне сянката ѝ по светналите бели завеси? Но той сега беше сигурен, че тя ще го посрещне утре на балкона, на прозореца. Тя знаеше вече всичко за него – за вдовството му, за детето му – и не беше се уплашила, не беше побягнала от него. Тя беше там, в светлината насреща, и той не беше самичък в тая бурна, мразовита нощ. Глаушев не можеше да откъсне поглед от двата прозореца и кой знай колко време стоя с лице до черното стъкло, пред тая стена от черен мрак.

Двата светнали прозореца отеднаж изчезнаха. Лека нощ, Ангелика!

XXII

За коледната ваканция Борис Глаушев се върна в Преспа.

Затвореното ланго, с което трябваше да пътува, чакаше в двора на един от ханищата на О. Глаушев го видя още от широко разтворената порта на хана и побърза през двора. Закъснял бе малко от уговорения час. Трите коня бяха вече впрегнати, макар все още със зобници на муцуните. Два гюрука бяха дигнати, но и двете врати на лангото бяха отворени. Тая сутрин бе изгрял досущ пролетен ден след първите зимни студове тая година. Слънцето се бе издигнало високо по ведрото, светнало небе, изостаналият сняг по покривите бързо се топеше, от всички покриви се стичаше снежна

вода на едри капки. По калния двор на хана сред купчини влажен тор блестяха жълти локви от вода и конска, остро воняща пикоч. Глаушев бързаше, но трябваше да стъпва внимателно по засъхналите от слънцето камъни на окаляните и разбити калдъръмени пътеки през двора. Не се виждаше и лангонджията при готовата за тръгване кола, но трябваше да беше някъде наблизо.

Борис се спря до колата с куфара си. Вътре бяха седнали вече трима пътници – белееха се лицата им, червенееха се фесовите им под сянката на дигнатите гюруци. Борис попита:

– Това е лангото на Пецако, нали?

Единият от пътниците, който се бе разположил на задната седалка заедно с друг пътник, стана бързо, сложи на отсрещното празно място пълна догоре шарена торба и скочи вън, като разлюля цялото ланго:

– На Пецако, гаскале. Заедно сме, а? Дай... дай да качиме куфара на капрата, а ти влизай вътре, ето тука, отзад, по-сгодно да ти бъде, пък аз срещу тебе.

Борис се подгърпна:

– Не, защо... Аз съм... Ти защо ставаш от местото си, аз ще седна насреща.

Пътникът беше нисък, тантурест, над тридесетгодишен мъж, с алени, дори възморава бузи, учудващо подвижен със своите къси нозе и ръце. Борис го познаваше – беше махаленски бакалин в Преспа, – неговата услужливост му се видя прекалено угодлива и не искаше да я приеме:

– Къде е Пецаком? Той ще тури куфара, дето трябва,

– Тука е. Сè ни кара да бързаме, пък... Нели знайш: лангонджиите винаги тръгват, когато те си искаш, а не... Ей го, е! Иде. Качвай се, гаскале!

Той едва ли не насила настани Бориса на своето място на задната седалка, а той самият седна настръхнал с пълната торба в скута си. Кочияшът все още се бавеше; чуваше се само неговият звучен, дори гръмлив глас ту по-близо, ту по-далеч от колата, свали празните зобници от муцуните на конете, донесе кофи с вода, сетне пак се изгуби някъде. Четиримата пътници седяха търпеливо в затворената кола – рамо до рамо, коляно да коляно. Другият на отсрещната седалка беше също преспански търговец, Глаушев познаваше и него, те и двамата насреща бяха люде, които... си гледаха работата. До него пък надигне седеше мълчаливо загледан пред себе си непознат човек. Изпод разкопчаната връхна зимна дреха на непознатия се виждаше костюмът му от хубав европейски плат, но вече госта износен, на жилетката проблясваше тънка сребърна верижка за часовник. Вледото му, меко и като че ли подпухнало лице беше цяло премрежено с гъсти, ситни бръчки. Бакалинът насреща не мълча дълго – от склонност към всякакви разговори и също от нескрито желание да се хареса на учителя.

– За Божик, а, гаскале... – засмя се той с едри бели зъби и като да беше прещастлив, че Глаушев се връщаше в Преспа за празниците. – Ето и ние с Милана – побутна той с лакът съседа си, – позакуснем в О., пък сега бързае да се върнем. Едно да земеш, друго да земеш, сега, за празниците, и по-лесно се купува, и по-лесно се продава. Нели сме ние в махалата, не сме в чаршията, фамилията¹ ми сега на дюкяна, не съм го затворил, ама като съм си аз там, на местото, сè си е друго. Жената, да прощаваш, сè си е жена. Като теглиш, казвам, гледай към мощерията да се наклони, за да се радва и пак

¹ Фамилията – съпругата му.

да гоиде. А тя гледа на косъм да е равно и понекогаш от много мерене и един грам по-малко ще даде. Нашият човек пък, каквото земе, и вкъщи ще го премери, на своето кантарче. И ще ти гоиде: „По-малко си ми дал.“ И на комшиите ще се оплаче.

Съседът му, божем незабелязано, на свой ред го побутна с лакът. Да мълча, какво се е раздърдорил, готяга на людето. Бакалинът рязко се обърна към него:

– Що, Милане... Да се намерим на разговор. Ако мълчим, жлъчката ще ни пукне, докато чакаме Пецако да си допие грейната ракия. – Той се навее през отворената вратичка на колата, нагаде вик: – Хайде бре, Пецак! Душата ни излезе.

Мина още госта време, докато се чу отново гласът на кочияша. Най-сетне тръгнаха. Разлюляха се, звъннаха пиринчените звънчета на цели гердани по шии на конете. Бакалинът се прекръсти три пъти, бързо, с къси движения и току опули кръгли очи, пълни с насмешливо съжаление, към непознатия пътник:

– Ти прощавай... хе-хе!

Пътникът приподигна скръбно присвитите си вежди:

– Нищо, чорбаджи. Вера ти е.

Бакалинът отпрати поглед и към Глаушев, и пред него да се извини:

– Останало от стари... На път тръгваме.

Борис нищо не отговори. Мълчаливо се прекръсти и другият преспанец. Ландото затропоти с железните си шини по калдъръма на улицата и скоро излезе от града. Невисоки ридове от двете страни на пътя засениха прозорчетата на колата, но после се отвори наоколо широко поле. Другият преспанец сякаш едва сега се реши да извади табакерата

си, отвори я и срамежливо я подаде на Глаушев:

– Да свием по една, гаскале...

– Не пуша.

Борис се загледа през спуснатото прозорче на ландото. Зимният сън тежеше над полето и негли още по-непробуден в това топло слънчево утро. По плитките изкопи край шосето бе заседнал твърд, замръзнал сняг и светеше под слънцето с бял, студен блясък. Неподвижни стърчаха голите клони на гървесата, над разораните ниви, гъсто почернели, едва-що попили първия сняг. Прелетя самотен гарван, загубен низ пустото поле. Наведе се към прозорчето ухилен и бакалинът:

– Утре, кажи го, Божук, пък като да чакаме Великден. Ама то сè си е зима.

Тежките колела на ландото хлътваха в ями, пълни с мътна вода, която се плускаше и пръскаше встрани, ръждясалите му яйове остро поскърцваха. Само веселото, ритмично подгрънкване на звънчетата отекваше надалеко по затихналото поле, но като че ли нямаше кой да го чуе.

Бакалинът не можеше да изтрае дълго без разговор:

– Откога не си се връщал в Преспа, гаскале?

– От три месеца.

– О-хо! Как ли те чака майка ти... – После той гобави, искаше да обърне разговора към по-сериозна тема: – Преспа... тя си е сè същата.

Глаушев пак нищо не отговори, а си мислеше: „...За тебе е все същото, стига да върви търговията. Ти всичко виждаш от махленското си дюкянче. А ние всички претърпяхме поражение и сега, в поражението, и враговете ни станаха повече. Като чакали на мърша. От всички страни. И ние самите... в разруха. Отвориха се всичките ни рани. Из-

буяха всичките ни слабости. И един срещу друг. Всеки със своя ум. Всеки със своето безумие. Мърша за хиени и чакали...“

Бакалинът като че ли усети мислите му:

– Сè същата си е Преспа, ама и не е сè същата. Осиромаша народът, гаскале, и най-веке селският народ. А той е во секо нещо, макар... Вървай бога, за сол немам пари понекогаш. Моли се за една шепи сол на вересия. Да му дадеш, ама кога ще ти плати? С въшки ще ти плати, виждат се как шабят и отгоре по групите му. – Той се приведе към Глаушев и прошепна с изблеждени очи: – Востанието, гаскале. То сосипа селяците. В града – по-малко – повиши той наново глас. – Е, само Крушово и... Селяците и сега още... По ризите им дупки от изгорело. Месата им се виждат. Докъде с такъв народ?

– Дий! – чуваше се отбън час по час гласът на кочияша. – Дий!

Глаушев се поогледа в прихлупената кола:

– Да беше свалил Пецак гюруците. Задушно става. – И той се приведе през отвореното прозорче: – Пецак!

– Немој, гаскале! – подскочи бакалинът. – Слънце вън, ама кърваво. Ще изпростинем. Сè си е зима.

Борис не искаше да го чуе:

– Нашето слънце е все кърваво. На кърваво слънце се топлим ние открай време. Пецак! Спри да отвориш гюруците!

– Тпрррр!...

Ландото забави ход и спря. Чу се как Пецак рипна от капрата. Показа се той и край отвореното прозорче, посегна за гюрука:

– Хей сега, гаскалче...

Слънчева светлина обля четиримата пътници, както бяха седнали плътни един до друг в колата,

алените фесове цъфнаха по главите им. Бакалинът се засмя с всичките си зъби:

– Е, харно, харно...

Колата пак потегли.

Непознатият пътник се понастани на мястото си и видя се му беше неудобно да присъства мълчаливо на разговора на своите спътници, или пък почувства нужда и той да се изкаже.

– Прощаавайте – обърна се той към Глаушев, – аз съм ви чужд, но и аз не съм ябанджия в тая земяа. Живейме заедно вече от стотици години. С вас работим ние най-много, с българите. Пък и целата наша работа като вашата. И нас кърваво слънце ни грее, не се помни веке откога.

Виждаше се, непознатият беше евреин. Българският му говор беше объркан и като че ли турските думи в него бяха повече от българските, а и погняваше той на шпаньолски. Макар да заговори така отеднаж и за такива най-важни работи, лицето му никак не се промени и гласът му беше тих, равен. Не въртеше, не клатеше глава, малките си сухи ръце бе сложил в скута спокойно, с едва преплетени пръсти и само от време на време попримижаваше с натежалци, набръчкани клепки, сякаш му пречеше слънчевата светлина. Борис живо се извърна към него:

– Е, га. Моят баща има добри приятели евреи.

Евреинът продължи загледан в колената си:

– Вие, гаскал ефенди, като учен човек знаете, Библията е наша книга. Виждате какво пише в нея за нашия бо-божи народ, за нас, евреите. Избрал ни е господ за свой най-мил народ, а ни е белезал со знак и ни е разпилил по целия свет. Проклеа ни е да се скитаме и никъде да не можем да хванем корен. И как, щом еднаж сме изоставили своята земя... Не знам дали това е поради наши големи грехове, тоя

гнев господен над нас, но най-достойните между нас го приемат като изпитание, да служим на господата и с тия наши сълзи и мъки тука на земята. Ние нямаме приятели, а имаме само врагове между другите милети. Ограбват ни, гонят ни, та и в името на Христа, най-кроткия човек, който се е раждал досега между човеците, а и той е евреин.

– А, а... евреин – намеси се бакалинът. – Щом е евреин, вие защо не сте християни като него?

Сега вече съседът му съвсем видимо го смушка с лакът, а евреинът не му и обърна внимание, не пресека и приказката си, като да не искаше да знае дали някой го слуша, или не го слуша:

– В какви мъки сме живели – пише в Библията, а колко още мъки сме виждали, това никъде не е писано. И така ще бъде докрай. Така е с нас, така е, кажи-речи, и с вас. Вие тука сте под чужда воля, а царството ви е малко. Не можа да ви прибере сичките. Вие сте най-многобройният милет по тия места, но и враговете ви са много. Сички около вас са ваши врагове, а най-големи врагове сте си вие сами на себе. Голема е силата ви, но не можете да я сложите на едно място, да тежи цела на едно място. Силата ви е голема, альбуки¹ акълът ви е по-слаб. Во вашите книги пише, имали сте цар некогащ, вързал пет пръчки в един сноп и казал на петимата си синове: „Докато сте като тоя сноп, никой не ще може да ви пречупи.“ А те, щом умрел баща им, на пет страни се пръснали. Това ви е на вас проклетията, както е над нас божият гнев. Праведен народ сте, но ядете сами себе си и другите ви есапат за лесна пляска. И още един голем кусур имате: верата ви е слаба. Верата ви в бога и... Ето на-

¹ Альбуки – обаче.

шият човек тука – помръдна той глава на към бакалина, – кръсти се, пък от мене иска позволение.

– А вие, евреите... нямате ли кусури? – навъси се бакалинът, при все че тая сърдита маска никак не подхождаше на алениите му бузи.

– Ние ли? Как да нямаме кусури! Голем. Омразата на другите към нас е и по наш кабахат. Ние и сами се есапиме за божи милет, пък те сичките милети са божи. Нямаме смирение и се навираме в очите на другите. Аз казвам на мнозина наши: „Защо не бръснете брадите си и не махвате тия роби до петите? Облечете се и се носете както другите люде в тая замя.“

– Аха, аха! – не можа да се сдържи сега в голямата си радост бакалинът. – В наша Преспа еврейци не може да вирей. Децата сѐ по него и го замерят с кръстове, направени от пръчици. А той – глум да го нема, откъдето е дошъл. Но тебе, ефенди, никои нема да те познае. Само говорът ти, но... ти гледай повеќе да си мълчиш.

– Ти мене не гледай, чорбаджи. Аз от кръста не се плаша. Като говоря сега толкова много, то е повеќе за вас. Ние тука, в Македония, сме на ваша страна. И така, най-после, лаф-мухабет да става, пътници сме.

– Не, не – посегна сякаш да го докосне Борис Глаушев. – Говорете, ефенди. Да видим другите що мислят за нас. Умна е приказката ви, колкото и да ни е горчива.

– Евала¹, гаскал ефенди. Аз... и за вас, но и за нас също. Имаме си и ние големи кусури, сички ги имат. Голем хаир е човек да знай кусурите си. Искам да ви кажа още нещо и белки ви е от полза, както е на

¹ Евала – благодаря.

нас от полза. При тоя гнев госпожен, който тежи на главите ни, имаме ние три неща, които ни крепят. Където и да е, евреинът помага на евреина и се държи за него.

– Помага, помага – намеси се пак бакалинът. – Помага, ама ето в О. между евреите има най-големи сиромаси, а и най-богатите са пак между евреите.

– Това, да има богати и сиромаси, пак е по божа водя, чорбаджи. Но аз първо на евреина ще дам работа и после другиму. На евреина ще помогна най-напред и от софрата си ще отделия по нещо. Имаме ние и яка вера, една и съща за всички, и с нея се държим помежду си, в едно се държим, при все че сме разпилени по целия свят. Вера та ни държи в едно и ни крепи. Дори когато вземем друга вера, от старата еврейска вера не се отказваме. Тя, верата, не иде само от името на бога, Йехова, Христос или Мохамед, тя е в целия живот на човека. Как живееш човек и що върши, по това можеш да познаеш и верата му. Имаме ние, евреите, още едно нещо: познаваме силата на парата.

– Аааа-ха-ха! – засмя се от сърце бакалинът, та едвам събра душата си: – Па-паричките, а! Така, така, ох, така! Знаем аз... Любите вие паричките и знайте да ги печелите. Никои като вас, бога ми...

– Не се смей, чорбаджи! Парата е голема сила. И ние нетолкова за парата, а повеќе за силата ѝ. Ние нямаме ни държава, ни цар, ни топове, ни аскер. В парата ни е силата срещу силата на другите. Ние с парата срещу другите. Сички обичат паричките. И ти също, чорбаджи.

– Охо!

– Но ето как знаеме да ги печелим ние. – Той помълча малко, примижал с очи, види се искаше да си спомни нещо, а иначе и досега нищо не беше се

променило по лицето му, в цялата негова външност. Как не се уморяваше този човек да седи така толкова дълго, едва ще помръдне с два пръста на ръцете си, както бяха сложени откога още в скута му? Той продължи: — То не може с лакомия и по-малко с лакомия, може да се задавиш, а повече с акъл и мурафет. Дојде при мене ваш един, българин. Имам, вели, педесет лири злато, ама нищо не мога с нух, вземи ги, вели, в твоята работа, търговия да въртиш, колкото ми отделиш като файда за мене, благодарен ще ти бъда. Е, като не може да работи с нух, под файда да ги даде, ще вземе по десет на стоте, нека бъде по двайсет, а може некой и да го завлече. Да му дам по двайсет на стоте, ръката ми ще целува. Аз пък с мои още педесет алтъна в работа ги турих. И го научих той да я свърши. С тия наши сто лири спечелихме още сто, такава беше работата, късметлия. Разделих аз кяра на две половини: педесет на мене, педесет за него. Мурафет, ама и закон има в тая работа. Който го знай, сѐ с късмет ще му върви. Лакомията затваря очи и не виждаш къде стъпваш. Хелбете, секой човек може да сгреси, но лакомията може хептен да погуби човека.

— Нема по-хубава вера от християнската вера — каза неочаквано и строго другият преспанец насреща.

Той бе мълчал през цялото време със студено, дори презрително лице и види се бе мислил и дебнел как да нанесе на евреина съкрушителен удар. Умът му изглежда не беше много бърз, той върна разговора назад — там, където бе заседнала собствената му мисъл, и не можа да каже нищо повече. Умълчаха се спътниците му да го чуят по-нататък, а той се загледа горделиво в Бориса, извърна се към съсе-

да си със същия поглед: дадох ли му да разбере на тоя яудия!¹

Евреинът го попогледна едва, поколеба се и рече изтихо, загледал в ръцете си, както бяха в скута му:

— Големите вери си приличат. Сички искат да приближат човека до бога. Не е най-важното во верата, по-важно е как човек изпълнява своята възра.

Той вече не продума. Все гледаше някъде навън от колата или в скута си, дето тънките му пръсти току помръдваха, сякаш да задържат неговото внимание.

Умълча се и бакалинът, а съседът му по едно време току се полюшна напред, поразен от внезапна гремка.

Мълчаха и Борис Глаушев, понесен от своите мисли, в които се преплитаха думи на евреина. Според мислите на евреина вървяха и неговите мисли,

В подножието на една стръмнина кочияшът спря ландото, скочи от капрата, отвори една от вратичките:

— Еее... Да походиме сега малко тука! Да поодекне на кончетата!

Слязоха и четиримата пътници, а бакалинът — с торбата в ръцете си. Те се пръснаха по пътя, който пълзеше по стръмнината нагоре. Звънчетата подгрънкваха все по-назад, трите коня тътреха бавно нагоре празната кола, кочияшът пристъпваше край тях едва-едва, с ръце отзад, с ненужния камшик под мишница. Така слизаха те на няколко места, където пътят беше по-стръмен. Спряха се и на едно ханче някъде по средата на пътя, кочияшът обядва предъло, ни глътка по глътка виното, което му поръча Глаушев, пои конете с вода.

¹ Яудия — евреин (презрително).

– И тука така – оплака се бакалинът на Бориса. – Той когато рече, тогай се тръгва. Аз пък дюкяна съм си оставил...

В Преспа лангото влезе късно следобед. С трясък и звън кочияшът размахваше камшика над главите на препускащите коне и викаше с гръмкия си глас:

– Де-де-ге!

Би помислил човек, че Пецаком все с препускане взема пътя от О. до Преспа.

XXIII

Събраха се и четиримата в затоплената готварница – старите Глаушеви, Борис и неговото синче на колената му. Лицето на Ния Глаушева беше озарено от едва доловима усмивка – в очите ѝ, все още живи, будни, по устните ѝ, останали възрозови и на тая ѝ възраст, макар и поизтънели – бледа следа от някогашната ѝ необикновена хубост. Тя бе казала вече приветствените думи и повече за детето – да зарадва завърналия се баща, да похвали мъничкия пред него колко е умен и послушен. Сега тя само попоглеждаше тримата мъже, които бяха седнали близо един до друг, малкият Бойко в скута на баща си – нека се порадват един на друг, а нейна грижа беше бъднишката баница и постните бъднишки гозби, които къкреха на огнището.

Но дали общата радост от срещата беше пълна? Радостта на нейния старец беше пълна и препълна. Чудно ѝ беше и драго с детето. В първите минути малкият се криеше в дуплите на грехата ѝ, боеше се от баща си, макар да надзърташе иззад нея и го гледаше със светнали очи. Борис го грабна и го дигна няколко пъти до табана чак, гальовният детски плач бързо премина в ситен кикот, после

мо и само заповтаря: – Пак! Пак!

Трепереше гласецът му, то се боеше от височината, но още повече искаше играта да продължава пак и пак. Умориха се ръцете на бащата – синчето му беше тежичко, беше добре гледано и госта едро за възрастта си, с широчки раменца. В жилите му биеше здрава селска кръв, още от праляго му Стоян Глаушев, а още повече от майчината му страна. Широчки раменца, широчки дланички, госта едра, кръгла главичка, а очите му много напомняха очите на Ружа – неговата умряла майка.

Сега Бойко (нели се бе родил в бойно време – малко преди въстанието) седи спокойно на коляното на баща си и може би нещо си мисли. Такъв е изразът на лицето му, загледано е някъде пред себе си и току примижава с очи. Или може би се радва на своето детско блаженство, като е в скута на баща си, който го е обхванал с ръка. Детето беше все повече сдържано, дори и в своите малки радости и игри. Умълчано, загледано някъде, умислено. Понякога на Ния ѝ минаваше през ума, че то тъгуваше по свой някакъв начин за майка си, при все че не можеше да я знае, да я помни. Това беше така, защото тя самата с тъга си спомняше за умрялата и жалеше сирачето. И всякак се трудеше да замести родната му майка, да му даде майчинска обич и нежност. Когато го учеше да ходи, да говори, учеше го и да живее, макар и още толкова мъничко, учеше го да бъде човек редовен и благоразумен. То и само я насърчаваше – беше послушно и с чудно за неговата възраст усърдие във всяко нещо, което го караше тя да върши.

– Седни тука, мило. Седи, чего, седи. Че баба има много работа.

Понякога тя го забравяше, записана в работа-

та си, и го намираше там, където го бе оставила да седи.

— Подай ми кълбото, сине. Ъ го, ъ, къде се е търкунало в ъгъла. Подай ми палтенцето, ето го на миндера. Баба да те облече, докато запали печката, студено става тука. Не дърпай мацата за опашката, ще те ограска...

То вече не посегна към вирнатата опашка на котката, стоеше по-далечко от запалената печка, както му бе казано. Ния изпаднаше в умиление:

— Умен-разумен на баба!

Понякога, както е седнало на меката ямболія в ъгъла, току ще въздъхне като угрижен старец.

— Защо, бабиното?

Що можеше да ѝ отговори детето? И тя пак си мислеше: тъгува за майка си. Може наистина да беше така, че човек от рождение е свързан с едно и друго, ражда се с едно и друго в кръвта си, в душата си. Ами макар да беше от рождение в ръцете ѝ, в нейния дом, под нейна грижа, Бојко все някак ѝ припомняше, че е родено от селянка. Милата Ружа! Дори със селската си руба не можеше да се раздели. Тук, в града, на нищо не можеше да се зарадва. Те, селяните, все в някаква мъка и скръб живеят, та може и така да се раждат. Но тя ще си отгледа внучето, ето с дедо Лазара, ще го научат те на всичко, що е добро. Мъничко е то още.

Но дали радостта на нейния син беше пълна? Като нейната голяма радост от тая среща, като радостта на Лазара? Така изглеждаше. Той, милият, едва-що не заплака, като влезе в бащиния си дом — в сълзи бяха плувнали засмените му очи и гласът му потрепера при първите му думи към нея, към стария и когато взе детето в ръцете си. Старият не заплака, а той... Тя и после долови, че някак-

ва сянка преминава по лицето му, а и бе поотслабнал там, в О. Или това беше от преголяма майчинска загриженост, на майката все ѝ се привижда едно и друго. Но ето — чуѝ какво говорят те двамата! И докато ръцете ѝ вършеха, което трябваше да свършат, Ния се вслушваше в разговора на двамата мъже, в гласовете им.

— Пътувах с един евреин от О. — подзе Борис, но тъй, като че ли това беше продължение на други негови мисли. — Каза много работи за своите, за евреите. И добри, и лоши, но повече добри. Не като нас, щом вземем да говорим за своя народ. Повече гледаме да го нарушаем, като отделяме себе си от другите, от народа. А ние всички имаме общи недостатъци. Впрочем, как иначе ще бъдем един и същ народ! Докато слушах, евреина, мислех за нас. Не сме ние като евреите, да имаме обща, здрава опора. Ние, казва, имаме обща вера, която ни крепи и свързва, крепи духа ни. Евреинът, каза по-нататък той, помага най-напред на евреина. Да бехме имали и ние такава обща вера... — въздъхна Борис и млъкна.

Колкото повече го слушаше Лазар Глаушев, толкова по-видимо се изписваше загриженост по лицето му. И като го почака да продължи, а Борис млъкеше, заговори той самият:

— Ти малко ме учудваш, сине. Ние, старите, нашата вера сега е у вас. Така ви предадохме нашата вера. На времето ние сички бехме заедно, целият народ. Когато беше за черквата и... Настрани от народа беха само неколцина — но не може и без такива, които вървят сѐ настрана от другите. И нагвихме. Как иначе, щом... После дойде Русия, ама Европа ни раздели, разсече ни на две.

Борис пусна детето на пода, побутна го към баба му. И като че ли сега искаше да каже най-важното:

– Ти, татко, от по-далеч виждаш работите. От своето време.

– А вчера, сине, во востанието? Не бехме ли сички заедно? Целият тукашен наш народ. И отгоре, от България, дойдоха люде.

– И тъкмо от въстанието започна всичко. Или, по-точно, от нашата несполука във въстанието. В несполуката, в бедата оживеят всички човешки слабости. И нашата най-голема слабост, нашето разногласие. И не е само нашата несполука. Още по-важна причина е нашата слаба вера. Като се разколебахме ние в нашата вера, като тръгна всеки по своя ум, нахвърлиха се върху нас и чужди. От всички страни. Ачни за лесна плячка. Ами виж какво става с нас сега, татко!

Лазар Глаушев не отговори веднага и гледайки сина си, като да се поусмихна едва-едва. После рече:

– А ти мислиш, че аз не виждам що става? Виждам аз и както ти каза, от по-далеко, от своето време. И може би малко по-ясно. От по-далеко. Ти си сега вътре во водата. Аз съм на брега. Виждам и не се учудвам толкова на това, що става, а повече се учудвам на тебе, синко. Твоята вера като да е станала по-слаба. Ти не знаеше ли, че востанието ще е несполука за нас? Знаеше. И пак отиде в четите. Едно време ние с Райко Вардарски, бог да го прости, колко беха тогава надеждите ни и силите ни, но човек върши, което трябва да върши. Сега какво? Омаломощи се народът, ама пак ще се совземе. Когато влезе в един дом сиромашия и несрета, започват разприви, кой крив, кой прав. В тия, в общите работи още повече. Най-важното е пътят да не се загуби. Сега това е, че вашата работа стана по-тежка. И враговете ни станаха повече; повече и по-силни. Ти нemoй така, Борисе... Ти открай

време сè со мислите се бориш, а мислите човешки къде ли не отвеждат човека. Людете, синко, са си люде, а не ангели небесни.

Старият Глаушев млъкна, но виждаше се, че всичко казано от него стигаше до Бориса. Борис и сам се изказа:

– Там е работата, че ние и пътя си започнахме да губим. Всеки по своя пътека се отклонява, пък и срещу другите върви. И дали сме избрали ние най-верния път?

– Гледай сега какво ти минава през ума! – възгърна Лазар Глаушев. Той се понамести на мундърчето, дето бе седнал, и като да искаше да гръпне сина си на самата твърда земя: – Сърбоманите тука купиха Шайкаровата къща с целия двор и направиха там свой сърбомански параклис, наредиха неколко стаи и за свое училище, други неколко за децата, да има къде да ношуват и да се хранят. Събраха веке до триесетина деца, повекемо от селата. Хранят ги, обличат ги и сичко. Довтасаха и четирима вече учители сръбски. Шайкаровата къща стана сръбско средище в Преспа.

– И Шайкаровци им продагоха къщата си! Как се намериха преспанци за такова нещо! Никой не требваше да ги допуска до прага си даже, а не...

– Продагоха им Шайкаровци къщата си! Взеха два и три пъти повеке пари и не можеш от секиго да искаш да не се лакоми за пари.

– Не, татко! Никой не бива да става предател за пари!

– Ето, виждаш ли? Аз пък ще ти кажа, че винаги има люде за секо нещо. И за предателство. Но чуй по-нататък. Не стигаше това, сърбоманите дигнаха и камбанария за параклиса си. Може да е до двайсет метра висока. От печени тухли. Още не е

измазана. Над портата на Шайкаровата къща, на самата улица излиза. И се хвалят, че ще окачат на нея три камбани. Не е то както с Кътърката едно време. Парѐ много, а и турците сѐ с нѐх. Но слушай, слушай по-нататък!

– Виждам, татко. Пуснали са дълбок корен и в Преспа. Само за няколко месеца. Как сте позволили такова нещо!

– Как сме позволили, казваш? Целият град ври. Искат да съборят камбанарията, да запалят и параклиса, и училището им. Чувам, и комитетът имал такова некакво решение. Как сме позволили... Сега аз се боя да не се извърши нещо прибързано.

– Ами да! Това сърбоманско гнездо в Преспа трябва да се унищожи.

– А турците? Преди, когато водихме разпрамата с Патриаршията, те понекогаш клонеха и на наша страна, но сега не е тъй.

Широката готварница с прозорец откъм задната, северната част на къщата започна да се изпъква с мрак. Огънят в огнището грееше по-ярко, затрептя бледа светлина от него и по отсрещната стена. Ния запали лампа и я окачи на мястото ѝ на стената. После се зае да храни малкия.

– Ами нема ли и той с нас... – обади се Лазар. – Бъдни вечер е.

– Мъничък е той още – отвърна Ния. – Не ще изтрай. Ето и сега още очите му са се смаили за сън. И нѐли чакаме Дона...

Лазар се обърна към сина си:

– Поканихме за тая вечер Дона Крайчева, братовчедката ти. Там у нѐх сѐ същото. Пълно с люде, си-ромашия голема. Спирко Крайчев, баща ѝ, веке никак не го бива с неговия терзилък. Редко да му донесат работа, пък и здравето му... Целата им къща

на ръцете на Дона. Поканихме я да се видите, пък и на нея да ѝ е по-весело тая вечер. Сѐ същата си е и Дона. Още не може да прежали мъжа си.

Като излезе Ния с детето на ръце, за да го приспи в съседната стая, в преддверието вѐн се дочу и гласът на Дона Крайчева.

Не след много време седнаха и четиримата на бъднишка трапеза. Ния спази всички обичаи за тая вечеря преди големия празник: и с гозбите, и с реда на трапезата, и с другите стари вярвания за живи и мъртви. Така искаше Лазар – колкото повече старееше, все повече държеше на старото, по-често се връщаше към предишния си живот. И все някой стар спомен ще разкаже или за пример ще посочи някоя случка или приказка от далечно време. Самата Ния спазваше обичаите заради хубавото в тях, заради хубавите знаци в тях, заради хубавите думи и благопожелания, които вдъхваха добри мисли и добри надежди за здраве и живот. Тя си оставаше и сега вѐв всеко нещо по-млада от Лазара. Повече помнеше, по-досетлива беше и мислите ѝ вървяха все по-напред. За много неща, особено вѐв всекидневния живот, той и сам вървеше все повече подир нея. Някак повече се привърза, прилепи се като дете за полата на майка си. За много неща нея ще попита, от нея ще поиска съвет и подкрепа:

– Какво ще кажеш, Нийо...

И нуждите му ставаха по-многобройни – много неща вече не можеше да свърши сам или не се сецаше кога и как да свърши. Дори имената на най-близки люде понякога не можеше да си спомни отеднаж и тя ще му ги припомни. Иначе, в мъжките работи и за всяко по-важно нещо, Лазар Глаушев си оставаше същият. Той още държеше житарския си дюкян, а за народните работи все още беше първият чо-

век в Преспа, при все че се държеше по-настрана, откакто по-млади от него люде и вече много по-млади бяха излезли напред. Колко пъти те до него ще дойдат да се допитат и ще искат неговото одобрение. Лазар Глаушев беше като живо знаме над главите на всички в Преспа и с целия си досегашен живот, и с образа си също. Неговият живот беше по-назад и затова той често се обръщаше назад, но големите неща в човешкия живот остават за люде много по-дълго важни и необходими, не според тяхната възраст.

И сега Лазар колко пъти ще подигне очи към Ния, както бе седнала срещу него на трапезата. Или във връзка с общия разговор, или пък да поиска нещо. Самият неин образ все още привличаше погледа му — то се знай, не с такива мисли и чувства, както далече преди, на млади години. Той имаше някаква нова нужда, нова жажда на душата да среща погледа ѝ, да докосва с поглед лицето ѝ, а понякога ще хване, ще пристисне топло ръката ѝ. В тая негова потребност беше и навикът след толкова години заеден живот, но беше и нова негова обич към Ния — по-спокойна, по-проста, по-трайна. А и драго беше на сърцето му да я погледне само за една тиха, смирена радост, както кога човек гига на залез очи към вятровете и чисто, успокоено небе или когато внезапно се върне към някой хубав далечен, пречистен от времето спомен. Но той виждаше и сега по лицето на жена си, в нейния поглед, по ръцете ѝ, в движенията ѝ следи от онова, което годините бяха ѝ отнели, виждаше ги по-ясни, отколкото бяха всъщност, както ги виждаше и в спомените си. С времето Ния Глаушева бе поотслабнала, но така тялото ѝ бе придобило някаква лекота, която правеше и товара на годините ѝ по-лек най-

напред за нея самата, забелязваше се това и в движенията ѝ, все още доста сигурни, меки, гъвкави. При старческата бледност на лицето ѝ, на гладкото ѝ чело, обградено с венче от сребристобяла коса, която се подаваше изпод черната кърпа, кожата ѝ изглеждаше още по-чиста и понякога дори прозрачна; не бяха много и бръчките — тънки чертички около очите, край устата. Ясни следи от нейната някогашна хубост бяха живите ѝ очи, макар и пооткрити, засенени от кротка, мъдра скръб, беше също все още младият ѝ, топъл глас, макар и позатихнал, бяха запазените ѝ зъби, та устата ѝ не беше хлътнала, не зееше празна, както беше с повечето жени на нейната възраст, особено с тия, които на младо време са прекалявали с живачни мазила и всякакви други отрови.

Тъкмо край Ния личеше още повече разрушената, макар и толкова ранна младост на Дона Крайчева. Дона тъкмо навършваше двайсет и три години, а като да беше вече зряла жена, преживяла и отминала всички радости, всички тревоги и вълнения на човешката младост, което впрочем беше и самата истина за нея. Любила бе, родила бе, преживяла бе и смъртта на своя любим, на детето си. Сега живееше със сенките им и нямаше воля да потърси нови радости за себе си. Това не беше от упорита, пресилена привързаност към умрелите, а защото бе преминал опустошителен огън през нейното сърце и не идваше отникъде друга, по-голяма сила да съживи в него любов и жажда. Може би беше още много рано за сърце като нейното, за обич като нейната и Велко Скорнев, мъжът ѝ, бе такъв човек, че оставаше все още жив в мислите ѝ, в спомените ѝ. Тя бе казала еднаж на дядо Павле Локвенец: „Един беше Велко Скорнев...“ Един беше за Дона

Крайчева мъжът ѝ Велко Скорнев, една беше нейната обич, завинаги оставаше може би и нейната скръб. Има такива човешки сърца...

Какво оставаше за Дона след убийството на Велко, след като зарови тя и първата си рожба в земята? Оставаше работата ѝ. Тая година тя едва ли не насила бе преместена за учителка в града. Не можеше да се раздели с Рожден и людето му, с родната къща на Велко горе, на високия скалист рид, не можеше да се откъсне от гроба на Велко, от мъничкия гроб на детето си. Намеси се Лазар Глаушев заради нея и заради бащиното ѝ семейство в Преспа, намеси се най-сетне и комитетът и тя трябваше да се подчини на една негова заповед. Общината ѝ определи по-голяма заплата при нейното незавършено образование, за да може да прехранва многочислената бащина челяд, а тя се предаде с голяма ревност на своята учителска служба. След като стоя като организационна ръководителка в Рожден, комитетът и в града я въведе в своята работа – тя водеше две женски групи в Преспа и беше първата жена в този град, която присъстваше понякога дори и на комитетските заседания. Връщаше се в бащината къща само за да пренощува в малката си стаичка заедно с една от сестрите, че нямаше къде да се побере голямото семейство, а иначе ще я намериш в училището или сред жените от нейните две групи. Работа, работа... Какво друго оставаше на Дона Крайчева? В работата ѝ сега беше целият неин живот.

Посъживи се Борис Глаушев на бъдничката трапеза. Разговорът му със стария не го насити напълно, ала останаха в паметта му бодри, мъдри думи. Близостта на майка му, нейните деликатни докосвания, гласът ѝ, непрестанната ѝ грижа около него, веселата, макар и сдържана тържественост на са-

мата трапеза, сложените там домашни празнични гозби все повече го връщаха към предишния му живот, та О. с тамошните му грижи и тревоги оставаше по-надалеко. Още повече го съживи и ободри присъствието на Дона. Смалила се бе тя през последните две-три години, стопила се бе от горест, рамената ѝ се бяха изострили като на невръстно още момиче – тя напомняте някогашната Дона, която за пръв път се качи на кон и старият Даме Скорнев я повеле към планините на Железник, към далечния Рожден. Строгото, тъмно облекло изтъкваше още повече бледността на тясното ѝ лице, на малките, нежни ръце, които се докосваха леко и някак неусетно до предметите. Тих, равен беше гласът ѝ, негли тя с нищо не искаше да привлече вниманието на другите, да покаже себе си, но не можеше да скрие светлината в младите си, макар и доста хлътнали, изплакани очи, тлеещия в тях огън или някаква постоянна, упорита мисъл. Дона не можеше да заличи тия външни белези на своята младост, нито дори със скромното си облекло, но по-лесно прикриваше понякога своето постоянно душевно състояние с една сдържана веселост и шеговитост, в която сама тя като че ли не участваше, чуждите пък люде предпочитаха да се заслушват в шегите ѝ, вместо да ѝ оказват съчувствие за нейната несрета.

Още с влизането си тя се обърна най-напред към Бориса:

– Дотичах да се видиме, че ти може и веднага да си побегнеш. Като свикне човек да живее в О., такъв голем град, може и да не му харесва вече Преспа. Пък и вуйна Ния тая вечер ще покаже целото си изкуство. За Бъдник, но повече за синчето си. И ние покрай него, а, вуйко Лазаре... Обичаме си всички по-сладко залъче.

Като се намираше в своята работа все повече между люде, Дона бе станала по-разговорлива, по-свободна в обноските си към другите, та Борис, който не беше я виждал по-отдавна, се почувствува на нейната отвореност. А малко преди това тя пак бе плакала в своята стаичка и преди да дойде на гости, трябваше да написка лицето си със студена вода.

На трапезата Дона не се показваше лакома за сладко залъче, та Ния и Лазар често я подканяха, поднасяха ѝ едно и друго, а тя ще отговори:

— О... чакайте, вуйно, вуйко... Аз още не съм заличнала! Ами аз похапнах малко от мамините манджи, преди да дойда.

Те всички знаеха какви биха могли да бъдат манджите на Неда Крайчева, нейната майка, която за тая вечер бе сварила една голяма тенджерка ошав и също, като беше обичай, бе направила постна баница, но не със зехтин, а с шарлатан от афионово семе.

Скоро след вечерята Дона спомена, че иска да си върви, ала Ния все се опитваше да я задържи. Ния ѝ беше благодарна, че поразвесели двамата мъже и държеше разговора по-настрана от непрестанните мъжки грижи и тревоги. Тя знаеше, че и Дона се меси в мъжките работи, но ето сега тя, Дона, нелюбима жена, ще намери и за друго да поговори, за тия по-прости, по-обикновени неща, които правят човешкия живот по-лек, пък ще се опита и да се посмее. Ния никога и с нищо не бе пречила на мъжа си, спътница негова от четиридесет години, помагала му бе винаги със слабата си женска ръка, бе го насърчавала и утешавала, изтърпяла бе и всички негови болки, понесла бе всички негови несполуки и може би по-болезнено със своето женско сърце, което във всеки неспет се облива в кръв и сълзи, което гори и се мъчи в търпение, което познава по-добре и човешките ра-

гости. С това същото свое сърце и толкова дълго рамо до рамо с Лазара, подир всяка стъпка на своя син, Ния виждаше, че в тия премежки мъжки работи имаше и много мъка, много гняв, омраза, жестокост, груба и често слята мъжка сила. С черквите, с училищата бе обща сполука и се виждаше сполуката още в самото начало. В тогавашните народни работи всичко беше ясно, имаше в тях и радост, която растеше всеки ден, на едно място беше и целият народ, дори и тя самата — отдели се от баща си, за да застане до Лазара. Сега не беше тъй. Сега Лазар имаше скрита своя рана, скрити свои мисли и само пред нея ще въздъхне, пред нея ще пророни думи, които никому другиму не би казал:

— Не сполучихме. Немахме късмет. Погубиха ни душмани. Раздели се на две народът ни. Зина пропадна, пресече ни пътя. Народната ни работа остана недовършена. Сега ние, които останахме в пъкъл, трябва в несполуката да се оправяме. Вместо да вървим сички заедно от сполука към сполука. То не е сѐ едно, не е сѐ едно. Сполуката дава крила, а несполуката съкрушава. Ех, господи, со що прегреши пред тебе тоя народ!

Ния виждаше: той стоеше здраво на новото си място, макар с тая скрита рана, със скрити мисли. Стоеше и сега, на тия свои стари години. Види се нямаше друго спасение. Ала как вървяха сега народните работи с такива скрити рани, скрити мисли? Или може би всички люде бяха станали по-други. Не бяха всички на един ум, не стояха всички на едно място. Сега пък излязоха и сърби. Сега гневът беше и срещу свои, омразата беше и между свои. Ами не беше ли тъй във всички мъжки работи? Всичко с груба сила и гняв. Да излезеш пред другия, да го изпревариш. Да извадиш оръжие и кръв да пролееш човешка. Да сто-

иш упорито на своето, много по-често от мъжка гордост, от мъжки инат. Да се срамуваш да пророниш слъза, да покажеш благост. „Лазаре, Лазаре, ами детето ни? Ти го поведе по своя мъжки път и аз самата излезох да го изпратя. Със своето женско търпение, със своето женско покорство и със своята майчина гордост. Да не бъде мойт син по-недостоеен от другите. Да не се дели от народа си, да бъде и той в общите народни работи. Къде е той сега, мойт син, нашият син, като слушам що ти говори тая вечер? В мъка голема е той, по-голема от твоята. В твоята мъка имаше и радости, имаше и добри надежди, достигна ти и до сполуки. По-голема е неговата мъка сега – в тебе има и примирение, а в него нема примирение. Нели го слушам и виждам, а майчините очи виждат по-добре, майчиното сърце усеща по-добре. Виждам аз, усещам, че той има и други свои мъки, за които нищо не говори. Виждам и чета в очите му...“

– Поседи, поседи още малко, Доне! Рано е още. Ето Борис ще те изпрати до къщи. Поседи още малко. Ей сега ще направя и кафе, пресно съм го пекла за Божик.

Тя искаше да загържи Дона още малко. Да поразгума Дона още малко нейния измъчен син, да го поразвесели поне на тая празнична вечер. Дона Крайчева поостана още. В подканванията на Ния имаше не само любезност, имаше и молба, във всяка нейна дума. Двамата мъже не можеха да доловят тая страна в думите на Ния, долавяше я само ухото на Дона. С тоя усет, с който само жената може да разбере жена. И Дона стана дори още по-весела, по-приказлива и все така, сякаш нарочно, държеше разговора настрана от народните работи, които в ума на мъжете, също и в нейния ум бяха на първо място.

– За Божик – тъжно се усмихна тя, – татко се

надеваше да му донесат да направи някоя нова греха. Донесоха му пак да преправи от старо ново, от пробитите беневреци на бащата беневречки на детето. Да поузкърпи нещо. „Не правят вече людет новии грехи“, казва, осиромаша народът.“ Казваме му да се научи по модата да шие, а той: „Каква мода? Новата греха си е нова. Ама ето и ти, Доне, не даваш аз да ти шия новите грехи. Баща ти терзия, а ти при други терзии отиваш за нови грехи.“

– Стар човек е той веке, Доне – въздъхна Лазар Глаушев.

– Да. Но винаги си е бил слаб и все уплашен от нещо. – И тя пак се опита да се пошегува: – Да знаете само как се бои от мама!

– Хм... Ние сички се боиме от жените. Ето и аз много пъти от Ния. Истина ти казвам, не се смей. Женската сила е голема, Доне.

Ния тъкмо бе сварила кафето и се извърна към тях откъм огнището:

– Боите се вие... женска сила. Докъде стига тя, женската сила? Вършете, което си искате. И тичате при нас, когато сторите някоя пакост. Като деца, докато са по-малки. Или когато се уплашите сами от себе си.

– Та в това е женската сила най-вече – рече Лазар. – Ние летиме високо, ама и много пъти крилата ни се уморяват. Или се ще сбъркаме нещо. И тичаме при вас. Докато сме малки, тичаме при майка си, а после при тая, с която сме тръгнали. Ние секогаш имаме нужда някой да ни помишва, да ни прости, да ни утеши, да ни насърчи. А, Борисе... Ти какво ще кажеш?

Ослушаха се и Ния, и Дона. Борис не побърза да отговори. Извърна се към майка си:

– При мама винаги! И сега, когато не съм вече малък. И винаги ще бъде така, винаги! – Той наведе

очи, върна се в предишното си положение на стола. — За друга жена... не знам. Ружа... С Ружа бе некак много набързо.

Ния го гледаше със светнали очи, после очите ѝ плувнаха във влага. Едвам доловима руменина прибули нейното бледо лице, та сребристата ѝ коса заблестя по-силно над челото, по леко хълмналите ѝ слепоочия, изпод черната кърпа, с която беше превързана главата ѝ. Тя взе да разлива кафето в четирите чашки и рече:

— Ружа... Бог да си я прости, милата. Но... ти си още много млад, сине.

Преди това още мисълта на Бориса бе отлетяла в О. При познатия балкон, при познатите прозорци срещу жилището му. Дона мълчеше поприбела глава, помръдвайки едва с белите си тънки пръсти на ръката, която бе сложила на масата. Нейните мисли пак бяха в Рожден. При гроба на Велко. Говореше се за жената, говореше се за любовта. Какво можеше да каже Борис на майка си за своята любов? Би искал да ѝ каже всичко. Тъкмо на нея сега. Тъкмо тя да го успокои, да го утеша, да го насърчи. Ала не можеше да ѝ каже нищо. Балконът беше затворен, прозорците бяха затворени. Те бяха светнали през онай тъмна нощ и светлината в тях беше живата връзка между него и Ангелика. Той си бе легнал с успокоено сърце. Ала на другата сутрин и през следващите няколко дни балконът и двата прозореца не се отвориха нито еднаж, не се показва там Ангелика нито еднаж. Прозорците светваха всяка нощ и дори по-рано, още по-зряч, светеха до късно, ала не се показва там Ангелика нито еднаж, не даде никакъв знак. Там живееха люде — Ангелика, баба ѝ, запалваше се лампата всяка вечер и това беше всичко. През последните дни, преди да замине за Преспа, той не можеше да види момичето. Той чака до

последния ден преди празника, но балконът, прозорците бяха все затворени. Дали ще се отворят пак и как ще го посрещне Ангелика? Любовта на Дона беше в един гроб. И нямаше да се отдалечи никога оттам, нямаше да излезе от гроба никога. Гробовете остават все едни и същи, гробовете са вечни. А там беше и мъничкият гроб на детето ѝ. Дона не можеше да се отдели никога от тия два гроба. Тя мълчеше в тоя час, поприбела глава и мислите ѝ бяха далеко.

Преди да поднесе кафето, Ния погледна сина си. О, милият! Сега ѝ стана отеднаж ясно какво още го измъчваше. Не само народните работи — тя бе чула от край до край разговора между сина и бащата. Още като го видя при посрещането му, тя долови, че някаква по-особена сянка се таеше в неговия поглед. Сега ѝ стана по-ясно. По лицето му схвана и по гласа му, като спомена той за друга жена, като спомена за Ружа, за умрялата. Той е срещал някое момиче там, в О. Но не беше радостен, не беше. Ния погледна за миг и Дона. Позна и нейните мисли — едни и същи са нейните мисли, когато става дума за мъже, за жени. Същите мисли и същата скръб. Дали ще се поразвесели някога искрено и това дете? Лицето ѝ е затворено, сърцето ѝ — също. Може би забинаги. Щом се затвори еднаж клетото женско сърце...

Тя сложи една след друга три чаши, сложи и за себе си:

— Повелете. — Сетне продължи, преди още да сегне: — Майката... тя си е майка винаги. Винаги чака и... Може и от сичко да се откаже, може и нищо да не поиска. Но жената си е друго нещо. Нели и аз съм била... — усмихна се тя и отново лека руменина се показва по бледото ѝ чисто лице. Лазар не сваляше очи от нея, пълни с радостно нетърпение, да чуе по-скоро какво ще каже тя по-нататък. Ния седна на

мястото си край масата, руменината бързо изчезна от лицето ѝ, остана само същата усмивка за нещо, което беше вече далечно, но не беше загубено и нямаше да се загуби. Тя продължи, поприатегляйки към себе си кафената чашка: – Когато стане то с нас, ние, жените, му премерваме силата според това у другия, у... мъжа. Следиме со четири очи у него как е. И много, много верваме. Повеке от него. Когато видиме, че неговото сърце е пълно, нашето сърце се препълва още повеке. – Тя подигна очи към Бориса, сега в очите ѝ бе останала само светлината на нейната усмивка: – Сине... Ако срещнеш друго нещо момиче у го обикнеш, знам аз, то също ще те обикне.

– Нищо! – подвикна изтихо Лазар, очите му бяха препълнени с някакво и на тия му години детско, младежко удивление. – Ти откъде... такива мисли?

Ния се пресегна през масата, сложи ръка върху ръката му:

– На стари години, мъжо, човек какво ли не мисли и премисля. И какво ли не си спомня...

С други, още по-възхитени и пълни с благодарност очи я гледаше синът ѝ. Той разбра най-добре нейните думи, както бе познала и тя най-скритите му мисли и бе му дала очаквания, желания отговор.

Дона продължаваше да седи мълчалива, с приведена глава, бледите ѝ пръсти сега помръдваха побързо върху масата. Тя беше и сега при гробовете си – това знаеха всички. Не ѝ бяха нужни ни добри думи, ни насърчения. Гробовете стоят винаги на едно и също място.

Малко по-късно Дона Крайчева стана да си върви. Стана и Борис. Облякоха връхните си дрехи. Ния подаде на Борис запален фенер.

– Нужно ли е?

– Да, синко, да – обади се от вратата Лазар. – Не

бива без фенер. До Крайчеви, колкото и да е близо, непременно ще срещнете едно-две девриета. Дойде нов миралай¹ в казармата – страшен пес. С камшик ходи низ града, тежко и горко, който не му стори път. „Комитлар!“ – сѐ това вика. Кой знае по колко девриета пуца нощно време, не може човек да не ги срещне. И къде... без фенер! Ще те пребият.

– Не се бави, Борисе – промълви Ния.

Двамата млади люде вървяха мълчаливо някое време. И наистина срещнаха деврие от четирима войници и един заптия. Разминаха се. По улиците святкаха и други фенери – празник беше, ходеха люде и по това късно време. По-търпеливи бяха и агаларите.

Вече пред портата на Крайчеви, преди да се сбогуват, Дона се огледа в тъмнината и каза тихо:

– Реши се в комитета да съборим сръбската камбанария.

– Кой... как...

– Всички. Народът. Още не е разгласено, та да ги изненадаме. На третия ден на Коледа сутринта ще се разгласи. И народът от черквите ще тръгне. Преспа не може да търпи повече. Все за тях се говори, за сърбоманите. Четата им ходи вече и по нашите села. Убити са и двама селяни. Некои са побегнали в града, цели семейства. От страх. И сега – камбанария над целия град. Ще я съборим.

Борис помълча и рече:

– Само това ли, само камбанарията? Казваш... селяните бегат от селата...

– Нема да бъде само това. Те ще ти кажат утре, другарите, като се видиш... С тая камбанария нема да бъде малко за Преспа. Ще бъде добър удар засега и тъй... целият народ.

¹ Миралай – полковник.

XXV

На третия ден на Коледа, деня на свети Стефан, и двете черкви в Преспа, старата и новата, бяха препълнени с народ. Рано тая сутрин, по тъмно още в тоя зимен ден, люде на Организацията се разшетаха по къщи, по улици, спираха ранобудни църковници и навсякъде, на всички говориха все едни и същи думи, както им бе наредено от началството, както се бяха сговорили и сами:

– Днеска след черква ще идем да събориме сръбоманската камбанария! На главата ни се качиха сръбоманите! Цепят народа, брат срещу брат! Против народа вървят с турците заедно! Тука е един и същ народ живеи, а те? Дете в майка проплака от нук по селата, а тука – камбанарии до небесата издигат! Ще я събориме. Сички заедно. След черква...

Народът се събираше по черквите смутен, тревожен. Всеки бе станал по-рано, прекръстил се бе три пъти на прага на своя дом с мисъл в черква да отиде, да се помоли богу в тоя ден божи. Други пък, комитетските люде, и от леглото ги бяха дигнали – ставай, днеска камбанарията ще събаряме! Защо пък тъкмо днеска, в такъв ден? Е, днеска тъкмо целият народ ще се събере. Какво ли ще излезе от тая работа? Какво – ако тръгне целият народ, и ще я събори! Кой ще го спре? А тя, камбанарията, е още тухла, не е измазана. Всеки да дигне, да бутне по една тухла – нищо нема да остане от нея. Е, харно, щом началството така е решило. Кой ли ще пожали сръбската камбанария в Преспа! Те вече на всички са влезли в очите. Една шепа люде, как ли ги развѣди дяволът! Едно време за нашата черква триста мъки и с години, а те за два-три месеца и черква, и училище, та и камбанария до облаците.

Три камбани щели да окачат на нея. До гуша са дошли вече на целия град. Ами по селата? Какво патят от тех клети селяци... малко ли бяха турците. Малко ли беше въстанието? Мъки сега и от нук. Ще им събориме камбанарията. Всеки по една тухла ще дигне, ще бутне с нога...

Службата в двете черкви вървеше спокойно, както винаги на голям празник, както всяка година на тоя ден. Само насъбралият се народ, който изпълваше черквата от стена до стена – всеки на своето място, по столовете край стените или по средата между редиците столове – не беше същият. Друг път людете стоят смилено, слушат песнопенията съсредоточени – вижда се как тъкмо навреме ще се размърдат, ще се размахат ръце за кръст, ще се полюшнат глави и рамена за поклон, ще се размърдат устни и мустаки подир песните на свещениците, а и шепот молитвен, и гласове ще се понадигнат подир гласовете им. Рядко някой ще се поогледа с друга някаква мисъл или ще извърне гневно лице нагоре, на към женското отделение, откъдето се дочува непрестанна несдържана врява, или пък вироглаво дете ще се запровика между множеството на една страна, на друга страна, като загубено, докато изчезне през светналата, широко разтворена врата в гръното. А сега нито един богомолец не стоеше мирно на мястото си – все ще се оглежда, ще бърка по джобовите си, ще кимне на приятеля си през рамената на околните, ще попита с очи, със знак и между това ще се сепне, ще се загледа виновно, уплашено към олтара, ще дигне припряно, ненавреме ръка да се прекръсти. Наместникът попоглеждаше неспокойното множество тъжно или пък с укор, но и неговите мисли не бяха все в службата. Ще събарят сръбската камбанария – нека я съборят, но какво

ли ще излезе от тая работа и нека се молят сега, щом са дошли в черква! Още по-шумна беше днес врявата и в женското отделение горе – жените още по не можеха да се сдържат днес. Казано бе: ще вървят всички, и мъже и жени да се знай, че целият народ се е дигнал срещу това гръзко и противонародно дело на сърбоманите, господ да ги убие!

Насъбра се много свят и по дворовете на черквите, все повече млади люде и деца – те пък, малките, място не можеха да си намерят никъде и което големите все още задържаха в себе си, те буйно го издаваха с прибързани думи, с викове, с крясъци, а някои бяха надигали от къщи чукове, тесли, разни железа – ще събарят камбанарията, нямаха търпение.

Най-напред забиха камбаните и на двете черкви почти в едно и също време, но не като за разпус, ами бързо, една през друга, тревожно – заехтя целият град. Службите и на двете места бяха към края си, но младежите, които се бяха качили да бият камбаните, не бяха дочакали края и свещениците привършиха на бърза ръка, за да не изрекат последните молитви в празни черкви. Когато заизлиза народът на шумни потоци от широките черковни врати, по дворовете там се бе насъбрал народ повече, отколкото в самите черкви. Размесиха се людете, зашумяха, въртяха се в последно някакво колебание, подвикваха си един на друг, подканяха се, общият шум се превърна в гръмка врява и викот, женските гласове остро пресичаха ръмжащото буботене на мъжете, че и жените не бяха малко, а децата бяха още повече, на кресливи орляци навред през множеството. Никой не се разпореждаше, никой не разясняваше къде и как, по-първите преспанци бяха пръснати между всички други, а от началството не се и виждаше никой между народа – така

бе решено, да се вижда, че народът сам е тръгнал, по своя воля. Тук бяха само по-малките от комитетските началници и всички други, които бяха в Организацията или ѝ помагали, но това беше кажи го целият народ. Не бяха изнесени и черковни хоругви, черковните знаци, както ставаше при подобни случаи, а и поповете се помайваха по олтарите, за да не се каже и за тях, че те подтикват и водят разбунения народ.

Бъркотията по черковните дворове не трая дълго, като че ли докато шумното множество намери широко разтворените черковни порти и се струпа там, потече по улиците. Тия от новата черква излязоха по-рано на улицата, но иначе, каквото ставаше при едната черква, ставаше и при другата. Излязоха най-напред все деца, момчети от всички възрасти, като на сватба, но това не беше весела сватба с песни и гайди, а людете вървяха вече позатихнали, с навъсени лица, без да бързат, като знаеха къде ще стигнат. Само по някой ще нагаде вик или ще се засмее, та мнозина ще се извърнат да се почудят на лекомислието му. Двама живи потока се спряха на определено място, на един кръстопът вече близо до Шайкаровата къща, дето беше сърбоманското гнездо. Улиците там се изпълниха с люде. Който се бояха или не искаха да се месят в тая работа, преди това още изпоизостанаха или кривваха по странични улици, или се шмугваха по отворените порти, дето стояха жени и старци като изпращачи. На добър им час, страхливците и премъдрите не бяха мнозина, някои и не забелязаха бягството им, а никой нямаше желание сега да им се присмее, да ги сподури със заявка или псувня.

Пред Шайкаровата къща имаше многогълен площад, сливаха се тук няколко улици, та на това

отворено място още по-ясно се виждаше високата кула на камбанарията, както се бе изправила с четирите си стени, току над портата на къщата, която с целия си, доста широк двор и трите постройки вътре беше опасана с висока каменна ограда, да бъдат на сигурно място нейните нежелани, омразни на града обитатели. Високо и гордо стърчеше кулата с червените си тухли. Предната нощ бе паднал снежец, който се бе задържал само по покривите, белееше се и покривът на новата камбанария, а на върха му стърчеше голям железен кръст, предизвикателно разперил двесте си рамена, черни, неподвижни връз сивото зимно небе.

Тълпата нахлу на площада от две страни, ала първите редици, като се видяха пред самата цел, започнаха да се позадържат. В същото време натискът отзад се засилваше, предните се попридвижиха, наизлязоха и други, по-смели пред тях, а отдире всички напиреха да излязат и те на площада. Портата на Шайкаровата къща беше затворена, не се виждаше никакъв жив човек напътък.

— Вървете, бре! Що се спирате? Ето я камбанарията, вижте я! — чуваха се гласове из тълпата и повече откъм задните редици.

Бавеха се людете, не се решаваха да се втурнат изеднаж напред, а някои като че ли едва сега виждаха омразната камбанария, та я сочеха и на другите.

Докато траеше това колебание сред множеството, само няколко минути, неочаквано за всички по отсрещната улица се загаде аскер, надигал пушките си на рамо. Водеше го един офицер, подхванал сабята си, друг офицер вървеше встрани от войнишките редици. Тълпата занемя, затихна, всеки се закова на мястото си. И като че ли бяха дошли толкова люде тук не за да разрушават камбанари-

ята, а да погледат какво ще прави аскерът. Много лица промениха цвета си, много очи се присвиха гневно или се разтвориха широко с нескрита уплаха. В настъпилата тишина по целия площад се разнесе къса команда. Войниците се спряха пред портата на Шайкаровата къща и по цялото протежение на високата каменна ограда, от единия ъгъл до другия. Чу се нова команда, войниците се подредиха в дълга редица, близо един до друг, свалиха пушките си при нозе, може да имаше до петдесет души, а двамата офицери застанаха пред тях. Едва сега се отвори портата на Шайкаровата къща, показаха се там, зад редицата на аскера, четиримата сръбски учители, неколцина от преспанските сърбомани, струпаха се зад тях, надзъртаха през рамената им и гвайсетината ученици, които и живееха в сърбоманския пансион. Насъбралият се народ гледеше през редицата на аскера тъкмо тях, наизлезлите на портата, едни с надменни, предизвикателни лица, други, особено между децата, прекомерно развеселени и любопитни. Раздвижи се пак народът, чуха се отново подвиквания:

— Ей ги, бре! Сичките! Събрали се и те да празнуват! В една брчка ще ги събереш сичките. Ей го, е, Газдата, като непечен сомун в лицето от ракия! Ей го и Пере Сърбином! Навирил мустаки... Ама зад аскера се крият, майката им...

Някъде по-назад се чу глас, а след него и други гласове:

— Уу! Ууу!

Единият от офицерите — моя, който вървеше встрани от аскера, Риза юзбаша, познаваше го целият град — сложи ръка върху гръжката на сабята си и бавно, с отмерени стъпки се запъти към струпалия се народ. И отдалеко още махна властно с ръка:

– Вървете си! Всички! Вървете си!

Като че ли никой сред толкова народ не разбра турските му думи, а всички там виждаха и по жестта му какво искаше той. Юзбашията крясна:

– Не чувате ли, бре? Вървете си всички, до един! Или искате да накарам аскера да ви разгони!

Тогава излезе напред Никола Ърбинец, мнозина се учудиха на смелостта му, доколкото беше време за чудене. Пък и не беше много чудно, че тъкмо той излезе да се разправя с юзбашията. Ърбинец говореше турски като турчин, дори извърташе малко на цариградски, ходил бе той къде ли не на млади години. Държеше в чаршията дюкянче за селски накупи и всякакви греболуци – чист занаят, какъвто си беше и той чистотник и все от нещо недоволен, но, от друга страна, обичаше дългите разговори и спорове, по природа склонен към всякакви мъгросоти и поучения. Приблужи се той към юзбашията със спокойни крачки и застана пред него, какъвто си беше мършав, поприведен, с глава между рамената, зимното му палто висеше отзад на издутия му гръб като окачено на кол, дълго до петите, за да му е по-топло. Умълча се още повече народът и напевният, някак настойчив глас на Ърбинец се чу надалеко. Той занарежда дума по дума на турски:

– Юзбаши ефенди, ние сме тук мирен християнски народ, верни поданици на нашия милостив баща падишаха, да живее хиляда години. Дошли сме по наша църковна и народна работа, а не от непокорство. Тая камбанария хе там – протегна той дългата си ръка, която беше цяла скрита в ръкава на палтото му и стърчеше напред само неговият крив, възлест показалец, – тая камбанария, юзбаши ефенди, е дигната против народната воля, а може би и без позволение на всемилостивия наш пади-

шах. А не е нужна никому освен на неколцина размирници, които за свои облаги вървят против народа християнски. – Юзбашията го слушаше внимателно, подпрял ръце върху сабята си, някои от множеството там поклащаха одобрително глави на всяка негова дума и които разбираха турски, и тия също, които по своему разбираха неговото слово пред офицера. Ърбинец продължи: – Ние, християните, при милостта на нашия общ баща падишаха имаме тук, в Преспа, две черкви с камбанарии, достатъчни и предостатъчни за всички тукашни християни. Ние сме всички един християнски народ и защо ще се делят едни или други от него и да вървят против него? Това не е от добро и за доброта на народа, а самият дявол ги кара да се делят и противят. А има и нещо друго, юзбаши ефенди. Попитай ги тия там, що са се събрали пред портата, като са толкова малко, троица и дете, както казва народът, откъде са намерили толкова пари и злато, как са го събрали помежду си, за да издигнат свое отделно училище, свой отделен параклис и хе тая камбанария до небето чак? Това не е и не може да бъде с техни пари, друг някой им е дал пари, Сърбия им ги дала, както и сами се хвалят, за да се отделят от целия народ и да дигнат сръбски байрак тук в Преспа.

Лицето на юзбашията изразяваше все по-голямо учудване, той видя се за пръв път чуваше такива думи за тия, които бе дошъл да защитава с аскера си. Ърбинец не спираше и дори повиши глас:

– Като е тъй, ние дойдохме тук, дойде целият християнски народ, както виждаш, да разруши и премахне тая ненужна и противна камбанария, ненужна и незаконна, а тия, които стоят там на портата и се кокорят скрити зад аскера, да се раз-

каят и да се върнат там, дето е целият народ. Между тях има и чужденци, те пък да се върнат там, откъдето са дошли не за доброто на тоя народ. И така, юзбаши ефенди, позволи и дай път на народа да изпълни волята божия.

Сега лицето на юзбашията отеднаж стана строго, но колкото показваше строгост, повече показваше досада. Той рече:

– Вие сега всички връщайте се назад, идете си по домовете, а каквато разправия има между вас, оплачете се на хюкюмата. Хайде. Аз няма да ви пусна ни крачка по-нататък. Хайде!

Не гаде вид Ърбинец, че ще отстъпи, но поклата настойчиво глава, за да засили приказката си:

– Ние вече много пъти сме се оплаквали в хюкюмата, още когато купиха тая къща и после пак, когато взеха да градят камбанарията напук на целия наш град.

Нададоха гласове и някои от тия сред множеството, които разбираха турски и чува последните думи на Ърбинец:

– Така е, юзбаши ефенди! Ние много пъти в хюкюмата... Тия там не искат и да знаят...

– Мълчете! – сопна се юзбашията и лицето му цяло почервения. Той продължи: – Те с позволение на хюкюмата са дигнали тая бина и всичко. Как иначе? Хайде, разпръсквайте се! – кресна той. – Да не съм дошъл аз тук сеир да гледам, бре!

Преглътна Ърбинец и се опита отново да заговори:

– Юзбаши ефенди...

– Стига, бре! – дигна срещу него ръка юзбашията.

– Не искам да те слушам повече! – И като се приподигна, да погледне над главата му, викна към множеството: – Тръгвайте веднага! Разпръсквайте се!

Никой не се помръдна, стоеше на мястото си и

Ърбинец, облиза устни той, готвеше се отново да заговори. Юзбашията замахна, като да искаше да го удари, после рязко се извърна назад към аскера и острият му глас се чу по целия площад:

– Тури ножа!

Мрачен беше тоя зимен ден, със сиво, снежно небе, но преспанци видяха как проблеснаха дългите ножове в ръцете на войниците, чу се в тишината сухо, безредно потракване и пред аскерската редица се дигна железен плет. Някъде наблизко се тласна порта – някой побърза да затвори портата си. Размърдаха се някои и сред тълпата, проправяха си засрамено път наназад – уплахата им беше по-голяма от срама им. После и дружи, зачуха се сподавени гласове, съскащ шепот, бързо, изтихо изречени думи, усети се колебание сред цялото множество, макар повечето от хората да стояха по местата си. Ще се връщат ли, ще обърнат ли гръб? Тия от портата ще има на какво да се посмеят. Срам! Ами какво – аскер стои насреща со щикове! Като е аскерът с них, дошъл нх да пази! Пък може юзбашията само да заплашва. Целият ли народ ще изколят со щикове си? Заради една камбанария! Да не се е дигнал народът царството на султана да превзема? Дошъл е против тия никаквици там на портата и за правото си... Избухнаха и приглушени разпри тук и там:

– Тая работа не ще излезе, както ние си мислехме.

– А ти що си мислеше? Тръгнаха сме, ще вървим! Комуто не му стиска...

– Ха върви де! Що стоиш? И аз след тебе тръгвам...

Погледа още някое време юзбашията, пошари с очи, на току се обърна и повлече сабята си на към аскера. Обърна се назад и Никола Ърбинец, разпери, размахва дългите си ръце, разправяше нещо, ала никой не го слушаше. Е, що, назад ли?

Товага отнякъде излезе пред всички Дона Крайчева. Слабичка и дребна, каквато си беше, изглеждаше още по-дребна в тъмното си облекло, застана самичка там, на празното място пред стълпилия се народ. Бледата ѝ мъничка ръка се мярна във въздуха:

— Жени! Хайде ние, щом... Нас никой не може да ни спре. Хайде, жени, всички!

Наизлязоха още три-четири все по-млади жени, между тях и друга една от градските учителки, присъединиха се към нея бързо, като да се бояха да не изостанат. Дона се обърна и тръгна направо срещу аскера, спокойно, стъпка след стъпка, изправила глава, изпънала тесния си, сякаш момичешки гръб. Другарките ѝ вървяха току зад нея, притичаха след тях още няколко жени от навалищата, избързаха и други, та се насъбра цяла дружинка от двайсетина жени, млади, но вече и по-стари между тях, а пред всички вървеше все така спокойно и смело Дона Крайчева. Пристъпиха след жените и неколцина мъже, разлюля се, повлече нозе и цялото множество, малко по-далеко от жените, сякаш да не им пречи, мълчаливо, гъсто един го друг, чуваше се само глухият шум на хилядите несмели, спъващи се, опипващи стъпки, но вече цялата тълпа се движеше напред и никой не мислеше да се връща.

Юзбашията се заоглежда смутено, както бе застанал пред аскера, не знаеше какво да реши сега и нямаше кога да решава в тия няколко мига, приближи се към него и другият офицер, а войниците стояха все тъй с пушките си при нозе, високо стърчаха дългите им ножове, гледаха те към приближаващите се жени, към пристъпващата навалица по-далеко след тях и като че ли това беше само едно любопитно зрелище за тях, едва някой ще белне очи

накъм двамата офицери. Мигове, в които людете оставят всичко да върви само по себе и всичко върви само по себе, никой не се и опитва да го спре, не знае как да го спре, а сега тук всичко водеше и направляваше Дона Крайчева, макар че и тя може би не знаеше докъде ще спре.

Тя се насочи не към двамата офицери, а право срещу войниците, както бе тръгнала още в самото начало, не се отклони, не се огледа, като да я теглеше напред някаква непреодолима сила, само лицето ѝ бледнееше все повече, та стана бяло и сякаш прозрачно. Вървяха току зад нея и другите жени, близо една го друга, две от тях бяха се уловили ръка за ръка. Щом стигна току пред редицата на аскера, Дона се спря, дигна ръка и всички видяха как направи знак да ѝ сторят път. Срещу нея стоеше дълъг, мършав войник, виждаше се как стърчи високо, над главата ѝ, с мургаво, възжълто лице и рязко изпъкнали скули, глуповато опулен с тъмните си очи и сякаш някъде край нея. Войникът нито се помръдна, когато Дона махна с ръка, само голната му устна се отлепи и увисна дебела, влажна. Дона леко го побутна, едва стигнала с ръката си до шръкналия му навън ъглест лакът:

— Остави ме да мина.

Войникът се ухили, ококори още повече очи, показана се между дебелиите му устни едри бели зъби. Той премести пушката в лявата си ръка, та дългият нож мина току пред лицето му, помръдна с другата си ръка в едва доловимо колебание и току посегна, сякаш да отблъсне младата жена, но едрата му шеп се залепи на шията ѝ, дългите мургави пръсти обхванаха бузата ѝ, попритиснаха я похотливо. Товага Дона с две ръце и с все сила го блъсна в гърдите:

– Мръсник!

Изненадан, войникът се люшна две-три стъпки назад, но в следващия миг лицето му изеднаж се промени, изблеци той безумни очи, стисна зъби, гизна пушката в двете си ръце и колебливо или като на шега, току бодна с върха на ножа Дона в гърдите. Дона се поприсви, сякаш да отгърбне гърдите си от нанесения вече удар, с полуотворена уста – гъхът ѝ бе спрял, нозете ѝ се подгънаха и тя се свлече надолу, само едната ѝ ръка се мярна за миг, като да искаше да се защити, да се улови за нещо или пък за някакъв знак, после цяла се отпусна на земята, една мъничка черна купчина. Надигна се пискък, жените се струпаха около ранената, там се озова и юзбашията, но нямаше какво да гледа и се спусна срещу спрялото се там, замряло множество, размаха извадената си сабя:

– Назад, керати с керати! Видяхте ли що стана! Назад! Назад! Пръскайте се! – И току се извърна към аскера, изкрещя пискливо: – Дај залп!

Войниците безредно гизнаха пушките си накъм сивото, снежно небе, чу се разбъркан залп от петдесетина пушки. Разлюля се, разблъска се хилядното множество, втурнаха се изплашени люде по насрещните улици, и пак най-напред геца, след тях и други още мъже и жени, блъскаха се един в друг, надпреварваха се, някои се въртяха на една, на друга страна, като да не знаеха накъде да бягат, малцина бяха, които се отдалечаваха по-спокойно, и някои от тях сякаш предизвикателно се извъръщаха назад, към аскера, и все още се бавеха. През изпразненото място сред площада минаха близо една до друга гружината жени, които бяха гизнали и понесли на ръце Дона Крайчева. Мълчаливо ситнеха те, предпазливо носеха отпусналото се тяло, и са-

мо една от тях, по-стара на възраст, изви, зачуни ръце, сетне викна, негли искаше да каже някому, да извести на целия град, на целия свят:

– Умре, милата! Убиха яааа, проклети да са!

Излезе там един от тях, които през цялото време бяха стояли на портата на Шайкаровата къща, излезе пред всички, размаха широко ръце, а другите послушно се прибраха вътре, след тях и той самият, портата се затвори. На площада останаха само войниците и все още в една редица, пред убиеца бе застанал юзбашията с голата си сабя в ръка и кресливо му се караше.

XXVI

За погребението на Дона Крайчева се гизна целият град, както преди години, когато Преспа погребва друг свой учител – Райко Кутрев, когото също турци убиха. Сега общата скръб беше по-голяма, при все че и в нея, както някога за Райко Кутрев, имаше патриотична гордост, имаше борческо въодушевление и гняв, тоя път по-силен, понеже бе останал неудовлетворен. Райко Кутрев бе загинал с оръжие в ръка, а Дона, доскорошната другарка на орлите там, в Железник, бе станала жертва на един тъп анадолски алябак¹ и още повече на неколцина презрени отцепници.

Ния бе ходила у Крайчеви и пак се бе върнала със зачервени очи. Седнаха и тримата да обядват. Взе-ла залък хляб в ръката си, Ния не бързаше. Заключение се бе сърцето ѝ, пък и като да ѝ беше съвестно, че те тримата седяха тук живи и здрави, седнали бяха да се хранят, а там наблизо, в друг едн дом, бе влязло такова голямо нещастие. Тя каза:

¹ Алябак – прякор на турски войник.

– Какъв живот, какъв живот... И колко живе, двайсет и две-три години! Мъж загуби, дете загуби, сега и тя самата. Каква несрета. За двайсет години живот.

– Това е общата народна несрета, майко.

– Да, сине, да. – И Ния продължи със залъка в ръката си: – Баща ѝ, Спирко, веќе съвсем се е загубил. Пълна къща с деца... четири, надигнали са се веќе и четирите за сички човешки нужди... и храна, и облекло, тая, по-големата, дето е след Дона, веќе и се момее. Сички на нейните ръце бежа, сега Спирко ли...

Борис помълча и повтори, което вече бе казал:

– Такъв е целият ни живот. Във всичко.

Обедът им продължи в мълчание. Вече привършваха, когато вън, на входната врата, се чу несмело почукване, после някой подвикна:

– Стрико Лазаре...

Борко скочи, излезе от готварницата. Върна се следван от един селянин, който, облечен в дълъг кожух, се спря пред отворената врата на готварницата и не се решава да влезе, оглеждайки срамежливо опинците си, по които бе поленнал сняг.

– О, Кръсте – изправи се и Лазар; в гласа му имаше изненада, но и загриженост, види се бе познал нещо по външността на селянина. – Влизай, влизай, човече!

– Ще изцапам. Много снег тая сутрин...

Най-после той влезе. Накараха го да си съблече кожуха, да седне на трапезата. Ния му сипа ядене, Борис му изряза хляб.

Бавно се хранеше селският човек, на големи залъци, които топеше в яденето с пръсти, залъците издуваха небръснатата му отскоро буза. Мълча през цялото време и само час по час ще подсмръкне, ще поглади с два пръста русите си мустаци. Бе-

ше около четиридесетгодишен мъж, дребен на ръст, с големи селски ръце. Лицето му беше насечено от бръчки, не беше побеляло то и сега, през зимните месеци, от слънчевия неж през лятото. Широкото му изпъкнало чело личеше и изпод капата му, сивите му очи, умни и едва втрещени, тежаха от мисъл или от голяма грижа. Като глътна и последния си залък, той пак се прекръсти три пъти, както преди първия залък, поизви очи на към Ния:

– Господ да умножи...

Лазар му подаде табакерата си, селянинът сви несръчно предебела цигара, та едвам я залепи с обилна плюнка. Димът ѝ удари в очите му.

– Е, Кръсте – подкани го Лазар. – Ако има нещо скришно, да минем в другата стая.

– Не, не... Тука, в твоята къща... – разтърка селянинът с опакото на ръката насълзеното си око, после дигна поглед към Лазара, потърси с очи и Бориса. – Аз за началството съм дошъл, ама, рекох, чакай първо у дедо Лазара да се отбия, а разгеле и ти си тука, господин Борисе. – Изчезна у него всякакво стеснение и се показва смел, енергичен мъж, колкото и да натежаваше в движенията, в говора му неговата селска природа. Той продължи: – Преди два дни, в среда, тъкмо на стъмване беше, тича при мене едно наше момче, стрико Кръсте, вели, чета иде в селото. Каква чета, питам, кой е войводата, не виде ли? Йосиф от Рана, вели, повеќе от двайсет души с него. Далеко ли е? Не е далеко. Знам аз що ни чака. И целото село, и мене най-напред. Досега Йосиф много пъти ми е пращал хабери: готви се, вели, добре да ме посрещнеш, скоро ще дойда и во вашето село. Посърби той веќе неколко села нататък, какви ти сърби са те, само по две-три къщи се обявиха по своя воля, но кой смей да се изкаже против Йосиф от Рана! Се-

за той иска да хване и нашето село, да стигне, кажи го, до града – колко има оттука до нашето Дреново, нема ни два саата път. През нашето село минава и пътят за сички села нататък, Йосиф иска и пътя да хване, та сички тия села да влезат в ръката му... Събрах целата селска чета и сички от милицията, събрахме се петнайсет души, преди Божик си дойдохме от Америка и двамата ми по-млади братя, та с них – седемнайсет. Пушки имаме, нели знайте, даде ни началството тъкмо за тая работа, заради сърбоманите. Излезохме малко над селото и тъкмо залегнахме на едно сгодно место, ето ги и них, виждаше се още, идат като на сватба. Ха сега, викам, и току им дадохме огън. Същисаха се. Повеке от половината завчас побегнаха назад, загубиха се, не се забавиха много и другите. Пукаха пушки и от нивна страна, но за малко време. Има един между неговите люде, Магжаро му викам, гласице има като бория, от самата Сърбия дошъл, чухме го сички отдалеко: „Майката ви бугарашка!“ Стояхме там докъде полунощ, ама не се върнаха повеке. Пък един стуг...

Той млъкна. Опита се да смукне от разлепилата се цигара, но цигарата му бе угаснала, Лазар рече:

– Харно си сторил, Кръсте. Така е нужно. Те скоро нема и да помислят. А вие там и пътя пазите, Кръсте.

– Нема да ги пуснеме лесно ние, гедо Лазаре – побърза да завърши приказката си селякът, но сетне въздъхна и продължи: – Вчера пък в селото пристигна нашата чета, околийската. С новия войвода, Кольо Ганев. Ама така, посред бел ден.

Селякът млъкна, навее очи с помрачено лице. Сега му беше по-трудно да говори. Трябваше да говори за безумието на новия войвода. Помъкнал бе войводата над петдесет души – свои четници, забрал бе

и селски люде с пушки. И бе влязъл в селото денно време, без всякаква предпазливост. Селото беше пълно с въоръжени мъже, които шетаха по къщите, по селските улици – сам войводата ги насърчаваше в тяхната самонадеяност. А село Дреново беше на два часа от града и още по-близо до градската казарма, беше и на голям път – какви ли не люде минаваха по него, можеше да мине и аскер. Ала не беше само това.

– Какво там, с новия войвода... – подкани пак Лазар Глаушев селянина.

– Какво ли? – сепна се Кръстьо, извърна се на към Бориса и продължи със сдържан гняв, замахна един и два пъти с едрата си, възлеста ръка: – Лошо, господин Борисе, много лошо! Така не може! Това не е юначество и... И те може да пострадат, и селото ще отиде за нищо. Пратих люде на сички страни около селото, ама то, денно време, и отдалеко се вижда що става в селото, вели сме на открито. И не стоят по къщите, ами по целото село, и войводата също, место ги не хваща. Никой не е правил така, нели си има ред... Много си страхлив, вели, ръководителю, аз, вели, такива ръководители не обичам. Чували сме, верваме, юнак бил войводата, ама и акъл е нужен. И повече от момчетата му такива едни, вироглави. Помощникът му, Хаджията, той пък повеке от сички. Боже, пази! Вие сте баби, вели войводата. Какви баби – с огън срещнахме сърбоманите. Да, ама нито един не сте ударили. Трябваше да ги пуснете в селото и да ги избием го един. Сега ще видите, вели, какво ще стане. Аз ще изчистя целата околия от сърбомани, един нема да остане. За това съм дошъл. И предишният ви войвода беше баба. Това е, господин Борисе. Той и писмо ми даде до началството. Ще кажеш на даскалите, вели, акъла си да събират. И веднага да се

върнеш, да не умуват много гаскалите.

— Къде е писмото? — посегна Борис. — Дай го на мене.

— Ще ти го дам. Ти нели... — Селянинът се поотгърбна от масата, наведе се и заразвързва с две ръце левия си опинък. Показа се едра нога, завита в протъркани навуца, цели пропити с влага, палецът стърчеше мокър през някаква дупка, почервенял, посинял от студ, с твърд, черен нокът. Някъде към другия край на стаята Ния тихо въздъхна. Оттам, от гънките на навуцата си, селянинът извади сгънатата на осем хартия и я подаде на Бориса. — Ето, гаскале...

Борис взе овлажнялата хартия, разгъна я, прочете написаното там с химически молив, който бе започнал да се размазва: „До околийското началство в Преспа. Решил съм да очистя поверената ми околия от всекакви сърбомани. Това е срам за Организацията, стигнаха вече до града ви и там ще влезат, ако ги оставим. Не са нужни много приказки, а смели дела. Вървя по петите на Йосифа от Рапа и където го настигна, нема да го изпусна. Нужно е да се унищожат и свърталищата му, да нема откъде да вземе парче хлеб или куриер. Сега съм решил за Пресад и родното му село Рапа. На прах и пепел ще ги обърна. Сега ето какво искам да ми се услужи без всекакво бавене и разтакане, както я карат некои. В Кукула оставих три пакета с материали, които ми са крайно необходими за моята цел. Без да се губи ни една минута, трите пакета да ми се препратят тука незабавно. Вас ще гържа отговорни. Време за губене нема. И без това много се приказва и нищо не се върши. Аз съм решил да изпълня докрай свещения си дълг и ще го изпълня. Който се опита да ми пречи, ще отговаря пред делото. Околийски войвода Н. Ганев.“

Борко отпусна ръце в скута си умислен, тихо про-

шумоля разгънатата хартия. Сетне той каза:

— Всичко личи и по писмото му: ни шифър, ни условни знаци, ни...

Селянинът побърза да допълни:

— Ще гори Пресад и Рапа! От деветдесет къщи в Пресад само двайсетина се обявиха за сърбомани, пък и те колко ли са сърбомани, сами си знаят. Може ли цело село, а поекето са си наши люде, както насекуде. И в Рапа има сè още наши. Нека той...

Борис скочи:

— Ти остани тука, стрико Кръсте. Тука ще ме чакаш. Писмото аз ще го предам и ще ти донеса отговор.

XXVII

Околийският комитет реши да изпрати двама от своите членове, които да вразумят прекалено смелия войвода. Към тях се присъедини по свое желание и Борис Глаушев, като предишен член на същия комитет и сегашен член на окръжния комитет. Тръгнаха на мръкване, поведе ги по околен път Кръстьо, организационният ръководител на Дреново. Малко преди да се замрачи, небето се навъси, затисна околните планински върхове и хребети и както беше като опушено, изеднаж побеля от снега, който започна пак да се сипе на гъсти ситни снежинки. Колкото беше къс зимният ден по това време, скъси се още повече и като че ли целият свят се затвори, спотаи се под гъстите снежни мрежи, които се стелеха една след друга. Щом се поотдалечиха от града четиримата пътници, селянинът каза:

— Да излезнеме на широкия път. Нема от кого да се криеме в такова време. Кой би тръгнал сега освен такива като нас... Пък и ще се шумугнеме некуде при

лоша среща, не дай, боже. Кажу го, веќе се стъмва.

Дневната светлина чезнеше бързо, като да я попиеше сгъстелото се от всички страни снежно белило. Загълхна и шумът от стъпките на четиримата мъже в напластения се сняг по пътя, полегна сняг и по тях самите, движеха се те като бели сенки – напред селянинът, мушнал ръце в ръкавите на кожуха, с къса тояжка под мишница, а след него вървяха другите трима, сгушили се в дигнатите яки на балтоните си.

– Да не се залутаме някъде... – позакна секретарят на комитета Попдимев. – Нищо не виждам.

Поизвърна се ръководителят, гласът му се чу като изпод земята:

– Не бой се, гаскале! И аз, да речеш, нищо не виждам, като през струнено сито сее, ама мене нозете ми сами ме носят. Малко ли по тоя път и при секакво време...

Борис вървеше като насън. Сухите ситни снежинки боцкаха лицето му, стъпалата му горяха в облажнелите и през галошите градски обувки, той виждаше едва на три-четири стъпки пред себе си само приведения гръб на селския ръководител между тъмнеещите снежни стени. Пътят изглеждаше безкраен, ала като се зачерни съвсем наблизко първата селска стряха, стори му се, че току-що бе тръгнал. Оттам, откъм сянката под широката стряха, се чу сподавен глас:

– Кой е?

– Аз съм, Цеко – отвърна също изтихо селският ръководител.

Изпод стряхата излязоха две сенки. Чу се същият глас, повлече се виновно:

– Тука рекохме... по-харно ще видиш кой влиза, кой...

Ръководителят нищо не отвърна. Сетне попита:

– Що има?

– Нищо. Спят. Само войводата още... Може още да чака.

Самотно, приглушено звучаха тия разпокъсани гласове. Не се и усещаше в гъстия зрач на снежната нощ, че наблизко имаше човешки жилища, живи люде. Някъде, сякаш на края на света, в глухата нощ полайваше куче. Ръководителят подкани:

– Хайде! При него ще идеме, ако е още буден. Нема той много търпение. Или пък утре, ако...

– Да вървим при него – рече Борис и добави: – И аз немам търпение.

Двамата часови останаха на мястото си в началото на селото. Малко по-нататък пътниците навлязоха в някаква улица, а още по-нататък насреща им отеднаж светнаха две прозорчета през невидимия облак на снежинките, които с едва доловим съсък продължаваха да застилат земята. Току пред къщата със светналите прозорчета Попдимев тихо попита:

– Нема ли кучета?

– Изпокриха се – отвърна ръководителят. – Изповързаха ги людете. Войводата не може да търпи кучета. Днес уби едно с наганта си. А то човек нема вреда от кучетата. Пък те може и да не са ни усетили сега, в снега...

Вратата на къщата сама се отвори още преди да стигнат до нея. Чу се тих глас:

– Кръсте ... ти ли си?

– Аз съм, Йоне.

Някъде във вътрешността на къщата трептеше бледа, червеникава светлина, на прага се показва сянката на едър селянин. Четиримата пътници се спряха там, Кръстьо попита:

– Буден ли е?

– Чака.

Влязоха в мрачно пондило. Удари ги тежък мирис на обор, на прогнила слама и още повече на газ. Виждаше се пушливо, полюляващо се пламъче на газениче, което беше сложено на ниско триногло столче край огнището. Вляво от вратата се белееха задниците на няколко вола или крави, някъде в тъмнината нататък проблесна издебело, прегракнало овен. Край стената отнататък огнището, което беше някъде по средата на широкото пондило, се тъмнееха купчини на налягали люде, от една греда, не много високо над тях, висеше люлка. Надясно, в дълното на пондилото, се виждаше друга врата и пред нея бе застанал въоръжен четник, с пушка при нозе и нож на пушката. Ръководителят, следван от тримата си спътници, се отправя нататък, домакинят дигна газеничето да им посвети. Четникът им прегради път към вратата и попита със звънък младежки глас, колкото и да се опитваше да загържи гласа си:

– Те ли са, Кръсте?

Вратата се гръпна рязко отвътре, светна цяла разтворена и в рамката ѝ се изправи мъж, среден на ръст, но широк, та я запълваше едва ли не от едната ѝ страна до другата. Той беше също в четнишко облекло, гологлав, гъста тъмна коса покриваше челото му, ушите му, не много дълга, раздвоена брада закриваше цялата долна част на лицето му, белееха се само закръглените, месести бузи. Войводата Никола – Кольо Ганев. Прогърмя гласът му:

– Е, ти си довел целия комитет, бре! Виждам и непознати.

Той изглежда се гордееше с гръмливия си глас и като да надуваше широките си гърди повече, отколкото беше нужно.

– Това е Борис Глаушев – рече някак настойчиво

ръководителят. – От окръжния комитет.

– Бре, бре, бре... – се опита да се присмее войводата, без да се промени лицето му. – Цела комисия си ми довел. – После той изеднаж попита строго: – Къде оставихте пакетите?

Борис изпревари ръководителя:

– За пакетите после, войводо. Пуснете ни първо да влезем! От път идем.

Войводата мълчаливо се отдръпна от вратата. Тримата граждани се поутихиха от снега по тях, влязоха един след друг в стаята, последен влезе Кръстьо и затвори вратата след себе си. Войводата седна на тесен одър в насрещния ъгъл. Стаята беше малка, с нисък таван от груби дъски, по които личаха наскоро ковани пирони. Одърът беше покрит с нова селска черга, край чисто варосаната стена беше сложена тъкана възглавница, виждаше се хвърлена там и дебела, мъхната гуня. По средата на стаята едвам топлееше малко, четвъртито кюмбе, на пода до него бяха наслагани цяла купчина нарязани дърва. Пътниците насядаха без покана на триножни столчета, ръководителят – до самата врата. Войводата чакаше мълчаливо, с наведени очи, с непроницаемо лице. Жълтеникавото пламъче на окачената на стената лампа светеше неподвижно. Ръководителят се притъкми да приклепне на пръстения под до печката:

– Хладно ти е така... Дърва... дал господ.

Войводата вперя в него очи – кръгли, силно опулени, та се виждаха светлите му синкави или зеленикави зеници; очи, които никога не се променят, ни от усмивка, ни от гняв, напрегнати и все пак някак блуждаещи. Той каза бързо със силния си глас:

– Не обичам топло. Кой ще ми пали печка в балкана? – После пак тъй бързо и по-строго: – Къде са пакетите?

– За пакетите ще питаш нас – рече Борис Глаушев сговорчиво, но по лицето му, все още бледо от студа вън, пропъзля гъста червенина. Той добави: – Пакетите оставихме в града.

Кольо Ганев се обърна рязко към него, обърна вътрешните си очи, със същия напрегнат и някак блуждаещ поглед:

– Динамитът е мой, аз от България съм го донесъл. Как смеете!... – И още по-рязко се обърна той към ръководителя: – Тебе аз какво ти казах? Без пакетите да не се връщаш!

– Комитетът получи твоето писмо – каза Борис все така спокойно, дори примирително, ала с още по-гъста червенина по лицето си. – Четох го и аз. Ние за това сме дошли, да ти предадем устно решението на околийския комитет. Ако си решил да преследваш и унищожис сърбоманската чета, това е добре. Комитетът обаче не ти разрешава да нападаш сърбоманските села, да ги гориш и така нататък. Положението със сърбоманските села е друго. Те там не всички са сърбомани, от страх се обявяват за сърбомани, кара ги, насилва ги Йосиф от Рапа. Комитетът има друго решение за тия села. Ние верваме, че те пак ще се върнат към нас, но преди всичко е необходимо да се прогони или унищожат четата на Йосифа и това е именно твоя най-важна задача.

Войводата го гледаше, без да мигне, но лицето му придобиваше все по-ясно израз на презрение. Той беше към тридесет и пет годишен човек, а сегналите срещу него трима граждани бяха по на двайсет и няколко години и това беше презрението на по-възрастния към трима недорасли още хлапаци, които се осмеляваха да се бъркат в работата му, да му пречат, та да го учат още на ум и разум. Хм! Я ги гледай ти! Даскалчета! Той презираше още го-

лобрадите им лица, градското им облекло в тая зима тук, на село, мокрите им градски кондури, пък тоя, най-гръзкия, от окръжния комитет, носеше и смешни, лъскави галоши – кондури в кондури, които се бяха напънали със сняг. Колко е виждал той по София такива коцкари, дето знаят жени да гонят! Я ги гледай ти! Комитет. Началство. Мочковци. И той каза с гръмливия си глас:

– Вие мене ли... Ще ви вържа. И ще ви гоня с тояга чак до града. Ако до утре не ми изпратите динамита, сам ще дойда да го взема, но никой от вас да не смее да се мерне пред очите ми! За сърбоманите, за Йосиф от Рапа аз не искам акъл от вас. Вие си гледайте даскалиците там в града! – И той блъсна юмрук в широкото си, кръгло коляно: – Аз съм войводата в тая околия!

Пондумеф, който в говора си позакваше и беше стеснителен младеж, сега отеднаж избухна, запретва се едва ли не на всяка дума, но при все това не наруши правилата на учтивото обръщение:

– Гггосподин вввойводо... Ние тук сссме представители на околийския комитет, тук е член и на окръжния ккккомитет... вие сте длъжни да се подчините. Вие не стоите над комитета, а сте негов подчинен. Какви са тези ссссвоеволия! Комитетът е в правото си да...

– И аз съм в комитета, бе! – прекъсна го грубо Ганев, стиснал устни. – Какво право... Дръжте си вие правото. Силата е в моите ръце, аз заповедвам в тая околия, кръвта си съм дошъл да проливам. Какво ми разправяш!

Отвън, откъм пондилото, се чу програна кашлица, проплака геме.

Намеси се и Касабов, третият от членовете на комитета:

– Ти просто прегазваш устава на Организацията, правилника за четите.

– Ха! Организацията... Мамата ѝ е... на Организацията такива мижитурки като вас. Организацията ... тук в Преспанската околия аз съм Организацията! – тупна се войводата сега в гърдите и широките му гърди прокългнаха.

Борис се сгърчаваше с големи усилия. Той преглътна и подзе с едва потреперващ глас:

– Ние гождохме по работа, а не да се караме. Предагохме ти лично решението на околийския комитет. Искаме да ти разясним и неговите планове по отношение на сърбоманските села, за да има ред в нашите работи и да не се случват недоразумения, бъркотии...

Глаушев забеляза, че войводата не го слушаше. Млъкна и той. Войводата нещо обмисляше, а очите му оставаха все същите, вперени някъде в пространството. Борис не сваляше поглед от него: „Тоя човек е ненормален или...“

Войводата като да се върна отнякъде, обърна се към ръководителя и като че ли в стаята бяха само те двамата:

– Къде ще спят?

– У Въртановци. Там е по-широчко.

– Не. Ще ги заведеши у Илиевци.

– Там е Хаджията с пет момчета.

– Там ще отидат и те. Чуваши ли?

Ръководителят приповдигна рамена. Войводата забеляза колебанието му и повтори:

– Там ще отидат. У Илиевци. С момчетата заедно. На по-сигурно място. Докато са на моя територия, аз отговарям за тях. Я слушай, слушай! – пригърбна се той. – Я иди да кажеш на Хаджията да гоиде веднага тука.

– Той спи сега, войводо...

– Спи не спи, веднага да гоиде.

Ръководителят излезе.

– Добре – каза Борис Глаушев. – Ще отидем да спим. Утре ще довършим разговора си. С по-бистри глави. Но има и друг един въпрос, друго едно нареждане на комитета, помисли и за него. Ти водиш много хора със себе си. Петдесет души. Това е премного. Трудно могат да се прикриват, пък и с прехраната им е трудно по селата.

– Хм! – пристисна устни Ганев. – Що разбирате вие там от чети! Предприел съм аз поход срещу сърбоманите и какво, с петима ли ще тръгна? А бе вие – извърна се той цял към Бориса, – хептен искате да ми се качите на главата! Това не може, онава не може! Майстора го нема, гаскале!

– Ггггосподин Ганев... – заекна отново Попдимев, но войводата рязко го прекъсна, замахна с ръка;

– Не ща да говоря повече с вас! Стига приказки?

Влезе Хаджията, помощникът му, изправи се до вратата в пълно въоръжение:

– Заповедай, войводо.

Беше с предивременно застаряло лице, зло, разстроено, недоспало; гъст, рошав перчем тежеше над едното му око изпод набързо сложен каскет. Войводата рече:

– Тия хора тука са от околийския комитет. Ще ношуват в твоята квартира. На тебе ги поверявам.

– Излишно е толкова... – започна Борис.

Войводата не го и чу:

– Хей, ръководителя! Заведи ги у Илиевци. Ти, Хаджи, останни за малко.

Къщата на Илиевци беше на отсрещната страна на същата улица. И беше съвсем еднаква, както и тая, в която квартируваше войводата. В единств-

вената ѝ стаичка спяха петимата четници и Борис Глаушев не даде да ги будят. Станаха две от жените в къщата, наредиха набързо легло за тримата нови гости – груба ръбеста розозка на пръстения под в пондилото, дето спеше и тук цялото семейство, една обща за тримата козинява покривка и обща възглавница, гълга и тясна, бодлива от сламата, с която беше нагнетена. Жените запалиха и огън в огнището, а от него пондилото се изпълни с лютив чад. Кръстьо, ръководителят, подсмърчаше, почесваше се стеснително, опита се да се извини:

– Прощавайте... Нели виждате, не може да се излезе на глава с него...

Борис го изпрати да спи, а те тримата гълга се въртяха на твърдото ръбесто легло от умора, от неспокойни мисли, от един подлагуяващ сърбеж по тялото, предизвикан от невидими в тъмнината гадини, които лазеха, скачаха, хапеха, щипеха, дупчеха кожата с жила и хоботи.

XXVIII

Часовият пред вратата на войводата се послуша и сладостно мъчителната грямка литна от очите му. Ганев се опитваше да приглуши гръмливия си глас, но мярката му за тих глас беше по-особена. Часовият чуваше всяка негова дума:

– Утре ще ги натурия пред целото село. Да се знае кой се разпорежда тука.

Чу се и гласът на Хаджията, помощника му:

– Ами ако не искат да си отидат?

– Ще ги прразстрелям!

– Ами те... нели... началство...

– Не признавам никакво началство. Аз съм тука началството! С юмрук в мутрата, та да ме запом-

нят всички. Който погази моя заповед – смърт! Ще ги очистят като нищо. Пунгаши! Дошли са да ми пречат. Те аслъ друго не знаят. Объркаха всичко, все такива едни... гаскали. Окоето ми нема да мигне. Що се смееш?

– Нищо. Голема комендия ще бъде утре с них...

– Като помиришат куршума... върви да спиш. И добре си отваряй зъркелите, да не се измъкнат. Добър урок ще им дам аз, и на всички тия в града. Върви!

– Слушам.

Хаджията мина мълчаливо край часовия. Часовият не се реши да го попита за смяна, а му се струваше, че би трябвало отдавна да бъде сменен. Войводата би стръшил костите му, само да го чуе, че проявява такова нетърпение. Ала скоро гоиде друг четник и го смени пред вратата.

Предидущият часови извади ножа от пушката си, прибра го в ножницата, при светлината на гезеничето. Сега той не бързаше. Погледна другаря си – не, не се решаваше да заговори. Може и да чуе оня вътре. Взел пушката си в ръка, той излезе от къщата. Спря се вън, под широката стряха. Снегът продължаваше да се сипе – чуваше се ясно лекият му съсък в глухата нощна тишина. Що му е работа, каквото ще да прави войводата с гаскалите! Но те нели... Той бе чул цялата им разпра с войводата. Те говореха по-право. Те са и по-горно началство. Войводата си беше улав, това се знаеше. Улав беше, но беше страшен. За нищо куршум тегли. Може и наистина да застреля гаскалите. Никого не търпи над себе си. Иначе те право говорят. Чак от града са дошли да му пълнят главата. Ще пали селата... гледай ти Йосифа да хванеш! Селата, кой ли не ги пали... Е, що... Що може да стори той, срещу войводата ли ще излезе? Я върви да спиш! Ама

как ще легнеш, като знайш що може да стане утре... Ха! Ще иде той да каже на ръководителя. Ръководителят нема да го издаде. Хей, да не намажеш ти куршума вместо гаскалите!...

Той махна със свободната си ръка и тръгна колебливо по снега. Хрт, хрт, хрт... Я как сине! Ще покрие и следите му. Той забърза наголу по селската улица. Тъкмо на края ѝ беше къщата на ръководителя. Там, у него, нямаше четници; малка му е къщурката и пълна с люде. Дано не го усетят. Виж, снегът всичко е покрил и селото като че ли не се вижда. Четникът се спря още за един миг пред самата къща на ръководителя, после току побутна вратата и подвикна в празното шепнешком, за да скрие гласа си:

– Кръсте...

Чу се отвътре сподавен женски глас като ехо на шепота му:

– Кръсте!

– А?

– Викам те вънка...

На отворената врата се показва сянката на ръководителя:

– Кой е? Що има...

– Излез, излез. Бързо.

– Да се обуя.

Той спеше облечен. Върна се само да навлече опинците си, да си вземе и капата. Четникът го попридърпна по-далеко от вратата, застанаха гвамата в снега.

– Она иска да застреля гаскалите.

– Как тъй... Защо да ги застреля...

– Казвам ти. Чух го с ушите си. Прави какво ще правиш. Само гледай да не узнай... Отидох си и аз. Хайде.

Четникът изчезна в снежното мъглище, бързо и безшумно.

Селският ръководител остана под стряхата. Гледай ти! Ганев може, може да направи такова нещо. Разсърдиха го гаскалите, а нему от нищо акълът му щуква. И силата му е голяма, ще го направи да си изкара яга, да не му пречат гаскалите, и ще хване планината. Силна тръпка разтърси селянина. Станал бе от сън, прониза го студ сега на открито, в снега. Влезе вътре, затвори вратата. Намери леглото си в тъмнината, отпусна се там, до жена си, притисна гръб към стената. Жена му беше будна, чула бе как го извикаха, почака го да се върне, да не би да поиска нещо, но не му се обади. Колко пъти е ставал от леглото по всяко време, и на път е тръгвал по всяко време, губил се е по цели дни и нощи с тия комитски работи, та и домашната си работа позарязал. Мъж. Каквото иска, това ще прави. Той никога за нищо не бе я питал, никога не бе сядал да поприказва с нея. Знаеше, че и сега е будна, както винаги, когато става той или се връща, само да пошушне, тя веднага ще скочи. И за пръв път кой знай от колко време пожела да поговори с нея. Но къде ти – къщата беше пълна с люде, спяха на три купчини в същото помещение семействата на тримата братя. Приправили бяха обор вън, за да има място за людето. Поиска му се в тоя час с жена си да поговори. Къде ти! Той въздъхна. Какво ли ще говори най-сетне и с нея, какво ще му каже тя? Някой проломоти нещо в съня си, тихо простена някъде в тъмнината. Нямаше с кого да говори, трябваше сам да реши всичко.

Ако е решил войводата да ги избие, и ще ги избие. Той все против гаскалите говори, нему все гаскалите от града му пречат. И такъв е човекът –

никого над себе си не признава. Селските кучета не може да търпи. Той самият му доведе гаскалите чак от града. И сина на дяго Лазар. В ръцете му ги предаде. Сега пак той трябва да ги изведе от селото. Даскалите трябва да излязат от селото преди още да се раздени. А после? Като стане утре войводата и ги потърси? Още по-силен бяс ще го хване. Нека го хване! Да прави каквото ще. Кое ли време е сега? По нищо не може да се познае в такава нощ. Снегът всичко е захлупил, ни звезди има, ни...

Не се усещаше по нищо, че времето минава, но то си минаваше. Откъм обора зад стената изкукурига петел. После пак. Чуха се и други петли низ селото, а като че ли от другия край на света в тая глуха, снежна нощ. Първите петли той чу още преди да легне. Това трябва да са вторите. Да не би пък да са третите?

— Кое ли време е? — промълви той в тъмнината, не се стърпя.

Жена му на часа отговори, току го него:

— Не сме спали много. Има още нощ...

Някой от спящите малко по-нататък се обърна, обърна се още еднаж на мястото си. Не ще се разбудят селските люде от една-две приказки и сега още повече, като са недоспали. „Има още време“ — помисли си и ръководителят. Нека пропеят и третите петли. Нека поспят гаскалите, уморени са, стига, че той е буден и сън не го хваща.

Кръстьо чакаше да пропеят петлите наново. Чакаше, а времето не стоеше на едно място. Още щом чу първия петел, той се изправи. Жена му се събуди и се ослуша. Той нищо не поиска и тихо излезе вън. Снегът се бе разредил сега, виждаше се госта надалеко през разредената снежна мрежа и от белината на снега. Е, хайде... Той усети как по-

тънаха нозете му в дълбокия сняг и продължи накъм вратата на обора, откачи куката. В обора беше по-топло, отколкото при людето оттамък. Единият от конете сам се обади — шумно изпръхтя край стената насреща. Там бяха те и двата. Само два са те, няма повече и няма къде да търси сега трети кон. Пристегна самарите им, изведе ги вън. Няма кой да го срещне по това време низ селото — часовете са по краищата, но пък няма и какво друго да прави. Глухо хруптеше снегът под нозете му, под копитата на двата коня.

Той остави конете под една стряха наблизко — тихи бяха двете добичета, навели умърлушено дългите си глави. Усещаха те нощта, снега, дълбоката сънна тишина над селото. Кръстьо се приближи дебнеишом към вратата на къщата, където бяха гаскалите, побутна вратата. Запъната отвътре! Ами сега? Сега — това е, ще вика. Пък ако изскочи Хаджията или друг някой от четниците — ще лъже някак. Насреща, през улицата, беше квартирата и на войводата. Само той да не го усети, тоя сатана — казват по цели нощи не спял. Ех, няма що друго да се прави.

— Ицко... — подвикна Кръстьо, опрял ръка на затворената врата. Той самият едва чуваше гласа си. — Ицеее...

Да го чуе барем някой от жените — жената е все нашрек, и в съня си. Кръстьо усети как помръдна вратата под ръката му, отвори се. Чул го бе Ицко, познал бе гласа му. Викал го бе ръководителят и друг път така, по нукое време, пък и откакто беше четата в селото, всички бяха с наострени уши.

— Що има пак?

— Излез, излез тука! Да не разбудим ония... Но ти, Ицко, гледай да изведеш гаскалите, ама никой да не усети. Хайде, Ице...

– Що има, те...

– Върви. После ще ти кажа.

Пръв излезе Борис Глаушев, след него и другите двама.

– Тръгвайте след мене – пошушна им ръководителят и ги повеле към двата коня. Мълчаливо пристъпяха след него тримата граждани, премръзнали в студената селска къща, сънливи; колкото бяха поспали – като на гол камък върху ръбестата сламена рогозка. Тръгна след тях и Ицко Илиев, но се върна – никой не бе го викал и какво ще се меси в работата на ръководителя.

– Ето тия два коня – рече с приглушен глас Кръстьо, – вземете ги и... право в града. Друг кон не мога да намеря сега, да тропам по вратите, редувайте се. И не се бавете, по-бързо!

– Ккккакво ззначи това... Защо?... – побърза Пондумеф.

– Войводата искал да ви стреля. С него сичко може. Идете си, господин Борисе, в града, оттам ще се оправите. Нека не ви заварва в селото... – Гласът на селянина умолително потрепера и беше по-убедителен от думите му. Той продължи, за да каже всичко, що беше нужно: – Конете сами ще ви водят в тъмното, колко пъти са минавали по същия път, а и скоро ще се раздени. Стражата – нема какво да ви рече, връщате се в града. – И гласът му пак потрепера: – Хайде, побързайте! Дяволите са го взели него.

Борис Глаушев нищо не продума. Ясно беше всичко и нямаше нищо чудно.

– Ще каже утре, че сме ппппобегнали. От ссстрах.

– Нека, гаскале. Само да не сте повеке в ръцете му. Хайде, ще ви поуизпратя. Да не се залутате по селото.

XXIX

В зори снегът бе престанал. В първите мигове на зората утринният згряч легна на гъсто сини сенки по вдлъбнатините и долчинките низ полето, загългилите и под селските стрехи. Белееха се само невидимите брегове и межди, изгърбените покриви, закръглените ръбове на предметите под дебелия снежен кожух. Зараждащите се светлини на новия ден идеха не откъм високия хоризонт на изток, а като че ли извираха от самата земя. Ала скоро на изток изгря алено сияние, прогони ранните сенки и разля по снежния простор тих розов блясък, който се набираше по трапищата, зад ъглите на къщите, край плетищата на гъсто червени и дори лилави петна. Отвори се високо, студено, стъклено небе.

Селото още спеше или пък ранобудните люде все още се спотайваха по къщите. Пусто изглеждаше заспалото село, изоставено и едва когато от ниските комини и баджи колебливо се надигнаха струи синкав дим, оживя сякаш цялото село, снежният простор наоколо, светлините на изгряващото утро. Залаа куче. Тропна врата. Чу се и човешки глас някъде из селото. Чак сега започваше новият ден – тук, край човешките жилища. Не в бездушната игра на утринните светлини, щом нямаше човешки очи да ги видят, да им се порадват.

Току пред изгрев слънце остър, тревожен звук на войнишка тръба прониза тишината. Заузвива, заситни и се проточи самотен, изпълни целия простор между небето и земята. Селото пак замря. Пресекна и тръбният звук. Проклетата свирка! Скрипти все още по къщите, селяните се споглеждаха уплашени, жените къляха в пазвите си. Това е всяка сутрин и вечер, откакто е тук новият войвода. С

бория се събужда и ляга. Ще го чуят чак в града и аскер може да изсипе отнякъде или ето, по пътя. Да не е негово царство тука – турско е още царството проклето. Цялото село може да отиде, да изгори, като са се насъбрали цял табор комити в него и с тая бория всяка сутрин и вечер. Комитите са тайни люде, скрити, а той...

Насред селския мездан стои тръбачът на четата, окачил вече късата тръба на гясното си бедро, а до него – войводата в пълно снаряжение, с късата си манлихера в ръка. И двамата като да са израснали от дълбокия, синкав сняг. Остър, лют ветреца пропъзля нашироко по площада, надигна се по следите му сух снежен прах. Не след много от няколкото улици, които излизаха тук, започнаха да прииждат четниците и милиционерите, по двама, по трима, по петима, стегнати като за път, с оръжието си, бързаха насам, въртяха се край нозете им снежни валма. Нарезждаха се по двама един зад друг, както беше преди това още установен ред. Започваше утринната проверка на четата. Войводата оглеждаше с опулените си очи всекиго поотделно, а те до един избягваха погледа му. Той все ще намери кусур...

– Къде е Хаджията? – прогърмя гласът на войводата, затрептя бяла пàра пред лицето му. Бързо секна силният глас, като да потъна в дълбокия сняг. – Къде е ръководителят? – викна Ганев още по-високо.

Никой не отговори. Войводата огледа четниците си и усети, че те знаеха къде се бавеше помощникът му, къде бе изчезнал селският ръководител.

– Курто! Къде е Хаджията?

– А... а... – започна Курто, изпъна се по войнишки и бързо изрече, примигвайки уплашено, също през облаче бяла пàра: – Даскалите търси, войводо.

– Как даскалите... – изпули очи Ганев и прихвана

пушката си с рязко движение, като да се готвеше да тръгва нанякъде. – Къде са отишли даскалите? Нели...

Обади се друг от четниците, та и трети сега:

– Скрили са се некъде. Отишли са си в града.

– Курто! – Сега и снегът не може да задържи гласа на войводата. – Тичай да извикаш Хаджията! Веднага, веднага! И ръководителя! – сподури той затичалия се четник с гневния си вик.

Ала Хаджията и селският ръководител вече се загабаха откъм насрещния край на мездана. Курто се върна на мястото си. Двете редици четници се спотаиха, въртейки очи ту към войводата, ту към приближаващите се двама мъже. Мълчеше и Ганев. Ръководителят застана на левия фланг, и той с пушка и патрондаши, както му бе заповядано да излиза на всяка утринна проверка. Помощникът застана също пред редиците, но някак по-надалечко от войводата, оправяйки с наведени очи, без нужда патрондаша си. Застарялото му лице изглеждаше още по-зло, но и гузно, уплашено.

– Къде са даскалите? – попита войводата доколкото му беше възможно по-изтихо, но не изтрая и викна: – Къде са, бре?

Хаджията посочи с глава през рамо ръководителя.

– Той знай.

– Как така той! Аз тебе ти ги поверих. – После войводата рязко се обърна към ръководителя: – Казвай! – И пристъпи една крачка, а Хаджията, който беше по-близо, се поотдръпна, че Ганев внезапно дигаше ръка и удряше направо през лицето.

Кръстьо, ръководителят, отговори откъм края на редицата:

– Отидоха си в града. Още по тъмно.

– Ти откъде знайш? Ти ли ги изпрати?

Кръстьо се поколеба и отговори:

— Аз. И коне им дадох.

— Така ли изпълняваш ти войводска заповед... — проточи глас войводата, сетне замаха живо и с глава, и с ръка: — Ела, ела насам, тебе да те науча аз, щом те, подлещите, са се измъкнали.

По вратите и плетищата наоколо, по улиците, които излизаха на площада, започнаха да се набират люде. Усетили бяха селяните, че става нещо, а ранобудните селски деца не можеха да се нагледат на комитите. Поколеба се ръководителят сега още повече, но току излезе смело напред и заста на срещу Ганев:

— Що има да ме учиш, войводо, по-харно, че си оти-
доха. И не бива тъй, войводо, за секо нещо со зло и...

— Аааа! — отвори широко уста войводата и само с това се промени лицето му въпреки големия му гняв. — Ти, значи, всичко знаеш. Кой ти каза, кой ти каза, кой ти каза, говори!

— Никой нищо не ми е казвал.

— Тъй! Сега ще те науча. Пегесет по голо! Кръв от задника ти ще цвърчи! И всичко ще ми кажеш, всичко! Хванете го! Обезоръжете го! Веднага, веднага! — развика се още по-силно Ганев, размаха свободната си ръка, та и карабината си, като да искаше да я тръшне на земята, да изпита здравината ѝ. Лицето му, почервенияло от утринния стуг, от хапливия вятър, сега стана мораво.

Пристъпиха неколцина от четниците, ръководителят се отдръпна; гребното му лице се бе смалило още повече, в широко то му твърдо чело се отразяваше белият сняг. Той проплака:

— Не ме срами, войводо... Нищо лошо не съм сторил.

— Дръжте го, бре! Какво чакате още?

Четниците пристъпиха по-близо, ръководителят пак отстъпи и бързо насочи пушката си срещу тях:

— Назад! Никой да не се докосва до мене!

Товага Хаджията, който беше малко встрани, дебнешком приподигна дългата си открита манлихера и гръмна в него. Тежкият, къс гърмеж на манлихерата сякаш падна там като камък, озърнаха се някои от четниците, като да не бяха чули добре, но Кръстьо, селският ръководител, вече лежеше ничком в снега, чернееше се току пред него и пушката му, като през вода в дълбокия сняг. Кръв се показва по-късно, пропи се отгдолу мъничко, бледо алено петно.

Наоколо, по улиците настана смут, надигнаха се виковете — не беше преширок мезданът, селските люде всичко бяха видели и чули. И току се затичаха оттам двамата мъже с пушки. Някой от четниците викна:

— Братята му!

— Огън по тях! — зарева войводата. — Какво чакате!

Настана смут и сред четниците, размърдаха се от редиците, разблъскаха се, затракаха пушки, отсечено изпукаха няколко изстрела. Къде ти — двамата срещу петдесет! Площадът наоколо бързо опустя. Войводата изкомандва на тръбача с разтреперана брада:

— Свири за поход!

Злият, остър ветреца не спираше играта си по селския мездан и пак се надигаха по следите му кълаба сух снежен прах.

XXX

Борис Глаушев се събуди рано, още по тъмно. Спал бе добре тая нощ, дълбоко, без сънища. В пълна забрава, в пълна безчувственост. От голяма умора или пък това беше някакво бягство на тялото, на душата му. Не — това беше поради благодатната, топлата атмосфера в бащиния дом. До първия миг на пробуждането. Всичко започна отново преди още да

отвори очи. Стаята бе съвсем изстинала, усети той студ по лицето си, а с това започна и тревожният ход на мислите му. Спомни си той за мразовитата нощ преди няколко дни, когато те тримата се бяха залутали с двата коня в снежната пустош и го разсъмване не бяха се отдалечили ни на петстотин метра от селото. Не можеха да държат оглавниците на добичетата от студ, студът бе проникнал чак до мозъка на костите им. А още същия ден се узна в града за убийството на Кръстьо, селския ръководител. Защо те тримата се бяха съгласили толкова лесно да напуснат селото? За да избягнат безполезните разпри с налудничавия войвода – така се бяха залъгвали. Сега Борис виждаше, че бяха побягнали. Лесно се бяха оставили Кръстьо да ги изпрати, да ги отдалечи от селото, от войводата – той се боеше за тях, но те се бяха бояли за себе си. Защо бяха отишли те там, нели за да вразумят войводата? А бяха побягнали. Трябваше да останат докрай, трябваше да останат и на другия ден, пък нека смахнатият да ги избие. Ако бяха те тримата в селото, нямаше да стане това, което е станало още същата сутрин, нямаше да загине ръководителят. Той е загинал заради тях. Ако бяха останали там, биха свършили и работата си до някакъв по-добър край. И да ги бе разстрелял Ганев, това би било по-логична последица. Така би трябвало човек да върши всяка своя работа, да не се отклонява от нея. Да посреща всички последици, каквито и да са те. Като Кръстьо, простия селски ръководител. А те, тримата гаскали...

Той потрепера от студ и бързо придръпна юргана, сгуши се под него. С подобни мисли се събуждаше всяка сутрин. Всяко утро, всеки нов ден го заваряваше сред недовършени задачи, неразрешени, необясними противоречия, сред тежки, мъчителни грижи.

Преди не беше тъй, преди и не много отдавна всичко му беше по-ясно. Преди мъчнотиите бяха срещу него, а сега бяха в него. Разклатили се бяха всичките му опори, замъглили се бяха, потънали бяха в мрак много предишни негови представи и схващания. Той ли се бе променил или пък светът около него? Защо трябваше да загине Дона, защо загина Кръстьо от Дреново? Това стана само за няколко дни. Дона бе убита всещност от люде, които говореха, макар и по своему, за освобождението на Македония, а Кръстьо загина от ръката на българин, от ръката на организационен войвода. Обяснения имаше – истинските убийци на Дона Крайчева бяха оръдия на Кралство Сърбия, които се ползваха с подкрепата и на турската власт, а българските неразбории бяха направили околийски войвода човек като Никола Ганев. Обяснения имаше, ала по-важно беше, че гинеха люде като Дона и Кръстьо от Дреново. Днес Македония имаше повече врагове. И тъкмо след въстанието, когато тя би трябвало да заслужи почитта, възхищението, съчувствието на всички. Къде беше противоречието? В света ли беше противоречието или пък той самият, Борис Глаушев, не можеше да разбере нещо много важно, не можеше да стигне до истинските причини? Това последното Борис не можеше да приеме, но то внасяше дълбок смут в него, разколебаваше вярата му, внасяше мрак в мислите му. Какво остава от човешката вяра, когато всичко наоколо ѝ противоречи, всичко ѝ противодейства? Силата на вярата се превръща на разяждаща мъка или... на вик сред глухи. Борис потръпна и под топлатата завишка. Нямаше ли да съмне по-скоро?

Някъде из къщата се чу лек, едва доловим шум. Той трепна, като да бе очаквал през цялото време тъкмо този шум:

– Мама...

Ослуша се напрегнато. Към нея полетя мисълта му, към неговата майка. Да... някъде долу едва чуто се отвори и се затвори врата. Тя, друг не можеше да бъде. Станала бе мила – нели той днес трябваше пак да замине за О. Ето и стълбата поскръчва под леките ѝ стъпки. Открехна се безшумно и вратата на стаята му.

– Добро утро, мамо!

– Добро утро, чедо. Днеска е много студено вълн. Дойдох да ти запаля печката. Да станеш на топло. Рекох си да не те събудя, но пък и не е много рано, нели сега късно се разденва. Зима... Наспа ли се добре, сине?

Той усети как се отпусна тя на колене пред ламаринената печка, сетне грасна кибрит и Борис я видя в светлината на колебливото пламъче. О, мамо... Облечена беше в избехтяло късо кюркче, с вечната черна шамия на главата. Очите ѝ блеснаха срещу малкото пламъче, клепачите ѝ бяха зачервени. Тя все си поплакваше през последните дни, колкото и да се опитваше да се сгържа, да крие съзидите си, поплакала си бе навярно и тая сутрин, в деня на неговото заминаване. Самичка, докато бе шетала в готварницата, сега бе останала само червенината по клепачите ѝ. Бледото ѝ лице беше чисто от нощните сенки, изглеждаше дори свежо, видя се бе го напускала със студена вода още преди да започне всекидневната си работа. Днес работата ѝ бе повечко. Печката веднага забуботи – Ния бе я подредила още предната вечер с по-сухи дърва и борина, за да не тропоти сега, да я запаля с един кибрит, Борко може да спи още или може да иска да си поспи. Весело затрептя, затърпа светлина през малкия отвор на печката, долу по килима, по присвитите колене на

Ния, дори и в стаята като че ли отеднаж стана по-топло. По черното стъкло на прозореца студено проблясваха налепен там цветя, звезди и ленти – неръкомтворни везби от бяла, легена коприна, омръзналият се дъх на зимната нощ. Но тя беше вълн, черната зимна нощ, и легеният ѝ дъх не можеше да проникне през твърдото стъкло. Вързо се успокои и сърцето на Бориса, олекна на сърцето му, невеселите му мисли потънаха някъде, прогони ги тая светлинка, радостното буботене на печката и още повече тая близост с майка му, която бе приседнала недалеч от леглото, прогони ги лицето ѝ, което се белееше в треперливата зрачина. Борис си мислеше като в някакъв отгук, като в някакво просветение: „Около майката е всичко ясно и добро. Така е с всички майки и за всички хора. Защо не е така с всички големи неща в човешкия живот? Отечество, народ, бог, правда, истина... Те са едни и същи, едни-единствени за всички хора. Разногласията, противоречията са извън тях, противоречията са в хората. Ако хората изхождат от тях в своите дела и мисли, ще гоїде и съгласието, ще гоїде и единоумислието. Единоумислието, без което не може да се отиде по-нататък, да се стигне до общата цел. В своите мисли, и дела хората изхождат от себе си, всеки човек поотделно. А имат общи цели, всички големи цели са общи. Живеят заедно и как би могъл човек да живее сам за себе си, без другите, без техната подкрепа и помощ?...“

– Що се замисли толкова, сине? Кажу ми нещо....

И той пак се върна при нея, с нова радост, видя я по-ясно в засилилата се светлина, лицето ѝ беше обърнато към него. Повлекли го бяха по-светли, пободри мисли, той се върна сега към нея със своите най-хубави мисли:

– В О., майко, аз си харесах едно девойче.

Ния се послуша, тревожно потрени сърцето ѝ: „Някога той започна така и с Ружа...“ Тя каза:

– Харно, сине. Редно е за тебе.

Борис се приподигна, подпря се с лакът на възглавницата:

– За мене... мене ми е всичко ясно, но за нея... не знам. Живее срещу моята квартира, срещаме се, говорим. Сутрин ме чака да излеза, вечер – да се върна. Идва при хазайката ми, търси ме. И си мисля, че... но... Дадох на хазайката да купи obuценцата, която донесох за Бојко. Можех да ги купя и сам, но дадох на нея, за да разбере, че имам дете, че съм вдовец, тя пък, знае се, веднага ще каже на Ангелика.

– Ангелика ли се казва?

– Ангелика. Тя е гъркиня, мамо.

Ния помълча, а не всичко можеше да се види по лицето ѝ, каквато беше съдържана. Тя попита:

– После, чедо?

– После... Ангелика не се показва вече на прозореца, на балкона, както правеше всека сутрин. Не се показва, докато заминах. Само прозорците ѝ светеха нощем, но тя живее там с баба си.

– Ами ти защо не си ѝ казал сам и още в самото начало, още когато си усетил, че...

– Човек все избегва, което може да му попречи. Най-сетне требваше да ѝ кажа, разбира се, требваше да узнае всичко за мене. И може би от страх, но помислих, че по-добре ще е чрез хазайката. Мислех си, че така тя ще реши по-свободно. Да, щеше да бъде по-добре, ако аз самият... Ето сега съм в неизвестност. Или... може би тя е решила вече...

Ния пак помълча, сетне погзе, загледана в пламъка на печката:

– Аз забелезах още като те видех. То се забелезва некак, а и майката сичко забелезва, когато е за

детето ѝ. Тя е по-особена, тая болка у човека.

– Аз си имам други... други болки, мамо. Радост имам само с Ангелика.

– Тъй, тъй... – Ния като да не бе и прекъсвала мислите си: – Требвало да ѝ кажеш сам, но не си ѝ казал. Нищо. Това, най-после, не може да бъде най-голема пречка... вдовец с дете. Ти си още много млад.

Има някои, сметат го за голема пречка, но ако и тая девойка, Ангелика, ако това я уплашило, ти не жали много за нея, сине.

– Да, ако това ѝ попречи... Не ще да е било много силно чувството ѝ, ако това ѝ попречи. В такъв случай аз нема да я потърся вече, ще сменя квартирата си. Това за нея, но... но когато човек преживее такова нещо, в него самия стават големи промени, в него остава нещо завинаги.

– В човешката обич лошите неща се забравят много бързо. И с това човешката обич е още по-хубава. Не само между мъжа и жената. С тая пречка, за твоето вдовство, както и со сека друга пречка ти ще познаеш колко е силна обичта на това момиче. На мое време аз и срещу баща си излезох, а моят баща, гедо ти Аврам Немтур, беше силен човек, силен и страшен. Аз не се уплаших. Наистина, баба ти Султана ме подучи, но аз требваше срещу баща си да излеза.

Ния млъкна унесена в далечни, далечни спомени, но не каза нищо повече за себе си. Стана и приседна на леглото му – Борис се попригъръпна да ѝ стори поудобно място. В стаята беше вече топло. Пред вратичката на печката трептеше още по-силна светлина, трептяха нейни бледи отражения по белите стени, по всички предмети наоколо, които сякаш бяха оживели, сякаш присъстваха на разговора между майката и сина като стари, мъчаливи приятели, а зимната нощ беше все още там, зад плътено затворените

прозорци. Ния продължи, сложила ръце в скута си:

— Когато сърцето на жената избере някого, за нея веќе нема никакви пречки. За себе си тя е като слепа и глуха. Сичко иска и чака само за него и само от него. За себе си нищо, сичко за него. Тя става негова сенка. Ти по това ще познаеш. Когато веќе нищо нема да ти отказва, когато от нищо нема да се бои, щом е за тебе. Тогава, в тоя свой час, жената е много силна и е най-хубава, разтваря се като цвете. Сичко това веднага се познава, ще го познаеш и ти.

— Но ето тя... не се показва вече на прозореца — каза Борис с притиснато гърло.

Той беше твърде развълнуван от думите на майка си, от съмненията и надеждите, които предизвикваха в него. Ния като че ли усети това, посегна в гъстия зрач и сложи леко ръката си върху юргана, под който лежеше той — да го помилва, да го утеши. И рече с равен, спокоен глас:

— Може да е имало други причини. Ти сега ще видиш, като се върнеш. — Тя пак помълча един миг и пак заговори, негли само за себе си: — За нея, то се знай, аз нищо не мога да ти кажа. Дано да си случил добре. Сега аз, нели съм майка, боя се веќе и от тебе дори. Не само как си случил, но... Ти каза, че е гъркиня.

— Гъркиня е.

— Ти знайш, моята баба по майка била също гъркиня. Имах роднини гърци. Те по сичко са като нас. Само гордостта им е по-голема. И по-кибар са от нас, по-изкусни. Тия, нашите гърци, са веќекото граждани, а ние, веќекото от нас, сме селяни или от село дошли. А иначе ние с гърците много си приличаме. Само... само омразата между нас е преголема. Как ли ще минете вие двамата през такава омраза... Тя те знай, че си българин, нели?

— Знае.

— Има ли свои... баща, майка, братя, роднини? Те какво?

— Има... има и братя, и... Те нищо не знаят. Само хазайката ми. И тя е гъркиня.

— Ох, не знам, чегото. Господ да те пазя. Нема нищо по-лошо от омразата между люде. Внимавай и ти веќе, пазя се веќе. Чуваме и тука за О., за селата там, на долу. Гонят се гърци, българи, убиват се и какви ли не страхотии.

— То е друго, майко.

— Друго... Една омраза ражда друга омраза.

Ния не искаше да говори повече за това, което не можеше да се промени, не искаше да говори повече и за своите страхи и безпокойства — в себе си и за себе си ще ги държи тя, защо да тревожи Бориса сега, в тоя негов час и преди неговото заминаване. Дай, боже, всичко да се обърне на добро...

Ламаринената печка се зачерви от всички страни и цялата стая, с четирите си бели стени, грейна в топло розово сияние. Личеше там всяка вещь и всяка шарка по килима, всяка чупка и извивка по гървения таван, също и белите цветя и звезди по черните прозорци, между шарените, едва приподигнати завеси. Личеше всичко като в розова мъгла, като в сън, като в приказка. И те двамата там, майката и синът, умълчани, затихнали. Омразата ражда омраза — с тия думи бързо изчезва, бързо се прекъсва всеки сън и всяка приказка. Ния стана:

— Заседех се с тебе, Борко, добре ми е, но времето минава. Ти... полежи си.

Тя погледна печката и се запъти да излезе, но се чу отвън сега гласът на Лазара Глаушев:

— Нийо... тука ли си...

— Сè ме търси — усмихна се Ния. — Когато е въкъщи, не може да седи сам.

На вратата, срещу светналата печка, се показва и самият Лазар:

– Какво вие... гугукате ли си, майка и син...

– Влизай, гедо Лазаре. И ти да си поприскаваш со синчето ни. Не стоя мой, Борко, дълго с нас. Хайде, като ви приготвя закуската, ще ви повикам.

Борис скочи от леглото по нощна греха, сложи стол за баща си край печката, прихвана го да седне. Те двамата останаха сами. Борис прибра книгата, която бе чел през нощта, седна и той на леглото, очаквайки да заговори пръв старият.

– Ти кажи, Борисе, там, в окръжния комитет, да отстранят от нашата околия моя Ганев. Не е за нас той и особено сега, след това, което стана с Кръсте от Дреново.

– Къде да го отстранят, татко? Където и да е, ще си остане същият. За Кръсте мой направо куршум заслужава. Под съд трябва да иде.

Лазар помълча малко при тия думи на сина си, погледна прозорците, които неусетно бяха започнали да синейт. Така, загледан в прозорците, той каза:

– Куршум велиш. Под съд. Според най-строгия закон така и трябва да бъде. Но има и нещо друго: в това положение, в което сме ние сега, ударени от сички страни, трябва да се пазиме най-много да не почнем и сами помежду си да се изстребваме. Това е най-лошото, което може да ни се случи. С това започва и най-големо безреגיע, нема да се гледа кой крив, кой прав. Кой со закон и кой без закон. И каквото и да е законът, секой може во своя полза да го обърне. – Той се загледа в лицето на сина си при светлеещия зрач в стаята. – Ето сега за Ганев. Законът, колкото и да е строг, не го лови. Ще каже Ганев, че неговият помощник убил Кръстета, за да запази него, войводата си. Нели така се разбра и

ми така ми каза: Кръсте пръв дигнал пушка.

– Те са го накарали да дигне пушка! Принудили са го.

– Когато извършеното е очевидно, законът може да помогне. Когато за едно и също нещо може да се каже, да се твърди едно и друго, законът не секога може да помогне, пък може и да напакости. А човешките работи са поветето такива – може за них да се каже и едно, и друго, секой говори и съди за них, както разбира и както иска. Ганев ще каже, че ръководителят нарушил неговата заповед и ще откаже за вас, тримата, че искал да ви погуби,

– Да казва мой, каквото си ще. Всичко се вижда...

– Вижда се, ама законът не го вижда, законът гледа само пред себе си. Вижда се, защото ти си бил там, защото ние с теб знайме какъв човек, какъв работник беше Кръсте, бог да го прости. А друг некой иначе ще види тая работа, иначе ще я съди. Ето какъв е законът. Аз не казвам да не се зачита законът – не, още по-лошо е беззаконието, но много пъти става нужда да се помага на закона с ум и разум и още повеке да се помага на съдията. Като се отстраня Колю Ганев, може, да речем, в България да го прогонят, белки се смири, белки се укроти бесът в него. По-лошо е, като убил, да убият и него. Такава една работа не се знай как може да продължи, как може да свърши. Не води към добър край еврейският закон „Зъб за зъб, око за око“. Ще върнем ли ние Кръстета от гроба, като убием неговия убиец? Нема да го върнем, ама гробовете ще станат два и три. Най-добре би било да не става такова нещо, да не се пролива братска кръв. Чувал съм аз още, че Ганев бил много храбр. Само акълът му, високомерието му... но така е с людете: ще го търпиш за едно, ще го зачиташ за друго, ще го търпиш и ще се трудиш да го поправиш. Сега нам ни са нужни сички наши сили.

– Тамко, ти по... по християнски, а нашата работа не е съвсем християнска. Некога ти си бил по-строг.

– Може да съм бил некога по-строг, но аз и сега мисля и разсъждавам за нашето народно дело. Боя се да не вкараме дявола между нас, боя се да не разпилеваме силите си, ами да гледаме да ги събираме на едно място, в нашата обща работа. И после, на стари години аз познавам по-добре човешката душа. Сичко има в човека, синко, и не можеш да разделиш людеите на добри и на лоши. Лошите да сложиш на една страна, добрите – на друга страна.

– Това е некакво примирение, тамко.

– Не е примирение, а е благоразумие. Мудрост. Аз говоря за тебе, Борисе, като си се качил сега толкова високо. В окръжния комитет...

– А да знаеш как е там, горе, както казваш! Самият дявол е влезъл между нас. Всичко започва най-напред оттам, от по-горе. Нужна е строгост и непримиримост пред злото.

– Преголемата строгост стига до по-големи грешки. Големата строгост плаши людеите и ги прогонва. Ти накарай лошия да се срамува от лошото, а не бързай да го наказваш. Така людеите по-лесно се събират за обща работа и по-здраво се държат. Мене ми се чини, че също с гърците, пък даже и со сърбите трябва да се потърсят и други пътища, не само с оръжие и кръв.

– О, тамко... Сърбите!

– Чакай, чакай – подигна ръка Лазар. – Едно време ние се разправяхме с Кътърката, но сега и двесте държави са срещу нас, и Сърбия, и Гърция. Та и сама България сега търси дружба со Сърбия.

– А в същото време Сърбия изпраща тук чети, които колят нашия народ.

– Това е така и е много грозно, но ти виж как се заплитат работите и колко повеќе ум ни е нужен.

– Всичко това е отвратително, позорно и аз не мога да го приема.

– Не казвам да го приемеш, а казвам как да излезем срещу него за наша полза.

Борис, скочи и едва ли не проплака със стиснати зъби:

– Те ни убиха Дона... Нашето безумие погуби Кръсте и...

Той махна отчаяно с ръка и тръгна да се разхожда низ стаята.

Лазар го проследи с тъжни очи.

– Ето, виждаш ли... – пое той гъх издълбоко и продължи, без да сваля поглед от сина си: – Борисе, чедо... Боли ме и мене премного. Но ти земаш секо нещо прекомерно присърце. Това те мъчи и те хвърля в голем гнев. Това те води до отчаяние, сине.

Борис се спря пред стаята:

– Ти знаеш ли, че аз убих едн аскер така, без нужда, само... само от страх! Аз, който страдам от всека човешка болка наравно с тоя, който я изпитва. Откъде иде това, как става? От слабост или от некакво лошо безреגיע у човека?

Той гледаше баща си с ужасени очи, но лицето на Лазара, погледът му с нищо не се промени, спокоен беше и гласът на стария човек:

– Мене също много ме учудва и наскърбява това твое убийство. Но, синко: секо човешко дело има свой корен. Така и трябва да бъде. Ти потърси корена и ще го намериш. Ако не по-плитко, потърси го по-дълбоко. От страх, ама не ще да е било само от страх. Нужно е коренът да се знай на секо нещо.

Борис понечи да тръгне пак низ стаята, но се върна и седна на леглото, обхвана с ръце колената

си, набеде, притисна чело върху тях. Лазар протегна ръка, сложи я мълчаливо върху главата му, нежно, колебливо го помишва.

Борис си спомни за същата ласка на майка си тая сутрин, за нейната лека ръка върху юргана, с който бе покрит. И без да подига глава, сякаш да не прекъсне милувката на бащината ръка, продума:

– Хубаво ми е тук, с вас двамата... в моя наш дом. И това е може би най-хубавото, най... най-постоянното в човека, най-постоянна негова нужда. Всичко това, което ме обгражда тук, което сваля от рамената ми сто оки, освобождава сърцето, настища го и го радва.

Той мъкна и заклати глава, да я притисне още повече върху твърдите си колена.

XXXI

О. го посрещна в страшен студ, с плътно затворени врати и прозорци, с полуспуснати кепенци и ролетки на дюкяните, с почти пуссти улици посред бял ден. Небето беше ясно, изцъклено и сякаш от самото начало на света, синееше се легено, смразяващо над града, който се спотайваше едва забулен от лека, бяла мъглица, и би помислил човек, че самият въздух бе замръзнал. По улиците лежеше пагналият неотдавна сняг – твърд, излъскан, редките минувачи влачеха разтреперани нозе, разминаваха се, като да не се забелязваха един друг, наоблечени, накачулени, с посивели, помогрели лица и току бързаха да се шмугнат някъде.

Затворени бяха прозорците и на къщата на Милонас, затворена беше здраво и вратата на балкона – приближавайки се по улицата, Борис хвърли нататък бърз поглед и вече не подигна очи. Хазайка-

та му излезе да го посрещне едва горе, когато затропоти той по чардака пред самата ѝ врата, измъкна се след нея и хазайният му ведно със струя топъл въздух, който лъкна от стаята.

– Измрехме си, гаскале – усмихна се хазайният весело при тия страшни думи. – Как си се решил на път в такова време...

– Утре започваме училище – отвърна Борис машинално, а погледът му беше насочен към хазайката, по нейното лице искаше да прочете той нещо по-важно.

Затворено и тъжно беше лицето на Фотина, но тя му рече приветливо:

– Влезни у нас, гаскале, докато ти запаля печката. В стаята ти не се влиза, като е стояла толкова време без огън.

– Не, не... аз там ще почакам.

После, докато палеше печката в стаята му, Фотина каза негли между другото:

– Болна е. Ангелика е болна.

– Болна! Много ли е болна?

– Още като замисна ти – продължаваше да се занимава с печката Фотина. – Пратила да ме повикам. Кажу ми, бели, че съм болна. Ама ти беше замиснал веке. Отивам аз у них секой ден. Тя иска така и секой ден ме пита: върна ли се, кога ще се върне.

– Искам да я видя!

– Що гумаш, учителе! Как тъй... нихните не те и знаят. – Печката запръпка, забуботи бързо, теглеше добре на студа. Защо се баби толкова тая жена! Най-сетне Фотина се изправи, подигна очи към него: – А ти защо мълча, гаскале, толкова време, защо не каза, че си... че си с дете и... Нихните най-напред за това ще се хванат.

– А тя? Тя какво каза?

– Тяааа... Нищо, вели. Не му се сърдя, че е скрил. Скрил е, за да не ме уплаши.

– О, милата... Искам да я видя!

– Ама ти... Мислиш ли що искаш? – И Фотина пак се върна на предишната си мисъл, но лицето ѝ се проясни, съживи се и тя самата: – Аз заради вас... за нея, за тебе, като виждам колко се искате. Още като ми каза за обувките ге, гамла като да ме удари. Тя, нели си е още дете, а ти, сички вие сте като слепи. Премислих аз сичко. Да оставим другото настрана, че си българин и... Баща ѝ ще каже: на вдовец ли ще дам аз Ангелика? Баща ѝ, майка ѝ, братята ѝ.

Борис Глаушев като да не я чуваше. Той попита някак присмехулно:

– А другото?

– Другото – отвори широко очи Фотина и разтърси с два пръста края на подплатената си горна греха: – Па-па-па! Боже, пази! Другото е страшно. Като се омъжих аз на времето за българин, сички гърци се отрекоха от мене, не искаха да ме погледнат. И най-близките ми роднини. Та и сега още ме мразят. А сега още повече, като се гонят толкова гърци и българи. За другото ти по-добре и не питай. Мене сърцето ми трепери от страх... Да знайш само братята ѝ какви са! Целият град ще се дигне, даскале. Гърците, искам да река, сичките гърци.

– Друго тя не каза ли, когато с обувките... и аз заминах?

– Не можах, вели, да го изпратя. Той сега е при майка си, вели, как ли му се радва неговата майка! И сетне, когато отивах да я видя, сѐ за тебе ще спомене, щом останем сами. Тя и баба ѝ там, баба ѝ сичко знай. Друг никој.

– Иди, иди сега да ѝ кажеш, че съм се върнал. И че

искам да я видя. Нема ли да се покаже на прозореца?

– Не може да става, не ѝ дават да става. Като вейка е станала, не може да се държи на нозете си.

– Толкова ли е болна?

– Много. Майка ѝ сѐ плаче.

– Много ти се моля, тетко Фотино... Иди да я видиш, да ѝ кажеш... И веднага се връщай, не се бави много.

Хазайката излезе от стаята. Борис съблече бързо балтона си, захвърли го на леглото, гръпна завесата на един от прозорците и седна там, на миндера. Да чака кога ще отиде хазайката у Милонас, кога ще се върне. Но къде се бавеше тя още? Найсетне Фотина прекоси улицата и влезе насреща. Облякла бе по-нова горна греха, сложила бе на главата си пъстър шал. Борис приближи още повече лице до залегеното стъкло на прозореца, ксето започна да сълзи от бързия му горещ дъх...

От портата у Милонас се влизаше в мрачен трем, постлан със сини и бели, овлажнели плочи, на двата му края, вляво и вдясно, се виждаха отдавна затворени врати. Няколко мраморни стъпала водеха към друга, двукрила врата с цветни стъкла. Фотина се изкачи по стъпалата и влезе в неговия преддверие с други две врати, пак вляво и вдясно, а насреща гостоприемно се разтваряше широка гървена стълба за горния кат с изкусно изработени гървени парпети. Случи се тъй, че тук гостенката бе посрещната от стария Милонас. Тъкмо минаваше той от едната стая в другата, когато чу пиринченото звънче, окачено на горния праг на портата, и се спря да види кой влиза. Прибрал се бе рано от магазина поради големия студ, наметнал се бе и тук, вкъщи, с кюрк върху всекидневния си костюм, обул бе топли везали чехли, с плитко домашно капе на главата.

Беше към шейсетгодишен мъж, среден на ръст и сух, с бledo, възмургаво лице и големи, черни очи, със смръщени черни, гъсти вежди и дълги, едва позасукани мустаки, които бяха започнали да побеляват. Виждаше се още на пръв поглед, че Ангелика приличаше на него, колкото и да бяха изразителни, дори остри мъжките му черти. С неприветливо лице посрещна той съседката, с тежък поглед.

— Калимера, кир Костас — поздрави Фотина угодливо и продължи все така на гръцки: — Дойдох пак да навърна за малко Ангелика...

— Качи се.

Костас Милонас ненавиждаше тая изменила на своите гръцкия, но щом идваше от обич към Ангелика... Ангелика беше най-любимото от децата му и за нея беше сега, на стари години, всичката топлина на сърцето му, цялата негова бащина нежност. Казал бе той на щерка си еднаж, та и два пъти:

— Какво ти, Ангелика, много често отиваш у тая... Фотина. Какво ще научиш от нея, опрости се тя със своите българи.

— Цветя има тя хубави, татко. Дава ми да си пресаждам. И от кенета разбира, от гергеф също.

Той нищо не можеше да откаже на Ангелика, в нищо не можеше да я спре. Ангелика трябваше да залъгва майка си по-изкусно за своите зачестили посещения у съседката, но пък майка ѝ беше и някаква далечна роднина на Фотина.

По широкото преддверие на горния кат, дето се виждаха други четири врати, също и тая за балкона, Фотина срещна снахата на Ангелика, която ѝ кимна отдалеко и влезе в една от вратите. Фотина влезе тъкмо насреща, в стаята на Ангелика. Още от вратата я посрещнаха очите на болната, станали сега още по-големи и като две ярки светлинки в за-

сенчения отсрещен ъгъл на стаята. Девойката дори се опита да се приподигне, ала натежалата ѝ глава се отпусна върху широката бухнала възглавница.

— Познах — чу се слабият, напрегнат глас на момчето. — Познах! Дошъл си е!

Фотина се огледа, притисна с гръб вратата. В стаята беше само бабата на Ангелика, на своето вечно легло в другия ъгъл. Гостенката закума със смешно уплашено лице, но със замени очи, просъска през разредените си зъби:

— Току-що си дойде. И веднага ме накара: „Иди да видиш Ангелика. Да ѝ кажеш, че съм си дошъл.“ Нямаше търпение ни да поседне, от вратата още: иди, та иди!

Ангелика слушаше неподвижна и поглъщаше всяка нейна дума, гъстите ѝ черни мигли потрепваха бързо, отсечено — тя не искаше да изпусне и от погледа си Фотина нито за миг. Зениците ѝ, облени в сълзи, заблестяха още по-силно, търкулнаха се сълзи и по хълмналите ѝ бледи страни. Фотина проточи устни и рече поучително:

— Ти недей така, Ангелика. Не плачи, ще си навредиш. Ами той ме праща, като луг е по тебе. Ти пък... плачеш!

Болната девойка сякаш и сама беше изненадана от сълзите си, но ги остави да текат:

— Не... Аз от радост. После? Какво друго ти каза, какво ти каза още той?

— Искам да я видя, казва, искам да я видя. Луг човек!

— И аз искам да го видя! — понечи пак да стане болната и отдалеч личеше силата на порива ѝ при нейното изтощено тяло, почти загубено под копирения юрган.

Фотина завъртя кръгли очи най-напред към ба-

бичката в другия ъгъл, от нея да потърси съдействието, после разшири пръсти срещу Ангелика:

– Ама вие и двамата... Как ще го видиш, Ангелика? Тук той не може да влезе. Почакай, като оздравееш...

– Къде е той сега? – прекъсна я Ангелика.

– Ами у нас. В стаята си.

Ангелика протегна ръце – голи поради смъкналите се ръкави на нощницата ѝ, тя нямаше гръх да заговори, виждаше се как бързо се вълнуваха гърдите ѝ, после рече:

– Подигни ме! Той е там, на прозореца. Там е мой!

– Ангелика! – прошепна Фотина ужасена. – Какво мислиш да правиш! Не бива да ставаши. И може да влезе някой! Майка ти или...

– Подигни ме! Малко само. Кои може да ме спре сега? Аз и сама...

Фотина не можеше да устои повече; тя само извърна глава към затворената врата, ослуша се за миг и бързо пристъпи към леглото на момичето. Ангелика я обхвана през врата, стисна я, като че ли се боеше да не побегне – боже, каква сила в тия изтънели ръце, какъв горещ гръх! – и сама се надигна, та Фотина лесно, неусетно сякаш, я свали на пода. Докато я поддържаше тя през кръста със силната си ръка, девойката несъзнателно някак се опитваше да пооправи косата си, поопипа нощницата си отпреди, а очите ѝ, огромни, жадни, окъпани в сълзи, бяха втрепенени в светлината на прозореца. Ангелика пристъпи напътък, Фотина старателно, съсредоточено я следваше, като да се боеше да не се спъне в нещо; следеше движенията ѝ също и бабичката от леглото си с кротки, засмени очи. Ангелика гръбна завесата и опря гвете си ръце върху студено

стъкло, сведе, притисна там и лицето си.

– Ето го! – изгукука тя; дълбок, затихнал, премалял беше гласът ѝ от прекомерно възмущение, от прекомерна радост.

Надзърна през нейното рамо и Фотина. Насреща Борис Глаушев бе разтворил прозореца и стоеше там неподвижен, отдалеко личеше силно побледнялото му лице. Нямаше ли да махне с ръка, да се усмихне? Затихна и Ангелика и всичката сила на душата ѝ сега се бе събрала в нейния поглед.

– Хайде, стига вече – изгукука в ухото ѝ Фотина. И добави по-високо, сякаш да уплаши момичето: – Ами той ще изстине там, на тоя студ! Прозорецът му е отворен, той е без греха.

В следващия миг Фотина усети, че в стаята зад тях стана нещо. Извърна се. Сред стаята стоеше Костас Милонас, все така наметнат със своя кюрк. Влязъл бе неусетно, затворил бе вратата зад себе си и сега гледаше също през прозореца. И бе видял всичко, чул бе и последните думи на Фотина. Това личеше по цялата му външност, по видимото усилие да се сдържа, да не извика, да не се нахвърли върху тях двете. Фотина гръбна момичето от прозореца, рязко, едва ли не насила, поведе го към леглото му. И чак когато седна на леглото, Ангелика видя баща си. Все още унесена, все още в своята преголяма радост, девойката му се усмихна. Проясни се за един миг и неговото лице, като да го озари щастливата усмивка на Ангелика, но силният напор в него не отслабна.

– Легни си – каза той с чужд, премного спокоен глас. – Нели докторът не позволява да ставаши...

– Аз съм вече здрава, татко – рече уверено девойката.

Шегуваше ли се тя? Не забелязваше ли, не се ли

госещаше, че той бе видял всичко? Той повтори, като че ли не можеше да измисли друга дума:

– Легни си.

В следващия миг Костас Милонас се обърна към Фотина, без да я погледне, и рязко кимна на към вратата:

– Ела с мене.

В моя кратък, рязък жест, в приглушения му глас пролича всичкия му гняв. Фотина се отправи покорно към вратата, а Костас Милонас се обърна на другата страна и спря върху майка си поглед, който искаше да я изгори. Заг него се чу тих и ясен гласът на Ангелика:

– Тамко... – Той пристъпи към вратата след Фотина, но гласът на Ангелика го сподури по-силен и още по-ясен: – Тамко, почакай. Искам да ти кажа нещо.

– После, после – отвърна бащата, без да се обърне.

– Чуй ме, тамко! Моля те...

Сега той не можеше да не се обърне. Такъв беше гласът ѝ. И кога ѝ бе отказвал нещо, кога бе помислял да ѝ откаже? Обърна се Костас Милонас, но тая там, на леглото, беше друга някаква Ангелика. Същата негова Ангелика – най-милото му дете, галената негова щерка, но и по-друга сега, чужда, непознатата, с някакво ново лице, с нов поглед и не само негова, тя не е вече неговото галовно, нежно дете. В очите на стария човек се появиха сълзи. Ангелика подигна ръце, опита се да стане – как би се хвърлила на врата му, как би го презърнала, но не ѝ стигаха сили да се изправи. Отпусна ръце на гърдите си и заговори, заговори онай, новата, чуждата Ангелика:

– Винаги съм мислила да ти кажа. Никого, с нищо не съм те лъгала. А това... това, защо трябва да го крия? Но и аз самата не го знаех, не бях сигур-

на. После дойде и болестта ми. Аз вече не съм малка, нели? Ти го видя на прозореца. Аз го обичам. И най-напред на тебе исках да кажа. Кой друг ще ми помогне? Не ми се сърди, тамко. Кира Фотина не е виновна. Аз сама ходих там. И баба не е виновна. Никак. Аз сама ходих там. Да го търся. Да го видя. Не можех да се спра. Не можех.

– Влизала... – започна Костас Милонас, но гласът му изневери. Той повтори: – Влизала ли си при него... в стаята му?

– Не.

Отново мина за един къс миг светлинна по лицето на бащата. Той рече строго:

– Ти не знаеш що си вършила. Той... – Старият човек рязко се обърна, замахна на към Фотина, която се бе присвила до вратата и сякаш да излезне: – Тръгвай с мене!

Костас Милонас въведе кира Фотина в друга стая насреща – широка, мрачна, студена, отрупана с мебели, с двойни завеси, с дебел килим до четирите ѝ стени, с портрети и картини по стените и позлатени рамки, с кръгла маса по средата, покритата с атлазена покривка, на шарения таван висеше тежка лампа от бяло стъкло и бронз. Гостната им. От Коледа не беше палено. Старият Милонас се отпусна в едно кресло, придръпна краищата на кюрка си, загърна се. Едва след това се сети да покани уплашената жена:

– Седни. – Фотина седна послушно на крайчеца на един виенски стол до вратата. Той продължи, гледайки с мрачни, гневни очи някъде над главата ѝ: – Ти се отдели от рога си заради един българин, сега искаш да повлечеш и гъщеря ми. Мълчи, мълчи! Знаем аз, виждам. Тя те защитава, а ти къде беше да дойдеш да ми кажеш? Сега пък и на прозореца си я изп-

равила, да му я показваш. Ще кажа на синовете си, на парчета ще те насекаат, с мъжа ти заедно.

Уплашена беше много Фотина, засрамена, но все намери смелост да отговори:

– Кир Костас... доскоро и аз нищо не забелязвах. После... що можех да сторя? Млади. Залюбиха се. Жално ми беше. – Тя продължи с още по-голяма смелост: – Едно време и срещу мене се гизна целият ми род, целият граг. Защо? Християни сме и ние, и те, българите. Аз не сгреших с мъжа си, и сега го казвам. Само дето деца не ни даде господ, но то е вече божия работа.

– Какво друго ще чуе човек от изменница като тебе? Християни били! А те, празна главо, са смъртни душмани на елините, те, твоите българи. Той... нели е българин.

– Българин е. От Преспа.

– Български учител.

– Учител.

– Така научихме и ние, като дойде у тебе. А щом е учител, той сигурно е и в техния комитет.

– Не знам. Не разбирам аз от тия работи.

– Не разбираш, а? Не ти ли трепва сърцето, като падне някой елин на улицата? През седмица, през две те убиват по някой от нашите най-добри хора.

– Ами те, и от техните също, кир Костас. Сърцето ми се къса, като чуя и за нашите, и за техните. Всички са от майка родени.

– Какво съм седнал да те слушам! Ти вече и своя майчин език си забравила, не говориш вече чисто на елински, нели виждам. Обърнал те е твоят българин.

– Аз съм си чиста гъркиня, кир Костас. Това е само, че няма омраза в сърцето ми. И те са хора госуц като нас, нели сред тях живея вече от толкова години.

– Мълчи! – махна ядно с ръка Костас Милонас.

Фотина не искаше да млъкне, дори се понадигна на стола си:

– Аз и до днес в елинската черква си ходя. Моят не ме спира, върви, казва, ваша си е, на ваш език ще ти пеят.

Костас Милонас вече наистина не искаше да я слуша.

– Стига! Дърдърдър! – Той плесна с длан върху облегалото на креслото и зареди дума по дума: – Ще му кажеш още утре да се махне от къщата ти, да се махне от нашата улица, да се махне и от града ни дори. Да се махне час по-скоро, ако... ако му е мил животът. Чуваш ли?

– Чувам, кир Костас. Ще му кажа. – Тя изеднаж: трепна, съживи се, бързо добави: – Ами той... майка му, майка му е гъркиня!

Костас Милонас се загледа в нея за миг, като да премисляше нещо, ала сетне отсече рязко, с презрение:

– Гъркиня! Кой я знае каква гъркиня е тя. Гъркиня, пък той български учител.

– Много добър момък е. И какъв е хуубаав!

Старият човек я гледеше с погнуса, с присвито от погнуса лице. И не се прикриваше. Дойде му друга мисъл:

– Наема на стаята аз ще ти го плащам, докато си намериш друг кираджия.

– Добре, кир Костас – въздъхна с примирение Фотина, наведе очи.

„Лъже ме тая ехидна“ – помисли си Костас Милонас и скочи, размаха бързо, отсечено ръка, задъхвайки се от нов пристъп на гняв;

– Така ще му кажеш: ако му е мил животът! Пък и ти добре си помисли за тая работа, за тая беда, която внесе в къщата ми, за моя огън! Хъ си върви сега!

XXXII

Като остана сам, Костас Милонас се загърна още по-добре в кюрка си и седна отново на креслото. Почувства, че гневът му се поотпя. Поизбистриха се и мислите му. Овладея се. Остана да тежи в сърцето му само неговата голяма скръб сега. Какво нещастие, какво неочаквано нещастие! Ангелика...

Родила се бе последна от пет деца. Четирите преди нея бяха все момчета. Две преди нея бяха умрели още мънички. Радостта с нея започна още със самото ѝ зачатие. Когато му каза Ксантула, жена му, че ще имат нето дете, тя и първа започна:

— Дано това поне да е момиче.

Такава радостна надежда се роди у тях преди още да се роди детето. По промените, които се показваха една след друга, по лицето на Ксантула той виждаше как расте и нейното тихо, съдържано блаженство. Следеше изпоз око как тя и грешките на детето приготвяше като за момиче. За тия неща не се говори много между мъж и жена, всеки ги вижда и знае за себе си. Доколкото се бояха те, че може да бъде пак момче, оставяха на милостта божия. После дойде и Ангелика. Растеше тя, растяха, умножаваха се и радостите с нея. Женското чедо е жива благодат в къщата. А тя — едничка с двете израснали вече момчета. И какво дете, каква щерка! С хубост, с драгост, с ум, като светлина в нея. В паметта на стария човек оживяха много случки с Ангелика, най-дребни и всякакви, само за радост и за щастие в живота му. Със здравето си тя беше по-крехка, но в тревогите, в страховете, които, слава богу, преминаваха щастливо, растеше и тая жива, непрестанна, сладка радост. С нея беше всичко по-лесно, тя никога не беше го огорчила ни най-

малко. До моя час, до моя проклет час. Тъкмо днес докторът бе казал, че е преминала вече всякаква опасност с тая нейна най-продължителна, най-тежка болест. Щастливо дете, щастливо за себе си и за всички, си бе помислил той, както много пъти досега. Ангелика беше щастие за целия дом. Не можеше човек да се остави с нея на лоши мисли, на лоши настроения, в каквато и да е мъка или грижа. Още като я видиш, още като застане срещу тебе и драгост бликва в сърцето ти. С такива очи ще те погледне, с такова лице ще те посрещне, такива думи ще намери да ти каже. За братята си също, за баба си, за всички люде. Такава е благословията ѝ, такава е звездата ѝ, светла и хубава. А сега? Какво стана с моята Ангелика, господи?

Чувал бе от зловни люде: „Невярна е женската челяд, не знаеш какво може да ти дойде до главата с нея. Чужда е женската челяд, радостите с нея не са трайни, не са за всякога. Проклето е от бога женското, още от началото на света. Още от Ева, която била хубава като зората, но измамил Адама с ябълка...“ Не можеше да приеме сърцето му такива думи за Ангелика. Тя никога не беше го лъгала, никога не беше го подвеждала. Не можеше човек и нея да лъже, да лъже в нейно присъствие — като те погледне, светлината на погледа ѝ стига до самото дъно на душата, пред погледа ѝ ти си като пред жива съвест. Няма да чуеш тъмен, нечист, неверен звук и в гласа ѝ, като песен звучи гласът ѝ по цялата къща, звучи, говори всяка нейна дума за добро, за кротост, за обич. Ако думите ѝ не стигнат до тебе, ще те озари с усмивката си, ще сложи глава на рамото ти, ще те обхване с ръка — о, сладка тежест и топлина, която укротява и обръща сърцето:

— Не се ядосвай, тамко... Не се тревожи, там-

ко... По едно време стана някаква лоша промяна между Ставрос, по-големия му син, и Дросо, снаха му. Старият не можеше да узнае какво бе станало между тях двамата, криеха от него и затуляваха, но Дросо отиде у своите, при майка си, и цяла неделя не се върна. Научи се после той, Ангелика бе влязла между тях двамата като добър ангел – ще вземе добра дума от единия, ще я предаде на другия, ще припомни и на двамата някоя приятна, весела случка, ще припомни първите им срещи, първите им възторзи и всичко, що е било най-добро, най-мило сред тях. Дросо сама се върна, след една неделя, не стана нужда Ставрос да жертва своята мъжка гордост. Тогава Ставрос донесе на Ангелика копринен плат чак от Солун, пък не беше човек, който лесно развързва кесията си. Добър ангел беше Ангелика за цялата къща и за него най-много, за стария ѝ баща, който нямаше вече много радости, нямаше с какво да се залязва.

Костас Милонас се сепна. Какъде го бяха повлекли мислите му? Къде изчезна изеднаж и гневът му, и голямата му болка? И те пак се върнаха, захапаха сърцето му, пак излезе пред очите му всичко, що бе видял в стаята на Ангелика малко преди това, ала сега не бяха така бурни, подлудяващи. Ще помисли той по-спокойно, ще размисли като баща за детето си. Та Ангелика беше още дете! Той ще я изведе от тая нейна грешка. Излъгали са я, подмамили са я. Тоя българин, тая стара кучка Фотина, която иска да вкара в собствения си грях, да повлече в своето отстъпничество една млада душа. Такива са всички грешници и отстъпници – да не бъдат сами в греховете си. Той се изправи твърде бързо за своите години, прихвана полите на кюрка си и се отправи наново към стаята на Ангелика.

Седна на един стол близо до леглото ѝ. Тя го гле-

деше и нейният поглед беше така спокоен, ведър, че той не можеше да издържи дълго срещу него, все другаде обръщаше очи – той, нейният родител, нейният съдия.. Само към прозорците не се реши да погледне, струваше му се, че пак ще види там оня и се боеше още повече от гнева си, който би могъл да помрачи ума му, а сега му беше нужен ясен ум. Костас погледна майка си в другия ъгъл. И тя беше виновна пред него, и тя! Да беше му казала още от самото начало на бедата: всичко би било по-лесно в самото начало в това нещастие с детето му, И той започна с нея – беше му по-лесно:

– Защо мълча, майко... Не виждаше ли какво става?

Отдавна не беше се отдалечавала престарялата жена за по-дълго време от леглото си в ъгъла. Стопула се бе тя със своята мъка, една купчина кости едва личаха под покривката. Живи бяха още само очите ѝ, смадени, всякога премрежени от сълзи и кротка тъга. Като мъртва лежеше и ръката ѝ върху покривката – изтъняла, с присвита, потъмняла китка, с изпъкнали, мдрри жилки. Жива беше още само гушицата ѝ, която вече едва се задържаше в немошното тяло, в погледа ѝ. От едното ѝ око се отдели сълзица, полази и спря на хълмналата буза. И нея ли ще съди сега той? Очите на старата жена се скриха още по-дълбоко в гъстите бръчки, но светнаха някак весело и през набралата се в тях влага. Тя каза тихо, тихо, както говореше винаги от своето мъченическо легло:

– Костас... Виждах я как се радва. И защо?... Тя всичко ми казва. Като го види, идва тук при мене. Ляга върху мене. Презгръща ме. Дъхът ми спира. Милва ме. И всичко ми казва. Дума по дума. Боже, боже... Каква радост! Дете. Млаго. Няма нищо лошо, Костас. Нищо лошо. – Тя напрегна очи, биха се навъсили веждите ѝ да бяха ѝ останали вежди, но сега само

мътните ѝ зеници се напругаха от нова мисъл: — Аз винаги ѝ казвах, карах ѝ се. Ти пази се, Ангелика! Той е мъж, а ти си момиче. А тя: „Нищо лошо не ми е сторил. Ни една лоша дума не ми е казвал.“

— Той не е наш, майко. Той е българин, майко!

Костас Милонас изрече тия думи с такава сила, с отново надигнал се гняв, а старата жена продължи с тихия си глас, обърнала сега очи някъде край него и като да си говореше сама със себе си, като да си припомняше гласно:

— Баща ти... преди да се оженим, искал да си вземе българка. Била много хубава. И май... не я забрави той до края...

Костас Милонас се раздвижи на стола си, пречеше му нещо кюркът. Оглупяла бе съвсем майка му. Той вече не я погледна. Но като се гневеше на майка си, мисълта му беше насочена към Ангелика. Той не се обърна да я погледне, ала усещаше погледа ѝ, усети как тя се усмихна на последните думи на неговата майка. Изкашля се и току се обърна тъкмо към нея, към щерка си, попридърпна се на стола, поизправи се, да го види тя добре, както я гледаше той със строги, втренчени очи:

— Ангелика... Да си поприказваме ние с тебе като баща и дъщеря.

Усмивката бе изчезнала от лицето ѝ, тя го гледаше спокойно, с почтително внимание. И каза:

— Слушам, татко.

— Ти си още много млада и... и си момиче. Но ти си гъркиня, Ангелика! Аз не одобрявам и това, че така, през прозореца, се заглеждаш в един мъж. За почтените момичета то става по-иначе, като им дойде времето. За тебе е още рано. Като ти дойде времето, ние с майка ти, с братята ти ще ти изберем най-подходящ човек. Е, може и ти ако си харесаш ня-

кого, с нашето одобрение. Ти още не можеш да избираш и ето каква голяма грешка си направила. Непознат човек, незнаен. От прозореца си го видяла. Моята дъщеря няма да тръгне с когото и да е. Ние сме между първите хора в О. За това да бе помислила най-напред. Честта на нашето семейство и нашето име не позволява такова едно... като най-простите момичета, като селянките на селското хоро. А ето сега най-голямото зло: българин. Как намери, дъще, тъкмо него! Българин! Дъщерята на Костас Милонас. За нас, елините, те са най... най-зли врагове, врагове смъртни. Не от вчера и днес, от векове. Още откакто са дошли тук, в нашите земи. Ти си учила в училището, но ето забравила си такова най-важно нещо. А не чуваш ли какво става и тук, в О.? Кажиречи всеки ден кръв се лее. Не знаеш ли, не си ли чувала, че и братята ти, и двамата ти братя са в тая борба? С главите си. С кръвта си. Знаеш ли какво значи това, Ангелика? Бог да ги пази! Сърцето ми трепери за тях, по цели нощи не спя понякога, но... ние сме елини, дъще! Аз все си мислех, че и ти добре разбираш това, като знаеш от какъв корен си. Никой друг, ни турците даже толкова, а българите са наши най-опасни врагове. Турците един ден ще си отидат оттук, но те ще останат. Ние трябва да... да ги унищожим, да ги смелим. Да не остане и името им на тоя свят, спомен да не остане от тях.

Девојката го слушаше от леглото си, без да се помръдне, все така заглеждана в него и това го насърчаваше. Той продължи:

— Те са народ прост, селски народ. За всяко нещо ние сме къде по-горе от тях. Рано или късно ние ще ги претопим, а това ще бъде и за тяхно добро. Ще станат елини, много от тях са били елини и преди. Какво друго могат да бъдат те, щом са приели вече и

нашата вяра? Доскоро никой не ги е знаел и зачитал като народ. Русия им мъти на тях главите и държавата им направи, за да ѝ бъде като мост към Цариград. Ние ще обърнем всичко, както си е било. Със сила, където е нужно, пък и с добро, в името на нашата света църква и с всичко, с което ние сме по-силни. Те са упорити и гиви, но ние ще ги укротим, ще ги подчиним, ще ги върнем на светата Христова църква. Искане да ти кажа всичко това, дъще, и да ти припомня. Ти си умна, сама премисли по-нататък, сама виж как си се подлъгала и си се отклонила. И слава богу, че не си отишла много далече, запазил те е господ.

Костас Милонас млъкна, позамисли се дали бе казал всичко, което беше нужно – ех, стига толкова. Успокои се той самият, изля се с дългото му слово и неговият гняв, и всичките му страхове. Стаята се бе изпълнила с вечерен зрач, започнали бяха да тъмнеят и прозорците. И като нищо да не е било, старият човек се залови тъкмо за това:

– Готова ли е лампата?

– Готова е – отговори майка му. – Ксантула си на газ още сутринта.

Костас Милонас извади кибрит, но преди това гръбна докрай завесите на прозорците – пак му бе минало през ума за она отсреща, да не може нищо да види от своя прозорец, придръпна той още повече завесите, сякаш да скрие дори и светлината в стаята. Ангелика го следеше от леглото си; видя как светна лицето му, когато запада лампата. Тя го гледаше, но сякаш не го виждаше. Костас Милонас погледна дъщеря си през светлината на запалената лампа. Не му хареса нейното лице сега, погледът ѝ. Той попита с неясна тревога:

– Няма ли да кажеш нещо?

Ангелика протегна ръка:

– Посеги още, татко... Аз... и аз да кажа, ако ми позволиш.

Той седна, отпусна се на стола, загледал в нея уплашено. Тя дигна очи към тавана – там, където се бе очертал светъл кръг от лампата, мълча някое време да събере мислите си, най-важните си мисли.

– Говори, Ангелика!

– Ти всичко трябва да знаеш. Всичко. И после... Не знам. Видях го най-напред от балкона, от нашия балкон. Гледах го и от тук, от прозорците. Проследих кога влиза, кога излиза. Искане да го гледам. Постоянно. После отидох у леля Фотина. Започнах да отивам по-често. Срещах го там. Спиралме се да поприказваме. Не мислех за нищо друго, не желях нищо друго. Само да го виждам по-често. Голяма беше и моята радост, когато забелязах, че и той ме търси. Радвах се на всяка негова дума, радвах се и на това, което му говорех. Какво да ти кажа повече? Това е най-важното, това е всичко. Какво лошо съм направила?

– Как... какво лошо? Нали за това ти говорих досега! Ти нищо ли не си чула? Къде ти е бил умът?

Костас Милонас започна отново да се гневи, но друга болка стисна сърцето му и слабост го обземаше все повече. Ангелика поклати глава върху възглавницата някак отчаяно, с голяма мъка. После пак започна и като да не беше чула сърдитите думи на баща си:

– Аз съм гъркиня. Разбира се, гъркиня съм. И всичко знам. Нели тук, у нас, все за това се говори. И в училището. И между всички нас. И в черквата, когато владицата започне да говори. Ставало ми е понякога страшно. Боя се аз много за братята си, за тебе. Понякога и не всичко ми е ясно, мъча се да го разбера по-

добре. Но ето и ти не можеш да ми го разясниш. Слушах те, всяка твоя дума. Тук, в мене – притисна тя голите си, слаби ръце върху гърдите, – тук остава нещо празно. И оттам ми иде някаква мъка. Още по-голяма, когато узнах, че той е българин. Когато го видях за пръв път и пожелах да го виждам пак, аз не попитах какъв е, нито помислих за това. То дойде у мене само по себе си. Нова сила се породи в мене.

Тя млъкна. Казала ли бе всичко? Не, не още. Костас Миланос на часа подзе:

– Гъркиня. Но не говориш, не постъпваш като гъркиня. Опомни се, гъще! Така не може да говори една латинска гъркиня, да... се заглежда по българин.

Девојката нито се помръдна. После приподигна ръка и сянката на ръката се виждаше по-ясно върху бялата стена, отколкото самата ръка – толкова бледа беше тя и дори прозрачна. Момичето продължи спокойно, като човек, който не се бои от нищо, не се двоуми, не се съмнява. А се виждаше колко много бе облагана тя от своите мисли.

– Почакай, татко. Искам да ти кажа всичко докрай. Да ме разбереш и после да ме съдиш. Но аз не се и смятам за виновна. В какво съм виновна? Гъркиня. Разбира се! И аз се гордея, че съм се родила гъркиня. И да не кажеш, че не зачитам приказката ти. Чух дума по дума. Но защо трябва да... да смелем българите? Те са цял народ. Защо такава омраза? Нали сме християни и ние, и те! Аз не ги мразя, не съм ги мразила никога. Само се страхувам от това, което става. Сега повече, сега аз се страхувам и за него. Те направиха въстание и скитаха после из града голи и боси. Спирали са се техни селяни и пред нашата порта. За един залък хляб, за една грешка. И турците са се уплашили от тях, когато почнало въстанието им. Чувах ви да говорите. Не

мога да ги мразя. Няма и защо да ги мразя. Аз почувствах това, когато узнах, че и той е българин. Винаги съм те слушала, но това, което ми говориш сега, остава далече от мене...

– Остава далече, разбира се – прекъсна я Костас Миланос: – Остава, защото ти си се отдалечила, ти си се променила.

– Променила съм се... Промених се към по-добро. Вие всички ме обичате и ти най-много, ала сега аз познах най-голямата радост. От него ми иде. Само като го видя, като ме погледне и той, като ми се усмихне, като ми проговори. Струва ми се, че съм някъде високо, много високо. И това, което ми говориш ти за омразата, за унищожението, стои долу и много далече от мене. И слава богу! В мене, в сърцето ми е другото. Големата ми радост, че той ме обича. Че го обичам. Разбираш ли ме, мили татко? Ти трябва да ме разбереш, трябва всички да ме разберат, то е толкова ясно и толкова хубаво! Но ако сега излезете срещу мене, ти, мама, братята ми, Дросо... аз ще умра. Ако сега чуя гласа му, ако той ме повика, аз ще стана от това легло и ще тръгна след него. Ако ти застанеш срещу мене и ме спреш, аз ще умра. Ще умра с неговия глас в мене. Това исках да ти кажа, татко, и сега вие правете каквото. .. Много искам ти най-напред да ми помогнеш, най-напред ти да ме разбереш. Моля те, татко, аз, твоята Ангелика...

Тя изви към него хубавите си очи, блеснали на светлината на лампата, и чакаше жадно отговора му. Чу се в настъпилата тишина как изхлипа бабичката в своя ъгъл. Костас Миланос се извърна сърдито към нея, като че ли тъкмо тя беше виновна за нещо, ала и неговите сърдити очи бяха пълни със създи. Старата жена забеляза и движението му, и погледа му, поклати глава, преди да заговори, и се

примолу със слабия си, загавен от сълзи глас:

– Костас... сине. Помисли за чедото си! Не се гневи, ти си неин баща...

– Мисля аз за нея и само доброто ѝ мисля – отвърна той троснато. Потеклоха сълзи от очите му и това го разгневи още повече: – Аз мисля, но тя не мисли за себе си, за нас всички тук. Не я ли чуваш какво говори? Не мога да повярвам, че това е Ангелика, моята Ангелика!

– Твоята съм, татко, твоята Ангелика. Както преди. Но ето пред мене се отвори моят път и аз тръгвам по него. Не ме спирай, татко, и няма да ме спреш.

– И на приказките ти не мога да се начудя, и приказките ти са вече други. Говориш като...

– Не съм вече дете. Понякога не спя по цели нощи и какви ли не мисли ми идват. Пък ние с тебе и никога не сме говорили за такива неща. Ти и сега...

– Мълчи! – дигна той ръка и така остана, с полуотворена уста, уплашен.

Чуха се откън по преддверието, твърди мъжки стъпки. Ослуша се за миг и Ангелика, после се приподигна едва върху възглавницата, оправя ръкавите на нощницата си, приготви се за среща. Влезе Димитрис, по-младият ѝ брат, към двайсет и седем-осем годишен момък, среден на ръст, набит, с възмурсаващо лице, премного сериозно за неговата възраст, дори мрачно от едно вътрешно, може би малко изкуствено напрежение. Той затвори вратата с движение на човек, който не мисли за обикновените, незначителни неща и как ще ги направи. В стаята прозвуча плътен, немного висок тенор:

– Добър вечер. – И после отново, с едва доловима топла нотка: – Добър вечер, Ангелика. По-добре ли си днес?

Тя му се усмихна с блеснали очи, с лека тъжна сянка на устните си или това беше някакво едвам доловимо, горчиво помръдване на изпръхналите ѝ устни. И каза:

– По-добре съм. Даже много по-добре.

Той пристъпи, посегна, тя му поднесе малката си бледа ръка, Димитрис леко я погали с другата си ръка:

– Добре. Добре.

Ангелика насочи тревожен поглед към баща си. Старият човек следеше срещата на братя и сестрата с влажни очи, но бе стиснал устни, като че ли се боеше да не би да преговори против волята си. Виждаше се – той бе решил да мълчи, но трябваше ли да мълчи и тя, да се крие зад неговото мълчание? Бащата забеляза нейното колебание и уплашен ѝ направи знак с очи: Мълчи! Да не си посмяла! С очи му отговори и тя! Добре, татко, щом... Понататък тя си мислеше, вече отклонила погледа от стария: „Да не бързам, да не бързам с Димитрис. Той не е като татко, той може да направи нещо лошо на Бориса. Да размисля и аз по-добре, спокойно. Не искам да се крия повече, но какво ли ще направят братята ми, щом узнаят? Те и двамата...“ Димитрис прекъсна мислите ѝ:

– Много ти здраве от приятелките ти... срещнах тая вечер Перистера, Кринио. Искат да дойдат да те видят, но ти не бързай, докато се посъвземеш. Ще те заболи глава от приказките им. Връщаха се от гости и всичко ми разказаха на бърза ръка. Една през друга, като ластовици на свети Пантелеймон: чичири-чичири.

– Такива са и двете – засмя се девойката. – Бъбривки.

– Донесох ти грозде. От Воден. Там го пазят и готвят зима.

Сега Ангелика сама потърси ръката му и с двете си ръце:

– О, Димитрис...

Радостният ѝ поглед бързо помръкна. Защо не може всичко да бъде така хубаво? Откъде иде толкова омраза между хората? Ето Димитрис, ако узнае за Бориса... Той носи два револвера на колана си даже когато отива в черква. Но тя ще му разкаже всичко с най-хубави думи.: Нека се посъвземе малко, да стане от това омразно легло, да бъде по-силна.

Димитрис разроши косата ѝ и мълчаливо излезе. Костас Милонас проследи стъпките му, докато заглъхнаха, и рязко се обърна към щерка си:

– Да не си посмяла! Никому ни дума!... Огън ще влезе в къщата ми!

Тя го гледеше мълчаливо. Нека, засега, нека бъде така засега. Той стана:

– Ще кажа да ви донесат вечерята. С баба ти мук...

Време е.

XXXIII

Събраха се на вечеря всички останали Милонасовци: Костас Милонас, жена му, двамата му снове, снахата Дросо и детето на Ставрос, по-стария син – гребничко момченце на шест-седем години, с тясно бледо лице и големи черни очи с дълги черни мигли. То седеше срещу баща си, както бе наредил той още когато Ригас, синчето му, седна за пръв път на общата трапеза. Ставрос искаше детето да бъде винаги пред погледа му и само той да се грижи за неговото възпитание. Среден на ръст и сух като баща си, но с едри кости, Ставрос беше човек с високо самочувствие и твърде честолубив. Тия свои черти

той проявяваше без стеснение в своя необуздан патриотизъм и в своята гордост като елин, но в търговията си бе по-сговорчив – търгуваше нашироко с люде от всички народности, които населяваха О., макар да не пропускаше случай да припомня на клиентите си власи и българи, че са заблудени елини. Другите Милонасовци бяха хубави люде, а той беше като някакво гротескно тяхно подобие, от което страдеше скришом и се чувстваше онеправдан. Все пак Ставрос Милонас се смяташе надарен с други качества – по-ценни, но скрити, поради което се виждаше принуден той самият да ги изтъква. Голяма негова грижа беше да украси единственото си дете с всички свои добродетели и да го възпита като съвършен елин. Той гледеше да държи Дросо, жена си, по-настрана от детето – тя беше тъжна, мълчалива жена, също от търговски род, по-образована от мъжа си, по-изтънчена, прекалено блага към Ригас, което можеше да се отрази зле върху характера му. Дросо не можеше да роди други деца и той спотайваше недоволство спрямо нея, както впрочем и спрямо майка си, която го бе родила грозен. Ставрос Милонас забеляза, че малкият му син не се поддаваше на неговите внушения или ги приемаше някак външно, без своя воля, и тогава той стана още по-строг, по-взискателен към момчето, дори прибягваше и към телесни наказания, като ги подбираше по свой ум така, че да не унижават малкия, а да познае Ригас чрез тях страданията и да се учи да го понася. С такива думи Ставрос Милонас отвърщаше на баща си или на жена си, или на майка си, или на Ангелика, когато се опитваха да го съдят за неговата суровост, или пък просто да изтръгнат детето от ръцете му.

Сега малкият Ригас Милонас седеше на стола си и с големи усилия, пък и с отбращение преглъщаше

залъците. Обиден кой знай от кого, че синът му беше такъв слабичък и гребен, Ставрос сам определяше количеството на храната, която малкият трябваше да приема. Покорно беше детето и по своему примирено със строгостта на баща си, но понякога проявяваше несъкрушима упоритост, с което Ставрос Милонас се гордееше в себе си и виждаше в това своя прилика. Преглъщаше Ригас и от време на време разплащаше срещу баща си своите дълги мигли, да прочете по лицето му дали е най-сетне доволен. А иначе детските му мисли летяха по своя воля.

На трапезата у Милонасовци не се говореше много. Ставрос не се качи горе да види болната си сестра – той винаги се сдържаше от излишни нежности, но попита за нея, без да се обръща към никого:

– Как е днес Ангелика?

Отговори старият Милонас:

– Вече е по-добре. И докторът каза.

Ригас, малкият, пак подигна премрежените си очи към своя баща. Да му беше позволено, като на големите, да говори на трапезата, той би казал какво говорят другарчетата му на улицата за леля Ангелика и българина, който живее у леля Фотина. Ригас дружеше само с две други гърчета от махалата и те тримата си разменяха с българчетата само камъни, дебнеха се и се причакваха, за да се бхтят по примера на големите, но тъкмо Василис и Ксантос, неговите най-добри приятели, бяха му казали, че българинът искал да се жени за леля му Ангелика.

– А! Леля Ангелика няма да се жени за него – сопна им се Ригас оскърбен и дори беше готов да се нахвърли върху тях; с другарчетата си той не беше така смирен, какъвто беше вкъщи и особено в присъствието на баща си. И за да ги накара да млъкнат съвсем, той рязко заяви: – Леля Ангелика е болна.

Двете деца бяха гочули, че се шушука нещо между големите за Ангелика Милонас и българина у леля Фотина, но сега нямаше какво да възразят на Ригас.

Докато продължаваше това досадно и често пъти противно занимание – храненето (защо не му даваха това, което обичаше, да речем, локум или фурми, а го гнетяха с разни чорби и манджу!), Ригас попоглеждаше големите на масата и си мислеше разни работи за тях или се вслушваше в късите им разговори, а понякога и се намесваше мислено. Най-добър беше дядо Костас, по-добър и от мама, понеже мама му препълваше чиниите, както искаше татко, всяка събота го къпеше в коритото и го търкаше с груба кесия, пък и сапун влизаше в очите му, караше го да си мие лицето, ушите и врата всяка сутрин, даже и сега, когато е студено, и за колко още неща го принуждаваше тя, а дядо Костас нищо не искаше от него, галеше го, даваше му бакърени десетачета. Но още по-добра и от тях двамата беше леля Ангелика. Може би и баба Ксантула, но баба беше все заета с работа из къщи, особено откакто се разболя леля Ангелика, а пък старата баба не ставаше от леглото. Леля Ангелика не го насилваше за нищо, ами се спираше да поприказва с него, да поиграе досущ като момче, тя го разбираше най-добре за всяко нещо, помагаше му да потули някоя сторена вече пакост. С нея му беше най-весело.

– Стига си се мъчил – ще гръпне тя понякога паницата, когато са сами в готварницата сутрин. – Ще порастеш и с по-малко попара.

Счунил бе еднаж стъкло у съседите и леля Ангелика отиде да уреди работата, без да узнае някой от домашните. И колко пъти още все тя му се притичаше на помощ. Тя умееше да играе дори и на ашици, но най-веселото беше, че винаги губеше и си

купуваше пак от него по пет ашика за пет пари, или пък даваше за тях най-хубави копчета.

Пощипваше го по бузката и чичо Димитрис, но той го смяташе за съвсем мъничък, а често и не го забелязваше. Големите бяха все такива — чудни, все искаха нещо от него, караха му се, наказваха го, бяха повече зли, отколкото добри. Леля Ангелика беше най-добра, понеже беше само малко по-голяма от него, той скоро ще я настигне и надмине. Дядо беше много стар, баба все заета и загрижена, татко и чичо бяха все сърдити за нещо, мама понякога плачеше скрита в стаята и няма да викне, да се чуе какво я боли, а само сълзи текат от очите ѝ. Такива са големите, понякога не може да се разбере и какво приказват.

Чичо Димитрис побутна празната си чиния и рече:

— Тоя насреща бил член на техния окръжен комитет.

— Тъй ли? — извърна се към него по-големият брат с вилицата си в ръка. — Ами... да следим. Все може да се узнае нещо. Така, насреща, той ни е съвсем насгoda. В ръцете ни е.

Само Ригас забеляза как ръката на дядо му потрепера, та не можеше да си вземе ядене и вилицата почукна в чинията. Да бе направил такова нещо Ригас, баща му би се пресегнал и за ухото да го гърпне, а сега никой нищо не видя. Мина му на дядо Костас бързо и той рече като нищо да не е било:

— Вижда ми се смирен човек.

— Смирен! — приподигна рамене по-старият му син. — Те всички са вълци в ягнешка кожа. Или крият страха си с привидно смирение.

Чичо Димитрис каза с равен глас, но гласът му винаги беше силен и звучен:

— Окръжният им комитет издава и потвърдява

всички смъртни присъди срещу нашите. Разбира се, и той, нашият смирен комшия.

Никой повече не продума. Скоро на масата остана само Ставрос, който чакаше нетърпеливо да свърши най-сетне с вечерята си и Ригас.

XXXIV

На другата сутрин Борис Глаушев скочи от леглото си още по тъмно — да се обръсне, да се приготви за излизане, докато не беше се още развиделило. И щом започнаха прозорците да белеят, той все попоглеждаше нататък, после отиде и седна на миндера, леко приподигна завесата. О, тя беше вече там! Лицето ѝ, нощната ѝ греха се белееха ясно през стъклото на прозореца. Тя стоеше там неподвижна, не се усмихваше, не правеше никакви знаци. Само го гледаше, гледаше в неговия прозорец, видя се цяла вдадена, ненаситна след толкова продължителна раздяла. Той също се приближи досам стъклото на своя прозорец, да я види по-ясно, да вижда всяка черта, всяка промяна по милоото лице. Колко време продължи това взирание през стъклата, през още пустата улица? После се бяла и ръката ѝ, размаха я тя за поздрав и той сякаш чу и гласа ѝ, както много пъти преди:

— Добро утро...

Той си мислеше: „Виждам те, любима, виждам те през тия стъкла, но не мога да те чуя. Искам да хвана ръцете ти, искам да си съвсем близо до мене, да чувам гласа ти, да чувам думите ти. Да ми разкажеш за болките си, да ми кажеш сега, че всичко е минало, че си вече здрава...“ Подигна и той ръка, размаха и той ръката си, видя как тя се усмихна. После изеднаж лицето ѝ се промени, като че ли угасна, тя замаха с ръка бързо и някак уплаше-

но, а в следващия миг изчезна от прозореца. Малко по-късно там се появи не тя, а баща ѝ. Борис не се отдръпна – нима ще бяга, ще се крие? Но видя той колко строго, колко гневно беше лицето на Костас Милонас. И не се задържа много старият човек на прозореца – видя се само за да провери дали и той, Борис, беше там и да му покаже недоволството си, гнева си срещу него. Борис също се отдръпна от своя прозорец. Излишно беше да чака – нямаше да позволят на Ангелика да се покаже отново.

Той се спря сред стаята, мушал ръце дълбоко в джебовете на самото си. Една и съща мисъл бе заседнала в ума му: „Аз трябва да туря ред в тая работа. Не мога повече така. Въпреки всичко!“ Какво беше това... всичко? Една тъмна, една непреодолима стена. Там беше бащата на Ангелика, братята ѝ, там бяха всички пречки, които трябваше да преодолее. Там беше и Ангелика и най-напред нея трябваше да изведе от тая тъмнина.

Отвън се чува стъпки. Той се спусна да посрещне хазайката си, която му носеше закуската. Пусна я вътре, взе подноса от ръцете ѝ, затвори вратата с гърба си:

– Почакай, темко Фотино, искам да те попитам нещо.

Сложи подноса на масата, обърна се към нея. Фотина стоеше с наведени очи, лицето ѝ беше все още тъжно и като че ли сега някак недоволно, студено. Тя се боеше за Ангелика и Борис още от самото начало, ала много по-голямо беше доволството ѝ от това, което ставаше между тях, и тъкмо защото Ангелика беше гъркиня като нея, а той беше българин; голяма беше и радостта ѝ от техните срещи, от тяхната обич. Тя беше жена и виждаше как расте пред очите ѝ една любов и още по-хубава, още

по-възхитителна, понеже беше застрашена. Но последната ѝ среща с Костас Милонас, гневните думи, които чу от него, засилиха повече страха ѝ от досегашната ѝ радост, от желанието ѝ да им помага, да ги насърчава. Тя като че ли отеднаж отрезня и сега виждаше всички опасности по-добре от тях самите. Фотина си мислеше с тъга и страх: „Меракът им може да ги погуби и двамата. Боже, меракът им ще ги погуби!“

– Темко Фотино... Голема молба имам към тебе: кажи ми всичко, всичко ми кажи.

– Казах ти. Волна е Ангелика.

– Но нали е вече по-добре. И аз самият я видех. Ето и тая сутрин на прозореца.

– По-добре е.

– А после? Ти криеш нещо от мене, темко Фотино. Защо... Аз трябва да знам всичко. Така не може да върви повече.

Тя отстъпи, тя се покори. Ами тя беше на негова страна с цялото си сърце. На негова страна, също на страната на Ангелика. Как бе оглупяла толкова! Той наистина трябваше да знае всичко, за да се пази. Костас Милонас искаше да вземе главата му, синовете на Костас – още повече. А тя крие законите им! И дигна още по-уплашени, широко разтворени очи към младия човек, посегна и да го докосне:

– Ти остави Ангелина, тя само за тебе мисли и за нищо друго не мисли. Ами баща ѝ, братята ѝ... ще те погубят, Борисе! Сам Костас, баща ѝ, ми каза: „Да се маха веднага от твоята къща, от О. да се маха, ако му е мил животът.“ Ле-ле, гаскалче! И те ще го направят, да знайш! Братята ѝ ще го направят. Аз, вели, ще ти плащам кирията, докато си намериш груг кираджия. А братята ѝ всичко могат. Когато беха деца, целата махала бе писнала от них.

— Това ли е всичко? А ти какво мислиш, пъдиш ли ме?
 — Не, не... но за тебе. Страшно е за тебе да стоиш тука повеќе. Казах ти аз сичко, а ти помисли добре. Не те пъдя, аз тебе като син...

— Е, щом не ме пъдиш и аз нема да си отида. Тук ще стоя. И ще си взема Ангелика, Ангелика ще бъде моя.

Фотина изхлипа, очите ѝ бързо се наляха със сълзи — и пак от страх, от радост, от обич.

XXXV

В О. влезе скришом Даме Груев заедно с окръжния войвода-инструктор Петър Донеф, или Караджата, както го наричаха людегте на Организацията по целия окръг. Облечени бяха, едният, Груев, като селски гаскал, в грубо шаячно облекло и с евтин ален фес на главата, а другият — като селски поп. Това беше за всеки случай — Петър Донеф — Караджата, беше родом от О. и го познаваше целият град, а образът на Даме Груев беше познат на цяла Македония. Стояха те една недела в О. — от къща в къща нощно време, и на едно място се срещаха с разни организационни работници, а на друго място нощуваха. Всички забелязаха, че Груев търсеше все по-простите работници, с тях се събираше и разговаряше за народните работи, с тяхна помощ си нареждаше срещите, нареждаше де да нощува, те и го пазеха, където и да се намираше в града. Людегте от окръжния комитет знаеха за неговото присъствие, той самият бе им съобщил още с пристигането си, но с тях се събра едва през последната нощ на своето пребиваване в О.

Казал бе да повикат на срещата и неколцина от по-първите люде между тия, които не бяха члено-

ве на окръжния комитет, та се напъли цяла стая пак в една от къщурките в махалата откъм градските бахчи. Не дойде само Симеон Венчев. А Груев тъкмо с него започна:

— Казахте ли на Венчев? Къде е той?

Богдан Бобев отговори намръщен, че е съобщено на Венчев за срещата. Тогава Груев се обърна към Стефана Кибаров, който седеше край стената срещу него с широкополата си шапка на глава, макар някоу тук да бяха свалили фесове, си, което все още не беше приет вече обичай. Свали своя фес и Груев, загледал в Кибарова с присмехулно присвити очи и като да искаше да накара и него да свали шапката си:

— Не върви никак да говори човек за комитетски работи с фес на главата, а, Кибаров?

Кибаров нищо не отговори, не свали и шапката си. Груев продължи все така загледал в него, но вече със студено блеснали очи:

— От въстанието народът излезе със силен дух, нашата беда започна след въстанието. Нахвърляха се върху нас гърци, сърби и вече не с проповеди и сладки приказки, но с оръжие. Това не е най-страшното. Ще се браним. Сега вече на три страни. Пак ще кажа: това не е най-страшното. Най-страшното иде от самите нас, червей влезе в самите нас и ни разяжда. — Колкото беше тихо в стаята, когато заговори вождът, още по-тихо стана сега и почти всички в стаята насочиха погледи към Кибаров, който седеше неподвижен на стола си, с отпуснати кленки и сякаш вгаден в собствените си мисли. Но той чуваше всяка дума на Груев: — Ти, Кибаров, образувал си своя група тук, в О. Правиш опити за такива групи и по другите градове наоколо. Симеон Венчев от своя страна също има група. Вие двамата сте един срещу друг. И групите ви също. Тво-

ите хора се дебнат с неговите. На два пъти и са се били. Оръжие са вадили. Ето го най-лошото. Ето го червея, който ни разяжда. Това не е само срамно и позорно за хора от една и съща организация, това е най-тежко престъпление спрямо Организацията, спрямо нашата организация.

Груев млъкна, колкото да си поеме дъх, но заговори Кибаров и все тъй, без да се помръдне, без дори да подигне очи, с тих, равен глас:

— Аз не правя група в редовете на Организацията. Групата, за която говориш, моята група, не е някаква фракция в Организацията. Наистина повечето от хората на тая група са членове на Организацията, но те са нейни членове лоялни, най-искрени и най-честни. — Едва сега подигна той лице, с очи отворени право срещу Груев, повиши се и гласът му: — Групата, за която става дума, е организирана като социалистическа, работническа група. Някои от хората на тая група са и членове на Българската работническа социалдемократическа партия — тесни социалисти.

— Така — кимна едва Груев, но Кибаров подигна ръка:

— Моля. Не съм се доизказал. Ние вървим заедно, рамо до рамо, борим се солидарно с всички други честни членове на Организацията, но те спират до целите на Вътрешната организация, а ние продължаваме. Нашите цели, тоест целите на социализма, са много по-високи, те обхващат целия живот. Вътрешната организация е организация за национално освобождение на македонския народ, а социализмът е път към освобождение на цялото човечество, на всички потиснати и експлоатирани по света, на цялата работническа класа. Целите на Организацията са частични и непълни, но те влизат в общите цели на социализма. И затова сме ние с вас, затова и аз, като

социалист, съм член на Вътрешната организация. Но ние, като социалисти, искаме и настояваме...

— Не забравяй, Кибаров — пак присви очи Груев, — не забравяй, че и аз съм бил социалист.

— Знам, Известно ми е. Но тия, които некога са били социалисти, а сега не са, по-добре да не споменават за това. Ние, социалистите, искаме от всички членове на Вътрешната организация да се изпълнява уставът на тая организация в неговата буква и в неговия дух, да се стои твърдо и непоколебимо върху нейните принципни основи. Само така ще бъдем заедно и ще съдействаме за осъществяване на общата цел. Ние не позволяваме никому да ни обвинява във фракционерство и непоследователност, защото ние именно никога и ни най-малко не сме се отклонявали от установените начала на македонското революционно дело.

— И стигате до крайности — подхвърли Груев.

— Крайности ли? Вие, господин Груев, поискахте към края на въстанието помощ от Княжество България, поискахте да се намеси то с войската си.

— Поискахме. Това беше логично, беше естествено. Ние сме българи, въстанието беше българско.

— Виждате ли? И не се сърдете сега, че Сърбия и Гърция също искат да се притекат на... „помощ“ на Македония, та и с войската си да тръгнат са готови за нейното... „освобождение“. Вие подкопахте сами едни от най-важните устои на Организацията, нейната най-здрава опора, нейната незаменимост и сами вкарахте вълка в кошарата. За нас, социалистите, това, което е буржоазна Гърция, буржоазна Сърбия, това досущ е и буржоазна България. Така е и според устава на Вътрешната организация, затова тя е и наречена Вътрешна.

— Един устав, един закон никога не може да пок-

рие всичко, да предвиди всичко. Остава и това, към което води здравият човешки разум, към което води чистото сърце и чистата съвест. Като българи ние се обърнахме за помощ към България в един най-тежък час, когато въстанала Македония гореше в огън от всички страни, когато бе удавена в кръв. Като българи, ние не можем да слагаме на една дъска България със Сърбия и Гърция.

— Това е и вашата грешка. С това вие погазихте устава, с това вие се опитахте да дадете под наем на Фердинанда и неговите генерали независимостта на македонската революция.

— Не! — прозвуча рязко звънкият, плътен глас на Груев. — Ние се обърнахме за братска помощ към братска България. Ние имахме нужда от помощ и откъде другаде можехме да я търсим и да я очакваме? Тоя народ гинеше.

— Но буржоазно-капиталистическа България не ви помогна. По същото време Фердинанд търсеше приятелството на султана. Помагаше ви народът в България и отделни хора гождоха тук да мрат заедно с вас. Но вие търсехте и очаквахте помощта на българското правителство и преди да започне това злополучно въстание. Някакъв си министър казал, че България ще се намеси с войската си, ако тук вие ангажирате поне петдесет хиляди турски аскер. Това беше и ваша опора, за да се хвърлите в тая авантюра, за да предадете на огън и меч македонския народ.

— И това ли знаеш?

— И това знам. Наивници! За да не кажа и по-силна дума. Такива са работите ви и сега. Ти не се ли остави сърбоманите да се гаврят с тебе, а можеха и главата ти да вземат!

— Аз отидох при тях като при хора. Надевах се да ги върна на правия път.

— Така. Въстание с коси и секири. И с... тетовски мартинки. За автономна Македония се борим, а очите ни все в България. Казано е, решено е: Македония на македонците, без разлика на вера и народност. А вие — все там: българи сме. Тук е вашата неустановеност, тук са вашите колебания и политическо късogleдство, тук е и вашето отстъпничество от основните начала на Вътрешната организация. Оттук започват и всичките ви опущения, всичките ви грешки.

— Ти си прав — рече Груев след късо мълчание и тия неговии думи предизвикаха раздвижване и смут сред присъстващите. Той продължи: — Прав си, но само донекъде. Ние не можем да преодолеем българското си чувство. Разумът говори едно, а сърцето — друго. И аз често си мисля: дали грешката не е в... самия устав на Организацията, дето ти толкова често го споменаваш и в очите ми го навираш. Чакай, чакай! Ние издигнахме автономията. Македонци и огринци, без разлика на вера и народност. А какво стана с другите народности в Македония и Огринско? Да оставим настрана сърбите. Те са нов чешит в Македония. Да оставим и турците, макар след нас те да са най-многобройни. Какво стана с гърците? Защо македонските и огринските гърци не ни разбраха, не приеха автономията? И дали некога ще я приемат? Само по некой от власите, но те са много по-малко. Сега нас ни бият Кралство Гърция и Кралство Сърбия. С тях са всички тукашни гърци и сърбоманите също. С тях са, не са с нас. И с турците също, но не с нас. Те са против нас, против нашата автономия. Ръководители на цялата тяхна дейност са техните консули и както казах, Гърция и Сърбия. Техните правителства. Гърците казват: „Тук е била Гърция и пак Гърция ще бъде.“ Сърбите

казват: „Сърбия ще дойде да ви освободи.“ Понекоега такава мисъл ме гложди: дали в края на краищата това не е по-правилно и за нас. За нас повече, нежели за тях. Ние тук сме повече от всички други народности. И дали не е по-справедливо, по-законно, по-естествено да кажем и ние, българите: тук и преди, в историята, е било българско; тук ние сме най-много и тук ще бъде България. После и ние като гърците и сърбите ще оставим всичко в ръцете на българското правителство. И борбата ни ще бъде полесна – зад гърба ни ще бъде българската държава и българската войска.

Неочаквано се обади Гьоре Коцев от ъгъла, в който бе седнал, през дима на вечната си цигара, загъхан от въннение и с някаква отчаяна решителност по лицето му, в гласа му:

– И така ще бъде по-умно!

Груев дигна към него ръка:

– Гьоре! Не бързай! – И пак се обърна към Кибаров: – Не! Аз казвам: нашият въпрос е разрешен най-добре в устава на Организацията. Но искам да кажа също къде се крие причината за нашите... колебания. Никой не ни разбра, никой не ни помогна, никой не дойде при нас, за да вървим заедно. Какво би било, ако и гърците, тукашните гърци, беха тръгнали с нас към автономията! Да, уставът. Ние трябва строго да се придържаме към устава на Организацията, пред каквито и пречки да ни изправя неговото изпълнение. Аз съм твърдо убеден в това. Но, Кибаров, искам да ти кажа и следното: уставите хора ги правят и също живи хора ги изпълняват.

Кибаров стисна устни, поклати глава:

– Все същото. Така е, но... Винаги у вас има некакво „но“. А ние, социалистите, ето що: ние във всеко явление търсим неговата закономерност. И наш

закон е законът на разума. За нас няма колебания, няма загадки. Нам всичко ни е ясно. Ние знаем накъде вървим и никога не се отклоняваме от избрания път. Ние държим ключа на всички, така наречени, тайни. Ние търсим във всеко нещо неговата причинна връзка и я намираме. Това значи, господин Груев, да имаш мироглед, здрав мироглед. Да имаш здрави убеждения и възгледи. Да имаш път в живота.

Груев огледа всички наоколо, кимна:

– Поучихме се. Като в черква.

– Дано да сте се поучили.

– Не се сърди, Кибаров. Но... всичко това е... социализъм. Некои неща и мене ми са отдавна известни. Говори се за тия работи много и на конгреса в Рилския манастир. Човек обаче невинаги прави което знае. Невинаги излиза това, което иска да направи. Друго искам да ти кажа аз: ние тук сме се събрали по работи на Организацията. Ще се върна към това, с което започнах. Да се освободим преди всичко от червея, който ни разяжда. Нашето разногласие, нашето разномислие. Ти своя група, Венчев своя група и всеки от нас може да има своя група. Това значи: всички против всички. За това да помислим, за това да поговорим.

– Всъщност това говоря и аз досега, не друго.

– Говориш. Но искаш другите да те слушат, искаш всичко по твоему да бъде.

– Ние имаме една обща основа.

– Имаме и трябва да имаме. Основата е обща, но хората са различни. Имаме Кибаров – човек честен и разумен, но имаме и Венчев, който... но за него – после. Да намерим начин, за да се съберем и да застанем всички заедно. Да дадем общ отпор на сърби и гърци, щом се дигат вече с оръжие срещу нас. Те сега за нас са по-опасни и от турците. С оръжие сре-

шу нас, с оръжие и ние срещу тях. Ние сме много по-силни. По-силните сме ние, но ако сме всички заедно. Ето затова да поговорим, да помислим, да решим.

Разговорът продължи в тая посока и скоро стана общ. Които не можеха или не умееха да кажат нещо свое, повтаряха казаното от други. Не продума, не се изказа само Борис Глаушев. Нямаше ли какво да каже, какво да възрази? Той гледеше и слушаше, в същото време водеше разговор със себе си и в себе си. Седеше малко встрани от Груев, но лицето на вожда беше пред очите му, както беше осветено от лампата насреща. Още по-ясно виждаше той Кибарова, виждаше и окръжния войвода — Караджата. Би поговорил той с тях тримата, но говореше със себе си.

Не беше виждал вожда още отпреди въстанието. От оня ден, когато Груев влезе да види гърбените топове, които бе измайсторил Кузман Велянов в Дебрища. Борис гледеше лицето му, ръцете му и цялата негова външност. Ослушваше се и във всеки трепет на гласа му, във всяка негова дума. От него, от вожда, търсеше отговор за себе си. Търсеше много отговори. Струваше му се на пръв поглед, че Даме Груев беше същият, както преди близо три години. В очите му гореше същият блясък — ту топъл, милащ, ту студен и остър, пронизващ, ту пък блесналият му поглед се процеждаше присмехулно-хитър през леко присвити клепки. Груев познаваше тия люде и може би всички люде, които срещаше, четеше изглежда и скритите им мисли. Той ги обичаше, приемаше, одобряваше техните думи и постъпки или пък ги съдеше строго и много често им се присмиваше, без злоба и високомерие. Такъв беше той и преди, със своята голяма душевна сила, със своето надмощие над дру-

гите, със своята увереност и непреклонна воля. Строгите думи, които му отправи Кибаров за неговите грешки, дори за неговата наивност, не го засегнаха и като че ли минаха покрай него, не помрачиха те, виждаше се, и обаянието, което се излъчваше от него, нито почитта, доверието, които изпитваха околните към него. Обвиненията на Кибаров бяха оправдани, но въпреки това всички тук освен Кибаров бяха все така на Груева страна, гледаха вожда с благоговение, с покорност. Може би за това, че всеки от тях би направил и повторил същите грешки, а може би и за това, че никой от тия мъже освен Кибаров не ги и смяташе за грешки, за непроситима наивност, за слабост. Това се виждаше и от недружелюбните погледи, които отправяха някои от тях към Кибаров. Даме Груев беше същият, предишният, но все пак...

Лицето му бе поотслабнало и беше по-бледо, по-ясното му мраморно чело се долавяше едва забележимо лимоненожълтеникава сянка. Един по-внимателен поглед би забелязал по слепоочията му, по раздвоената му брада, оставена да расте на воля, редки, сребристо проблясващи бели косми. Борис забеляза как на няколко пъти погледът му натежа от скръб и болка, той бързаше да го скрие под клепачите си, но едва видима сянка оставаше още дълго върху лицето му. Някаква сянка лежеше върху цялата му външност, върху съдържаните му движения. Уморени, отмалели изглеждаха за един къс миг и неговите му сухи ръце, ала все пак през тая скръб и през тая умора напираше живата, несломна, постоянна сила в него. Вожда беше същият, но той се бореше дълбоко в себе си с болка, която искаше да скрие, с овладяла го тъга и умора. И надвишаваше той тъгата си, умората си с още по-

голяма сила, тя изглеждаше съвсем същият, както преди години, както преди въстанието. Признаци на борба, на непрестанна мъка в него можеше да долови само един бдителен поглед или едно сродно сърце. Борис си мислеше: „Той прилича на летен ден към края на лятото. Все още е лято, но се усеща, че есента е близо. Мъката му е като прегорелите треви, като напразнените листа на дървесата край пътя. Затоплената вода на реката едва пълзи между сухите песъчни брегове, гората е неподвижна, умълчана, премрежено е от невидимо було и слънцето, избеляло е като стара греха небето... Но гранките на дървесата тежат, тежат от плод, навел се е и всеки стрък да посипе върху топлата земя семенцата си – топла, жива е земята и жадна за дъжд, който иде...“ Борис забеляза и друго: тая прикрита мъка на вожда, преодоляваната умора го правеха по-близък, по-свой, по-достъпен. Може би само за него, за Бориса, който долови това вътрешно брожение у Груева. Или може би и за това, че някои от думите на Груев му напомниха разговора с баща му през последната им среща в родния дом. Лазар Глаушев бе проявил същата снисходителност към човешките грешки и слабости, може би защото и той бе правил грешки, може би защото и той самият се бе борил в себе си с такива слабости. Все пак тая снисходителност както у вожда, така и у Лазара Глаушев не беше примирение пред човешките слабости, не беше одобрение, а беше разбиране. Такъв е човекът! И аз, и ти, и всички. Не да прощаваме примирително, а да разбираме и да знаем. Да познаваме човека и да искаме от него толкова, колкото може наистина да ни даде. Да познаваме лютовете в такова едно общо дело, общо и трудно дело.

Като гледаше и слушаше вожда и като искаше да

го разбере още по-добре, Борис Глаушев отиде по-нататък в мислите си, но сега в мислите му беше и Кибаров, както го виждаше, както го чуваше. Той и от него искаше отговори и като че ли с по-голяма надежда. Укорите, които отправя Кибаров към Груев, му се виждаха справедливи. Вождът бе отстъпил, вождът бе показал преголяма доверчивост и към повърхностни, непроверени обещания от страна на български големци, към привидни изгледи за решителна помощ във въстанието; той бе показал доверие и вяра в добри, приятелски чувства у един полуdiv, покварен човек, какъвто беше сърбоманският войвода, при когото бе отишъл и се бе оставил в ръцете му. Кибаров и по-нататък и не за пръв път бе изказал смели, ясни, убедителни мисли. За неотклонната последователност, за твърдостта, с която трябва да се осъществява всяко взето вече решение. И още по-нататък: македонското освободително дело не разрешаваше всички въпроси, не стигаше до края на всички въпроси. И може би тъкмо там, в края на всички разрешения, в самия краен изход, Борис Глаушев би намерил отговорите, които търсеше.

Борис Глаушев беше между тях двамата – между вожда и Кибаров. Към вожда го държаха дълбоки, мъгливи, проверявани чувства. Ами там, до вожда, беше и неговият роден баща! Към Кибаров го притегляше неутолима жажда за истината, за всяка истина и за истината на всички истини; притегляха го смелите мисли на Кибаров; притегляше го копнежът му да се освободи от своите слабости и колебания, от своя страх. Кибаров каза, че има отговори за всички въпроси. Ще отговори може би и на неговите въпроси. Ще отговори пред него може би по-ясен път...

Глаушев се послуша в друг един глас. Говореше окръжният войвода Петър Донеv – Караджата:

– Мариовските села пицят до небесата, косите си скубят и молят за помощ. Толкова пъти вече хора пращат, а сега и писмо получих. – Той изрече на един гъх тия думи, види се отдавна е мислил как да ги каже по-убедително. Бързо местеше поглед по лицата на присъстващите. Взираше се във всяко лице да провери дали всеки там слушаше внимателно, дали стигаше до всекиго гласът му, и най-често се взираше във вожда. Войводата продължи на пресекулки: – Там има няколко патриаршистки села. За разлика от други патриаршисти те не признаха българската екзархия. Българи са, но не се решиха да се откажат от гръцката патриаршия. Грех било, господ немало да им прости. Гърците се хванаха за тях. Гърци сте, им казват, така от бога е оставено, ето сами не смеете да се откажете от нашия патриарх. Нели знаете, там хората са прости, кажи го, гиви планински човеци. А за сиромашията им да не говорим. Черна кал ядат, а не хлеб. Просо и ръж. Това се ражда по тия планински места. С това ги хващаха най-напред гърците. Кому лиричка, кому... страх от бога. Но това не стигаше. Хванаха те в мрежата си по двама-трима и не от всичките села, другите обаче не щат да променят своята вяра, както казват. Макар да са с патриаршията. Когато дойде грък в селото да ги „поучава“, селяните бегат в планината. Миналата есен тукашният грък консул им изпрати андарты. Дете в майка проплака. А сега писмо ми пишат... – Още докато говореше, войводата бръкна във вътрешния джеб на дрехата си, извади сгъната на четири, изпомачкана хартия, разгъна я, опита се да прочете писмото на слабата светлина, но се отказа и продължи: – С молив е писано, кой знай кой им го писал, може и тука некой, в града, кога са дошли на пазар. Изгорехме, Петре войводо,

пишат, изгорехме, брате, къде си да ни отгървеш от зли душмани, от клети гърци. Къщите ни палят, женската ни челяд насилват, кръв проливат, като овни ни колят наред село, пред целия народ, къде двама, къде трима и повече от секо село, а в село Вешица седем, село Бърник десет души. И планините не могат да ни поберат, ела да ни куртулисаш. Ето писмото им – подаде той на вожда разгънатата хартия и обърна поглед, огледа всички там, да прочете, който иска, да види, който иска, с очите си.

Загледа се Груев в селското писмо, а войводата се загледа в него и се виждаше колко остър беше погледът му. Сурова сила и решителност светеше в погледа на войводата, пък иначе той беше слабичък, дори дребен, външността му не казваше нищо за неговата войводска слава, която се носеше по целия окръг още преди въстанието. Селски учител бил преди, за късо време, а после отсякъл: „Свободата не ще екзарх, иска Караджата.“ Оттам останало второто му име. Скоро стигна до окръжно войводство, но битките му с турските потери бяха повече от войводските му години. Дошли люде, неговци съграждани, по работа в четата му и на края му казали:

– Петре, войводо... Майка ти... самичка в О., нели нема никого освен тебе, много се мъчи горката, голяма сиромашия и... Дај да ѝ занесем некой грош, да ѝ поолекне. За един залък хлеб работи на стари години.

– Какви пари от комита? Прегърнете мама, мисля я всеки час, но пари немам да ѝ изпратя. Ех, мъчи се цел народ.

– Имаш в чантата, Петре, комитетски пари. Кому ще се злобуди, дај барем една лира да ѝ занесем, брашънце да си купи.

– Те са народни пари, не са мои.

– Народна майка е майка ти, Караджа.

– Не! Ако дам на нея, ще трябва да дам и на много други като нея, а народните пари са за други нужди.

Колкото се говореше за юначеството му, повече се говореше и за тая случка. Него бяха избрали за свой закрилник мариовските селяци, при все че имаше и други войводи в окръга и по-близо до Мариово.

Груев подаде писмото на Кибаров:

– Виж.

Кибаров го погледна, но не го взе:

– Нели чухме войводата.

– Какво ще кажеш?

– Какво има да казвам? Ангартите трябва да бъдат прогонени с... с техните средства. С оръжие. Само... това да се знае: ангартите, които идват от Гърция, върховистите, които идват от България, върхожените чети, които праща тук Сърбия, те всички са врагове на македонското революционно дело и нашите отношения към тях трябва да бъдат еднакви. Да, така е.

Никой нищо не отговори. Да, върховистите, ангартите, сърбите... Идваха отвън, спъваха освободителното дело, злодействаха. Трябваше да бъдат посрещани с оръжие, прогонвани от територията на Македония, унищожавани. Ала все пак за тия люде тук, поне за повечето от тях, имаше разлика между българските върховисти, които в голямата си част бяха македонски българи, имаше разлика между тях и гръцките ангарты, между тях и сръбските върхожени чети. Никой не се реши да признае открито греха си за тая разлика. Премълча и Груев, но той вече поради пресита от спорове, от развреждане на рани.

– Ще отидеш в Мариово – обърна се вождът към Караджата.

– Ще отида – отговори войводата. – Ще отида

с двайсет и пет души. Толкова са и ангартите.

Късият му отговор привлече възхитени погледи, а Гьоре Коцев пак запали нова цигара от старата, но с несвойствено за него нетърпение. Браво, Караджа!

Груев се замисли, умълчаха се и другите – чакаха да чуят какво ще каже по-нататък. Загледан пред себе си, със сянка на досада по лицето му, той рече:

– За Симеон Венчев... Не гоиде на тая среща. Има защо. Знаят се всичките негови работи. Ще го отстраним от Организацията. Засега това му стига. На такива не им е мястото в Организацията. Аз не виждам да е извършил съзнателно предателство. Извършил е непростимо своеволие. Вън от Организацията! – махна едва с ръка Даме Груев.

Кибаров бутна шапката си нанаяз, като че ли чак сега се сети за нея:

– Добре. Вън. За такова своеволие и за всекакво своеволие. Само това ще кажа от моя страна, че ако беше който от по-старите работници на Организацията, би получил поне още двайсет и пет тояги.

Някой тихо се засмя. Вождът втренчи очи в Кибаров:

– Да. Но той е секретар на окръжния комитет. Пагат му се и петдесет тояги, обаче как мислиш ти, как ще се приеме това от нашите първо и после от гърците? Ще мине за сметка на Организацията, за сметка на нейния авторитет. Ето, вижте ги! А ти не бой се, той нема да миряса и може да получи всичко наеднаж. – Без да дочака отговор, Груев се обърна към Бобев: – Да се погрижите за хората на Венчев. Тия около него. Да се върнат по групите си, при десетниците си. Той може съвсем да ги отдели, да ги превърне в своя... партия. Още това не ни стигаше. Приберете тия хора, Бобев. И Венчев ще миряса може би, като остане сам.

Бобев мълчаливо кимна.

— Какво имаме още? — попита Груев.

Богдан Бобев се изкашля, преди да отговори:

— Владиката... нашият. Получил nějakvi вещи от България. Помощи за най-пострадали села. Исква самият той да ги раздаде, но иска и наш човек да го придружава.

— Бои се да не го срещнат комити — подхвърли някой.

Бобев се намръщи и продължи:

— Той не е от страхливите. Ето, решил е да върви. Нека върви с него Борис... Борис Глаушев.

Вождът се обърна към Бориса, усмихна се:

— Добре. Много добре. Дего владика и... Милостивия. Тъкмо хора за такава работа.

Борис Глаушев силно се изчерви.

XXXVI

Тоя ден Борис Глаушев се върна в квартирата си веднага следобед. Това преди се случваше по-рядко — той се хранеше вкъщи, имаше занятия през целия ден в училището, ала откакто се върна от Преспа, при всеки свободен час гледаше да изтича до жилището си. За да погледа в прозорците на Ангелика и дано да се покаже тя там. Това беше една негова надежда в трепетно напрежение, с предвкушена радост и после с тъга, че не беше я видял, със страх, че тя може би се е разболяла повече — тъга и страх, в които чувстваше силата на своята обич. Ангелика нито поздравяше, че сега той така често се връщаше по необичайно време, а и не можеше да стои весел на прозореца. Борис знаеше това — внезапните му връщания бяха от любовно нетърпение, от любовна жажда.

Още щом влезе в стаята си тоя път, Глаушев

съгледа на масата един бял плик. Взе го, обърна го в ръката си — запечатан, без марка, без адрес. Отвори го бързо, разгъна три изписани листа. Писмото беше на френски, написано с едър, тънък, красив почерк. Взе го в двете си ръце, сякаш се боеше да не му го грабне някой, и без да откъсва поглед от него, сегна до масата, като да не можеше да стои прав, зачете:

„Как да намеря думата, с която да се обърна към тебе? С името ти — не искам, не бива. Името ти, моята най-скъпа, най-сладка дума, която е непрестанно в ума ми, която споменавам и в съня си. И в тоя момент също, но не бива да я пиша тук, за съжаление. Остават други две думи, които бих желала да повторя тук безброй пъти, които насищат сърцето ми с всички радости, с блаженство, с благодарност към бога, който ми даде всички тия щастливи дни и часове, откакто те срещнах, откакто те видях за пръв път. Ето тия две думи: Мили мой, мили мой...

Аз съм вече здрава. Докторът каза да ставам по малко, да ходя из стаята, но той е прекалено предпазлив, та иска да лежа повече още два-три дни. Омръзна ми леглото, но ще го послушам и тоя път, щом така трябва, макар че се чувствам здрава. И когато ще мога отново да слизам долу, да излизам на улицата, най-напред ще отида у леля Фотина, за да бъда по-близо, съвсем близо до тебе, и може би там ще те срещна. Това сега е най-голямото ме е желание. След толкова време, след тая моя болест, да постоим двамата на чардака или долу, да те послушам как ми говориш, застанал срещу мене. О, как си мечтая за тоя близък час, но и толкова далечен, понеже моето нетърпение е много голямо. За мене няма по-голямо щастие от това да стоя близо до тебе, да те гледам и да чувам всяка твоя ду-

ма. Да ми говориш, да ми разкажеш как прекара при своята майка, пораснало ли е детенцето ти и за всичко хубаво, което ти се е случило там, в родния край, аз ще те слушам и не мога да ти кажа нищо повече, освен че те обичам.

И все пак има какво друго да ти кажа и ще го направя тук, в писмото си, за да мога тебе да слушам повече, когато се срещнем. Станаха някои неща, които ти трябва да знаеш. Мисля аз тия дни много и за други неща, които също трябва да знаеш. Досега, допреди няколко дни, и самата аз не ги забелязвах, не мислех за тях. Мислех само за тебе и това ми стигаше. Ала виждам сега, че и тия неща влизат в мислите ми за тебе, мили.

Татко знае. Видя, че се гледаме през прозореца, и аз всичко му признах. Така е може би по-добре, сега аз ще мога да говоря с него открито, най-сетне, рано или късно, той трябва да узнае. Пък и аз трябва да узная колко много пречки има между мене и тебе, цяла една планина, която иска да ни раздели. Една планина от омраза, а от нея иде и всичко останало. Страшната омраза между нашите и вашите, която е и от огън по-силна. Но аз искам да ти кажа най-вече за моите двама братя, те са страшни и те моля да се пазиш много от тях. Могат да ти направят и най-лошото. Те още нищо не знаят, даже и татко се бои да им каже какво е узнал. Ти сега не бива да правиш нищо, аз ще правя, което е нужно, докато прехвърля тая страшна планина, ти само пази се добре известно време. Това исках да ти кажа, за това исках да те помоля, а по-нататък и бог ще ни помогне. И си мисля, че тъкмо той ми изпраща едно изпитание, аз трябва да го изтърпя, за да запазя своята любов, и вярвам, че с нея ще бъда достатъчно силна.

Любовта е по-силна от омразата, нели, мили мой?

Аз не се и попитах кой си ти, какъв си ти. Не знам и как те обикнах. Ние не знаем как идва любовта и откъде идва или – не, тя просто се ражда в сърцето ни. Така стана поне с мене. Видях те, исках да те видя пак, чух те, исках да чувам гласа ти непрестанно и по-близо до себе си. После аз видях колко си добър, умен, деликатен. С това растеше моята радост, че те срещнах в живота си, цялата моя обич се превърна в една безкрайна радост. Така и се промени всичко в мене. Станах по-добра към всички, по-добра и към самата себе си. Сега никой не може да ме обиди, да ме огорчи, да ме нарани, защото съм готова преди това още да му простя. Така е и в мислите ми – не мога да допусна за никого лоша мисъл, не идват в ума ми никакви лоши мисли. Сърцето ми се радва на всяко нещо, и на цветето, и на звездите нощем, та и на кучето, което скита по улицата. Злото само ме наскърбява, защото няма мястото в моето сърце нито за гняв, нито за омраза, моето сърце е пълно и препълнено само с любов. Ти си, който отвори такава светлина в мене, и аз не се питам как стана това, не е нужно.

Но ето аз съм гъркиня, а ти си българин. Къде е омразата, с която ние като че ли се раждаме, която кара хората да се убиват, да си правят всякакви злини? Помня, че когато узнах, че ти си българин, стана ми някак весело. Може би си спомних в оня миг за изненадата на всички наши и ваши, за тяхното заслепление и тяхната взаимна омраза ми се видя толкова глупава и безсмислена, та даже и смешна. Ами да видят те нас двамата с тебе! Да им разкажа колко свободно бие сърцето ми, колко ясни и чисти са мислите ми, колко е ясен и погледът ми за всяко нещо! Аз се питам: защо трябва да се

мразим? Родили сме се под едно и също небе, в един и същи град, ето ние с нашите съседи и на една и съща улица, и се мразим кръвно само защото носим две различни имена и говорим различни езици. Какво друго ни разделя? Миналото, нашата история? В миналото ни, в нашата история всички са мъртъвци. Бог да ги прости за злото, което са вършили. А това, с което ние живите се гордеем, това са техните добри дела, техните светли подвизи.

Аз бих желала да не мисля за всичко това, да го забравя, но винаги има кой да ми го припомня, а сега най-често баща ми. Той непрестанно ми повтаря: „Ти си гъркиня.“ Ами да, гъркиня съм, родила съм се гъркиня. Какво значи това? Значи ли да мразя, да презирам всичко чуждо и да се мисля за миропомазана между другите хора? Надменността е смешна, унизява човека, тя е злина между хората, разделя ги и ги насочва един срещу друг. Във враждата между нашите и вашите има и много надменност и у нашите повече, отколкото у вашите. Това е поради нашата стара Елада, поради някогашна Византия, която някои от нас, между тях и моите братя, искат да възкресят, като че ли това е възможно и нужно, след като е минало толкова време и всичко се е променило толкова много. Не, аз не съм такава гъркиня и искам, мили мой, ти да знаеш това. И повече да не говорим ние с тебе за това.

Моля те да ми простиш, че тия дни не мога всякога да заставам на прозореца, за да те поздравя, да те изпратя на работа и да знаеш само колко много съжалявам аз самата! Сега татко стои повече в стаята ми и нарочно тъкмо по тоя час, когато ти излизаш от къщи, влиза и по всяко време, оставя ни само когато ние с баба трябва да спим. Какво бих могла да сторя аз срещу него, само мила-

та баба еднаж му каза: „Костас, синко, няма да спреш птичката, която вече е литнала.“ Това искам да бъде аз най-много – птица, да мога да долитам винаги при тебе, да не може никой да ме спре. И така ще бъде – никой няма да ме спре. Няма да ме спре и тая планина, която хората и най-близките ми хора издигат между нас. Аз вярвам в своята любов, вярвам и в твоята.

За нея сега, на края на писмото си, за нея, за нашата любов, искам да намеря други няколко най-хубави думи – най-хубавите, които може да изрече човек. Но аз не съм като поетите, които умеят да намират хубави думи, аз съм обикновено момиче и как ще намеря най-хубави думи за своята любов, която е толкова голяма и силна, колкото е и любовта на поетите. Нека те редят стихове и рими за своята любов, аз ще ти кажа и сега само две думи – тия, които са винаги в сърцето ми, когато споменавам името ти, които са в мислите ми винаги, когато мисля за тебе, а това е всеки час и всеки миг от моя живот. Само две думи, които няма да престана да произнасям даже и да онемея: Обичам те.

Това писмо ще ти донесе моят малък племенник. Той също е горделив грък, така го е научил баща му, но аз успях да спечеля за нашата любов едно чисто детско сърце.

Твоята А. “

Борис приемаше жадно всяка дума на писмото. Всяка дума нахлуваше в сърцето му като гореща тръпка, а в съзнанието му се загържаше само общият смисъл на всички тия думи, силни като жив огън, силни като светлина, заслепила очите му. Още след първия ред го обзе неясно чувство, което усещаше като замайване, и колкото четеше по-нататък, то

се засилваше, без да стане по-ясно. В това негово чувство имаше буйна, сломяваща сърцето радост, сладка гордост, че всички тия пълни с обич думи бяха за него, имаше и страх. Като прочете писмото един път, обърна го, без да откъсва поглед от него, отиде и приседна на миндера, за да го прочете още еднаж. Сега по-съсредоточено и някак по-спокойно. Ангелика за пръв път му говореше така открито за своите чувства. В предишните си краткотрайни срещи те и двамата избягваха да заговарят за най-важното и за тяхната любов говореха по-ясно очите им, усмивките им, леките им докосвания, устремът, с който се търсеха да се срещнат. Сега тя му говореше за своята обич без негомлъвки и загатвания, написала бе с ръката си върху бялата хартия своята изповед, ето, дума по дума и, както тя казваше, с най-хубавите думи. След второто прочитане обаче и радостта, и гордостта му премина, или пък потъна дълбоко в него, а в съзнанието му остана само страхът и сега още по-силен. Той усети дори това, което беше между редовете на писмото, това, което не беше доизказано, това също, което Ангелика премълчаваше. Нямаше никакво съмнение, че е имала тежка разпра с баща си, а може би и с други от домашните. Скоро ще се намери тя срещу всички свои, срещу всичките си сънародници в О. Той гръбна завесата на прозореца – искаше да я види в тоя миг, да я грабне в презръдките си, да я отнесе някъде далече. Нищо не се виждаше насреща, белееха се неподвижни само завесите на нейните прозорци. Види се и сега беше там, в стаята ѝ, нейният баща. Борис бе виждал няколко пъти стария навъсен грък, виждал бе и братята на Ангелика – и двамата високомерни, с явно презрение бяха срещнали погледа му. Той трябваше да я спаси! От кого да я спа-

сява? От баща ѝ, от братята ѝ! От целия този враждебен град. А той самият от кого трябваше да се пази? От баща ѝ, от нейните братя най-напред. Това Борис знаеше и преди – те бяха гърци, но сега, когато скоро вече ще се узнае всичко, той ще привлече още повече тяхната омраза, тяхната ярост. Е, добре, той самият ще отиде при тях. Ще отиде с празни ръце, ще отиде със своята обич. Гърци, но те бяха баща, братя на Ангелика, те трябваше и него да приемат като свой брат. Той също ще премине тая планина от омраза, ще я прелети. Една подир друга се нижеха през ума му тревожни мисли за всички стъпки и усложнения, които очакваха и него, и Ангелика, тя беше вече срещу тях, беше в тях. Какво беше нужно да предприеме? Ангелика пишеше, че сама ще се справи с всичко, а той? Ще стои ли и ще чака? Не, няма да стои и да чака. Но... но той още не знаеше всичко, не знае какво още крие Ангелика от него. А и тя трябва да знае какво мисли да предприеме той. Ще може ли да я види днес, утре? Не ще може. Той пак се зачете в писмото; да го разбере по-добре, да разбере още по-добре и най-скритото в него. Наново стигна до края му. Твоята Ангелика... Твоята Ангелика...

— Да – прошенна Борис, отпусна писмото в скута си. — Ти си моя. Ти си вече само моя!

Дали не би могла да помогне Фотина, въпреки че старият Милонас я изгонил от къщата си? Да занесе тя едно негово писмо до Ангелика? Стана бързо, пристъпи към масата, посегна към шишенцето с мастило, сякаш да провери дали беше достатъчно пълно. Сепна го почукване на вратата: той не беше чул преди това повлечените стъпки по чардака вън. Влезе Дяконов, сгушен в дългия си балтон, очите му играеха плахо между натежалите, зачервени клеп-

ки, но по лицето му се четеше пресилена гързост.

– Не ме очакваш, а?

– Не... Не съм те очаквал.

– У! Студено тука, бе! Рекох, ще се постопля при тебе. Няма ли да-да палнеш печката?

– Денем не я паля.

Неочакваният гост седна на един стол, преди да бъде поканен, поприсви се още повече в горната си греха, като да потръпна от студ или може би искаше да умилостиви негостоприемния домакин.

– Идвам да ти съобща една новина. – И веднага обърна в друга посока: – Май у тебе не се намира нищо за пиене. Кажу на хазайката да направи поне по един си-силен чай. Гост ти е дошъл най-сетне! Гостолубието е наша, славянска добродетел.

– Неудобно ми е. Аз самият пък немам възможност.

– Да не вземеш да ме изпъдиш! Прощавай, но ще запуша. Не мога без цигара.

– Запуши, щом искаш.

– Все пак ти си добър момък. Симпатичен ми си, макар че аз се пазя от всякакви сантименталности. Знам, не съм ти по волята, не съм аз по волята никому и се гордея с това. Имам нужда да говоря и това е моя проклета слабост. А няма с кого да поговориш свъстно в тоя мръсен град – духна той пушек от току-що запалената цигара. – Учениците ми и един-двама като тебе, между седемдесет хиляди еснафи и лицемери.

Борис Глаушев нищо не отговори. Гостът забрави смущението си – боеше се в началото, че Глаушев може да го изпъди, но сега, като седна на стол в стаята му, гаде пълна воля на своя неуморим език. Сегна, и Борис, но личеше нетърпението му. Дяконов минаваше от тема на тема безредно – говореше, как-

вото идваше на езика му. Борис го слушаше разсеяно и се питаше: „Защо ли е дошъл? И тъкмо сега...“

– Не си в добро настроение, Глаушев, виждам. Те, такива, като тебе, рядко имат добро настроение. Все ги яде нещо, все за нещо се грижат. Оправят света. Как ще го оправиш бе, момче! Светът си е такъв още от самото начало. Господ направил човека от кал и... взел, че му вдъхнал душа. Библейски брътвежи. Каква ти душа, щом е направен от кал? Разумните хора, доколкото ги има, никога не забравят, че калта си остава кал. Не се занаят по разни възвишени лъжи, за да разбъркват собствения си живот. Човекът е мръсно нещо. Кал. И ако е превърнал живота си на пъкъл, сам си е виновен за това. Ами какъвто е човекът, каквито са хората, такъв е и животът им! Да не би дяволът да е дошъл да им го нареди така? Попски премъдрости. Дяволът е в самите нас. По-честно е... Какво ти честно!... По-умно е да си признаем истинската истина за човека, та и животът ни да върви по-естествено, според човешката природа, отколкото да се заплесваме по лъжите на разни смахнати измамници: Конфуций, Христос, Аристотел, Платон, Сократ, Мохамед... Какво остана от проповедите на Кроткия? За двете ризи, за плесницата по другата буза? Какво остана от възторзите на Великата френска революция? И прочие, и прочие. Не искам сега да изреждам всички там безбройни глупости. Всички там жабешки скокове. Искаш да полетиш към звездите, а тупнеш пак на земята. Нали си жаба! Жаба и ще си останеш. Исус Христос се възнесе, друго аслъ не можеше да направи, на земята си остана човекът. Калният човек. Останаха и владиците, Христовите заместници на земята, облечени в злато и коприна. Остана инквизицията в

името на кроткия спасител. Ясно като бял ген. Слушай! Намери нещо да пийнем. Разговорът ще стане по-интересен. Какво си се оклюмал? У хазаите ти все ще се намери някое шишенце с гроздова. Нали е къща това, дом? Пазят по някое шишенце, за да се... отсрамват. От приличие. От гостолюбие. А като си отидат гостите им... Иди, иди виж.

— Не, не.

— Ех... Човек от тебе друго и не може да очаква. Пазиш приличие. Чистота на живота. Идеали. Съвест. Глупости, глупости! Вериги! А под такава звезда си роден, че пред тебе се откриват всички радости на живота. Само да посегнеш. Те-тебе никой жена нищо не може да ти откаже. А от жената най-напред идват всички благи работи. Ето, да кажем, Йорданова. Женче и половина! Огън! И само да ѝ направиш знак с единия си пръст. Това чака тя. А ти? Слепец! И всички даскалички там в тебе зяпат. А ти... с народни работи се занимаваш. Е, е, не се сърди. Аз искам очите ти да отворя. Да те науча живота си да живееш. Да познаеш сладостите му. Това е мъдростта на всички мъдрости. И никой не се отказва от житейските сладости, никой! Само такива ханльовци като тебе. Да бях на твое място... Моят живот — кучешки. На куче, — кучешки живот. — Той присви лице като от погнуса или от някаква скрита болка, Борис едва сега го погледна по-приветливо и със съжаление. Дяконов улови погледа му, опули мътните си очи към него: — Ти, не ме съжалявай! Аз живея както намирам за добре и за никого не искам да знам. Чувам, че искат да ме уволнят. Нека ме уволнят. Другаде ще отида.

— Винаги ми се е струвало, че ти може би само се шегуваш. Подиграваш се с всекиго и с всичко. Сериозен човек не може да говори, както ти говориш

и мислиш. Така наистина животът ни ще се превърне в пъкъл и... кал. Ако наистина няма в човека възвишени стремления, ако няма и хора, които издигат и другите със себе си.

— Недей, моля ти се. Морал! Познати ми са тия лъжи до втръсване. Отвори си очите за истината, такава, каквато е в действителност. И живеи според нея. Живей за себе си, това ще ти остане. Най-после, като си толкова редовен човек, що не вземеш да се ожениш за някоя богаташка щерка? Такива тук, в О., има много. Еврейки, гъркини и всякакви. Ти можеш. По-богатички са еврейките и гъркините. А! Дочух, че някакво гъркинче се навъртало около тебе. Какво подскачаш? Вярно ли е?

— Кой ти е казал такова нещо?

— За такива свои работи човек узнава последен какво говорят хората. Но трябва да е вярно, щом толкова се разтревожи. Е, нищо. Твоя си работа. Да беше запалил поне печката. У мене е като в кучешка колиба. По улиците — още по-мръсно, в кръчма не смея да влезна, останал съм без грош. До заплатата има още много време. Не мога да задържам парă, а без пари нищо не става. И тютюнът ми се свърши, ето ще свия последната цигарка. Рекох, у тебе ще е по-топличко, като те знам какъв си прибран, и... — Дяконов говореше сега с отпаднал глас, през носа си, плачливо. Изеднаж се сепна и рече настойчиво: — Слушай... Дай някой грош!

Борис извади от джеба на жилетката си една бяла меджидия и я сложи на масата пред него:

— Когато имаш, ще ми я върнеш.

Дяконов мигом прибра сребърната пара:

— Ти знаеш, че няма да ти я върна, но исках да спасиш моето чостолюбие. Аз и от тая болест не страдам. И тя ограничава човека, спъва го. Сега аз

си отивам, дотегнах ти. Само да си допуша цигарата. И колкото да съм куче, не съм пък толкова неблагоприятен. Искам още две полезни думи да ти кажа. Глаушев, зарежи ти тия народни работи. Ще се погубиш, момче, за нищо. Я гърците ще те убият, я пък нашите, като си загълбал толкова. Като няма кой да ни избива, ние сами се избиваме. Мръсен народ е нашият народец, когото ти боготвориш. И тук, и горе, в Българията. Там повече, откакто руснаците махнаха турския ярем от слинестия му врат. Ама той и досега турски ратай си остана, в душата си остана ратай. Робска папач! Ври в душата му всичката робска и човешка мътилка. Вие го издигате до небесата. Поетите го възпяват. Той стар глупак Вазов! Няма ли кой да каже истината в очите на народа? Каза му я Алеко Константинов, а той, народецът, се смее сам на себе си, весело му е. Не се гнуси от собствения си образ, а се хили. Па взе и пречука Алеко. Вие го превъзнасяте, готови сте да мрете за него. Самата истина трябва да се плесне в ратайската му муцуна...

— Дяконов! Не мога да те слушам повече! Ти си... безсрамен човек и... — Борис се изправи срещу госта си със зачервено лице, рязко размаха ръка едн и два пъти: — Не искам да бъда като тебе... такива мисли, такова отрицание! Да, ще призная, има кал в човека, и у нас особено има робска утайка, робска тиня... но в калта ли да лежим, в тинята ли, като свини, да грухтим примирени, та и доволни? Не, ние ще излезем от тинята и ще тръгнем по твърда земя. Така ти развързваш ръцете и нозете си, сваляш от себе си всека отговорност, премахваш всека пречка пред себе си, освобождаваш се от всекаква грижа и... и съвест, но остава в тинята. До гуша. Не, аз не искам да бъда като тебе. Въпреки всички мои тре-

воги, рискове, както казваш, и въпреки всички твои... съблазни. И после — намръщи се Глаушев, червенината по лицето му бързо изчезна, остро, студено заблестяха сините му очи: — Ти какво току се изпречваш пред мене... ние не се разбираме, не можем да бъдем приятели, ние сме различни.

Дяконов смачка догорилата си цигара върху студенията печка. И се усмихваше с влажни устни, с хитро присвити очи, усмихваше се на своите мисли, преди да заговори отново:

— Не можеш да ме избегнеш. И аз съм на тоя свят, съществувам. Аз съм навсякъде. И зная повече от тебе, мога повече, по-силен съм от тебе. — Той дигна поглед, гръзко гледаха възпалените му очи: — Не можеш да ме избегнеш, да се отървеш от мене. Аз съм другата страна на живота, друго негово лице и негово по-вярно, по-истинско лице. Повечето от хората са като мене, в блазото лежат, топло им е, удобно и по-сигурно. Къде другаде, по дяволите? От кал сме и в кал живеем. Това е истината за нас. Посилните, по-умните намират си място в по-дълбоката тиня. Да им е още по-топло. А ти накъде се дърпаш, накъде се мяташ като... Освободи се, човек, от всякакви там угризения, идеали, еднаж се живее на тоя свят. Ти се бунтуваш, но рано или късно ще признаеш, че в мене е истината за човека.

— Не! Ти лъжеш! — пламна отново Глаушев.

— Сърдиш ли се, Зевсе...

— Ти клеветиш човека. И никога не ще приема аз твоята клевета. Въпреки... въпреки всичко.

— Ето, виждаш ли? — светнаха пак лукаво мъжавите очи на Дяконов. — Въпреки всичко. Въпреки. Червеният е вече в тебе. Въпреки, а?

— Изпуши ли си цигарата?

— Ето, ето. Ставам. Да ме биеш ли искаш? Ти

помисли добре върху моите приказки. Не съм виновен аз, че истината е толкова мръсна. Помисли и за себе си, човече! Ето, тръзвам. – И вече на вратата, като че ли едва сега си спомни, той добави, загръщайки се в яката на балтона си, да покаже и своето безразличие: – Тая сутрин са стреляли по Кибаров. Тъкмо излизал от къщи.

– Кой? – трепна Глаушев. – Убит ли е?

– Кой... Наш. Българин е стрелял. Познали са го. Нали ти казах: когато няма кой да ни убива, турци или гърци, ние сами...

– Но кажи! Убит ли е?

– Ранен. Ама здравата. Когато е за свой, българинът здраво удря. Само че моя... изглежда пищовът му го е излъгал. И жени там са се развикали, пък трябвало да помисли и за себе си, нали? За кожичката си...

XXXVII

Борис Глаушев влизаше за пръв път в жилището на Кибаров. По малкото дворче пред къщата личеше опустошението, което бе нанесла зимата. От двете страни на тясна калдъръмена пътечка, която водеше към къщата, личеха следи от затъпкани лехи, тук-там по тях и край оградата стърчаха изпочупени, почернели стръкове, съсухрени, прегорели, кой знай как задържали се под снеговете посивели китчици цветя от последната есен. Следи от замрял живот, който очакваше мотичката на стопанката да разчупи твърдата зимна кора на земята. Пътечката водеше към няколко поразкривени каменни стъпала, без перила, които стигаха до тясна площадка пред входната врата на къщата – две-три стаички под нисък зимник с тъмни

прозорчета. Малкото жилище изглеждаше като пусто, със затворени прозорци, със затворена врата, но едва бе стигнал Борис докъм средата на пътечката, когато вратата шумно се отвори и на площадката изскочи учителят Добринов. Той беше гологлав, с разрошена дълга коса, с разкопчан балтон, с възбудено, зачервено лице, спусна се по няколкото стъпала и се спря на последното, замахна с ръка, сякаш искаше да спре Глаушева:

– Е... Какво сега ти? Идваш да видиш дали е мъртъв? Не, жив е! Колкото и да е неприятно това на някои.

Борис се спря пред него учуден:

– Що значи това, Добринов?

– Няма какво да се учудваш. Какво значи... Ваши хора се опитаха да убият Кибаров. Не вярвам да ти е съвсем неизвестна тая работа.

– Какви наши хора? Аз наистина не те разбирам,

– Хора на комитета. Познали са го убиеца. Човек на Венчев. От неговата банда.

– Това е друго нещо, ако е верно. Венчев не е в комитета.

На вратата се показва табакът Тодор Корчев, показва се зад него и други двама млади мъже, които Борис не познаваше. Табакът рече с мрачно лице:

– Влизайте. Не гръжете вратата отворена.

Добринов се въртна все така възбуден, изкачи се назад по стъпалата и се провря между застаналите на вратата, като че ли бе решил вече да не продумва. Отдръпнаха се и другите след него, влезе и Борис в малко ходниче пред няколко врати, някой бързо затвори входната врата. На стол до една от вътрешните врати седеше грамадният евреин Езра, мълчалив, неподвижен, с безизразно, вкаменено лице, на кръглите му колена тежаха свити неговите великански юмруци. Той като че ли изпъл-

ваше цялото ходниче, другите четирима около него изглеждаха някак смалени.

– Добър ден – поздрави Борис. Никои не му отговори, никои не го и погледна. Той продължи: – Къде е Кибаров? Искam да го видя.

Табакът Корчев колебливо му посочи с брада вратата, до която седеше евреинът, и неохотно процеди:

– Там...

– Той може да спи сега. Почивка му е нужна – не можа да се сдържи Добринов и се размърда нервно в ъгъла, където бе застанал.

Ала иззад вратата се чу позатихналият глас на Стефан Кибаров:

– Ти ли си, Глаушев? Влизай.

Борис влезе. Веднага след него, по петите му, се вмъкнат и Корчев, тихо затвори вратата и застана там като на стража. Той следеше всяко движение на Глаушев със строги, дебнещи очи. Кибаров лежеше на тясно желязно легло в един ъгъл на стаята, гъзгото му слабо тяло беше цяло изпружено под вехтичък юрган, ръцете му бяха отпуснати върху юргана и едната цяла омотана в бял, вече позамърсен бинт. Лицето му беше твърде бледо и още повече отслабнало, високо стърчеше големият му нос, а разрешената коса, брадата му като че ли някой набързо бе поприбрал около неговата едра глава. Светеха живи само очите, все така пълни с мисъл, съсредоточени, сега излеко втреничени и трескави, вероятно поради раните му.

– Ела, ела, Глаушев... Сегни, братко.

Той като че ли преглътна една въздишка, но лицето му остана непроменено. Борис се огледа къде да седне – два прости стола бяха сложени край стената срещу леглото, масата в другия ъгъл беше ос-

тавена без стол, цяла отрупана с книги. Нямаше никаква друга мебел в тая малка и не много светла стая, ала на стената срещу вратата бяха окачени един до друг в тесни черни рамки неголеми портрети на Маркс, Енгелс и Димитър Благоев. Борис седна на един от столовете, разкопча балтона си – в стаята беше много топло, току до вратата пърпореше нагорещена ламаринена печка.

– Как стана това нещо, Кибаров? Боли ли те, лошо ли си...

Кибаров изви внимателния си поглед към смутеното му лице, помръдна пресъхналите си устни и рече с пренебрежение:

– Докторът каза, че нема нищо опасно. В ръката и в крака съм... И в гърдите, но куршумът минал по ребрата. Не ми се лежи, а сега кой знае колко време...

Чу се сърдитият глас на табака:

– Уплашил се, мискининът, треперела ръката му... макар от две крачки...

Кибаров като да се поусмихна, обърнал поглед към табана:

– Чакай бе, му казвам, какво правиш, а той, изблещил очи като побъркан и не можа да гръмне повече. Но кракът ми се преве, счупен... току се видех на земята.

– Позна ли го?

– Не. Тодор, ето, гругарите... Казват, че е от хората на Венчев.

– Ами видели са го тука – обади се пак табакът. – Лютомото Коце... знайме си го ние, казаха ни и груги, крие се той сега, майката му...

Борис приподигна рамена:

– Просто да не поверва човек...

– Мене пък не ми е много чудно, Глаушев – обърна Кибаров лице отново към него. – Знам аз всички-

те му намерения. Заканвал се... станаха сбивания. Венчев разправял, че аз пращам свои хора да нападат неговите юнаци. Всъщност той смета, че аз му преча да вземе окръжния комитет в ръцете си. Аз наистина му преча и ще му преча, но не очаквах, че ще ми прати убиец.

— Да не би да има некаква грешка? — промълви Борис, но и той самият не вярваше на предположението си.

— Никаква грешка няма — отсече табакът. — Венчев. Секретарят на комитета. А може да има и други. Боят се да не вземем ние комитета. Венчев най-напред, предателят, който се продаде на сръбския крал.

— Той не е вече секретар, той...

— А, изгонихте го, ама той сега разправя, че вас ще изгони. Затова е пратил Лютомо Коце да убие господин Кибаров и вече да няма кой да му пречи. Тия работи се знаят, даскале. И сичко ще узнаем ние, от игла до конец. И секи ще си получи...

— Остави, Тогоре — намръщи се с досада Кибаров. — Глаушев няма никакво участие в тази мръсотия.

— Може да няма, но и той върви с них.

Борис се извърна към Табака нетърпеливо:

— А вие сега... какво? Ще отмъщавате ли? Наежливи сте се, но... Това не е ваша работа. — Той помълча, после рече с припламнало лице: — Ти сега излез за малко, искам да поговоря с господин Кибаров.

— Излез, Тогоре — каза и Кибаров от леглото си, без да се помръдне.

Тогор Корчев се подчини, ала от прага, хванал гръжката на вратата, рече троснато:

— Да. Ще платим на предателите. За кръвта с кръв!

Борис приведе глава, после дигна към Кибаров напрежал от мъка поглед:

— Ако наистина е Венчев... Сега и твоите хора... Комитетът, какво би могъл да направи комитетът! Ние се изяждаме взаимно. И тъкмо сега, когато ни атакуват от всички страни.

Кибаров рече с поглед в тавана:

— Не се чуди. За нас въстанието беше едно поражение и сега всички слабости излизат налице. Но ти не знаеш какво става и горе, в България, по нашите македонски работи. Разногласия, раздори, кой крив, кой прав, а това, което става там, има свои отражения и тук. Назад към здравите принципи на борбата! Нищо друго. Към осъзнаване на всички направени грешки и отстъпления, за да не се повтарят повече по прежнее му. Нема друг изход, не е и нужен друг изход

— В мене самия също... аз също се обърках. Да, здравите, основните принципи. Но дали и в тях няма нещо погрешно? Не можеш и ти да ми помогнеш, не можеш. Виждам колко си твърд, последователен, но ме извеждаш към неща, които не мога да приема. Може би и в началото има нещо нередно, щом краят е такъв. Все за това си мисля от оная нощ, когато бехме с Груев.

Кибаров обърна погледа си към него:

— В тебе всичко е разбъркано. Немаш своя линия, свой критерий. Виждам: обичаш честно народа си, искаш да му помогнеш. Това е добре, тази обич, но у тебе има пълна идейна обърканост. Оттам иде всичко, всичките ти колебания, съмнения, та и душевният ти тормоз. — Той помръдна, като че ли цял да се обърне с раненото си тяло, и продължи, взирайки се в него: — Да вземем например именно твоята любов към народа и отечеството, както би казал некой разпален националист. И да приемем, че това е едно естествено чувство у човека — привързаност към ро-

ден край, спомени, общ език и така нататък. Но това чувство е така изопачено в така наречения патриотизъм! С нищо друго не се спекулира така безогледно, така лицемерно, така погло, както с патриотизма. В него намират оправдание и за най-тежките си престъпления и буржоазия, и дворец, и църква до най-последния... родолюбив негодяй. С него започват войните, в него е и тая взаимоунищожителна омраза между народите, съперничеството между тях, в негово име смъкват по две кожи от гърба на народа все възможните спекуланти. Ти помисли, Глаушев, какво остава всъщност от твоята любов към отечеството? Кое то казах аз за патриотизма, има същото значение и за отечеството. Помисли за всичко това добре, Глаушев! Аз мисля въобще, че твоите прекалени чувства те заплитат като муха в паяжина. Големите проблеми и всички проблеми се решават тук – приподигна той здравата си ръка и докосна с пръсти възнобледото си чело. – А не с... чувства. Ето и друго, за което трябва добре да помислиш: народът, народните маси се привързват здраво само към едно дело, в което са вложени техните жизнени интереси: хлябът им, освобождението им от всекаква експлоатация, човешкото им право да живеят. А ти какво? Как си представляваш ти свободна Македония? Чуждите потисници могат да бъдат заместени от свои потисници и изедници. Само с твоя огнен патриотизъм ти нема да стигнеш до едно истинско освобождение. Ами по-нататък? Работникът в твоята свободна Македония ще получава ли заслуженото за своя труд? Ще се даде ли земята на селяните? Или ще наскочат вече наши бейове и чифликсайбии? Ето и за това трябва да помислиш. И да освободиш крилата си от всекакви паяжини, да освободиш ума си от всекакви излишни, нездрави чувства. Просвета е нужна,

Глаушев, знания са нужни. Ти тръгваш с владиката да раздаваш милостиня, а трябва да учим селяните, работния народ да се бори за своето. Не, не, чакай...

Влезе безшумно немлада жена в смилевска носия, с гърба за печката, притъкми се да приклепне. Кибаров изви очи към нея:

– Много е топло... После, после. Остави там гърбата, после ще...

Смилевката мълчаливо, безшумно сложи гърбата пред печката и си излезе. Кибаров продължи:

– Ето да разгледаме този случай с владиката и много неща ще ти станат по-ясни.

– Но това са вещи, които изпращат от България добри хора, патриоти. Пострадалите по въстаналите села немаат нищо и от всичко се нуждаят.

– Знам, знам. Но с милостиня ли? И попита ли ти колцина от софийските богаташи са отделили...

Сега в стаята влезе Добринов, още по-възбужден, колкото и да се мъчеше да изглежда спокоен:

– Другарю Кибаров... Лекарят нали каза да лежиш спокоен, да не говориш толкова много и... – Той обърна свиреп поглед към Бориса: – Съвсем не е време за разговори сега, Глаушев. Той трябва...

Несдържана врява се чуваше и отвън, пред вратата на стаята. Кибаров махна със здравата си ръка:

– Не, не съм уморен, нищо ми нема.

Борис стана:

– Наистина, аз... само да те видя. Прощавай, Кибаров.

– Постой, постой. Ние трябва по-често да се виждаме.

– Ще дойда, пак ще дойда. Имаш ли нужда от нещо, Кибаров?

– Има кой да се погрижи за всичко – побърза да отвърне Добринов.

По лицето на ранения трепна бледа усмивка:
— Нищо не ми липсва. Другарите тук се грижат за всичко.

Борис обърна студен поглед към Добринов, кимна едва:

— Да. Виждам. Не искаха даже да ме пуснат при тебе.

XXXVIII

Добринов беше в постоянна гневна възбуда след раняването на Стефан Кибаров. Той не се отделяше от ранения — излизаше само за да отиде до училището и веднага след часовете се връщаше пак в квартирата му. Хазаите на Кибаров отстъпиха още една от стаичките си, Добринов си нареди леглото в нея и малката къща стана постоянно свърталище на групата на социалистите в О. Вечер и в празнични дни тук се събираше цялата група, а двама-трима от тях се навъртаха по всяко време, за да пазят ранения и да му прислужват. Добринов твърдеше, че в раняването на Кибаров е замесен целият окръжен комитет, макар да се изясни, че това е дело на Симеон Венчев и неговата група, че Венчев не е вече секретар на комитета и след раняването на Кибаров е изключен от Вътрешната организация.

— Добре, добре — клатеше глава Добринов, размахваше побелял от стискане юмрук, — но те защо не го осъждат на смърт и да го застрелят веднага! Той е предател, той се опита да убие най-достойния от членовете на окръжния комитет и това се наказва само със смърт! А те? Изключили го! Това е, защото и те имат сметка да изчезнат такива хора като Стефан Кибаров.

Людете от групата го слушаха и му вярваха. Из

града се разправяха какви ли не истории около връзките на Венчев със сръбите, броеха се и се преброяваха парите, които бил взел от самия сръбски крал, приписваше му се участие във всички злодейства на сърбоманските чети в окръга, сега бе дошло и раняването на Кибаров. А той самият — Симеон Венчев, ходеше по улиците на О. още по-горделив, още по-хубаво облечен, в училището не говореше с никого, едва ще кимне с глава на тия, които го поздравяваха или се опитваха да заговорят с него — имаше и такива в О., също и между колегите му, на които внушавате страх и почит със своята външност, със своята дързост, със своята щедрост. Из града се разнасяха слухове и в негова полза, против слуховете за предателството му, та се намираха люде, които искаха да му харесват и търсеха неговото приятелство. Той продължаваше да се среща с приятелите си, с тия, които не бяха го изоставили, но най-вече дружеше с людете от своята група, с войската си, както казваше, по улиците и по кръчмите, а след раняването на Кибаров двама-трима от тях винаги и навсякъде го придружаваха, че и до двора на училището. Кибаровите люде виждаха всичко това и всяка проява на Венчев и на неговата тайфа приемаха като предизвикателство. И как можеше комитетът да търпи тоя предател, който вече и убиваше! Добринов кипеше непрестанно, тъжно клатеше глави някои от малката Кибарова група, други ръмжаха и скърцаха със зъби, но двамата табаци, Тодор Корчев и евреинът Езра, решиха, без много думи, да вземат работата в ръцете си.

Между людете от групата те приказваха най-малко, евреинът още по-малко — трудно беше да се изтръгне дума от него. Не ръмжаха те, не скърцаха със зъби. Още в деня на раняването на Кибаров те два-

мата си казаха най-важното, каза го Тодор Корчев:

– Ще убиеме Венчев. Лютомото Коце, като стреля по господин Кибаров, сега ще се крие, Лютомото Коце – после. Сега Венчев. Предателя. Искане да вземе комитета. Господин Кибаров ще го вземе, ние ще го вземем. Иначе тая работа няма да се оправя. Това комитет ли е? Никому няма да казваме. Даскалите нели знайш... милостиви люде. Ние с тебе ще свършим целата работа. Най-напред него – Венчев. По главата най-напред. Ние двамата.

Езра слушаше с безизразно лице, с очи, които гледаха божия свят все същите сякаш, откакто се бяха отворили за пръв път, слушаше той с голямата сила, която беше в едрото му тяло, и само това рече с глухия си, влажно хриплив глас:

– Аз.

– Дватама ще я наредиме.

– Дватама, ама аз такова...

Те напушаха табаханата край реката на долния край на града късно вечер, по мрак. По мрак започваха и сутрин – работният им ден беше по десет, пък и по четиринадесет часа. И по шестнайсет, когато се струпваха повече кожи за преработка и чорбаджията не искаше да чака. Тая вечер Тодор Корчев и Езра пак излязоха късно от табаханата и вървяха мълчаливо нагоре край реката. Нямаше какво повече да си говорят – всичко бе премислено и решено, както го скрои Корчев. Навлязоха в града и малко по-нататък Корчев се спря, преди да се отдели за своята къща.

– Щом удари шест¹... тръгвай – рече той тихо, вече за четвърти път, и сви по близката уличка.

Езра нищо не отговори и продължи пътя си към гетото. Не беше далече това еврейско гнездо, но бе-

¹ Шест часът по турски, към полунощ.

ше по-навътре в града и като че ли оградено с невидима стена. Тая стена беше нетърпимият смрад, който тежеше като отровен облак над целия този квартал; това беше непрекъснатият многоглас, писклив говор и шум като в огромен кошер, непрекъснатата врява и викот, детски плач, програни провиквания, женски несдържани крясъци; това беше тъмнината нощем – по нито една от безбройните криви, тесни, преплетени като черва улички нямаше фенер, а мижавите светлини по прозорчетата рано загасваха; това бяха ниските, мрачни жилища и бордеи, сякаш набързо приправяни с каквото е попадало, с разквивени, прогнили греди, с непечени тухли, с накриво заковани дъски, с ръждиви тенекии, с разклатени стъпала, едва понадигнаха се от улицата, с порутени огради или без всякакви огради около малките дворчета, но в повечето от къщурките се влизаше направо от улицата; жилищата бяха и много стари, всичко беше овехтяло по тях, беше гнило, проядено, изпочупено; това беше и дълбокият, непроходим прах лятно време, който проникваше и по къщите, стелеше се по всяка вещь, скриптеше между зъбите; дълбоката, непроходима кал през дъждовни дни, която също стигаше до мръсните, групави легла по скърцащия дъсчен под или по също калния пръстен под; на много места по улиците и кръстопътищата, по много дворчета, та и пред много врати се виждаха купища смет, лъщяха на слънцето до късна пролет кални локви и цели тресавища. Невидимата стена – това беше грозната, вдъхваща ужас мизерия, чиито следи личаха явно, очебийно по цялото това човешко селище, във всеки негов ъгъл. Невидимата стена – това беше проклятието, което тежеше върху тия люде, презрението, омразата, погнусата на другите, а също и тъмният страх на

другите. Евреите бяха разпънали Исуса Христа; евреите не се кръстят и се причестяват с... човешка, детска кръв; евреите са вековни душмани на всички други люде, те са силни и вървят всички заедно, те могат всичко с хитрини, със знания всякакви и винаги с помощта на дявола, опасна е дори и всяка среща с евреин; евреите се хранят с нечиста храна, пренасят страшни, тайнствени болести, некръстено то им и немиросано тяло вони, косите им са окапали – е, да, тук, в еврейското гето, се спотайваха холерата, тифусът и оттук тръгваха да шарят низ града през пет, през десет години, а понякога и редица години една след друга, та наставаха мор и унищожение за целия град. Тук, в гетото, живеяха най-бедните евреи – гребни занаятчии, всякакви работници и за най-груба работа – хамали, които гузаха на гърба си товари два пъти по-тежки от собственото им тяло, колачи в градската кланица и всякакви касапски помощници, събирачи на смет, чистачи на геризи и нужници, гробари, слуги и ратаи, улични продавачи, които викаха, нееха проточено от тъмно до тъмно, също събирачи на стари вещи и все повече такива люде, от самото гъно на живота, люде на най-черния труд. Живееха тук и някои по-заможни евреи, дори и богати, но такива, които се бяха родили на това вонещо бунуше и кой знай по какви причини не искаха или не можеха да се отделят от него, от тия, сред които се бяха родили; такива също, които трупаха богатство, но живеяха в мизерия само от скъперничество, от алчност за богатство, а също и такива, които скриваха от чужди очи богатството си с всички цъфтящи тук грозни белези на бедността.

Табакът Езра навлезе в тъмните вече улички на гетото. Мътни светлини проникваха оттук-от-

там през нечисти стъкла на прозорци, през провесени групи вместо завеси по тях, през някоя отворена за миг врата. В мрака се усещаше спуснала се над гетото студена, пронизваща вечерна мъгла, калта по улиците бе започнала да се втвърдява, по локвите, в които стъпваше, хрущеше ледец. Минувачите – черни сенки – ставаха все по-редки и които се задаваха срещу табака, отдалеко още в тъмнината познаваха необикновено едрата му фигура:

– О, Езра... Шалом! – приветстваха го дружелюбно, ала и угодливо, той внушаваше и обич, и уважение, но и страх.

Вратите бяха вече затворени и подпрени, прозорците не бяха отваряни още от лятото, прибрало се бе за нощна почивка многолюдното население на гетото, ала изпод всяка стряха, иззад всяка врата и прозорец се чуваше глуха врява, някъде се надигна вой и писък – пияница биеше жена си, – някъде по-нататък някой бе отпуснал сърцето си и пееше с проточен, презгракнал глас. Светнаха едвам две жълти очи в тъмнината, невидима котка пресече улицата и някой наблизко я подгони:

– Пшшш!

Прег вратата на своя дом табакът глухо се окашля, прохърка гигантският му гръден кош като задавен ковашки мях и вратата веднага се отвори. От светналия четириъгълник лъхна топъл, спарен въздух, но табакът не усещаше вонята му – той целият бе просмукан от миризма на загнили кожи, на кучешки лайна, с които щавеха кожата в табаханата. До вратата се бе изправило най-голямото му момиче – бледо и тънко, с дълги сухи ръце, израснало премного за още детската си възраст, като стрък във влажна сянка, който се протяга нагоре, търси слънцето.

— Шалом... сенъор падре¹ — промълви момичето с мъничък гласец, придържайки вратата.

Табакът влезе, като се приведе под ниския за ръс-та му горен праг на вратата, а девойчето безшумно я затвори след него, бутна железното ѝ резе. Нареца бе застанала жена му със заспало в ръцете си около двегодишно детенце, други три деца бяха се наредили като стъпала до нея. Такъв строг ред се пазеше в дома на Езра — когато се връщаше той от работа вечер, цялата му челяд го посрещаше на крак. Заг тая редица с майката пламтеше огън в широко огнище, който осветяваше стаята, негли по-добре, отколкото окачената на стената мъничка газена лампа. В тишината на посрещането се чуваше клокоченето на вечерното ядене в голяма бакърена тенджерера, от която се разнасяше тежка миризма на евтин шарлаган. Оставено бе яденето да доври на огъня, за да бъде горещо, когато се сипе в паниците, както искаше бащата. Скоро и седнаха да вечерят — шест души на трапезата, а мъничкото, заспалото, майката го сложи преди това още на общия детски огър в единия ъгъл на стаята. В другия ъгъл нареца беше огърът на съпрузите — не по-малък от детския, за да може табакът добре да легне поне за нощната си почивка. Двата огъра изпълваха стаята — оставаше място между тях едва ли не само за трапезата и огнището срещу вратата. Малка вратичка водеше към един тъмен килер и това беше целият дом на Езра табака, с ниския навес за гървата зиме в тясното, разградено дворче.

Веднага след вечерята децата тихо налягаха върху своя огър, всяко на своето място по възраст. Остана за някое време само по-голямото момиченце

¹ Шалом, сенъор падре. — Мир, господин татко.

да помага на майка си, докато се прибере трапезата, празната тенджерера и трите паници, после и то свенливо смъкна горната си грешка и се мушна при другите деца, под общата покривка, от която висяха фъндаци нечист памук. В тоя еврейски дом беше тихо в присъствието на бащата, колкото беше шумно, когато го нямаше въкъщи. Той никога не беше дигал ръка да удари някое от децата, нито бе повишавал глас да им се скара — самото му присъствие внушаваше страх и трепет. Мълчалив беше той с неподвижно, сякаш вкаменено лице, не можеше да се прочете по лицето му що мисли, а от необикновено едрото му тяло лъхаше страшна, сурова сила. Казал бе еднаж какъв ред да се спазва в къщата и вече не беше нужно да повтаря. Мълчалива, мрачна беше и жена му, също едра на ръст, но цялата изсушена от раждания — родила бе дванайсет деца, изсушена бе тя, прегоряла от грижи за живите, от скръб за измрелите си рожби, пет бяха оцелели, а умрели бяха седем. Като него беше и тя, мълчалива, забравила да се усмихва, загубила охота да се поспре на приказка със съседката, да се поплаче, но когато бащата не беше въкъщи, оставяше децата на природата им, на живата им еврейска природа — на шумните им игри и боричкания, на ненаситната им словоохотливост, на оглушителните им крясъци и нагвиквания.

Тоя път табакът остана и след вечерята на столчето си край загасващото огнище. Препречил бе като бряг мястото между двата огъра, отпуснал ръчища върху високите си колена, привел глава-шеник и все пак килливият му фес стигаше едва ли не до почернелия таван. Жена му го погледна поучу-дена — винаги бе бързал да си легне, но нищо не му каза. Него ли ще подсещаш и поучаваш? Той се по-ремести към огъня, понасочи към топлината ляво-

мо си коляно. Там, в коляното му, се върти дяволски някакъв свредел, студен, тъп, железен; ще го отпусне за някое време и после пак дни наред. От табаханата е – там все духа от разбитите врати и прозорци, уж огън палят, само колкото да пуши и да удря в очите с лютивия си чад, не топли нито на един аришин, пък и кой ще те остави да се спираш край него – нито чорбаджията ще те остави, нито пък работата ще те остави да се спираш и маеш. И все си във вода, във влага, та и тука, вкъщи, все си е студ, като не си кадърен да струпаш грамада гърва под нанеса. Позатопли се Езра, забрави болката в коляното, загледа се с невиждащи очи в купчината жар, върна се към постоянните си мисли, които превъртаха мозъка му като свредела в коляното, непрестанно, все едни и същи, без спиране, без почивка, все едни и същи мисли, едни и същи думи.

Кучешки живот. Кучешки живот... Работа. Работа. Работа. Купища сурови кожи от всякакви гадини, с меса по тях, с почерняла кръв, разпъваш ги да съхнат, гърпаш от всички краища, зиме с вкочанени пръсти, та когато ги обковаваш с пирончета – чукът едва ли не колкото по ръждясалите пирони, толкова и по пръстите, каквито са вкочанени от студ и влага, посинели от удари, напукани и разядени от солта, гноясали. Лятно време не можеш да дишаш от смрад на разкапани меса и кръв, гори и ти, който си се родил в смрад. Раздупляш кожи, начукваш пирони или пък стържеш, стържеш, в нозете ти се набират купища косми, полепват по тебе, влизат в устата ти, задавят те, а ти едва имаш време да плюеш, да се изхрачиш. Или пък бъркаш с голи ръце в каците от разтворени кучешки мръсотии, потапяш в тях кожи, да се цапят. Кучешки живот, в кучешки мръсотии. И току те хва-

не някоя синя пъпка, пак от кожата. И ако не се усетиш навреме да я изгориш със зачервено желязо – хайде на гробищата за два-три дни. Като Нико Жребе, като Стойко Пайгос, той пък нямаше ни двайсет години... Само за един хляб, само за един хляб... Колко ти остава за всичко друго с тия шест гърла, та и с твоето – седем. Всяка събота чорбаджията слага на дъската, както си застанал пред него като просяк, слага ти най-много по две бели меджидии. Най-много до четирийсет гроша за една неделя работа. Може и по-малко, ако поспре притокът на кожи, ако се позабави цабенето и ти само се навърташ около каците или ако ти са по-слаби ръцете, ако ти е по-слаб гърбът. Езра винаги стигаше до двете меджидии, кажи-речи винаги. Чорбаджията мереше всичко на кантар и всичко ще ти хване на сметката; гържи те, ако и да няма работа, но не ти плаща, ще откъсне от сметката за тоя и тоя ден, за тоя и тоя час. Ако пък речеш да си отидеш, може и да не те пусне вече в табаханата. С Езра не беше тъй. За него все се намираше работа, кажи-речи всеки ден и всеки час. Рядко да отпусне ръце. Работеше за двама, за трима. Чорбаджията все него ще задържи, когато нямаше за другите. Слава богу. Преди година-две той, евреинът, не работеше в събота, а пък в неделя и в разни там християнски празници, колко ли бяха – броят им се не знай, чорбаджията затваряше табаханата. Езра тогава в събота и платата си не отиваше да вземе. Да бъде благословен тоя човек – Кибаров. Откъде ли дойде? С това започна най-напред Кибаров, като го видя Езра за пръв път у Тодора Корчев. Ти защо не работиш в събота и губиш цял един ден, цяла надница? Евреин съм, еврейският закон не ми дава. Закон, а няма ли закон за децата

ти? С голям страх започна Езра да работи в събота. Йехова, не се сърди, не ме наказвай, за децата си го правя. Голям бе страхът на Езра от бога, който е оставил съботния ден за почивка, но още по-голям бе страхът му от съседите евреи в гетото. Гледаха го с презрение, отминаваха го без поздрав. Дойде и хахаминът в къщата му. Езра, що правиш! Гневът господен ще падне върху главата ти. Тогава пак Кибаров: не бой се, Езра; на съседите ти ще им мине, и те са като тебе; бог, кой е видял бог на небето? Ако той е наредил човешкия живот така, както е сега, няма защо и да го слушаме. Няма бог, Езра! Сиромас човек си ти, със съботата ще имаш още една надница. Мина време, мина им на съседите, а бог и никакъв не се обади. Остана само надницата. Езра помоли чорбаджията да работи и в неделен ден. Аз съм евреин, чорбаджи. Чорбаджията се разсърди: проклет евреин, иска да погази християнския закон! И пак Кибаров: а той християнин ли е, като дере кожи и от вашите гърбове, като богатее от вашия труг? По тия дни беше, Рампо Зарев повърна кръв в табаханата, легна болен, а чорбаджията вече и не попита за него. Такива са божите закони, и християнските, и еврейските.

Табакът се ослуша: затихнала бе нощта, кротко спяха децата му на огъра, спеше и жена му на техния огър. Като мъртва. Само в съня си тя преставаше да се движи. Далече някъде в тишината се чу градският часовник: дан, дан, дан, дан – четири пъти. Езра чу в ума си и гласа на Тодор Корчев:

– Щом удари шест – тръгвай.

Още два часа. Да беше легнал да подремне... Ами ако се успи? И той спеше като мъртъв, щом легне еднаж и затвори очи. Месата му го боляха, костите му го боляха и щом легне, щом се отпусне, потъва

като камък във вода. Умора голяма и само тогава я усеща – когато престане да работи. Няма да ляга тази нощ, докато... Ето дойде час и той да направи нещо за Кибаров. Кибаров отвори очите му и Езра няма да ги затвори вече никога. Като спял ходеше преди. Сега Езра знай що взема той и що дава на чорбаджията; Езра знай каква сила е всеки работник като него; Езра знай какъв ще бъде човешкият живот, когато го редят работните люде, а не чорбаджиите; Езра знай, че работният народ е всичко на този свят, стига да се събере на едно място, да дойде на един ум, да събере силата си, да не се оставя да го лъжат. Законът на работния народ е справедлив и добър за всички. Това научи Езра от Кибаров. И целият живот на Кибаров е като всяка негова дума. Платата си дели със сиромасите, а той самият живее сиромашки. Кого другиго да слуша Езра, в кого другиго да вярва? Всяка негова дума е вярна и на място. Кибаров никога не е излъгал. Учен човек, добър, умен. При сиромасите е дошъл, да ги поучава, очите им да отваря. Сиромашки закрилник. С неговите думи се видя Езра като човек, с неговите думи се позна. И той, и другите също, които се събират около Кибаров. За работата им ги учи, книжки им чете, за целия им живот ги учи, учи ги за друг, нов живот, по-добър, по-справедлив, по-чист живот. На другарство ги учи. Езра дигна поглед към огъра, дето спяха децата му. Спомня си и сега думи на Кибаров: „Кое то не ще можете да направите за себе си, ще го направите за децата си. Сдружавайте се, борете се и ако не успеете за себе си, ще успеете за децата си. Като е така, що може да уплаши човека? Съберете се, вървете напред всички заедно, всички сиромаси, всички работници, няма сила, която ще ви спре, няма сила по-голяма от вашата.“ Ами така е, вижда се:

колко са сиромасите в О. и колко са богатите; кой работи и кой трупа богатство. Така е, вижда се: в табаханата работят по десет, по петнайсет души, а чорбаджията е един; много пъти се събират и до трийсет души, а чорбаджията все си е един. Вижда се ясно. Кибаров никога не лъже. Ако имаш отворени очи, и сам ще видиш... Езра се ослуша. Какво е туй? Не – гетото спи. Тиха е зимната нощ, гробно тиха. Като съня на гетото – сън-забравя и мъртвешки покой за капналите от умора люде. Но ето пак:

– Оооо... Оооо...

Не се пробужда нощта и сега от мъртвешкия си сън, но какъв е тоя вик, жена вие, мре ли някой там, или...

Езра усети как жена му Ханна скочи в леглото, чу уплашения ѝ шепот:

– Трябва да е умряло гетето на Естер... Болно е. От два дни. Гърло...

Ханна въздъхна, легна отново и после пак всичко утихна, замря, изчезна в мъртвата нощна тишина. Що би могъл да стори човек там, където вече е дошла смъртта?

Жарта в огнището вече едва светлеше. Стаята бе изстинала и в студа децата спяха още потихо, сгушени едно в друго под общата покривка. Табакът наново се унесе в мислите си. И все Кибаров беше в мислите му. Намери се човек да му прати убиец. Венчев. И той учител като него. Езра бе го виждал само два пъти, но безброй пъти бе чувал името му. От Кибаров, от Тодора Корчев и от мнозина други. Знаеше го целият град. В българския комитет бил от най-големите. Ама и комитета предал. Езра познаваше и мнозина от людето му. Познаваше и Лютомо Коце. Убиеца. Тодор бе му казвал много пъти, че Кибаров трябва да вземе комите-

та в ръцете си. Само така ще се оправят всичките работи. И сила голяма ще има тогава Кибаров, и целият народ ще тръгне с него. Венчев пречел, Венчев бил пречката. А сега прати Лютомо Коце да убие Кибаров. Така ли? Сега той, Езра, и Тодор Корчев ще убият Венчев. Тая нощ.

И няма да сбъркат като Лютомо Коце. Той ще го убие; Езра. И няма да трепери ръката му... – дан, дан, дан, дан, дан.

Пет пъти. Колкото и да беше вграден в мислите си, Езра чу ясно и петте далечни удара на градския часовник. Няма да сбърка Езра. Има още време. Касанският мост не е далеко. Там трябва да бъде Езра, щом удари шест. Има още време. Няма да сбърка той с нищо. Както в работата си, в табаханата. Щом вземе нещо в ръцете си и умът му е ясен, то върви, върви, както трябва. Взел бе в ръцете си и тая работа с Венчев. И умът му беше ясен. Само това, че... не можеше да заспи, да поспи малко. Имаше време да поспи, но не можеше. Боеше се да не се успи, да не пропусне часа. Боеше се, но дали беше само за часа? Ами той би могъл да подремне и така, както бе седнал край огнището. Малко ли пъти бе дрямал край огнището и всичко ще чуе, всичко ще усети. Нямаше да пропусне Езра и часа сега и не оттам идеше страхът му. Много работи бе вършил досега Езра. И всякакви. Човек не беше убивал и никога не е мислил да убива. Не му е давало сърце и ръка да дигне срещу човека, макар да се е случвало няколко пъти, но то е, когато човек съвсем излезе от кожата си. В такива случаи Езра се боеше и от силата си. Виждаш, някого трябва да чукнеш, но пък и не е човешко да го осакатиш. Еднаж той бе извил ръката на Ташко Влашето, пияно бе дошло Влашето в табаханата и досаждаше на всички, пречеше им, чук дигна то да

удари тогава и Езра... Но после Влашето три недели не можа да хване работа, ръката му бе изкълчил. Наистина, падаше му се на Влашето, но да седи сиромаш човек три недели без работа... Тежка беше ръката на Езра и той я задържаше, боеше се от силата си, от гнева си, човек винаги ще пресили.

Сега умът му беше ясен. Нямаше червено перде пред очите му, не бучеше главата му, изпразнена от всякакви мисли. Само страх някакъв студенееше в сърцето му и някаква тъпа болка. Ами... човек трябваше да убие. Трябваше. За Стефан Кибаров. И за всичко онова, което бе чувал от устата му, за всички ония мисли, които бяха оживели в главата на Езра, които бе оживил той, Кибаров, в главата му. Как един ден всичко ще се промени от дъно, ще се промени към добро за сиромасите, за неговите деца, за Ханна, жена му, за него самия, за всички евреи от гетото. Венчев иска да спре всичко това, иска да попречи, Венчев се опита да убие и самия Кибаров. Не, това не може да се допусне. И всичко беше ясно. Венчев трябваше да се очисти. Само тая студенина в сърцето, но види се иначе не може да бъде, човекът не е кокошка, да откъснеш главата му и да я захвърлиш. Нека там, под лъжичката, да натиска и да хапе, но което е нужно да се свърши, ще се свърши, ръцете са развързани, ножът е в пояса, наострен грижливо. И всичко е уговорено дума по дума, колко пъти вече. Ето дотук стигаха мислите на Езра и пак се завъртваша в някакъв кръг, започваха отначало, една след друга и все същите. Въртяха се те в главата му, ту по-бързо, ту по-бавно, понякога и се прекъсваха, въртяха се те още по-бързо сега, когато приближаваше часът, и нека се въртят, човек не може да ги спре. Въртят се те и тая хладнина стои в сърцето, някъде под лъжичката, но очите са будни и всичко виж-

гат, слухът лови всеки звук, не ще пропусне ударите на градския часовник, ръцете са свободни, не ще се спрат, не ще се поколебаят, не ще сбъркат, усеща той и твърдостта на дългия нож в пояса си всеки път, когато се помръдне на една или друга страна, както е седнал край огнището и вече като че ли не го съдържа, като че ли нещо все го помущва, подкарва го да става вече...

XXXIX

Тодор Корчев лесно улови следите на Венчев. Симеон Венчев не се криеше нито преди, от гръцките терористи, нито сега, когато знаеше целият град, че негов човек бе стрелял по Стефан Кибаров. Той ходеше по О. Все така напът, с леко позасукани мустаки, с ален фес понатиснат над лявата вежда, големите му очи гледаха уверено и дори строго. Венчев не даваше с нищо да се забележи, че се бои от гръцките терористи или сега и от людето на Кибаров, пък и от Организацията, след като се бе разочуло за връзките му със сърбите, за отстраняването му от окръжния комитет. Придружаваха го навсякъде по двама, пък и по трима от неговите люде, но той бе наредил така, че да не личи това поне на пръв поглед. Не беше впрочем и страхът му преголям поради неговата самонадеяност и вродена дързост. Той избягваше да минава редовно по едни и същи улици, но свърталищата му, особено вечерно време, бяха все същите – две кръчми, където се събираше неговата група, и гостилницата на хотел „Вардар“, дето се хранеше често самият той и се срещаше с някои от людето, които отиваха там на чаша бира, както бе станало мода сред побудните о-ски граждани. Откакто започна да го

слеци, Тодор Корчев узна и това, че Венчев през ден, през два ношуваше у една млада вдовица. Така и реши той, след като хвана тая следа на Венчев – да го нападнат те с Езра не в жилището му, както бяха мислили преди, а при неговата вдовица. В жилището си Венчев винаги държеше по един от своите люде, но при вдовицата влизаше сам и по-късно вечер. Сутрин той излизаше рано оттам, ала и често се успиваше в обятията на младата си приятелка. Ето според това Тодор Корчев нареди цялата работа, която искаха да свършат те с Езра.

Корчев зъзна близо два часа в тъмната сянка под една стряха срещу хотел „Вардар“. Улиците по двата бряга на реката опустяха, остана само шумът на водата между високите брегове и голу, през проядените легове, останаха двата фенера на двата края на гървения мост и насреща – блесналите стъклени презгради на хотелската гостилница. Тодор Корчев не можеше да види какво ставаше в гостилницата – стъклата бяха гъсто запотени в студената нощ, ала той знаеше, че вътре беше Симеон Венчев с двамата от людето си. От своето скривалище Корчев виждаше ясно кой влиза в гостилницата, кой излиза и повече не му беше нужно. Дивечът беше вътре и той ще го чака да излезе. Ще го проследи отдалеко, да не го забележат двамата му хъртове, и ако Венчев се прибере у дома си, работата ще остане за друг път, ако пък влезе у приятелката си, ще му влязат те с Езра още тая нощ. Езра ще чака на уговореното място след шест часа – по-рано не е и нужно. Нека се успи, мискиният, по-сладко с курвата си. По-сгодни са за такава работа по-късните нощни часове...

Докато беше още рано, в първия час на нощта, вратата на гостилницата много пъти се отвори и затвори, влизаха и излизаха оттам люде по един, по

двама и повече; знаеше се и това, че те бяха все българи – турчин и грък тук никогa не влизаше, рядко ще влезе еврейн по търговска някаква работа или ще влезе някой от власите, които по свои причини държаха за българската партия и бяха против гърците. Тодор Корчев не искаше да знае никогa, той чакаше да се покаже на вратата на гостилницата Симеон Венчев с пазаците си. Ще го види той добре, макар и тъй, отдалеко, ще го види на светлината, която идеше откъм вътрешността на гостилницата, и още повече, когато се отвори вратата. Наблизо беше и пряката врата за хотела, окачен беше там силен фенер, виждаше се всичко ясно по тая страна на улицата. Студът измъчваше табака най-много. И в мъката му имаше повече гняв, а по-малко болка. Струваше му се, че сега, към края на зимата, студът беше по-голям, отколкото беше нужно и редно. Що, няма ли да свърши най-сетне тая проклетата зима! И като че ли това беше сега най-важното – зимата, студът, – като че ли нямаше за какво друго да мисли в тоя час. Нозете му бяха вкочанени във влажните кондури, по гърба му пълзеше ледена вода, рамената го боляха, като да беше окачен на стряхата, под която бе застанал. Палеше цигара от цигара (днес си бе направи цяла табакера, да има тъкмо за сега), криеше цигарата в шепата си – да не се забелязва огънчето ѝ отдалеко, пък и му се струваше, че то стопля премръзналите му пръсти. Загържаше той по-дълго пръстите си и на устата, когато теглеше пушък от цигарата, загържаше ги в топличката влага, която течеше от носа и мокреше мустаките му. Всичко това беше поради проклетия студ. За друго Тодор Корчев и не мислеше. Само очите му бяха втренчени във вратата на гостилницата отсреща и нищо не пропускаха, нищо няма-

ше да пропуснат. Минаваше му от време на време смътно през ума, че може да го забележи под стряхата някой пазвантин или деврие, може да поуска да го претърси, а в пояса му беше втикнат револвер. Ех – на късмет. Иначе не може. Ако е само пазвантинът, може и да му светне един... само гето ще развали работата. Ако е деврие... дано да го забележи и той по-отдалеко. Не, това не беше най-важното. И трябва да се стои тук, трябва!

Вратата на гостилницата сега се отваряше порядко и все по-рядко. Които посетители бяха се отбили за малко, бяха си отишли вече, а вътре оставаха само тия, които обичаха да се заседяват. И Симеон Венчев беше от тях – Корчев знаеше това, нелл днес си бе направил цяла табакера цигари. Можеше да си обуе и шаячни калцунни с по-широки обуца, но така пък ще тича по-бързо, ако стане нужда. Сърдеше се той на студа, на зимата, а себе си успокояваше приятелски, вразумително, като да имаше друг някой в самия него:

– Трай. Не може иначе. Работа трябва да се свърши.

Какво имаше тук повече да се мисли и говори? Само тоя проклет студ... И очите му не се откъсваха от вратата на гостилницата. Минаваха минута след минута, минаха и часове. Градският часовник беше наблизил и ясно се чуваха ударите му, но Корчев не ги броеше – не беше работата в часовете...

Табакът го видя още щом се показа. Блесна аленият му фес, бяла се широкото му лице с тъмната сянка на мустаките, рамената му препречиха за един миг вратата. Малко преди него бе излязъл един от пазачите, но Корчев не го позна. Веднага след Венчев излезе и вторият му пазач и сега Корчев виждаше ясно и тримата. Тръгнаха те нагоду край река-

та – Венчев напред, те двамата току зад него. Не беше много опасно сега, в късния нощен час и по тая широка, пуста улица. Тримата мъже вървяха госта бавно и дори някак отпуснато – яли бяха сито и бяха пили в затоплената гостилница, улицата пред тях беше отворена. Корчев вървеше далечно след тях, колкото да не ги изпусне от погледа си.

– Дан... дан...

Градският часовник удари шест пъти. Корчев преброи и шестте удара и като че ли само по това искаше да провери дали Езра беше на уговореното място. С Езра иначе не можеше и да бъде, освен ако е умрял, преди да чуе часовника. Следвайки тримата мъже, Тодор Корчев отмина втория и третия мост нагоду по реката. Като наближи третия, Касанския мост, съгледа там, на отвъдния край на моста, сянката на евреина. Отдръпнал се бе Езра нататък, за да не го забележат тримата, но Корчев го позна в тъмнината или по-скоро се досети, че е той.

Тримата наближаваха края на града, когато Венчев се спря и се обърна към пазачите си. Той им каза нещо и току се отправи по една тясна улличка, която започваше оттук – нямаше вече съмнение, че отиваше при любовницата си. Корчев се върна бързо назад и хлътна в друга една улличка – да не го срещнат пазачите на Венчев, ако се върнат по същия път, както и стана. Той видя в тъмното как пресякоха те същата улличка и отминаха нагоре по реката. После се спусна бързо, на пръсти, с безшумни стъпки по следите на Венчев. И тъкмо чу как той затвори след себе си портата на своята приятелка. Видя и как светнаха прозорците навътре – къщата беше ниска, но не беше много висока и стената, която я ограждаше, та се виждаше горната част на прозорците ѝ. Корчев бе оглеждал всичко

туй, знаеше кое къде е, но пак поогледа, да не би да не е забелязал нещо. Всичко бе забелязал, всичко виждаше и сега. Къщата беше сред широчък двор и някак усамотена сред другите къщи наоколо, откъм задната ѝ страна имаше малка врата, от ония, които стопаните им често забравят да заключват, пък не е много трудно да ги откърти човек и от пантите им. Всичко бе огледал той и всичко бе премислил. Коконата живееше с една стара жена и, то се знай, когато блудницата имаше гост, никои друг не можеше да влезе в къщата ѝ. Сега вътре бяха само двете жени и той – Венчев. А наоколо – тишина, заспала и тя дълбоко, не можеш да я разбудиш ни с удар, ни с вик, ни с гръм. Сгодно време. Само, като се започне, да се бърза, разбира се. На нощната тишина не може да се вярва. И Венчев... не би се дал лесно. А сега нямаше защо да се бърза. Нека почака Езра на моста, докато предателят заспи в прегръдките на своята гжадия – сладък и дълбок ще бъде сънят му след любовната умора. В такива случаи мъжът е като изтърбушен, като плъжок на слънце. Поогледа Корчев с тия си мисли още еднаж всичко наоколо и се отправи назад, към моста, където го чакаше Езра.

Езра беше там. На отвъдния край на моста, дето фенерът беше счупен и не светеше. Евреинът изглеждаше още по-едър в гъстия зрач, тъмна грамада на края на моста, застанал там сякаш от сто години. Корчев се приближи мълчаливо, запали цигара. Тодор Корчев не бързаше; като хлебар, който чака да втаса тестото. После рече глухо:

– Хайде.

Беше си помислил: „Да не вземе оня дявол да се измъкне... Я по-добре ние да сме си там, на местото.“

– Ти върви след мене – промърмори той пак и избърза напред.

Всеки би познал евреина и в тъмното – знаеше го целият град поради великанския му ръст. Езра вървеше след водача си мълчаливо, послушно и не му беше трудно да го следва – една негова стъпка беше колкото две стъпки на Тодора Корчев.

Като се върнаха те двамата при къщата, в която беше Венчев, прозорците ѝ още светеха. Отвори се там, зад оградата, врата, някой плисна види се леген с вода, после вратата отново тропна, изтрака ключ. Корчев въздъхна едвам чуто:

– Докога ще...

Те двамата стояха край стената отсреща, нямаше от кого да се крият и прикриват. Светеше само горният край на прозорците отвъд оградата и нощният мрак сякаш бе станал още по-гъст, а колкото беше тъмно, беше още по-тихо, като да бе измряло всичко живо по света. Никои не ще мине тук по това време. Само тоя проклет стуг... Корчев бе мушнал ръце в ръкавите на палтото си и току присвиваше ту едната, ту другата си нога, като щърк през мочур. Не можеше сега и да запуши. Езра стоеше до стената неподвижен, Корчев по-скоро го усещаше в тъмнината и с някакъв яд – евреинът нито се помръдваше, като че ли не усещаше ни стуг, ни умора, чуваше се едва само хрипливото му дишане, дишаше той през устата си, спокойно, равномерно, неспирно, та няма ли да го задави кашлица? Корчев взе да се сърди и на себе си поради тия свои мисли и няма ли да угасне най-сетне тая проклета лампа!

Лампата скоро угасна. Тъмнината, и тишината с нея, изеднаж похлупи, потисна всичко наоколо. Над ниския покрив едва-едва светлеше облачното небе или тоя едва доловим зрак в тъмнината беше някаква измама? Съвсем не беше нужно това, но Корчев напипа в тъмното ръката на Езра и го дръпна надолу –

чакай, не бързай, има още време. Евреинът и не бе помислил да бърза. Това беше работа на Корчев – кога да започнат. Езра чакаше. Чакаше само да го побутне Корчев, да му пошушне в ухото. Езра ще тръгне и всичко ще стане, както бяха говорили те двамата, както бе повтарял вече толкова пъти Корчев.

Мина още време и повече не беше нужно. Корчев блъсна евреина с лакът. Приблжиха се като слепи до оградата, Корчев я опипа с длан. Езра се навее ниско, но Корчев като че ли трябваше да се покамери на камила. Той безшумно скочи на отвъдната страна на оградата, отвори портата. Влезе и Езра в двора. Корчев го обхвана с две ръце, като да искаше да го прегърне, а то беше от ненужен страх, да не би гигантът да бутне нещо, да събори нещо, да дигне шум. Минаха към задната част на къщата. Спряха се пред задната врата. Корчев опипа и нея с двете си ръце, понатисна я, негли да провери здравината ѝ. Сетне побутна пак евреина и се поогръпна от вратата. Намести се там Езра, притисна плътно вратата, притисна я още по-силно, чу се леко, продължително скриптене, той не искаше да я изкърти отеднаж и все натискаше с цялото си тяло, задържайки с ръка в същото време вратата за гръжката на бравата ѝ, да не би тя да отхвъркне, да се блъсне в стената. Корчев стоеше току зад него с наган в ръка, готов да стреля. Скриптенето на вратата пронизваше ушите му, но ето, беше тихо навътре в къщата и дано още малко, още малко... Вратата се отвори, те и двамата влязоха. Някъде вдясно светеше незагасена добре жар във високо изградено огнище. Наблизо там пошавна нещо, някаква тъмна, едвам видима купчина, после се чу като изпод земята плачливо, жално скимтене, треперливо, през разтракани зъби – сетиха се те двамата,

това беше старата жена, която изглежда се бе свила на леглото си в ъгъла, покрила се бе презглава със завивката ѝ и не смееше да нагаде вик, но и не можеше да задържи жалкия си хленч, тракането на своите разредени, изпотрошени зъби. Езра пристъпи нататък, отпусна се с цялото си туловище върху тъмната купчина и в следващия миг затихна там всякакъв глас и звук.

Приподигнал лявата си ръка напред (в дясната беше револверът му), влачейки нозе дебнешком, като че ли опипваше пода с тях, Корчев се приближи до високото огнище и раздуха купчинката жар. Обърна се назад – бледа алена светлинка бе озарила готварницата. В ъгъла се бе изправила едва ли не до табана сляката на Езра, неподвижна, но изпълаваше целия ъгъл, а току зад евреина, ниско в нозете му, се виждаше огър, на него се тъмнееше купчина от завивки и под тях беше бабичката – не се виждаше нищо от нея, не се движеше тя, не издаваше никакъв шум, но тъкмо това показваше, че беше там. Малко по-нататък две смътно очертани стъпала водеха към затворена врата. Корчев пристъпи, прошари с пръсти, нямаше брава тая вътрешна врата, а само проста желязна затварачка, която леко подигна и бавно придръпна вратата, цял настръхнал, да не би да изскърца. Вратата безшумно се отвори – намазани бяха резетата ѝ с газ, Симеон Венчев не можеше да понася скърцане и стържене, погрижила се бе приятелката му и за това. Насреща бледо просветнаха два тесни прозореца, а между тях беше входната врата на къщата. Корчев сложи леко нога на едното стъпало, после на другото, а току зад него беше вече и евреинът. Влязоха, близо един до друг, в малко преддверие. Върху варосаните стени се тъмнееха две врати, вляво и вдясно. Корчев бе

забелязал още отвън, че светеха прозорците на стаята вляво. И се притъкми да се приближи, протегна ръка назад да поведе и евреина. В тоя миг изпука някаква гъска под нозете на Езра, стори им се, че изстреля изстрел в тишината. Те и двамата заматиха гъх, но миг по-късно се чу и тъничък, сънен женски глас откъм вратата вляво:

— Бабо Зицо... ти ли си? Бабо Зицо!

Двамата мъже се втурнаха нататък, Езра отместа с една ръка другаря си, а в другата си ръка стискаше ножа. Той блъсна с рамо, вратата с трясък се отвори, трясъкът ѝ не можа да заглуши един проточен, презракнал писък, в насрещния ъгъл се белееше легло, там шаваха люде, не се виждаше нищо ясно, ала евреинът позна Венчев, който се бе надигнал от леглото с протегнатата ръка накъм близката масичка. Езра се хвърли върху него. Жената бе млъкнала, не се и помръгваше, може би бе припаднала на леглото или бе занемяла от ужас, чуваше се само борбата между двете мъжки тела, пукане на стапи, търкане и грацене, пресекнало, бързо дишане, после, много скоро, и един къс, задавен вик:

— А...

Евреинът бе мушнал дългия си нож в гърдите на Венчев, отдолу нагоре, и го завъртя, разклати го. Той усети как се отпусна раненият в ръцете му, извади ножа, но го заби още еднаж току до ключицата му...

— Свърши ли, бре?

Езра нищо не отговори. Корчев пак прошепна:

— Хайде и тая тука. Никой нищо да не знай.

Езра протегна ръка към жената преди още да го чуе докрай. А тя като че ли отеднаж се събуди и се затръшка, задърпа се, но пръстите на Езра стискаха разголената ѝ шия.

Корчев прибра револверите на Венчев — гва, набара ги върху масичката. Излязоха те с евреина спокойно като стопани, а къщата остана зад тях, потънала в мрак и занемяла със своята страшна тайна.

XL

Борис Глаушев научи за убийството на Венчев в училището. И пак най-напред от Мария Йорданова, която беше все някъде близо до него. Борис се втурна да търси Богдан Бобев и едва ли не насилва го притегли в един от ъглите на широката учителска стая. Стаята беше пълна с учители, които, разделени на групи по двама, по трима, оживено разговаряха. Бобев и Глаушев бяха сами в ъгъла, многогласият шум в стаята беше като ограда около тях. Борис започна нетърпеливо:

— Ти знаеш за Венчев.

— Знам.

— Как мислиш... кой...

— Нема какво да мисля. Тия на Кибаров.

— Не са ли гърците?

— Не.

— Сега какво?

— Ще издирим кои са убийците и ще ги накажем по същия начин. Ще помислим и за Кибаров.

— Как така Кибаров! — гръпна се Глаушев. — Ти можеш ли да допуснеш, че той...

— Той им е учителят за всичко и това стига.

— Боже господи... — отвори широко очи срещу него Борис. — Колко спокойно говориш! И как разсъждаваш...

— Аз никога не се губя в излишни разсъждения. Организацията не може да допусне такива своеволия. Тя има свои закони. Ако Симеон Венчев заслужава

смърт, би го наказала Организацията, а не моя или оня. Кибаров иска да се наложи, както искаше да се наложи и Венчев. Не, това няма да допуснем!

– Това е така, но само на пръв поглед. И некак много просто изглежда. Закон! А какво ще стане с нападателя на Кибаров?

– Ще накажем и него. По същия начин.

– Него кой го е пратил да убива Кибаров? И какво кърваво хоро би се завъртел! Не, не... Причините са по-сложни, всичко е по-сложно от един човешки закон.

Бобев го гледаше с неизменния израз на лицето си – спокоен и дори студен, с тъмните си очи, в чийто поглед винаги тежеше една и съща грижа, една и съща решителност. Той каза:

– Това са направо умувания. Губене на време. Има нещо, умът им все ги лъже. А нашата работа наистина е проста. Който я разбира. И законът е за всички. Иначе... всичко ще иде по дяволите. Кой в клинеца, кой в плочата. Законът стои над всички и ги държи, стои над всекакви умувания.

Бобев леко, едвам доловимо се намръщи – ядоса се изглежда, че бе говорил толкова дълго, не по обичая си. Борис не можа да го задържи повече в ъгъла.

Разговорите бяха все около убийството на Симеон Венчев. Борис Глаушев чу, че Венчев бил убит от свои съперници – други приятели на любовницата му; че бил убит от терористи на гръцкия комитет; че бил убит от турци, които са го издебнали при любовницата му, и най-малко се говореше, че е убит от люде на Кибаров. Директорът беше в голяма тревога и възбуда – как да се отнесе училището към убития учител. Убит в жилището на една развратница. Прати люде да търсят училищните настоятели, а той самият се готвеше да отиде при владиката. Никога преди връвата в тази стая

не е бивала толкова шумна, разговорите толкова противоречиви. Така беше днес и по целия град.

Най-сетне директорът нареди учебните занятия да започнат. Учителите се пръснаха по училищните стаи, влезе в своя клас и Глаушев. Два часа по-късно директорът нареди занятията да се прекъснат и учениците да се готвят за погребението на Венчев. Борис Глаушев веднага се отправи към жилището на Кибаров.

Малката къщурка изглеждаше още по-безлюдна и тоя път никой не излезе да посрещне Бориса, но в стаята на Кибаров той завари учителя Добринов с груг един от групата на социалистите. Виждаше се, че двамата прибираха скромните вещи на Кибаров, книгите му. Добринов тоя път беше спокоен, като че ли премного улесен в работата си.

– Къде е Кибаров? – попита Глаушев.

Добринов не бързаше да отговори, сетне каза, подреждайки старателно една купчина книги:

– Замина.

– Замина ли? Къде?

– Замина. Тая сутрин.

– Добринов... Аз идвам тук като приятел на Кибаров – рече Глаушев укорно, дори строго. – Ти сам вие как ме посрещна тоя миналия път. Заминал – добре. Повече няма да те питам, щом...

Добринов остави книгите:

– Не се сърди. Раните му не вървяха добре тук и въобще здравето му. Лекарите настояваха да замине за София, но той не искаше. Сега, след тази... работа с Венчев, ние, може да се каже, насила го накарахме да замине. Тази сутрин го изпратихме за Солун с железницата и оттам – София. Това е.

– Знаеше ли той за... за Венчев?

– Не, не знаеше – отговори Добринов и продъл-

жи: — Казахме му на станцията, в купето. Малко преди да тръгне. Искаше да се върне, едва успяхме да го задържим. Най-после, казва, това не ми влиза мене в работата.

— Но той знаеше ли, че има хора, които обвиняват за убийството на Венчев него, вашата група?

— Не, не знаеше. И аз — отклони поглед Добринов, притисна устни, — и аз сега за пръв път чувам такова нещо.

— Аз също не мога да допусна, че Стефан Кибаров ще изпрати убийци, но той требваше да бъде тук сега, да се защити. Ще кажат някои, че е избягал.

— Не! Как тъй избягал... Казах ти: насила го накарахме, ние го накарахме да замине.

— Вервам, Добринов.

Добринов избухна с пламнало лице:

— Какво, най-сетне! Венчев не се ли опита да го убие? Кибаров не е пращал убийци, но кой смее да го съди даже и да е пратил? Те могат да го убиват, а той няма право да се защити, така ли? За Венчев... така и му се падаше.

Борис погледа Добринов един миг, после рече със затихнал глас:

— Да... Прощавай, Добринов. Сбогом.

Той излезе на улицата и повлече нозе към квартирата си, мушнал ръце дълбоко в джебовете на балтона, с отпуснати рамена като старец. Кибаров заминал и сега Борис се чувстваше сам в О., изоставен — нямаше с кого да се спре, да поговори за най-важното, нямаше пред кого да изкаже тревожните, мъчителните си мисли с надежда, че ще бъде разбран, че ще намери съчувствие, че ще чуе отговор. Това беше негова несподука, лично негова загуба, която го изпълваше със съжаление, ала в същото време той чувстваше смътно и някак против волята

си, че заминаването на Кибаров беше нещо много важно и в тая посока предизвикваше в него не само съжаление, но и силна тревога, страх, отчаяние. Мислите му биха били по-ясни, ако можеше да допусне, че Кибаров имаше участие в убийството на Венчев, или ако можеше решително да отхвърли всяко подобно участие. Както винаги, той търсеше, искаше да излезе от истинската истина и се измъчваше в колебания, в съмнения и както винаги, оставаше в сърцето му все същата тъга. Той не можеше, не искаше да допусне, че Кибаров е пратил убийци на Венчев, но и не можеше да се освободи от подозрението, че все пак неговите люде са убили Венчев. Това, което му каза Богдан Бобев, се потвърждаваше някак в думите на Добринов, в израза на лицето му, в цялото гържане на Добринов, потвърждаваше се впрочем и в едно мъчително чувство в самия него. Да можеше да види Кибаров поне за няколко минути преди заминаването му... Кибаров нищо не би скрил от него, Кибаров нищо не можеше да скрие, не можеше да се преструва, да хитрува!

И натам се отваряше празнина, отваряше се тъмна пропаст. Кибаров замина, останаха само людето от неговата група, а може би наистина тъкмо между тях са убийците на Венчев. Отваряше се нова позиция, нова бойна линия, но сега, без Кибаров, людето му ще действат със същите средства, както и тия от другите позиции, със същата непримиримост, със същата злоба и ярост. Отваряше се нова, кървава рана. Клетата и злочестата земя македонска... Само тя, земята македонска, оставаше твърда под нозете му, постоянна, неизменна. И народът ѝ, многолюкият, незнайният, живата плът на тая земя — не ти и аз, а всички, които се вливат и изчезват в него, които гишат с не-

го. Само народът е постоянен на тая земя, твърд като нея, неизменен като нея, със своята всевечна мъка. Водачите му, учителите му – големи и малки – са с разколебана вяра, в несъгласие, във враждебни противоречия, а някои между тях и озлобени, озверени един срещу друг, с размътен ум, с размътена душа, откъснати от твърдата родна земя, от клетия този народ и гори срещу него. Накъде сега, Борисе, сред тия съмнения, с това безверие, с това отчаяние? Не продумва твърдата, студена земя, мълчи народът с болките си, мълчи и чака. Ти трябва да намериш ясни думи за неговата мъка, ти трябва да намериш спасителен път – ти и всички като тебе, които знаят повече, мислят повече, но къде си ти, къде сте всички вие, които знаете повече и мислите повече? Лутате се без път, лутате се по лъжливи пътища, по много пътища, а пътят трябва да бъде само един, той е само един за всички. И не са само заблудите, не са само лъжливите пътища, не са само различните пътища, но тук, сред нас, е омразата, подозрението, съперничеството, безсрамното честолобие, необузданата самоувереност, властолюбието, след тях пълзят подлостта, подлизурството, користолюбието, та и кръв се пролива между нас, гореща братска кръв. Борисе, къде си ти, накъде вървиш? За тебе няма път, за тебе всички пътища са затворени. Пътят е само един, но къде е той, откъде започва?

Да започнем отначало, да започнем отначало. От тая твърда земя македонска, от тоя народ и неговата всевечна мъка. Тая земя е българска. Тя е отечество на българи от хиляда и петстотин години и те са повече от другите нейни жители. Турците са късни нашественици в нея и така българите в нея са още много и много повече от другите. Българите

се трудят над нея, орат я и я сеят, а всички други търкуват с нея или са нейни храненици. Но ето от тук започва и нейното злощастие. Наричат я своя и всички други, за да я държат и да я имат за себе си. Всеки за себе си, всеки против другите, за да я отнеме от другите. И от тия, които са истински нейни стопани. В това е нейното злощастие. Ала тия, които я обичат най-много, издигнаха друг глас:

– Тя няма да бъде на никого, ще бъде на всички, които са се родили на нея. Ние се отказваме от нея, за да стане обща.

Такава е любовта на тия, които я обичат най-много.

XLI

Борис се огледа по улицата и като че ли внезапно излезе на открито, излезе от някакво мрачно подземие. Това беше далечен блясък на пролетта, която приближаваше, проникнал бе неусетно и неугържимо през зимните мъгли и облаци. Въздухът се бе избистрил, разчистило се бе нашироко и небето, младото пролетно слънце изглеждаше наедряло и като че ли бе слязло по-близо до земята. Людете на улицата се бяха разбързали, наизлезли бяха от дюкяните си, разговаряха високо, подвикваха, махаха с ръце. Няколко измършавели кучета се надбягваха тъкмо по средата на улицата, настигаха се и се боричкаха, но никой не се сещаше да дигне камък, да ги подгони. Нарежда идеше заптие с разкопчана куртка, извил бе турчинът ръце безгрижно назад, пискюлът на феса му се размахваше току пред блажено примижалите му очи, а и цялото му лице беше отпуснато, спокойно – той не мислеше ни за повели и наредаби, ни за проклетите непокорни гяури, всгал се бе в някаква

своя радостна или примамлива мисъл, или пък и нищо не мислеше, ходеше по улицата с олекнало сърце. Всичко това беше от слънцето, от блясъка му, от топлината му, за пръв път изгряло през разкъсаните бели облаци след толкова студени, мрачни дни. Зимата беше още тук – калта край едрите камъни на калдъръма и както се бе набрала по краищата, изпомачкана, набръчкана, беше все още замръзнала и посивяла от леда, по покривите откъм сенчестата страна се белееха широки късове замръзнал сняг, по стрехите там висяха сребристосиви легени висулки с обърнати надолу изострени върхове. Зимата беше още тук, но слънцето бе слязло по-близо, бързаше насам и пролетта, усещаше се отдалече топлият ѝ гъх. Борис Глаушев зави накъм жилището си. Може би ще го съгледа от своя прозорец Ангелика, макар и по това необичайно време, да може за един миг да зърне лицето ѝ, да срещне погледа ѝ – нищо друго не желаше и не очакваше той сега, нищо повече не му беше нужно.

Никой не се показва на прозорците на Ангелика, неподвижни висяха белите завеси. Борис влезе в мрачния ходник под жилището си с наново приведена глава, като да се почувства измамен. Ала тъкмо се изкачи на чардака на горния кат, той се спря със замряло сърце. От стаята на хазаите му излезе Ангелика, току зад нея се показва и Фотина. Той вече отдавна не беше виждал девойката така отблизо, отпреди заболяването ѝ. И като да я виждаше за пръв път – с такава сила се бяхтеше сърцето му в гърдите. В същото време той почувства с чудна, изумителна яснота, че бяха паднали всички прегради между тях. Това прочете Глаушев и по лицето на девойката, и как иначе, след като бяха мислили толкова дълго един за друг, стремили се бяха

един към друг с голяма жажда. Дошла бе сама по себе си една близост без прегради или това беше любовта, която ги беше обладала с еднаква сила, и те нямаше какво да крият повече. Фотина се дръпна зад вратата на стаята си и остави двамата млади сами на чардака.

Ангелика приподигна ръка за поздрав или пък искаше да го докосне, но по-ясно говореха очите ѝ – широко разтворени, каквито бяха, топла, влажна светлина изпълваше дълбините им. Борис грабна бледата, хладна ръка и поведе момичето към стаята си. Лек шемет правеше стъпките му несигурни, изпълваше главата му с далечен примамливащ шум, спря се в пресъхналото гърло за един дълъг миг и горещият му гъх. Той затвори вратата на стаята, без да изпуска ръката на девойката, после притисна малката, нежна ръка на гърдите си и обхвана рамената на Ангелика с широко, жадно разперени пръсти. Ангелика се облегна на него от внезапно обзела я премала, сгуши глава на гърдите му, спотаи се. Борис усети по лицето си косата ѝ, вдъхна с упоение проникващия дълбоко, възбуждащ мирис на гъстите, пръхкави кичури. Две сълзи, една след друга, парнаха ръката му, както притискаше той нейната ръка. Борис взе бързо, уплашено лицето на девойката между двете си длани, пръстите му потънаха в косата ѝ, той подигна побледнялото лице, виждаха се по него влажните следи на двете сълзи, в сълзи бяха плувнали и очите ѝ. Дълго се гледаха те така, очи в очи, без думи, без излишни думи. Преминал бе първият порив, изчезнали бяха страстните тръпки в двете млади тела, оставаха в блесналите погледи нещо по-силно, по-трайно, което не можеше и да се насити, не беше и никаква жажда, а беше самата обич – мъща, непреодолима, всеотдайна. Ангелика улови ръ-

цете му и бавно ги свали наголу, без да ги изпуща, после с друга някаква мисъл или да не го оскърби тя се приподигна и леко, нежно докосна с пресъхналите си устни неговите устни, също така, с нежна предпазливост, отпусна и ръцете му, отгърпна се от него. А едва сега започваше тяхната среща. Гласът ѝ прозвуча тих и ясен, леко, свободно изричаше тя своите български думи, както ги бе премисляла отгавна и много пъти:

— Струва ми се, че идвам при тебе от много далече. Требваше да премина много дълъг път, за да стигна до тебе. Да премина през всичките безкрайни дни и нощи там, у нас, в стаята ми, безбройни часове и дни без тебе, във всекакви тревоги, страхове... — Тя пак не искаше с нищо да го плаши, да го безпокои и току добави: — Това е може би поради моята продължителна болест.

С такива думи започна девойката, но неизреченото беше много повече и Борис го виждаше по лицето ѝ, в очите ѝ, както бяха премрежени от бистра влага. Той я улови пак за ръцете, притегли я към мундера и я накара да седне, седна и той до нея. Довлавяйки лека сянка по лицето му, Ангелика рече бързо:

— Ние сега трябва да си кажем всичко.

— Да. Всичко. Говори, говори, Ангелика. Виждам, ти искаш да ми кажеш нещо повече. За мене, от моя страна е всичко по-ясно.

Мълчаливо, тежко поклати глава девойката. Сетне каза:

— За тебе, също и за мене... Но ние не сме сами и сме разделени. — Тя пак помълча, заглеждана вътрешно пред себе си, а той не сваляше очи от лицето ѝ. И сега за пръв път забеляза колко чисто беше изписана всяка чертица по това лице, а това беше младежката свежест на моминското лице или живата

сила на здравето, което наново гореше в нейното тяло. Тя продължи с позатихнал глас, с трудно сгържана горчивина в гласа си: — Непрекъснато мисля за тебе, непрекъснато вървя с мислите си подир тебе, оттам, от моята стая, и сега, докато бех болна, и винаги, където и да съм. Сега и сама дойдох, седя тук до тебе... но ми се чини, че ти си пак много, много далеч от мене и никога нема да те стигна, да се доближа, да тръгнем заедно. Всички са против нас, всичко е против нас, пречи ни и ни презражда пътя, най-напред най-близките мои люде... баща ми, братята ми и всички други, всички. Да знаят братята ми, че сега съм тук, ще дойдат и ще ме убият. Да знаят нашите гърци в О., с камъни ще ме пребият, с най-грозен позор ще ме очернят. Аз не се боя. Ни от позор, ни от смърт. Питам се непрестанно: защо така, защо? Не върша нищо лошо, нищо срамно. Не мога да намеря отговор и сърцето ме боли. Самото сърце ме боли, макар да знам... гърци, българи, страшна омраза, но аз се питам: защо така? Аз никого не мразя. И не се боя от нищо, боя се само за тебе. Боя се за това, което е между нас. — Тя живо се обърна към него, очите ѝ бяха пълни със същия въпрос, пълни със страх, но и с непреклонна или може би отчаяна решителност: — Кажи ми! Ти знаеш по-добре. Откъде иде тая грозна, слепа омраза? Братята ми те мразят преди още да са чули името ти и нищо не знаят за тебе. Кажи ми, отговори ми!

Борис се извърна, като че ли искаше да се отдалечи от нея, прибра ръце в скута си:

— Ще ти кажа всичко, а ти сама ще разбереш, сама ще решиш. Между мене и братята ти, между всички като нас е тая земя, тая македонска земя, на която сме се родили. С векове е стара нашата омраза, от дълги векове расте. Откакто сме дош-

ли и ние тук, преди много векове. Да, вие сте дошли по-рано от нас. Твоите братя казват: вървете си, тая земя е наша; или приемерте нашето име и живеете с него; или пък ще ви затрием, следа и помен нема да остане от вас. Да, вие сте дошли много по-рано, но и ние сме от векове тук и сме много повече от вас. Излизала ли си некога от О.? Вие сте тук, в О., в Костур, в Солун, но навсякъде другаде по тая земя живеят много повече наши люде, българи.

— Да. Знам.

Той се загледа в нея, сякаш искаше да чуе още един път отговора ѝ. И продължи:

— Ние се борим, за да я отървем от турско робство. Вашите също искат да я отърват от турско робство и казват: тук е и ще бъде Гърция. Ела да. Стара, велика Византия. Ние казваме: тая земя е наша, обща, ваша и наша, елате да се борим заедно! Това е самата истина, чистата истина.

— Аз знаех, преди още да те чуя — побърза Ангелика. — В тебе нема омраза и никакво зло. Но вашите убиват наши люде. Моите братя се боят и пазят повече от вашите, а нетолкова от турците. Другите от вашите не ще да са като тебе.

— Не, аз не ща да ме разбираш така. Че аз съм по-добър от другите. Аз искам да разбереш най-напред истината, самата истина. Всеко зло между нас иде от омразата между нас. Ние казваме, най-добрите, най-умните между нас казват: тая земя е наша и ваша също. Нека се борим заедно и нека живеем заедно всички, които сме се родили на тая македонска земя. Не си ли виждала наши и ваши, когато са забравили омразата си и ги свързва нещо друго, макар и работата им в чаршията? Ами ето ние с тебе, ти и аз!

— Самата истина, чистата истина. А пропастта остава и се пълни с кръв. — Тя приближи към

него лицето си, като че ли се боеше да не би да не я чуе добре: — И ни разделя, мили... мене и тебе.

— Това е, защото не всички знаят истината, не всички я приемат, не всички верват в нея. — И той попита: — А ти, Ангелика?

— Аз... — Тя закума с глава, като дете, което вярва във всяка своя дума и за най-чуждите неща: — Аз вервам. Щом ти... Не, не! Вервам и приемам от сърце!

Борис се усмихна на детската ѝ доверчивост, усмивката му беше и малко тъжна — голямата истина не беше стигнала до сърцето на Ангелика; до сърцето ѝ бе стигнала истината, която бе изрекъл той самият. Но за нея, за Ангелика, това нямаше значение. И дали има значение как стига една истина до човешкото сърце?

Сега за Ангелика беше всичко ясно. Защото тя чрез него приемаше всичко и в това беше също нейната обич към него.

В къщата беше тихо. Прозорците на стаята бяха затворени, не се дочуваше никакъв шум и откъм улицата, ни стъпки, ни говор, ни тропот на кола, като че ли минавачите се отбиваха по друга улица. Вратата беше също затворена, те бяха сами в стаята и сякаш сами в затихналата къща, сами в целия град. Борис гледеше девойката, без да мигне. Лицето му бледнееше, започнаха да белеят и устните му, пресъхнали, стиснати, като да задържаше някаква много важна дума. Той задържаше и ръцете си, внезапно оживели в неугържим трепет. Неговите светли очи се изпълваха с гъсто синя мъгла изпод леко и някак удивено приподигнатите вежди. Ангелика виждаше, следеше всичко това, потъмнели бяха още повече и нейните очи, страните ѝ пламтяха, в ъглите на устните ѝ се спотайваше едва доловима, загадъчна усмивка, която озаряваше цялото ѝ

лице, разкриваше го пред погледа му. В тоя час нейните мисли бяха по-ясни, тя не задържаше бликналата в сърцето ѝ гладка радост, малките ѝ тесни ръце, с дълги пръсти лежаха на облите ѝ колена разтворени, с обърнати една към друга длани. Тя чакаше. Тишината наоколо стана още по-дълбока, те двамата не чуваха и шума от ускореното им дишане.

Ангелика стана. Започваше нещо, което не можеше да се задържа повече. Нозете на девойката се дотряха до колената на Борис, тя дигна ръка и я сложи на косата му, да докосне сякаш златистия ѝ блясък, после плъзна нежно пръсти по главата му, както бяха потънали в гъстите къдри — направи това, което винаги си бе мислила и бе желала, когато го виждаше макар и отдалеч. Скочи и той. Колебанието му тоя път продължи само още един миг. Нетърпеливите му пръсти напразно и непохватно се опитваха да разкопчаят блузата ѝ, Ангелика сама я разкопча.

Слънцето грееше насреща и веселият блясък на предпролетния ден проникваше в стаята загасен през спуснатите завеси на прозорците.

XLII

Слънцето се бе изместило и сега на отсрещните покриви светеха двата варосани комина като бели, проточили се пламъци, но през спуснатите завеси не се виждаха нито белите комини, нито извишлото се над покривите синьо небе. В стаята неусетно се процеждаше все още далечен предвечерен здрач. Борис и Ангелика лежаха един до друг на леглото, тя бе сложила глава на изпружената му ръка. Лежеше един до друг, дишаха равно, спокойно, загледи в тавана, ослушани в успокоените си мисли. Борис усещаше върху ръката си тежестта на главата ѝ през

дебелия, мек сноп на разпуснатата коса усещаше топлината на тялото ѝ, както бе притиснато до неговото, чуваше току до ухото си равномерното ѝ дишане. Тя беше до него, в него се преливаше топлината на младото ѝ тяло като тих, укротен поток. Ангелика беше негова, сложила глава на ръката му, лежаха те на неговото легло, в неговата стая, на стола близо до леглото беше праметната връхната ѝ дрешка, на пода, току до леглото, бяха мъничките ѝ обувки, допреди остриите си носове. Той усещаше тая близост с цялото си същество, но не мислеше за нея. Тя беше в него, както топлината на собственото му тяло, както бодротото му чувство, че е здрав, че диша, че живее. Друго едно чувство сега изпълваше сърцето му, държеше и насочваше мислите му — чувство на безпределно удивление, на освобождение, на радостна гордост. Всичко бе станало просто и хубаво. И бе го направила така просто и хубаво Ангелика. С едно свое движение, с една милувка тя го бе освободила от сковаващото напрежение, от мъчителното вцепенение на един непреодолим свърз и някакъв суеверен, предразсъдъчен смут пред чудото на любовта, пред съкровена и тайнствена близост между мъжа и жената. Така бе познавал той допреди малко това чудо, като да беше то някаква мистерия, забулена от недоизказани внушения и дори заплахи, забулена и от мрак, защото трябвало да се извършва скришом, за нея беше срамно да се говори чак и между двамата, които я вършеха и не можеха да не я вършат. Борис бе живял с друга жена, но не беше познал магията на любовта такава, каквато беше всъщност и каквато се разкри сега пред него. Ружа беше като вец в ръцете му, тя изгаряше от срам и криеше ревниво, с ужас голомата на своето тяло, всеки признак на интимност.

Така бе приемал и той самият това като нещо естествено между двама съпрузи, И окованата му любов с Ружа беше някаква нужда, но не и тържествуващата радост на освобождаващото се младо тяло.

Ангелика с такава радост бе наситила сърцето му. Горяха в огън и нейните възмургави страни, бори се и тя с моминския си свян – бурно, макар и за късо време, но после очите ѝ се разтвориха срещу него весели, приласкаващи. Тя не знаеше какво трябваше да върши с него, със себе си, но предусещаше желанията му, предизвикваше всяко негово движение и всичко идваше едно след друго, като че ли само по себе. Тя бе копнела за него и още повече през дългите дни и нощи на нейната тежка, застрашителна болест, после все повече, когато баща ѝ застана срещу нейната обич, надигнаха се и толкова други прегради, опасности, а най-много, когато усети как се зараждаха в изтощеното ѝ тяло нови сили, вливах се в жилите ѝ за нов живот. Докато оздравяваше, растеше и желанието ѝ да го вижда по-често, да бъде по-близо до него, да бъде винаги с него. Реши да влезе в стаята му, да остане поне за малко сама с него, да бъдат те двамата сами, далеч от всички други хора, от всички прегради и опасности, сами между стените на неговата стая. Да го погледа, без да се озърта и ослушва, да си поговори с него с пълен глас. Но тя не трябваше да бърза за такава среща – нека закрепне още повече, нека се изчисти докрай повехналото ѝ лице от метната бледност на злата болест, нека се избистри погледът ѝ от всички страхове и болки, нека се стоплят и наляят с нова кръв изтънелите ѝ устни. Никога преди не беше се взирала толкова често в студено гладко и безучастно огледало. Баща ѝ я следеше, дебнеше я, пазеше я от българина, но той не можеше да стои непрестанно

до нейното легло. И кой може да надхитри момичето, което се готви за най-желаната среща с любимия? Само бабичката знаеше всичко, виждаше всичко от своя ъгъл. Не можеше да се сдържа пред нея и Ангелика, не можеше да скрие преголямото си нетърпение. Днес тя облече пред очите на баба си бяла и най-тънка риза. Тревогата в старите втренчени очи я подтикна още повече и тя гласно изрече това, което помисли, когато усети по голото си разгорещено тяло меката, хладна коприна.

– Искам да бъда съвсем чиста, да бъде чист и дъхът на тялото ми. – После, както беше обърната с гръб към старата жена, добави някак вироглово: – Днес аз ще уда при него. – И продължи: – Днес следобед мама и Дросо отиват на гости у леля Зма-разда, аз пък ще уда у леля Фотини и ще го чакам. Ако имам щастие, той ще дойде.

Бабичката се размърда в леглото си – колко ли можеше да се движи тя, – а очите ѝ все същите, с мътен блясък, приковани във внучката. И току проплака с тъничък, треперлив гласец:

– Пази се, сине. Той... той е мъж.

Ангелика рязко се обърна срещу нея. Тънката риза се бе отпуснала до под колената ѝ, матовият сяй на голите, гладки ръце топло тлееше върху бялата коприна, изпод която напиреха младите гърди. Азскав, тежък сноп коса лежеше на рамото ѝ. Сега гласът на старата жена беше една въздишка:

– О, пази се Ангелика...

– От него ли? – извиха се високо над очите черните вежди на девойката. – Той няма да ми стори никакво зло. Аз го обичам.

Да, тя каза всичко. Бабичката дълго търси под възглавницата кърпата си и дълго бърса двете сълзици, които бяха пропъзали от старите очи. Мила,

смешна бабичка! От него ли ще се бои Ангелика? Тя каза защо се обличаше в най-хубави дрехи, защо ще отиде при него, а миламата ѝ бабичка се заплака.

Повече я уплаши Фотина, когато Ангелика влезе при нея:

— Ти слушай... Стой по-далеко и не го оставяй да те... да те гали, че ние, жените, веднага ни се подсичат нозете, щом...

Какъв страх беше моя, който изпита Ангелика от тия думи — някакъв сладостно тревожен трепет, който премина през тялото ѝ. Защо ще трябва да се бои, ако посегне той да я погали? Не копнее ли ѝ тя поне да докосне златните кичури на косата му? Ангелика тръгна с леки стъпки, когато я повече той към стаята си. После всичко идваше само по себе...

И всичко беше хубаво. И шеметният вихър, който я понесе, и болката, която спря гъха ѝ, а похубав от всичко е моя тих час, който настъпи като радостно събуждане след преминалия вече сън в наслада и ужас...

Тя намести глава още по-удобно на ръката му, сгуши се по-близо до него:

— Сега знам, че си напълно мой и аз съм твоя завинаги. Завинаги.

Гласът ѝ беше ясен и спокоен. Борис помълча, заслушан в гласа ѝ, сетне и той продума със също такъв ясен глас:

— Ще дойда у вас да те поускам от баща ти, от майка ти. — Той обърна лице към нея и добави усмихнат: — И от баба ти.

— Само тя ще се зарадва, само бабичката ми. Но ти почакай, почакай! Аз ще ти кажа кога. Ще трябва аз да ти отворя вратата на нашата къща.

— От кого се боиш най-много?

— Не се боя от никого. Сега още по-малко. За себе си не се боя от никого. Но трябва аз да ти разчистя пътя. Иначе ти не ще можеш да влезеш в нашата къща. Те там... нема да те оставят да кажеш и две думи.

— Тогава... ако те не искат, ние с тебе ще заминем некъде и там ще се венчаем. И без техното съгласие.

— Нека да опитаме с добро. Заради баща ми и майка ми. За другите не искам и да мисля. Нека... нека опитаме най-напред с добро.

Тя не каза всичко. Гласът ѝ беше все така чист и спокоен.

Оттатък се отвори врата и се хлопна по-шумно, отколкото беше нужно. Ангелика се изправи, огледа се. Стаята се бе изпълнила със зрач, светеха насреща само прозорците, както бяха близо един до друг.

— Тетка Фотина дава знак — усмихна се Ангелика. После се разбърза: — Трябва да си вървя.

— Остани още малко! — посегна към нея Борис.

— Не, не. Докато не са се прибрали нашите.

XLIII

На улицата пред широката порта на българската митрополия Борис Глаушев завари над тридесетина коне и мъски, всички вече натоварени с вързопи, пълни врещи, сандъци. Двама коняри и някакво момче припряно се провираха между добичетата, отваряха си път ту с удар на лакътя, ту с ритник, ту с юмрук по муцуната — проверяваха за последен път въжетата, с които бяха навързани товарите, проверяваха оглавниците, връзките на самарите под издутите коремци. И колкото беше вече излишна тая работа, толкова по-нервно и по-шумно я вършеха

двамата коняри, надавайки ненужно сърдити вико-
ве по конете или по момчето, което вървеше след
тях с уплашено лице и непохватно се опитваше да
им подражава. Край високата стена току го пор-
татам гавазинът на митрополията държеше за юз-
дите други два коня със седла; държеше ги той ня-
как по-отдалеко – пазеше от добичетата своята
гъсто надиплена снежнобяла фустанела и лъснати-
те си като стъкло обуца. Натиснал над очите си
висок, възмораф фес, гавазинът арнаутин гледаше
намръщен с нескрито презрение шумните коняри,
натоварените коне, които бяха изпънали улицата,
и ту един, ту друг по-нататък подигаше опашка и
изтърсваше на калдъръма цяла купчина лъскави,
гладки топки тор или пък шурваше изпод корема на
добичето жълта струя пикоч и между нозете му бър-
зо се набираше широка, пенеста локва. В студения
утринен въздух над кафявите купчини и жълтнали-
те се локви се надигаше бяла пара, арнаутинът гнус-
ливо стискаше устни и вдишваше острата, кисела
воня. Ранните минавачи се промъкваха край отсрещ-
ната стена, някои и се поспираха да погледат коне-
те, конярите, наперения гавазин и още повече теж-
ките товари.

Борис влезе в митрополията. Посрещна го Пет-
ко, прочутият по целия град слуга на владиката.

– Даскале, ти така ли...

Борис се бе облякъл както всеки ден, сложил си
бе само по-здраву обуца.

– Немам друго за път.

Петко приподигна рамена и затрополи по ход-
ника с подкованите си ботуши. Какъвто беше греб-
ничък, сякаш цял се бе заврлял в ботушите, набубу-
рен с дебела шаячна полушубка. Той въведе Бориса
при владиката.

Владиката стоеше прав сред стаята. Борис го бе
виждал на няколко пъти и само в тържествените му
одежди, когато по дежурство бе водил ученици в чер-
ква. Сега митрополитът беше облечен за път с дъл-
га зимна греха, изпод която едва се показваше расо и
обутите му също в груби обуца нозе. Нахлупил бе чер-
на калугерска капа, под която беше скрита дългата
духовническа коса, и едрата му глава изглеждаше още
по-едра. Той беше над петдесетгодишен човек, поч-
ти нисък, широк, застанал здраво на нозете си. Дебе-
ли тъмни вежди подпиряха челото му, едва показало
се изпод черната капа, а в сянка под тях остро, бди-
телно проблясваха големи, също тъмни очи. И под
тежката зимна греха личаха широките, издути гър-
ди, правият му гръб. Гъсто прошарената му брада
покриваше половината лице, до леко изпъкналите бле-
ди скули, и лежеше широко на гърдите му. Дълбок, плъ-
тен прозвуча и неговият глас:

– Донеси мушамата. Мене не ми трябва.

Петко веднага се досети:

– Те, даскалите, сè така. Во сичко. На път, по
планините пръгваме, а още е, речи си, зима. Къде
пъй...

Владиката помръдна пръсти, както се подава-
ха от широкия ръкав, и бърбият слуга изчезна от
стаята.

– На добър път, господин Глаушев. Бог да ни зак-
риля – рече митрополитът. Той произнасяше от-
четливо всеки звук, да каже, което беше нужно и
както беше нужно, а големите му очи, умни и бди-
телни, оставаха все същите.

– На добър път, ваше високопреосвещенство.

– Наричайте ме дядо владика. Както ни нарича
народът. И е по-практично сега, по време на наше-
то пътуване. Навярно сте закусил.

— Да.
 — Носите ли оръжие, господин Глаушев?
 — Да. Револвер.
 — Моля ви да го оставите тук, в митрополията. Петко ще го прибере. Като се върнем, ще си го вземете.

— Мене... мене ми е нужен, гедо влади́ка.
 — Сега не ви е нужен. Аз тръгвам с кръста, и вие с мене. Не ви е нужно оръжие, щом сте тръгнал с мене.

Влезе Петко, шумолейки с дългата, широка мушама. Глаушев мълчаливо разкопча връхната си греха, измъкна кожен патрондаш, по който бяха наредени лъскави патрони, окачен беше и наган в кафяв калъф.

— Прибери това нещо, Петко.

Слугата му подаде мушамата, пое патрондаша. Владиката попита:

— Готово ли е всичко?

— Готово е всичко. Довтасаха и заптиите. Последни. Не са свикнали да стават рано.

Владиката се прекръсти три пъти, бавно, с широк замах, слугата отвори вратата пред него.

Долу, пред портата на митрополията, сега стояха и трима конни заптии, слезли и тримата от конете си. Владиката ги поздрави:

— Сабахаиролсун¹... — Той продължи все така на турски: — Ще пътува с мене само един от вас, а другите двама да се върнат. Един стига.

Отговори онбашията² между тях и някак настойчиво:

— Така е заповядано, геспот ефенди. Трима да сме.

¹ Сабахаиролсун — добро утро.

² Онбашия — десетник.

Владиката сякаш не го и чу; строго, непреклонно гледаха очите му изпод дебелия вежди:

— Един стига, казвам. Колкото да се знае, че пътуваме под сянката на негово императорско величество падишаха. Евалла¹ на пашата, че ми праща трима, но за моята работа и един стига.

Онбашията поомекна:

— Да отида да попитам барем...

— Не е нужно. Ти сам избири, онбашии, кой ще върви с мене, а другите да се връщат.

Владиката се обърна към гавазина и му кимна да говеде коня. Спусна се и Петко да помага, хвана се за едното стреме. Владиката се дигна твърде ловко за тежкото си тяло и седна удобно, сигурно върху широкото седало. Гавазинът му подаде почтително юздата. Борис Глаушев се качи на другия кон и те двамата тръгнаха наголу по улицата. Последва ги и Петко, също на кон, с възглавничка на самара. След тях подкара катаната си онбашията, сложил дълга пушка на колената. Насъбралиите се там люде проследиха мълчаливо с погледи малката дружина на владиката. След някое време по улицата се проточи и върволицата на натоварените коне и мулета, сред програните викове на двамата коняри. Така бе наредил владиката — керванът му да го настигне далеч от града. Той не искаше да минава през О. като керванбашия, да привлича любопитството на зяпачите, но вече въвн от града търпеливо дочака кервана, за да бъде под окото му по дългия път нататък.

Утринният час на тоя предпролетен ден все още не се свършваше, макар да се бе съмнало отдавна. Високите стръмнини на планината току над града чезнеха в мъгли; бяла, гъста мъгла леже-

¹ Евалла — благодаря, също и поздрав.

ше и по височините на североизток, неподвижна, светнала като огромна снежна преспа – слънцето беше току зад нея, от нея извираше и светлината на новия ден. Не се виждаше и гигантската планинска верига далече на юг от града, само високо горе светлееше широк кръг бледо небе. Хладният, дори студен въздух тежеше от влага; тъмнееше влажна и земята по голите угари, също през бледозелените ранни посеви от двете страни на пътя. Чернееха се все още голи и разперените гранки на дървесата, но сякаш отдалече се усещаше напорът на раздвижилиите се под кората им животворни сокове. Виждаха се и люде низ полето наоколо, срещаха се и по пътя – надигали мотики, или пък тръгнали с торби за млада коприва. Владиката се поклащаше ритмично на своя кон, умълчан, загледан пред себе си. Мълчеше и Глаушев току до него, само Петко, слугата, малко по-назад, се опитваше да влезе в разговор с навъсения недоволен онбашия. Рядко се гочуваха сега и подвикванията на конярите някъде по-назад.

О-ското поле тук се вдаваше като залив между планинските стръмнини вляво и вдясно. Пътниците вървяха доста време през него, между две редици тополи, които се белееха високо нагоре с голите си гранки, неподвижни в застоялия въздух – дълги редици по ниските брегове край пътя, като бели, угаснали свещи. После четиримата конници прегазиха бърз, бистър поток и бавно се изкачиха на един невисок рид – най-далечното разклонение на планинския лабиринт на югозапад от О., за където ги водеше техният дълъг път. Пълзеше след тях и керванът, като жива броеница по завоите на пътя – поизвърна се владиката да го погледне от височината. Извърна се и Борис Глаушев, позадържа коня

си. Слънцето тъкмо се измъкваше от белите мъгли по ридовете насреща. Внезапно подухна топъл ветреца от галечината, сякаш облекчителна въздишка на самото слънце, което бързо изправи огнената си глава. Равнината се разтвори още по-широка в слънчевия блясък, гола, пропита от влага, като бледи, прозрачни сенки се зеленееха по нея покаралите посеви и треви. Блестяха тук-там застояли води и по-нататък широките завои на разлялата се река. Виждаше се в галечината и градът, прострял се нашироко в подножията на планината – стена до стена под прихлупени червени покриви, а над тях се издигаха куполите на черквите, белите вкаменени стрели на минаретата, четвъртитата кула на градския часовник.

– Вие какво? – чу се гласът на владиката. – Да не би да искате да се върнете?

Глаушев припряно подгръпна юздата на коня.

Мисълта му наистина бе полетяла назад към града. От няколко дни той пак не беше виждал Ангелика. Завесите на прозорците ѝ бяха все спуснати, затворена стоеше вратата на балкона, враждебно умълчана изглеждаше цялата къща срещу неговите прозорци. Умълчала се бе и Фотина, но Борис не искаше да я разпитва – какви посредници можеше да има между него и Ангелика след това, което стана? На тръгване тая сутрин той каза на хазайката си:

– Заминавам по работа. За десет или петнайсет дни.

Това беше за Ангелика. Не каза той нищо повече. И тръгна с намежало сърце. Що бе станало с Ангелика? Не ще узнае той нищо за нея през тия десетпетнайсет дни. Градът бе задържал погледа му – редиците светло боядисани стени, куполите на черквите, белите островърхи минарета, които остава-

ха все по-далеко. Там, в далечината, оставаше и тя...

Заредиха се един след друг голи, високи и по-високи ридища, конниците се спущаха в дълбоки долини и пак се изкачваха нагоре, все по-ясно се открояваха в далечината на югозапад модри планински върхове. Слънцето се изкачи високо и вървеше след пътниците, топлеше гърбовете им. Владиката яздеше мълчаливо, но лицето му се бе разведрило. Мълчеше край него и Борис. Като че ли нямаше и що да говорят те двамата. Дълъг беше пътят пред тях и нека не спират в това слънчево време. Напечената свежа тревица по изпънатите гърбове на ридовете издаваше ободряващ дъх, весело се белееше тук-там по нея измито от дъждовете камъче, червенееха се проядени брегове и долчинки. Тихо беше по тая гола, хълмиста местност, не се виждаха ни люде, ни села, още по-тихо беше в дълбоките долини, край разхвърляните купчини саморасли гървеса с разперени голи гранки. Само подвикванията на конярите час по час нарушаваха пустинната тишина, също и монотонните гласове на няколко звънеца по шиите на конете от кервана. Те ту заглъхваха изостанали в някой дол, ту звънваха по-ясно, когато керванът се изкачваше на рид и се проточваше по-близо след четиримата ездачи, които го водеха.

— Слънчице.... Толкова рано още. Е... юг — прогудма митрополитът след дълго мълчание. После се придръпна на седлото, огледа се: — А каква пустош! Няма ли живи люде по тия места?

— Не съм минавал насам — рече Глаушев.

— А пък аз за втори път. Като гойдох най-напред. Трябваше да обикаля епархията си. Казвах ми, че допреди стотина години по тия хълмища е имало вековни гори. Огън ги е унищожил. Земя без стопани. И водица не е останала по доловете.

— Те и нарочно палят горите. Агаларите — добави Глаушев изтихо.

Онбашията яздеше не много далече след тях. Петко бе го изоставил. Присъединил се бе слугата към конярите, за да има с кого да приказва.

Слънчевата радост на предпролетния ден не продължи много. Над далечните планински върхове насреща неусетно се бяха надигнали облаци и бързо изправяха нагоре гигантски рамена, гърди, извърщаха към слънцето бели, безоки лица, издуваха гуши и коремцища. Плътната облачна маса плъзеше все по-нашироко в съгъстилата се нататък небесна синилка, след нея вървяха тъмнини, потъмняха и планините, погълна ги надигащият се мрак. Дотича оттам и остър пронизващ вятрец — бърз, нерадостен вестител, а скоро след него с вой върхлетяха силен вихър и вече не спря. Слънцето се въземаше срещу надигналата се от запад мрачна стихия, заоблените краища на облаци горяха с ослепително бели пламъци, ала тъмните облачни грамади обхващаха небето все по-нашироко и легеният вятър злобно възпяваше растящото тържество на мрака.

Владиката се загърна в горната си греха, законча я чак под брадата си. Прощумоля и мушамата, която бе облякъл Глаушев в митрополията.

— Тръгнал бях... наистина по даскалски — усмихна се той.

Владиката нищо не отговори. Той гледеше напред изпод черната си капа и държеше здраво юздата с лявата си ръка. Слънцето изведнаж угасна, останалата след него небесна синева бързо чезнеше. Изчезна и ведрината по лицето на владиката. Загледан все напред, към съгъстилото се чернило на запад, той каза:

— Това е като че ли истинският образ на тая земя.

Борис Глаушев помълча един дълъг миг и сетне попита:

– Обичате ли вие, гедо влади́ка, тая земя?

– Защо ме питате?

– Дошъл сте отдалеко. От свободна България. По служба или... по дълг. А ето наистина е такъв нейният истински образ.

Владиката обърна лице към него:

– Аз съм българин, господин Глаушев. Дойдох да служа на тая земя. Молих да ме изпратят тук, а не другаде. Можех да си остана в България и даже в моя роден граг. Аз молих да ме изпратят тук.

И той пак се загледа пред себе си.

С други очи го погледна сега Глаушев:

– Чувах в О., че сте дошъл по принуждение или поне тъй, по служба.

– Да, дойдох да ѝ служа, да служа тук на своя род български. – Владиката продължи все така, без да се обръща към Бориса: – Но не като вас, господин Глаушев. Не като подобните на вас.

– Е, да. Ние се борим за... автономна Македония и Одринско.

– С това започват и всичките ви грешки.

Облаците бяха покрили цялото небе, наоколо всичко помръкна. Само вятърът шеташе по голите ридища, втурваше се по доловете, свиреше проточено, изчезваше някъде и пак долиташе още по-зъл. Не спираше и дългата редица коне, самотно се обаждаха звънчетата като загубени сред околната пустош, сред сърдития вой на вятъра, който заглушаваше продължително треперливия им звън. Заговори пак владиката, плътен, силен звучеше гласът му и в шума на вятъра:

– Ей от такива тъмнини излезе народът ни, срещу такава буря тръгна. Срецу такава буря тръг-

наха на времето такива като вашия баща Лазар Глаушев, видях го аз и говорих с него, когато слязох в Преспа за пръв път след моето назначение. Не ги спря ни бурята, ни-мракът. Изведоха народа ни от бурята и мрака. Не с оръжие, а с мъдрост и живо слово. Вие всички се лъжете с вашето оръжие.

– По-късно и баща ми прибежна към същото оръжие, към нашето.

– Да. То е като обща лудост, това, което вършите вие сега. А ние не бива да изоставяме старото, изпитано оръжие. Мъдростта и живото слово. И вярата си също в бога, без чиято воля и косъм не пада от главата на човека, както е казано.

– Вярата в бога. Вашата църковна вера е много небесна. Говоря за чистата вера, но не за лъжата и тъмнината в нея. Нашата пък вера е земна, човешка.

– Говорете. Слушам.

– Ако говорим за бога, за християнството... Бог! Не мога да го отрека, но и не мога да го обхвана в мислите си. Какво чудо е вселената и всеко нещо в природата около нас, до най-дребните неща... Мравката, която се труди, цветеът, който се разтваря, за да се оплоди. Но защо е толкова забъркан човешкият живот? Човекът, който е създаден по образа божи. Кой ще даде едната от двете си ризи, кой ще обърне и другата си буза, когато... И точно така ли трябва да бъде? От друга страна сами вие, божите служители... прощавайте, но аз искам да бъда откровен с вас... Делама на самите божи служители, животът им много често е в противоречие с евангелието, негово отрицание. Исус Христос, апостолите, всички мъченици на християнството, е да, но после то се наложи с огън и меч. Създадох се черквите и техното господство над хората. Инквизицията...

– Вие сте социалист, Глаушев.

– Не. Говорил съм за тия неща с Кибаров. Стефан Кибаров, социалист, учител беше в нашата гимназия... познавате ли го?

– Не го познавам.

Борис не спираше.

– Говорил съм с него, чел съм и сам съм мислил. Ваща ми беше набожен човек, християнин, и, мога да кажа, той е последователен в живота си, но и той прие нашата революционна организация. – Той живо се обърна към владиката: – Нашата вера е по-проста, по-земна, по-човешка. Ние искаме от човека само това, което може да даде, издигаме го само дотам, докъдето наистина може да се издигне, обещаваме му живот и бъдеще, което може той самият да създаде.

Владиката нищо не отговори. Той седеше все тъй здраво на седлото, широкото му лице беше обърнато срещу вятъра, който час по час развяваше присмехулно почти бялата му брада.

Потъмнялото небе се бе сгъстило, хоризонтът се бе сключил по-близо наоколо, планините в далечината бяха изчезнали. Студен, ситен дъждец шибаше лицата на пътниците при всеки порив на вятъра, като че ли самият вятър се превръщаше в облак от дребни, богливи капчици. През сгъстената мрежа на дима се показва ниско долу неголямо село – купчина притиснати към земята къщи. Владиката рече глухо, хрипливо:

– Нямаме работа тук, но ще трябва да се отбием. При такова време...

XLIV

Те навлязоха едва на другия ден в засегнатата от въстанието област. Беше госта късно следобед, когато завиха по стръмния каменист път за към

първото от пострадалите села, които искаше да посети о-ският митрополит. Никой не излезе да ги посрещне, макар селяните отдалеко да бяха забелязали кербана и сега скришом следяха приближаването му. Отдалеко се виждаха и опушените стени на изгорели къщи, набързо преправени колиби по пепелищата, но се виждаха и здрави жилища, някои по на два ката, с каменни огради. Тук, сред планините, селата бяха по-спретнати от чифликчийските села низ полето. Оттук тръгваха много гурбетчи и когато се връщаха след години по родните си села, строяха и редяха домовете си според това, което са виждали по далечни градове. И още по-грозни бяха тук следите на опустошението, които не можеха да се различат за две или три години след въстанието.

Едва-що бяха навлезли пътниците в улицата, която криволичеше през цялото село край едн поток, срещу тях притича задъхан не много млад мъж със сухо лице и живи, черни очи. Беше селският организационен ръководител. Дотичал бе, видя се, отдалеко и попита забързано:

– Ти ли си, господин Глаушев?

Борис посочи с ръка:

– Ето гедо владика.

Селянинът поприведе глава, свали капата си:

– Благослови, гедо владика... – После сложи отново капата и продължи: – Ние знаехме, че... но както видехме толкова коне, рекохме си...

– Къде е тук черквата или училището? – попита от коня си владиката.

Селянинът протегна ръка към най-високата част на селото:

– Те... изгореха, сринаха ги съвсем. – После бързо добави: – Ние сме ви приготвили къщи, ще приберем и конете.

Тук-там по улицата се показаха и други люде – мъже, жени и повече деца. Владиката бързаше:

– Хайде, води ни! Някъде на по-широко място. Нека се съберат там всички. – Той се поизвърна към онбашията, който бе спрял коня си тъкмо зад неговия кон и гледаше селянина навъсен: – Настанете най-напред онбашията, дайте му да се нахрани. Цял ден е гладувал.

Това беше, за да отстрани турчина. По дяволите! – би казал онбашията; той беше наистина гладен и премръзнал. Да вървят по дяволите мръсните гяури със своя баш папаз!

Излязоха на негoleмия селски мегдан, някъде към голния край на селото. Като слезе владиката от коня, Петко, слугата му, донесе подплатена с кожа шуба и го наметна. Донесоха и два стола – за владиката и за Глаушев. Събра се наоколо цялото село. Там, на единия край на мегдана, бяха и конете, все още с товарите си. Конярите бързаха да наденат на главите им пълни зобници и хокаха младия си помощник, сърдиги на владиката, че не позволяваше да разтоварят добичетата. Но владиката бързаше повече от тях.

Той не седна на поднесенния му стол и наметнат с дългата шуба, изглеждаше като вкопан дълбоко в земята гънер. Извърна се, огледа селото и хоризонта наоколо, после свали тежкия си, взирац се поглед върху събралите се там селяни – купчини деца отпред, мъже и някои от тях със свалени капи, жени, които надзъртаха иззад рамената им. Тихо беше по площада при толкова люде, само някой от конете ще изпръхти, ще изцвили хрипкаво, треперливо, усетил мирис на ечемик, преди да наденат зобник и на неговата глава.

¹ Баш папаз – главен поп.

Предната нощ бе валил проливен дъжд и толкова продължителен, час след час, че след яростна борба докъм полунощ обилната вода удави вятъра. Пътниците тръгнаха отново на разсъмване. Владиката бързаше. Дъждът бе престанал, но мътната утринна светлина бе озарила ниско навесени облаци, от които всеки миг можеше пак да потече вода. Така по целия път до това село. Прокиснало бе всичко и тук в студена влага. Над полуразрушеното село, над щръкналите опушени стени, над главите на събралите се люде тежаха като че ли все същите тъмни облаци. Владиката гледаше лицата на селяните – изпити, само кожа и напирани кости, прозрачно бледи детски личици, посивели, брадясали лица на мъже, скръбни, уплашени лица на жени. По мършавите тела висяха влажни групи, някои от людеите са стъпили боси в калта – помръдват мокри пръсти, червени, посинели от студ, с черни нокти. Само очите греят от някаква надежда, дъхът е спрял в очакване.

Заговори владиката, равен беше силният му, дълбок глас, намежал от скрита мъка и от мисъл да зарадва тия люде в неизмеримата им беда:

– Късно идваме, със закъсняла милост и помощ, но братската любов е голяма и ще дойде при вас един ден още по-силна, макар сега да се показва късно и по-слаба. – Глаушев слушаше с наведени очи. Селяните слушаха владиката, но гледаха повече в него, научили бяха един от друг, че е от Организацията. Владиката продължи и едва сега събра върху себе си всички погледи, припламнали с нова, по-голяма надежда, с плаха радост: – Вашите братя от свободна България пращат по нещо на тези от вас, които нямат нищо, които всичко са загубили. Но братската любов на свободните ваши сънародници е много по-голяма от това, което ви пращат и което е само ви-

гум знак на тяхното състрадание към вас. Кажете сега вие самите кои са най-нуждаещите се между вас, защото туй, което ще ви предам, не може нито да ви облече всички, нито да ви нахрани, нито да събере изгорелите ви домове.

Заоглеждаха се един друг селяните, размърдаха се, зачу се шепот. Ала никой не излизаше да застане пред владиката, да протегне ръка. Тогава Борис Глаушев кимна на селския ръководител и те двамата влязоха между селяните. Борис каза:

— Нека излезат напред децата и жените на убитите, после и тия с изгорените къщи.

Ръководителят след него побутваше напред едно или друго от децата, двамата-трима от мъжете, търсеше с очи между жените, заобаждаха се някои и между селяните, посягаха да му помагат:

— Ха ти, Трифуне... Дъмбев, излизай! Марию, Ано...

Със скрита почуда гледаше владиката как тия люде не се решаваха да излязат напред, колебаеха се и дори се отказваха. Мина доста време, докато се събраха пред него купчина деца, няколко жени, които срамежливо криеха лица под придръпнатите над очите им черни забрадки. Застанаха там, зад тях, и двамата от мъжете с извърнати глави — не смееха да погледнат никого, щом бяха дошли да чакат милост. Очите на владиката заблестяха по-силно от появилата се в тях влага. Той също пристъпи и посочи с ръка още няколко от децата, още други две жени и двамата мъже, за които никой не каза, че бяха загубили всичко, ала отдалеко личеше по тях нищетата им.

Конярите и техният помощник под шумните команди на владишкия слуга довлесоха два големи вързопи и един сандък. Развързаха ги, разковаха сандъка. Натрупаха на купчини горно и долно облекло, чорапи, обувци; торбички и книжни кесии с брашно,

фасул, ориз, захар. Някъде сред струпалите се по-назад селяци се чу плачлив детски гласец:

— Мамо... Ами за нас?

XLV

Ходеха те така, под същото мрачно, враждебно небе, в гъжд или срещу студени, яростни ветрове, цяла седмица. Владиката бързаше, не губеше време ни в продължителни почивки, ни при раздаването на помощите, не се отбиваше и да служи по малките селски черкви, където бяха останали черкви. Пътниците и керванът след тях пълзяха най-често по ребрата на високи, стълпени тук планини, по тесни, криволичещи, каменисти пътища и пътеки, които едва личаха между скалите и горските гънери. Слизяха в долищата, в които се спотайваха селата, по малки долини и неравни поленици с усърдно разорани, насечени от криви межди нивици, прехвърляха високи проходи, в които се събираха и преплитаха планинските стръмнини. Разчуло се бе за тях, та сега идваха да ги посрещат люде във от селата или ги чакаха селяните по тесните селски мегдани. Така пътниците за един ден минаваха през две и през три села със своята закъсняла помощ.

— Какъв народ!... — започваше на няколко пъти владиката, после и се доизказа: — Не протяга ръка да проси, да моли, не се оплаква, че гладува и мръзне, че са го клали и е горял в огън. Не проклана и съди тези, които са го въвлекли в такава обща и безмерна несрета.

— По тия места, дело владики, въстанието започна най-рано и продължи най-много. Докато паднаха снегове по планините, та и дивите зверове...

— Вижда се всичко, Глаушев. Няма село без сираци

и вдовици, и пак ще кажа: чуден народ! Стои с боси крака в калта, на студения камък, а приема оскъдната помощ с радост, като да не е пренужна нему помощ, а празничен подарък. От България ли, от България ли ни пращат?... Като че ли това е по-важното.

— България за тях е... свободата и всичко, за което жадуват, за което грабнаха и оръжие.

На осмия или деветия ден от своето благочестиво пътешествие пътниците осъмнаха при ясно утро. През нощта задуха топъл вятър и небето цяло се бе разтворило. Планинските върхове, покрити със закъснелия сняг, блестяха върху чистата, дълбока небесна синева. Коемо бе станало по високото предпролетно небе, ставаше и по земята. Топлият нощен вятър бе изсушил пътеките, сивееха измити скалите по завоите, а младата лъскава тревница по поляните сякаш бе израснала през тая само последна нощ.

— Великденско време — рече владиката и с тия думи тръгнаха те пак от едно село за друго.

Сега се движеха още по-бързо при това весело утро, пък и товарите бяха олекнали.

Някъде по средата на пътя между двете села срещу тях се загаве друга една голяма група пътници, и всички на коне. Срещата стана току пред един завои и непознатите конници се изсипаха отеднаж иззад висок, прояден от водите бряг. И там спряха, до самия бряг, събраха се кон до кон, загръстиха пътя. На другата страна на пътя, ниско долу, шумеше пенлива рекичка. Излезе напред с едрия си кон сух, мрачен калугер, с черна, рядка брадица, белееше се отдалеко тясното му лице погниско нахлупена монашеска капа. Черни се подаваха и косите му, а още по-черни изглеждаха големите му, широко отворени очи и види се поради тях него-

вото гребно, изпито лице изглеждаше още по-бледо, с прав, красив нос, с доста широки, чувствителни ноздри. Върхната му дреха беше подплатена със скъпи кожи, на стремената на коня му лъщяха подали се изкусно изработени ботуши. Току зад него застана и един мюлязим¹ в извехтияла униформа, отпуснат на коня, твърде възрастен за своя нисък офицерски чин. Конниците зад тях бяха повечето аскери, но се виждаха там още един чернокапец, двама в градско облекло, други двама в къси, набрани фустанели, с пушки на ремък през гърдите.

Спря се срещу тях о-ският владица. Широк, непоклатим върху седлото, с очи, които не биха трепнали пред нищо, лявата му ръка държеше здраво поводата на юздата, дясната беше отпусната свободно край коляното. Борис Глаушев спря току зад коня на владиката, зад него стоеше и Петко, цял наежен върху гребното си конче, отвори сънливи очи и онбашията, щом видя насреща турски офицер. Малко по-назад се бяха струпали и товарните коне, блъскаха и търкаха товарите, доколкото бяха останали по тях, протягаха шии да се хаят или по тревичката край пътя.

Мълчаливата среща продължи повече, отколкото беше нужно. Едната страна трябваше да даде път на другата, трябваше да се разминат някак, но чакаха упорито и двете страни. Пръв заговори непознатият монах, заговори на гръцки. Имаше много надменност в говора му, та и силният му глас бе поизтънял от голяма напрегнатост:

— Какво търсиш ти, схизматико, по моята епархия без мое позволение? Следя те аз от една седмица и чакам да видя докъде ще стигне твоята безочливост.

¹ Мюлязим — сержант.

О-ският влади́ка позна и разбра, че това беше гръцкият влади́ка от близкия град. Отговори му на английски и по същия начин:

— Не разбирам езика ти.

При неговия дълбок, пълтен глас чуждите отрицателни думи прозвучаха още по-твърдо. Виждаше се, че гръцкият влади́ка разбра отговора му, но сега той заговори на турски:

— Ти трябва да знаеш моя език и още повече, щом си сложил калимавка. На моя език е говорил и Спасителят, синът божии.

О-ският влади́ка отговори пак на английски:

— Ние сме духовни люде и говорим по верски въпроси. Защо да ни слушат и тия, които не са от нашата вяра?

Заговори на английски и гръцкият влади́ка:

— По никакви верски въпроси не искам да говоря с тебе. Ти, който си се отрекъл от истинската вяра и си прокълнат ведно с всички като тебе еретици. И аз ти заповядвам веднага да напуснеш епархията ми, да не смущаваш повече моите пасоми.

— Тук е моя епархия, а не твоя. Аз съм между люде, които говорят моя език и носят името на моя народ. Те не знаят твоя език и не признават твоята власт. Ти върни се в твоя град, затвори се между стените му. Само там може да се намерят от твоите и такива, които ще ти се подчинят.

— Аз знам защо си дошъл и какво вършиш. Ще накарам да те вържат и да те върнат, откъдето си дошъл. Дошъл си да съблазняваш с дарове бедните люде.

— Аз не крия това, което върша. Не дарове, а оскъдна помощ раздавам на страдащи, което е първа християнска повеля.

— Вие там, от България, ги подтикнахте да въстават и ги хвърлихте в беда.

— Това не е истина. Въстанаха те сами поради неправди и отчаяние. Нашата църква беше против тяхното въстание, както и против всяко крвопролитие и насилие.

Всички там мълчаха и слушаха двата воюващи гласа. Само потокът шумеше долу, край пътя.

— Освободи пътя! — рече гъркът.

— И аз искам да мина. Ти си, който затваряш пътя.

— Тук, с мене, има царски люде.

— Виждам людете ти, царски и всякакви, с оръжие до зъби.

Гръцкият влади́ка рязко се изпъна върху седлото, като да искаше да викне или да гизне ръка. О-ският влади́ка не се помръдна. Гъркът се извърна към офицера и каза на турски:

— Мюлязим ефенди... Отвори път!

И смуща коня си, преди да дочака наместа на офицера. Подкара и о-ският влади́ка срещу него. Разминаха се, като да не се виждаха. Размесиха се, разминаха се и людете им. Конярите, малко по-назад, нададоха кресливи, отчаяни виковете, дърпаха конете си, ритаха ги в издутите им коремци, блъскаха ги с ръце, да отворят път на дружината на гръцкия влади́ка, която налетя върху тях и бързо се отдалечи надолу, по завоите на пътя.

Продължи своя път с людете си и о-ският влади́ка. Първ заговори Глаушев:

— Чувал бях за него, знам го. Той не е духовник, а главатар на андартите в своята епархия. Проповядва да се унищожат всички българи, които не искат да се обявят за гърци и се отказват от патриаршията. И не само проповядва, ами и праща убийци. Той е посредник между турците и гръцкия комитет, той е мостът между двете страни. Поддържа при-

ятелството им, взаимната помощ. Срещу нас.

— Чувал бях и аз — рече владиката и по лицето му все още тежеше мрачна сянка. — Нарече ме еретик, но какъв християнин и божи служител е той? Оръдие на сатаната!

— В известен смисъл аз го разбирам, гедо владика. Той мисли, че служи на техната мегали идея, че служи на народа си и гради неговото величие.

— А тяхната мегали идея значи унищожение на всички българи.

— Да. Но аз не говоря за заблудите му, говоря за неговия патриотизъм, колкото и да е, разбира се, също криво разбран патриотизъм.

— Вие пак се опитвате да спорите с мене. Гръцката църква винаги е била прекалено политическа, вулгарна политическа. Винаги е излизала на кресливия политически пазар и е крещяла наравно с всички.

— Католическата също. Своя политика има и нашата църква. Върховното управление на нашата църква е против нашата революционна организация. Или поне не одобрява и пречи, където може. И като говоря за патриотизма на тукашния гръцки владика, аз искам да кажа, че гръцката църква е с техния комитет, стремят се заедно към една и съща цел, с едни и същи средства.

— Ние не одобряваме вашите средства, но служим на народа си и мислим, че му служим добре. И по-добре от вас.

Владиката завърши рязко последните си думи, показва се и червенина по лицето му. Млъкна и Глаушев, задържа отговора си.

Още предиобед те стигнаха го селото, за което бяха тръгнали, а следобед тръгнаха за друго село и там останаха да нощуват. Работата им тук не беше много — случайно това село бе останало по на

завет от илинденската буря, запазени бяха къщите му, загинали бяха само четирима от селяните и още седем-осем души бяха останали в четите или бяха забегнали в България. Намалели бяха още повече и товарите на владическия керван, владиката раздаваше по-пестеливо и все по-често бъркаше в собствената си кесия, за да може да даде поне малко от малко на пострадалите.

Като се стъмни, Борис Глаушев изчезна някъде за дълго, после пак стаята му се напълни с люде. Той бе дошъл тук и по организационна работа, като член на окръжния комитет, устройваше събрания и срещи с организационните работници по тия места, очакваше среща и с малката местна чета, която продължаваше да обикаля района и след въстанието. Към полунощ той остана сам в стаята си и вече се готвеше да ляга, когато на вратата му почука владическият слуга:

— Дедо владика иска да те види за малко.

Стаята на владиката беше в същата къща. Борис влезе. В ъгъла срещу вратата се виждаше малка гървена икона със запалено кандило пред нея. На една от стените беше окачена газена лампичка. Владиката седеше гологлав на тясно гървено легло, лицето му беше в сянка, белееше се едва само косата му, разделена на неправ път и отметната на широкия му гръб. Той подигна едрата си глава, бялна се и брадата му, посочи двата гървени стола настреща:

— Седнете. Не ме хваща сън. Но аз ви повиках не за да ми минава времето. Искам да ви кажа нещо важно. — После той като да обърна приказката си, но мислите му бяха същите: — Тук хората вас повече ви зачитат, нежели мене, владиката им. Макар да се надпреварват да ми целуват ръка. Вие, революционерите, сте пуснали дълбок корен сред тоя народ. За-

палиха ми кандило, но при вас се събраха да ви слушат.

– Така е, дего владика. Ние разбираме по-добре народа, познаваме по-добре неговите нужди. Той също е по-близо до нас.

Владиката смръщи вежди. Широкото му чело, лъснало срещу светлината на лампата от внезапно появила се влага, тежеше като железен шлем над очите му. Той каза нетърпеливо:

– Почакайте. Има неща, които нашите революционери не разбират. По-важни, по-дълбоки, по-трайни. – Той продължи по-спокойно, ала гласът му остана твърд, напрегнат: – Негово блаженство екзарх Йосиф каза: „Ние копаям кладенец с изгла.“ От тъмнина излезе тоя народ с тъмнина и в душата си. Ние искаме да внесем светлина божия в душата му. Светлина и чистота нравствена с нашата православна вяра. Но ние искаме да просветлим и неговото българско съзнание. Грижете ни за училищата са по-големи от грижите ни за черквите. По-дълъг и по-труден е нашият път, но това е път единствен към народното ни благополучие и благочестие. С изгла копаям дълбок кладенец. В оскомелия роб искаме да пробудим, да съживим човека и българина. С църквата и с училището. Дълъг път и труден. С бавни стъпки, с мъчителни връщания назад, като древния Сизиф. С изгла – кладенец. А вие?

– За нас, дего владика, аз ще говоря.

– Не! И за вас искам сега аз да говоря. Вие спъвате нашето велико, божие дело. Вие хвърляте камъни в нашия кладенец. Подбуждате в народа разрушителните сили. Учите го да убива, да отмъщава, да действа с оръжие, да върши и сам това, против което се бори. Учите го срещу насилюето да излиза с още по-голямо насилие. Искате от него чрезмерни жертви и го водите към заклание, към изтощение

нравствено и материално, към чрезмерни страдания. Въстанието стана пред очите ни, пред очите ни са сега и неговите последствия. Дошли сме тук да раздаваме трохи на прегладнелите, да бършем сълзи вдовишки и сирашки, да гасим пожарища. Такова е вашето безумно дело и така ще върви. Не можете вие да съборите турската империя с тоя народ. Той е много слаб, много беден, той е непросветен, изостанал. Не казвам, че съзнателно злодействате над тоя наш народ. Вие го обичате и сте му предани, вие мислите, че го водите към избавление, но вашият път е погрешен. Голямо е вашето влияние над него, той сляпо ви следва, но вие го водите към погубел. Елате при нас, елате с нас. Вие, учителите народни, водачите народни. Елате по нашия спасителен път, с вашата любов, с вашата смелост, с вашето гръзнотение. Елате да работим заедно, както е било до не много отдавна, допреди няколко десетки години, през най-великото време в нашата история, времето на възраждането на българския народ по всички краища на неговото целокупно отечество. Тук, в границите на европейска Турция, ние с общи усилия, с благочестиво усърдие, с вяра и просвета ще създадем една втора България. И вече я създаваме, но вие я омаломощавате, подхвърляте я на всякакви опасности, безразсъдно пилеете нейните сили, проливате нейната кръв.

Владиката още не беше завършил своята проповед, но като спря за малко, да събере мислите си, да поеме дъх, Глаушев не можа да се въздържа. Той дори скочи прав и владиката проследи бързото му движение с учудени очи.

– Не ми казахте нищо ново, дего владика. Всичко това се знае и... в това е нашият спор, откакто съществува революционната организация, и преди съ-

що, когато се създава старото българско революционно движение. Още при Левски. Той захвърли расото и... Срещу оръжието, с оръжие, дедо владика. Срещу насилието, с насилие. Това е закон във всяка борба като нашата и никой не може да го промени. Въстанието... Ние ще подготвим ново въстание и ще го подготвим по-добре. Така иска, така разбира и самият народ. Организацията подхвана своята работа още на другия ден след потушаването на въстанието. Народът не предаде нищо един от своите водачи, не се оплака никому, не се разкаля, не се отрече. Ето и сам виждате, сам чувате. Вашият път, вашият кладенец... Колко ли време ще мине, докато го изкопаете! И колцина са като вас, като негово блаженство екзарха? Ние знаем: сред нашите владичи, сред нашето духовенство се шири заразата на Фенер. Жажда за власт и почести, алчност за всякакви земни блага, интриги, разврат, отчуждаване от народа. Най-добрите между вас, и то по-низшите духовници, вървят с нас. Вашият път е погрешен, не нашият. Вие учите народа на смирение, на търпение, а той не иска да търпи повече, не виждате ли? Други са сега неговите светци, не църковните. Миналата пролет в село Цер се самоизби целата чета на Христо Узунов. Тринайсет души. За да не се предадат в ръцете на турците. Това са новите светци и новата вера. А вие: търпи и ще се спасиш. Просвета – га. На рилския конгрес на Организацията миналата есен са взети решения и за просвещението на тоя народ, за неговото всестранно издигане. По нареждане на Организацията безимотните селяни, аргатите от Скопско, Струмишко и Серско, обявиха стачка срещу бейовете и чифликсайбиите. Организацията се грижи даже и за чистотата по селата. Ето как работим ние. И ние не пре-

чим за преуспяването на нашия народ, а вие пречите на неговото революционно дело. Вие се делите от народа и го разделяте. Ами нека обесят и един български владика по мостовете на О! – Е! – подвикна владиката, за да го прекъсне. После махна и с ръка: – Няма какво да говорим повече. И вие не ми казвате нещо ново. – Той помълча и въздъхна: – Хайде... Хайде да спим.

XLVI

Борис Глаушев се върна в стаята си. Разговорът с владиката не остави следи в съзнанието му. Но той почувства отново все същата горчивина, съживи се с нова сила тъгата му, постоянната му тревога, постоянната му грижа. За разединението, за разногласията. Чул бе още еднаж гласа на църквата. За нейния отделен път, за нейните средства, за нейните цели. Все така, всички така – по различни пътища, с различни средства...

Не му се спеше. Плътният, мощен глас на владиката, неговата самоувереност и дори надменност бяха прогонили съня от очите му. Оставаше огорчението, оставаше умората. Съблече се за спане. Притегли стол до леглото си, откачи лампата от стената, сложи я на стола. Легна с малката, много пъти прелиствана книжка на Хамсун за любовта на Виктория. Светлината беше слаба, той придръпна още по-близо стола с малката лампа. По-скоро при нещастната Виктория, при нейната любов! Страница след страница, с очи близо до книгата и като че ли по-близо до Виктория, до нейния Йоханес... Утихна всичко друго в него, изчезна. Погледът му тичаше по редовете на книгата, по следите на Виктория, а в него беше Ангелика. Те вървяха заедно по следите на влю-

бените. Ангелика плачеше в него, тихо, без глас. „Не плачи, скъпа! Аз мислех, че съм те загубил, а ти си в мене. Колко дълго не съм те виждал! Тръгнах, без да те видя. Дълго гледах прозорците ти, балкона ти. И тръгнах, без да те видя. Но ти си в мене...“

Той се отпусна върху твърдата възглавница, отпусна се и ръката му с малката книжка „... Що е любов? Любовта е в твоята хубост, в твоята нежност, в гласа ти, във всеко твое движение. И в милите грешки, които правиш, когато говориш на моя език. Любовта е това, което и двамата чувстваме, когато седим един до друг и мълчим. Любовта е и в нашето мълчание. И нека продължи до безкрай нашето мълчание, защото, когато мълчим сегнали един до друг, ние мислим един за друг. Сега и аз мълча в това далечно село, в тая дълбока нощ, а ти си в мене. Това е любовта. Аз знам, че и ти сега не спиш и ние сме заедно, сами в тая глуха нощ. Това е любовта. За нея нема разстояния и далечини, нема прегради. Къде сме ние с тебе, когато сме заедно? Ние летим в светлина, която е по-хубава от слънчевата; тя не притваря очите ни с болка, очите ни гледат спокойно в нея и виждат чудесата, които стават в нас и около нас. Тя променя цвета си според нашите желания. Ние виждаме всичко, което пожелаваме да видим. Ние виждаме и това, което ще бъде за нас, ще стане за нас, както ние го пожелаваме. Такава е светлината на любовта – само красота и радост. В нея човешката душа се освобождава. Когато сме заедно или когато мисля за тебе, мислите ми летят свободно, желанията ми се раждат свободно, извираят от сърцето ми. Ти ще кажеш, казвам и аз с тебе: в нашата обич ние живеем само за себе си, но нашите мисли са хубави, нашите желания са хубави. Спиш ли, Ангелика?“

– Не. И аз съм будна. – Той чу ясно гласа ѝ.

– Къде се загуби, Ангелика? Толкова дълго не съм те виждал! Заминах, без да те видя. Аз бех с Виктория и тя пак ми разказа за своята тъжна любов. Тя казва, че в тъгата любовта е още по-силна. Ти също си тъжна понекога и рядко се усмихваш. Къде си, Ангелика? Аз не те виждам...

Тя стои на балкона, притиснала пръст на устните си, очите ѝ са широко отворени и пълни с ужас. Тихо! Не говори! Балконът е празен – няма ги саксиите, сандъчетата, няма ги цветята. Калайдисаното юмче виси празно в ръката ѝ, той знае, че е празно, без вода. Тихо! Не говори! Двукрилата врата на балкона е плътно затворена зад нея. Някой отвътре блъска гневно вратата с юмруци, иска да излезе на балкона, при Ангелика: „Дум, дум, дум.“

Борис скача в леглото си. Малката лампа мъждука на стола до леглото.

– Дум, дум. Даскале!

Той позна гласа на Петко. Далече някъде в нощта се чуваха изстрели. Борис рипна от леглото, гръбна вратата. В зрача се белееше ужасеното лице на слугата:

– Даскале, пушки пука! Нещо става по селото.

По дървената стълба вън се чу бърз тропот. В тъмното ходниче се изправи сянката на селянин:

– Учителие... Голема андартска чета сардисва селото. То ще е за вас с владиката. Да ви скрие не къде, ама... ама нема скривница.

– Селската чета излезе ли?

– Излезе. Излезоха и други. Дванайсет души. Нема повеке пушки. Нели скрихме пушките. Така беше заповедано. В планината са пушките.

Отвори се вратата и на другата стая, чу се гласът на владиката:

– Къде искате да ни скриете?

– Е па... – заекна селянинът. – Тука на табана или... Нiekъде на по-скришно место. Немаме скривница в селото.

– Глаушев, не може ли да се излезе от селото?

Отговори пак селянинът:

– Не може, дего владика. Хванали са го гърците от сите страни.

– Тогава аз тук ще стоя. Къде... по таваните ли?

– Ще излезе да видя – рече Глаушев.

Той се спусна по стълбата в тъмното. Селянинът го последва.

Вън беше ясна, безлунна нощ. Разбъркани изстрели чукаха рязко и някак звънливо от всички страни на селото, изсипваха се на залпове. Остро пиюкаха и бръмчаха залутани куршуми, ту някъде съвсем наблизо, ту по-далеч. Право насреща, към изходния край на улицата, светваха за миг бледи искри. Небето се бе извишило между тъмнеещите се наоколо планински хребети, в озарените му дълбини тревожно трептяха рояци ярки звезди и между тях, ниско над хоризонта към изток – едрият бисер на Зорницата. Селото тънеше в мрак, едва ще се мерне изгърбил се покрив, разперената сянка на дърво. Някъде, в някои от близките къщи, пишеше обзето от ужас дете, селските кучета лаеха с отчаяна ярост и сякаш срещу всеки изстрел.

Глаушев мълчаливо се запъти нагоре по улицата. Чу се сподаваният глас на селянина:

– Даскале... къде?

Глаушев не отговори. Той се промъкваше край стени и огради накъм изхода на улицата. Тръгна поотдалеко след него и селянинът. Изневигелица пред Бориса се изправи сянката на селския ръководител:

– Господин Глаушев... Ти...

– Какво става?

– Не смеят да влезат. Държиме ги. Хванахме сички улици. Ще се държим, ама... Много са. Да имахме още десетина пушки...

Той не довърши. Някъде вдясно тресна, разтърси въздуха силен гръм. Бомба.

– Ти се връщай, господин Глаушев – рече бързо ръководителят, приподигайки пушката си. – С нищо не можеш да помогнеш.

И той пак се изгуби в тъмнината. Борис се огледа. Нищо не можеше да се види. Само стрелбата се бе съгстила от всички страни около селото, като жив някакъв обръч. Редките изстрели на защитниците се чуваха по-наблизо и отдалечно, като удари върху суха дъска, къси, без отзвук. Тресна нова бомба и пак там, вдясно.

– Да се връщаме, а, учителю?... – промълви умолително селянинът, който придружаваше Бориса. – Нели виждаш... ние с тебе с голи ръце. Не можем да ги спрем. Дано момчетата там... пък дано довтаса и четата отнекъде. Хайде, учителе! Без полза е да стоиме тука, куршуми свиркат.

Глаушев се върна и мина мълчаливо край него. „Шт! Шт!“ – забиха се един след друг куршуми в земята наблизо или в някоя стена там.

Борис дочу зад себе си забързаните тихи стъпки на селянина.

Накъм най-отдалечения край на селото се дигна блед пушлив пламък и бързо загасна. Дигна се пак и още по-високо, задържа се, залюля се във въздуха, раздвои се или това беше нов пламък, лумнал до него. Разреди се мракът наоколо, затрептя с далечния огън, показаха се алени озарени комини, стени, дървеса.

– Ох... – простена селякът. – Къща запалиха.

Пламна и друг пожар нататък. В зърата му се

надигна разкривеният покрив на селската черква, ниският купол над него.

— Ами то... и черквата гори! — нагаде вик селянинът.

Глаушев влезе в къщата. В тъмното ходниче пред вратата на владиката се чу разтрепераният глас на владическия слуга, потракнаха и зъбите му:

— Отидохме си, да-гаскале!...

— Влез, Глаушев — подвикна владиката през затворената врата на стаята си.

Той се бе облякъл, обул се бе, сложил бе и черната капа на главата си. На широките му гърди лежеше окачен на верижка голям кръст от потъмняло сребро. Едва дочака да влезе Борис, и рече строго:

— Кажете, учителю, на вашите хора да не стрелят.

— Селяните вършат, което е нужно, дего владика. Защищават селото си.

— Да не стрелят. Гърците идват за мене и аз самият ще ги посрещна тук. Къде е онбашията?

— Онбашията? Не знам. Нема го никакъв. И той изпълнява, както знае, своята длъжност. В съседното село, на един час път оттук, има гарнизон от осемдесет души аскер. Преструват се там на глухи. Мюлязиминът им се разхожда с гръцкия владика и сигурно всичко е предварително наредено.

— Даже и така да е. Аз ще ги посрещна, както трябва, и с бога напред. Те няма да ме уплашат.

— Дего владика... те влизат по всички села в тия южни околии. Палят, убиват. Искат да сломят нашия народ, да му внушат страх и трепет, да го подчинят на волята си. Да го накарат да се откаже от името си. И сега, навярно, искат и на вас да покажат силата си. Защо ме накарахте да си оставам револвера? Ще стоим тук и ще ги чакаме да ни уловят като в капан.

Владиката хвана с цяла шепа кръста си, гизна го срещу Бориса:

— Ето вашето оръжие, щом сте тръгнал с мене.

— Аз се надевам повече на друго. Дано... дано да е някъде наблизо Караджата с момчетата си.

— Кой е този... Караджата?

— Окръжният войвода.

Владиката втренчи в него поглед, големите му строги очи просветнаха насмешливо, но гласът му беше същият:

— Свободата не ще екзарх, иска Караджата.

— Да, дего владика. — Глаушев бързо пристъпи към вратата, после рязко извърна глава и рече през рамо: — Елате да видите поне какво става вън.

Той не дочака владиката и гръпна вратата след себе си.

Къщата, изпълнена със заглушителния ек на стрелбата отвън, тънеше в мрак. Само под вратата на владическия стая светлееше бледа ивица. Глаушев слезе опипом долу. Входната врата беше затворена. Чу се наблизо плахият шепот на стопанина на къщата:

— Ти ли си, учителе? Къде пак?

— Отвори.

Вън го посрещна съгъстилата се още повече стрелба. Селските кучета продължаваха да се напреварват с разбъркания пукот. Сега пукаха пушки и някъде по-наблизо. Нататък гимяха и груги два пожара. През мрака се процеждаше бледо, червеникаво озарение. По-близките къщи наоколо се притаиха с тъмни прозорци, гробно затихнали. Чуха се припрени, разпокъсани виковете, женски писъци, ала трясъкът на стрелбата, кучешкият лай отеднаж ги сподавиха. Тресна, разлюля въздуха още една бомба, а преди това се видя мигновеният ѝ

синкав блясък право насреща, към горния край на улицата и вече по-близо. Нападателят бяха навлезли в окрайнините на селото.

Борис Глаушев стоеше до отворената врата на къщата, чувстваше се уморен, отпаднал и би опрял гръб на стената, но му беше студено и не се решаваше да се опре на студената стена. Усещаше в тъмното, че наблизил, току до прага на зейналата врата, стоеше и стопанинът — чуваше го как диша с отворена уста. Виждаше с какво се занимаваше умът му! Но това беше неговата душа, която се ловеше за всяко нещо, като гървото с корена си в земята, с най-тънката си жица. Да можеше да върши нещо, да направи нещо или да извика! Не можеше нищо да върши с празни ръце и как би викал в тая оживяла, настръхнала нощ, ведно с лая на селските кучета?

Тук ще стои, тук ще чака, за да не могат да кажат, когато дойдат, че е побягнал, че се е скрил в стаята си. И с нищо няма да изгуби своя страх, умората си, каквато и да е слабост, с нищо няма да ги зарадва. Това ще направи той срещу пушките им. Като усещаше, че всичката му кръв се бе събрала в сърцето, че лицето и ръцете му бяха изстинали, възбудено разтърка с две ръце лицето си: да го стопли, да заличи от него бледността, която чувстваше като нечистотия, поленяла по бузите му. Така ще ги посрещне, така ще застане срещу пушките им. Той беше пак на тоя шеметен връх, на тоя предел — нататък започваше непрогледният мрак на смъртта. Само да се задържи здраво на нозете си, ръцете му да не треперят, погледът му да бъде ясен, главата му — изправена. Да падне от препъналното му сърце това огромно бреме, да се стопи легеният обръч, който го опасваше, спираше дъха му. Такава сила му беше нужна и ще дойде тя, ще бликне в самото му

сърце. „Да, мамо, ти си ме родила мъж. Тамко, погледни сина си. Ангелика... не ме забравяй! Ти оставай там, където е хубавата светлина, където е освобождението, където е животът и неговата сладка радост. Аз стоя на предела и пред мене е черен, непрогледен мрак. Но аз съм мъж, ще стоя тук, докато ме довеждат не за пръв път моите мъжки мисли и дела. Сега... само това е нужно — да ги посрещна с ясен поглед, да стоя здраво на нозете си, ръцете ми да не треперят. Ами владиката ми взе револвера и ръцете ми са празни сега...“

Небето се бе извишило още повече, звездите бяха избледнели. Сиянието на пожарите чезнеше ниско над селото, ведно с белите пушъци, които бързо се разтапяха в зрачните висини. Бледа, едва доловима светлина бе пропила нощния мрак и прииждаше все по-силна. Съмваше се, а стрелбата наоколо се съгъстваше, приближаваше се още повече от всички страни.

Не, не... Това беше друга някаква вълна от изстрели. Идеше от по-далеко, през пукота по улиците на селото. Ето пак! Далече оттамък глухо ехтяха залп след залп.

— Караджата... — промълви с разтреперан глас Глаушев.

Близко до него се чу и плахият, хриплив говор на стопанина:

— Да не им иде помощ... Може пък да е аскерът. Може да са чакали турците да се раздени. Дај, боже, да са турците. Ех, господи... Да чакаш от християни турци да те куртулисват!

Заслушан в стрелбата, Глаушев не го чуваше. Изгърмя пак бомба и това беше, изглежда, знак.

Стрелбата по окрайнините на селото започна бързо-бързо да се разрежда и в същото време да се

отдалечава. Малко по-късно пукотът като да се събра на едно място – насреща, накъм горния край на селото. Натам се преля и другата, по-далечната вълна от изстрели, после се сляха в едно и завря, заклокочи вихър от гърмежи, като градушка, която чука, бие по керемидите, чуни ги на късчета. Какво ставаше там, току над селото?

– Требва да ги е ударил аскерът – трепна радост в съживилния се глас на стопанина, който също бе излязъл пред вратата.

Да беше се съмнало по-скоро! Тъмнината се разтваряше бавно в утринното озарение, утаяваше се в небесните дълбини на запад и ниско долу, по падините и долищата, в подножията на планините, които все още тъмнееха. Ала не продължи много нито кипналата стрелба, нито упорството на нощната тъмнина. Изгряващата светлина от изток заля селото, планинските стръмнини насреща, по небето не беше останала ни една звезда.

– Гледай, гледай, учителе!

По озарената височина току над селото се бяха разпилили човешки сенки, на малки купчини или по един, по двама и тичаха в безреגיע нагоре, да прехвърлят голото ѝ теме. Доста по-назад след тях една дълга, разкривена редица други човешки сенки също тичаше нагоре и ту един, ту друг от тия люде се поспираше или приклякаше на едно коляно, та се чуваше отдалеко как вървеше с редицата разредена стрелба.

– Аскерът ги гони.

– Не е аскер, човече! Това е Караджата, момчетата на Караджата!

– Ай, господи... Те, те ще са. Ето и аз виждам. И къде аскер да гони ангарти! – досети се най-последният селякът. – Те никога не се гонят.

Чу се зад тях плътният, но поомекнал глас на владиката:

– Кога ще укроти човекът своята гордост от победата си над себеподобните... Ето и аз, и мое то сърце се възрадва.

Той се бе изправил на вратата, без да го усетят, и бе видял по-добре от тях с далекогледите си очи какво ставаше по височината насреща. Борис рече:

– Да вървим да помагаме... Поне там, при пожара.

Той се запъти към насрещната улица, повлече се след него и стопанинът. Още в началото на улицата ги посрещнаха други неколцина селяни:

– Е, учителе... Куртулисахме и моя път. Гонят ги нашите. Голема наша чета довтаса. Ония... гум да ги нема.

– Що става там, с огъня?

– Нищо. Изгоре, каквото изгоре. Три къщи, две плевни. Запалиха ги ония. Не можаха целото село да запалят. И люде изядоха. Осем души. Две жени между тях. И дете! Девойче! Ето го и дего владика...

Приближаваше се и владиката. На две стъпки след него вървеше Петко, наперен, като че ли тъкмо той бе прогонил ангартите.

– Къде е свещеникът? – попита владиката. – Да отвори черквата. Богу да се помолим и да благодарим.

– Дего владика – рече Глаушев, – другаде сте нужен сега. Да дадете утешение, ако можете.

Не бяха нужни повече думи. От няколко страни из селото се чуваха женски писъци и безутешни степенания. Там бяха мъртвите. Там бяха пепелищата. Над селските покриви се издигаха кълаба, разкривени стълбове бели пушъци, вече омаломощени, загубили своята унищожителна сила. Владиката тръгна пръв.

Спряха се пред плета на една от крайните къщи на селото. Отнякъде изскочи селският свещеник – млад мъж, с черна, рядка брадица. Поклони се дълбоко, протегна двете си ръце:

– Благослови, владико...

Владиката машинално му подаде широката си космата ръка за почитателна целувка.

Неголемият селски двор беше пълен с люде – мъже и повече жени. На горния край на двора, недалеч от къщата, пушеше почерняло купище от кирпичи, неогорели греди, ситна, мека пепел от слама. Остро миришеше на изгоряло. За плета наблизко бяха вързани преживял вол и крава с теленце, което, превило предни коленца под издутия корем на майка си, немилостиво блъскаше с челото си празното ѝ виме. Унило стоеха добичетата вън – изгорял бе оборът им. Владиката влезе в двора с придружаващите го люде. Утихнаха викове и писъци, отвори се пътека между събралите се там. На влажната земя, току пред къщата, лежаха трима мъртви. Насреща зееше вратата широко разтворена, вътрешността на ниската къща се тъмнееше празна. Стените под широката стряха бяха наскоро варосани. Лежаха пред къщата си стопанинът, към тридесетгодишен мъж, стопанката и детето ѝ до нея, към пет-шест годишно девойче. Излезли са, видиги се, да спасяват обор, кравата, теленцето ѝ. Там са ги настигнали куршумите, пред вратата на къщата им. Жълтото лице на мъжа беше присвито от гняв или отчаяние, стиснатите му зъби се белееха между разкритите устни. Жената лежеше възнак, с широко разтворени очи, застинали в ужас. Тя бе протегнала едната си ръка и там, до ръката ѝ, се бе присвило детето, сложило кротко главица на земята – изтичало след майка си в оня

час и не е усетило изглежда смъртта. Червенееше се съсирена кръв по земята край мъртвите, още влажна по бялата риза на жената, по ризката на детето. Близко до мъртвите, притиснато към една по-стара жена, стоеше по-големичко девойче и някой бе побързал да върже черна кърпа на главата му, побързал да бележи сирачето.

Не каза нищо владиката. Мълчаха и всички групи там. Някой се изсекна в шепата си. Селският свещеник не изтрая – уплашил се бе от общото мълчание и започна бързо-бързо, поприведен към ухото на владиката:

– Не са само тия. Има още шест души. Ей сега умре един, со щик ударен. И не е за пръв път това с нашето село. И по всички села тук по нас, владико свети, влизат, убиват, палят...

Голямата глава на владиката все повече наежжаваше към гърдите, но той и сега нищо не каза.

Като че ли мина внезапен вятър през людето. Заозъртаха се, зашепнаха. Пръв се извърна Борис Глаушев. В двора бе влязъл Караджата – окръжният войвода. Спрял се бе там с манлихера, опряна на земята. Стояха зад него и двама четници, също с пушки в ръка. Чу се високо гласът на войводата:

– Такъв късмет ще имат поне: владика да ги погребете.

XLVII

Вечерта, след като прекара няколко часа с Бориса Глаушев, Ангелика излезе от стаята му, облагана от дълбоко спокойствие, което чувстваше и с душата си, и с тялото си като нещо осезаемо. То беше и една непоколебима смелост, непреклонна решителност. Още щом излезе от стаята на любя-

мия, тя почувства, че сега ще ѝ са нужни тъкмо смелост и решителност. И беше спокойна – те бяха в сърцето ѝ. На чардака я пресрещна Фотина. Изпаднала бе в някакво безумство стопанката, махаше ръце, сякаш да се нахвърли върху момичето, лицето ѝ се бе разкривило, очите ѝ – да изскочат от дупките си, съзиди на поточета течеха от тях и размазваха червилото по бузите ѝ. Не можеше да свърже веднага и приказката си Фотина, в гръцкия си език бъркаше и български думи:

– Що стана... що направи! Ангелика! Ти! Никого не бих повярвала, че ти... Толкова време сами! Ще ти го кажа направо: аз не съм дете, сега съм. Стоите затворени вътре, мълчите, не се чува дума. Знам що става. Ами сега? Ами сега! Братята ти, баща ти, ще ме заколят. Всички гърци в О. против мене. Жива ще ме изгорят!

Ангелика я слушаше търпеливо, но нямаше какво повече да слуша.

– Успокой се, лелю Фотина. Не викай. И мълчи си за всичко, мълчи си! Кой може да узнае? И не е станало нищо лошо. Каквото и да стане най-после, аз сама ще си отговарям. Пред когото и да е. Сбогом, лелю Фотина. И мълчи си, мълчи!

Тя забеляза още от прага на портата, че по улицата бе започнало вечерното раздвижване. Нищо. Прекоси улицата. Поздрави две съседки, които чакаха да видят какво ще каже, какво ще направи. Чу ги как зашушукаха зад гърба ѝ, захихикаха в един глас. Нищо. Тъкмо да прекрачи прага на бащината си къща, пред нея се изправи Димитрис. Лицето му беше леко побледняло, очите му я гледаха като замръзнали. Отстъпи една крачка, пусна я да влезе. Попита я тихо, с пресъхнал глас:

– При него ли беше?

Ангелика помълча само един миг. После кимна с глава:

– При него.

– През цялото време?

Тя пак кимна с глава. Лицето на Димитрис побледня още повече, ала очите му, бялото на очите му като че ли започна да червенеи. Той продължи, без да повиши глас:

– Издебнала си, когато мама и Дросо не са вкъщи.

– Мама не би ме пуснала, а какво да кажа на Дросо?

– Сега аз ще кажа на всички.

Ангелика не се помръдна, не трепна дори с очи.

Той занемя. Загъхваше се. Широкият му ноздри потреперваха и шумно поемаха въздух. Виждаше го бе Ангелика и друг път в такава възбуда. Нищо.

– Ела с мене! – рязко се обърна той и я повече към стаята си, на долния кат, откъм градината зад къщата.

Пусна я да влезе, влезе и той, внимателно затвори вратата. Стаята му тук беше някак по-отдалечена от другите стаи в къщата – да бъде по-далеко и от погледите на домашните му. Най-вече поради неговата работа в гръцкия комитет. Такъв беше и целият му живот – някак затворен и в много случаи по-далеко от другите.

Ангелика отдавна не беше влизала в тая стая. За чистотата и реда в стаята се грижеше майката – кира Ксантула Милонас – и още повече нейният обитател – Димитрис. Той рядко допущаше тук Дросо или Ангелика. Стаята беше наредена с вкус и дори с изящество. В ъгъла до единия прозорец беше сложена неголяма писмена маса от орехово дърво, в другия ъгъл беше леглото, също от изкусно изработено дърво и с винаги опната тъмночервена, копринена покривка. Димитрис не даваше на приятелите си да

сягат на леглото му и те свикнаха, не се и решаваха да се докоснат до него. В стаята имаше две плюшени кресла, нови виенски столове – гостите да започват; леглото е свещено място и принадлежеше само на стопанина му. На стената висеше само един портрет – на Павлос Мелас – в тежка позлатена рамка. В ъгъла зад писалищната маса беше изправен тесен шкаф, също от масивно дърво и добре заключен, с две тайни, хитро прикрити отделения в него.

Всеки предмет беше на определено, постоянно място и блестеше от чистота. Цялата стая беше пропита със застояла миризма на тютюнев пушък – самият Димитрис Милонас не пушеше, но търпеше тая слабост на приятелите си, които прекарваха с часове при него, винаги само по комитетска работа.

– Сегни – каза Димитрис на сестра си и сам седна на стола до писмената маса. Ангелика не седна и той продължи, като да не забеляза това: – Докъде си стигнала с него?

– Бих ти отговорила, че това не е твоя работа, но ти си ми брат и... ще ти кажа: аз ще се омъжа за него.

Той усети в думите ѝ нещо повече от това, което чу.

– Питам те: докъде си стигнала с него... Той... докосвал ли се е до тебе.

– Приличните хора не говорят за това със сестрите си.

– Мене пък всичко ми е ясно. Очите ти те издават, макар да ме гледаш с такова безсрамие.

– Кажу ми защо ме доведе тук.

– Далече си отишла ти и може би... Може би до самия край.

– Аз съм като тебе: първото момиче, в което се влюби, ти обяви за своя годеница и всички знаем, че тя именно ще ти бъде жена. Някоя друга. Ала ние

само дотук си приличаме с тебе. – Тя се усмихна само с устни, очите ѝ гледаха строго, дори предизвикателно: – Ами... Димитрис... дали си презърнал годеницата си поне един път досега?

По невисокото му, твърдо чело изби влажна руменина:

– Сега пък аз ще ти кажа: не се ли срамуваш от приказките си? Разкриваш се не такава, каквато...

Ангелика изви омекнал поглед към прозорците, дето гаснеха последните светлини на деня, и побърза да допълни:

– И самата аз се виждам по-друга. Ти няма и да ме разбереш, какъвто си строг и... много последователен. Сега аз съм по-добра, по-богата, всичко ми е по-ясно, по-лесно. Сега аз съм по-силна. И всичко иде от него. Всичко добро. Той...

– Ти знаеш ли кой е той? – прекъсна я Димитрис и тя го погледна сякаш учудена от гласа му. Димитрис продължи: – Той е член на техния окръжен комитет и праща убийците на твоите сънародници, които падат по улиците на О. Това ли е доброто за тебе?

– Не. Не. Той не праща, не може да праща убийци. И после... тая ваша борба... Падат и техни хора. Кой им праща убийците? Аз искам да бъда далече от всичко това. От тая вражда, от тая кръвава омраза.

– Не можеш да бъдеш далече, щом си гъркиня. И ако си добра гъркиня.

– Добра гъркиня значи.

– Внимавай!

– Добра гъркиня значи да обичаш народа си, отечеството си, да си готова дори да умреш за тях. Това знае всеки. Още в училището...

– Има още, още. Значи да се борим за величието на своето отечество, за неговото пълно освобож-

генуе, за възкресяването на неговата слава. Значи също да мразиш до смърт неговите врагове, да се стремиш да ги обезвредиш и омаломощиш, да ги унищожиш, ако е нужно.

Ангелика се озърна: в стаята беше вече почти тъмно. Тя се загледа пак в светлеещите прозорци, помълча. Сетне попита:

— Ние живеем в О., в Турция и кое е нашето отечество?

— Нашето отечество е Гърция, но за нас и тук е Гърция,

— Той казва: Македония е наше общо отечество. На всички, родени на македонска земя: гърци, българи, турци, власи.

— Евреи, цигани... Глупости! Говориш глупости, не виждаш ли?

— Димитрис... Тук, в Македония, българите са много повече от нас. Но той казва: Македония е наше общо отечество. Той е по-справедлив. И защо ние, гърците, да не кажем също, че Македония е наше общо отечество, на всички, които живеят в нея? Тогава няма да се мразим, ще вървим заедно и ще се борим заедно.

— Той те е осакатил. Той те е отровил. И за това сега аз го мразя сто пъти повече.

Тя обърна отново поглед към него — меко, тъжно просветваха в зрача големите ѝ очи. Тъжен, отпаднал беше и гласът ѝ:

— Какво говориш, Димитрис... Ти си много умен, но има неща... ти просто обезумяваш. Гърция... Българите... Не можеш ли и за тия неща да говориш умно, спокойно? — Тя пристъпи, опря глави на писмената му маса, гласът ѝ се изясни: — Като него. И ако за това го мразиш повече, ти ме приближаваш повече към него и ме отдалечаваш от себе

си. Аз искам да бъда щастлива, радостна, а той... той ми дава всичко, което ми е нужно. Освобождава ме от всичко, което ми пречи, което ме измъчва, което ме наскърбява. А ти — плъзна тя към него — ти си длани, които се белееха нежно в зрача, върху тъмното гърбо, — ти ме заплашваш дори с Гърция. Той знае, че съм гъркиня, и ме обича, а ти искаш да го мразя, защото съм гъркиня. С него ми е всичко по-ясно, тебе, брате, не те разбирам.

Той скочи и каза със заглушен, съскащ глас:

— Иди си! Иди си или... ще те ударя. Ще те убия!

Ангелика го погледна мълчаливо, обърна се и излезе от стаята.

След вечерята тримата Милонас — Костас Милонас и двамата му снове влязоха в гостната стая на горния кат. Дълго се чуваха гласовете им зад плътна затворената врата на тържествена стая. Жените ходеха умълчани, всяка по работата си сега, преди лягане, послушваха се накъм гостната стая. Само Ангелика знаеше що става там. Най-сетне вратата се отвори и гласът на Димитрис се чу низ цялата къща:

— Ангелика!

Нямаше защо да крещи толкова — Ангелика очакваше да я повикат. Тя влезе в студената мрачна стая. На кръглата маса в средата гореше лампа с мътно оцветен глобус, мътно лъщеше коприната на покривката. Там бяха седнали бащата Милонас и по-големият му син Ставрос; старият човек беше наметнат с някаква връхна греха. Димитрис стоеше прав до масата. Край стените и в мрачните ъгли се спотайваха мебелите — тежки, неподвижни и като че ли цяла тълпа в стаята. Девойката виждаше и знаеше, че от стените я гледаха всичките живи и мъртви роднини на семейството Милонас, всич-

ки славни герои на Гърция, още по-строги в своите тежки, позлатени рамки. Тя потърси погледа на баща си, но старият като че ли се криеше в мътната светлина на абажура. Сепна я твърдият, студено тържествен глас на Димитрис:

— Ние знаем всичко. Ето тук и татко. Слушай и запомни добре какво ще ти кажа: от днес нататък, от този час, ти ще прекъснеш всякакви връзки с българина отсреща. Всякакви връзки! Да не си посмяла дори да го погледнеш и да не се мярваш вече пред очите му! В противен случай той ще бъде убит. За няколко дни. За ден или два. В това можеш да бъдеш напълно сигурна.

Пламъчето на лампата, затворено в стъкления глобус, тихо съскаше. Загледана някъде пред себе с огромни очи, Ангелика промълви:

— Сигурна съм. — И добави: — Ти ще пратиш някого...

— Ще пратя.

— А можем и ние самите да го убием, това мръсно куче! — викна протегнал врат към нея Ставрос, по-старият ѝ брат.

— Вярвам.

— И да знаеш — продължи Ставрос Милонас, — да знаеш, че ние тук вземаме твоята работа в ръцете си. Вяхме те изпуснали, разглези се ти, глупачка такава. В скоро време ние ще ти намерим мъж, няма да те оставим да ни позориш пред целия град. Чу ли добре?

— Чух.

— Хайде, излизай сега!

Ангелика излезе.

XLVIII

Тя влезе като сянка в стаята си. Затвори вратата безшумно — нямаше сила в ръката ѝ, да я затвори по-смело. Посрещнаха я старите, насълзени очи на баба ѝ, която лежеше на постоянното си място в ъгъла и я очакваше. Старата жена видя нейното побеляло, отслабнало лице, чернееха се само леко приподигнатите гъби на веждите ѝ, спуснатите, преплетени мигли. Ангелика и сама за себе си беше като сянка — не усещаше ни собствено си тяло, ни колебливите удари на замрялото си сърце, изпълваше я някаква пустош. Неясен, далечен се чу плачливият глас на старата:

— Забава се много тая вечер, Ангелика... Откога те чакам...

За нея най-щастлив беше часът, когато вечер внучката ѝ се прибираше в общата стая и те оставаха сами за през цялата нощ. Самичка, старата жена се боеше от мислите си, от близката смърт, от нощната тишина и мрак. Ангелика прогонваше всичките ѝ страхове. Но сега старата я проследи с голяма уплаха как мина тя до леглото си, отпусна се там с премалели ръце в скута, дигна блуждаещ празен поглед. Бабичката се раздвижи в своето легло насреща, доколкото можеше да се движи, опита се да се приподигне:

— Какво ти е, чего? Какво е станало?

Ангелика свали поглед към нея. Просветна погледът ѝ — връщаше се девойката отдалеко към себе си. Старата се изправи с неочаквана сила, седна на леглото. Ангелика промълви:

— Аз им казах: добре, чувам. Разбрах всичко. — И отеднаж проплака: — Бабичко, мила бабичко! Те ще го убият!

- Кой, чего? Кого ще убият?
- Бориса ще убият. Димитрис ще го убие, Ставрос.
- Ах, боже...

Уплаши се още повече старата жена. Огледа се – как да помогне, с какво да помогне на Ангелика? Да, Димитрис и още повече Ставрос... Люти бяха те, гневливи, виждаха ги бе тя и с оръжие.

- Ами ти кажи му, чего... Да се пазя, да иде някъде.

Ангелика не я чу, но тя също мислеше за спасението на своя любим:

– Аз вече не мога да го виждам. Никога вече няма да го видя. Ако само подигна завесата на прозореца и погледна нататък и ако ме види Димитрис, те ще го убият. Аз няма да се приближавам вече до прозорците, ще държа ръцете си – преплете, стисна тя своите бледи, внезапно оживели ръце. – Цяла ще се вържа, да не мога да ставам, ще потъна някъде, ще изчезна.

– Но ти заключи отвътре вратата! – зарадва се на своята досетливост старата. – Заключи и си гледай. И аз ще пазя!

– О, бабичко, мила бабичко... Те ще следят. Те сега навсякъде ще ме следят, те и него ще следят.

– Ти пиши му писмо! Писмо му пиши. Да знае. Дај го на Фотина. Аз ще я извикам да ми разтрие краката.

– Никога вече Фотина няма да влезе в нашата къща.

Старата жена въздъхна. Не можеше да помогне на внучката си, нямаше сили, с нищо не можеше да ѝ помогне. Само със съзните си. Ангелика беше самичка.

Ангелика говореше със себе си:

– Сега той ще ме търси. Ще ме чака. Ще стои на прозореца. Ще ходи по улицата. Ще стои пред портата насреща, ще се спира под нашия балкон нощем. Ще чувам стъпките му, когато излиза и ко-

гато се връща. Ами, бабичко, той ми е мъж! Той е мой мъж и аз съм негова жена.

- Що каза, сине?

– Няма да ме види никого. Аз мога да доведа убийците му с един свой поглед, с едно подигане на завесата. Тук ще стоя затворена и ще го пазя. Ще кажа на Димитрис, че никого няма да погледна благарина, няма да се мярна пред очите му. Проклетият Димитрис. Проклетият Ставрос И всички като тях, убийци като тях!

- Недей, Ангелика... Те ти са братя.

– Братя... Една и съща майка ни е раждала, еднаква кръв тече в жилите ни. А от тях ми иде най-голямото зло, иде отрова, иде черна омраза, смърт. Аз не ги разбирам с техните вражди, с тяхната гордост, с тяхното величие, с тяхната омраза към другите, които не са от нашата народност. Не ги разбирам и не искам да ги разбера. Тяхната гордост ме измъчва, задушавя ме, унижава ме, кара ме да се срамувам. Каква безсмислица! Само заради едно име, само заради някаква празна слава, от някаква алчност за надмошце такава бясна омраза, толкова човешка кръв, убийства всеки ден. А той, бабичко... – усмихна се отеднаж Ангелика, умилно, сякаш през съзид, гласът ѝ се пречупи, омекна, позатихна. – Той не ми е брат, той е от чужда кръв, но ми е по-мил от родните ми братя. С него ми е винаги хубаво, искам да бъдем винаги заедно, искам да знам всеки миг къде е той, какво прави, какво мисли, мисли ли за мене. Той освободи сърцето ми от всичко, което разяжда отвътре като отрова, което ни плаши, което ни прави зли и завистливи. Аз обичам всички и никого не мразя. Дори и... Димитрис, и Ставрос, макар... макар да ги проклинам в тоя черен час. Такава ме направя той, моят Борис. Борис... Българинът. Врагът.

Ти знаеш ли, мила моя бабичко, колко умен е той, колко добър е той, Борис, моят българин?

– Трябва да е добро момче, щом...

– Той казва: ние, гърци, българи, не бива да се мразим, а трябва да си помагаме. Тая земя е наше общо отечество.

– Ами те, българите – подзе неуверено старата, – те, чувам, също убиват, убиват от нашите.

– Не! Той не! Той не убива, той не е убиец, не праща убийци. Димитрис лъже. Моят българин се бори против турците. Знам аз, виждам го какъв е. Той самият ми каза, от устата му го чух: тая земя е...

Влезе госпожа Ксантула Милонас, тихо затвори вратата. Тя всичко вършеше тихо, неусетно, бързо. Беше мълчалива, винаги заета с нещо. Къщата ѝ трептеше от чистота, готвеше вкусни гозби, сама месеше хляб за людеите си, сама уши панталонки на Ригас, изплете му хубави чорапки за Великден. Ангелика и Дросо вървяха след нея, да ѝ помагат. Ще каже само двете най-нужни думи; усмивката ѝ преминаваше като далечен лъч по лицето ѝ. Беше слабичка, бледа – Ангелика знаеше, че постоянно я болеше стомах. Или кира Ксантула Милонас може би все още скърбеше за умрелите си деца. Или пък... такава се е родила и така живееше сред людеите. Влезе, седна на леглото до Ангелика, взе ръката ѝ. Ангелика и сама примушна изстиналата си ръка в нейната.

– Баща ти, Ангелика. Ще умре от мъка.

– Не, мамо, никои няма да умре. Аз вече казах, обещах да не го виждам. И ако трябва някой да умре, това ще...

Ангелика прехапа долната си устна, мигом наведе очи. Не се реши да се доизкаже, уплаши се от страшната дума. С уплашени очи се загледа и майка ѝ в нея, побърза да каже:

– Добре, дете, добре! Ти винаги си била разумна. – Посегна, погали наведената млада глава, бухналата коса, разделена с прав, бял пътец. И се настърчи, не по права си: – Сгрешила си, но ти всичко ще поправиш. Знам. Иди кажи на татко. Той не спи.

Ангелика се придръпна, бавно изтегли ръка от ръката на майка си. Потеклите сълзи отеднаж бяха секнали, блестяха само по бузите ѝ.

– Мамо... Мамичко. Не съм сгрешила, не съм направила никому зло. И ти ли ще ме съдиш?

Те говореха за пръв път така открито за... грешката на Ангелика. Майката отдавна бе забелязала нарасналото смущение у девойката, признаците на пробуждането в нея и си бе мислила: порасна Ангелика, стана жена и може би си харесва вече някого. Както всички девойки, както и тя на своето време. Ангелика стана по-придирчива към облеклото си, започна да се застоява пред огледалото, променяше се бързо лицето ѝ, погледът ѝ, движенията, походката, цялата ѝ външност; гласът ѝ зазвуча по-мек, по-топъл; бавеше се сама по стаите, усамотяваше се; умълча се, укроти се още повече. Всичко идваше по реда си и всичко ще проличи с време – Ангелика не умееше и да се прикрива. Госпожа Ксантула Милонас бе дочула за българина отсреща, дошли бяха съседки, роднини да ѝ подмятат, но тя пресичаше лукавите им приказки и повече вярваше на щерка си. А ето сега... Излъгала се бе тя моя път. Ангелика бе отишла далеко, много далеко. И всичко трябва да се поправи, веднага да се поправи.

– Съдя те и ще те съдя, Ангелика. Ти си ми умна. Сама си помисли. – После каза: – Иди сега да успокоиш баща си. Нели знаеш колко те обича? И с братята си... не се противи. Хайде.

Тя вече нямаше да изостави щерка си, нямаше

да я изпуца от погледа си. Вярвала ѝ бе премного, забравила бе, че е все още аджамия, пък и как да допусне човек подобно нещо за такава умница! Сега всичко ще се поправи и как иначе – грешката се виждаше ясно, голямата грешка. И самата Ангелика ще я види, ще се отворят очите ѝ. Хайде, гъще.

Ангелика стана, извади нова кърпичка от своя, стъкления долап, обърса очите си, оправи си косата. Добре, добре. Нека засега така да бъде. Да има и тя време да помисли как ще бъде по-нататък. Заради него, заради Бориса. Да отдалечи от него всяка опасност. Тя излезе. Майка ѝ остана в стаята – да поразпита старата, да я научи какво да прави занаят.

В полутъмното преддверие Ангелика забеляза снаха си Дросо. Видя как проблеснаха очите на снахата, остро, студено, срещу светлината на затегнатата лампа; и лицето на Дросо беше някак угължено. Не си продумаха нищо. Ангелика влезе в спалнята на родителите си.

Полъхна я познатият мирис: някак топъл, приятен, успокоителен. Докато беше малка, и тя спеше тук, с баща си и майка си. Тук ѝ беше най-добре. Тук тя не се боеше от нищо. Сутрин хитро се смъкваше от креватчето си, покатерваше се на големия креват и бързо се мушваше между двамата, през главите им с босите си крачета. Бащата винаги се преструваше, че го е събудила от дълбок сън, а на нея ѝ беше много смешно престорено съргитото му лице с разрошените мустаки. После той сам я скриваше под юргана, притискаше я до себе си. Зимно време мама ставаше да запали печката, а вълн, зад прозорците, беше още тъмно. Черната лъсната печка в ъгъла започваше да буботи, по тавана заиграваха весели светлинки.

– Тамко...

Костас Милонас седеше на широкия стол до общото съпружеско легло, което беше вече приготвено за спане. Подпрял бе лакти на колената си, присвил се бе, навел бе глава, с коса гъсто прошарена, разредена на темето. Тя се прилепи към него, обхвана отпуснатите му рамена.

– Да си поговорим, татко.

Той се изправи, свали ръката ѝ. Очите ѝ отегнаж се изпълниха с влага – толкова измъчено, състарено беше лицето му.

– Да поговорим... – промълви той глухо, без да я погледне, и като че ли продължи гласно собствениците си мисли: – Но какво има да говорим? Ти си направила... не мога да повярвам. Не бих повярвал, но ти сама си признала и призна. Ти ме уби. Опозори всички ни. Какъв срам!

Ангелика видя, че той беше много далече от нея. Дошла бе да го поуспокои, ако може, да поиска подкрепа от него. Кой друг би я разбрал, би могъл да ѝ помогне? Ала в тоя миг той не беше същият, какъвто е бил винаги към нея, какъвто го знаеше. За пръв път го виждаше толкова чужд, толкова далечен. А той и не знаеше всичко. Тя не можеше да говори повече с него, не можеше да му каже нищо повече, да му каже всичко докрай. Може би наистина би го убила. Виждаше се. Тя оставаше съвсем сама и между най-близките си люде. Не стигаше до нея нито кротката, спокойна обич на нейната майка, нито дълбоката, макар и сдържана бащинска обич. Майка ѝ беше твърде самоуверена в своята снизходителност, а с баща ѝ сега я разделяше неговата чест, неговата гордост. Да бяха знаели те двамата цялата истина, всичко би било още по-лошо. За тях двамата, не за нея. За нея тая истина не беше страшна, не беше грях, не беше позор. Тя бе извър-

шила това, което не можеше да не извърши. За себе си и още повече за него, за своя любим. То беше непреодолима нужда на сърцето ѝ. Беше нейно право и нещо съвсем свое. Никому, никому не беше сторила зло, не бе помислила да стори зло. Та във всичко това беше нейната любов!

Тя се поотгърпна от баща си. Както беше вече разделена от него, както беше сама сред най-близките си, както беше изоставена. Ала все пак останала бе в сърцето ѝ нейната обич към баща ѝ, нейната милост към тоя измъчен стар човек. Гласът ѝ беше тих, спокоен, ясен.

– Няма да го виждам вече, татко.

Той обърна към нея широко разтворени очи, пълни с надежда – същите неговии мили очи. Ала в следващия миг дебелиите му вежди се сключиха, тъмната им сянка падна върху погледа му. Още по-строг и дори гневен прозвуча закрепналият му глас:

– Ха! Разбира се, че няма да го виждаш. Да не си посяла!

– Лека нощ, татко.

Отговори ли ѝ той? Ангелика не чу.

Върна се в стаята си. При своята бабичка. Само тя не беше я изоставила, милата, безпомощна старица. Но и тя, и тя:

– Ти помисли, чедо. Добре помисли. Да не те излъже. Чужд човек!

– Ти никога не си го виждала, бабо.

– Не съм, щерко. Но ти помисли. А в тебе няма лъжа. Ти от сърце се привързваш.

– Каква лоша дума, бабичко! Лъжа.

Ангелика вече не я слушаше, не я виждаше. Сега тя беше там, при него, в стаята му. Не беше го виждала никъде другаде. Само там, в жилището му, и голу, на улицата между двете къщи. Това беше ис-

тинският неин свят, откакто го бе усетила в сърцето си. За нея тоя свят беше много широк, много светъл и богат, в него беше всичко най-хубаво, което можеше да ѝ се случи, което можеше да види тя или да помисли, да пожелае. Когато влезе за пръв път, крадешком, в неговата стая, видя там и целия му живот. Леглото му, масата, столовете, книгите му, маситницата и перото, лампата и светлината ѝ, която виждаше нощем от своя прозорец. Тя видя и как спи, хубав и кротък, успокоен, видя го на стола до масата как сега до късно през нощта, до късно. В неговата стая беше и гласът му, шумът на стъпките му. Щастливо легло, щастливи стени и всички тия вещи, до които се докосваше той. А после самият Борис я въведе в стаята си. И тя остана завинаги там, в неговата стая, с всичките си мисли и желания, със своите най-радостни, най-сладки спомени. Там остана душата ѝ.

Сега тя няма да го види никога, никога няма да влезе в стаята му.

– Никога вече...

– Какво каза, щерко?

Ангелика се огледа. Видя се в своята стая, в своя затвор. И още по-ясно ѝ стана злощастие, което се бе случило. Не би го понесла – толкова тежко беше то. Ала и в него имаше някакво облекчение: ще страда, ще се мъчи за Бориса, за да го спаси от смърт. Ще страда, ще се лиши от всякаква радост, ще живее между домашните си като между чужди, бащиният ѝ дом ще бъде затвор за нея. Как бе затихнала цялата къща, всички се бяха прибрали по стаите си...

Взе машинално да приготви леглото си за през нощта, наядна и нощницата. Очите ѝ бяха отворени, будни, въртеше се безспир в главата ѝ, възбуждено, трескаво, все същият огнен, прорязващ кръг,

все същите мисли. Готвеше се да си легне, както винаги по това време, но вече нищо не беше както преди. Променил се бе целият ѝ живот, обърнал се бе някак срещу нея.

Вратата на стаята неочаквано се отвори, непохватно и не много тихо. Влезе нейният малък племенник.

– Ригас...

Момчето притисна вратата с гръб, сякаш да попречи някому да влезе след него. От широката яка на нощницата му се показваше неговото голо тъничко вратце с две опнати жици, косата му беше разрошена, но Ангелика виждаше само очите му – две черни, ярки пламъчета върху трепкащите гъсти, дълги мигли. Чужден ѝ се видя погледът на момчето – такава сила, такава светлина тя бе виждала само в сините очи на Бориса. Пъстрата копирена нощница висеше на тесните раменца на Ригас и чак до дългите му момчешки стъпала, подаваха се изпод нея смъкналите се, набързо нахлузени чорапи – така се бе измъкнал той от стаята си, по чорапи. Малкият мъж погледа леля си един дълъг миг, сетне каза с несвойствено понадебелял глас:

– Тамко е много сърдит... иска да те бие! И мама. Заради – посочи той накъм прозорците с тясната си, остра брадичка, – заради българина. Аз няма да ги пусна тук, аз ще взема онова, остро ножче от кухнята, с бялата гръжка и... и няма да го пусна тамко да се приближи! Ще въртя ей така, ей така ножчето, нели знаеш колко е остро, и няма да го пусна да се приближи до тебе...

– Не, Ригас, няма да ме бие баща ти, той само така... – пристъпи Ангелика към момчето, обхваща го с ръка, притисна го към себе си, погали рошавата му глава. – Не бой се, Ригас. И много се рад-

вам, че ме обичаш. Всички ми се сърдят, само ти не ми се сърдиш.

Момчето се спотай в презръдката ѝ, отпусна клепки блажено, замря. После бързо, рязко се отдръпна от ръцете на леля си, очите му светнаха гневно:

– Аз мразя българите.

– Защо, Ригас? И те са хора като нас.

– А твоят българин... И той ли е като нас?

– И той. Той е много добър, Ригас. Ти нели му занесе писмо.

– Аз пак ще му занеса, ако ми дадеш. Никой няма да ме усети – примига хитро с двете си очи малкият.

– Добре, Ригас. Ще видя... ако стане нужда. Иди сега да спиш, душичко. И тихо, тихо...

– Тихо – повтори момчето шепнешком, припогизна ръце, и още оттук тръгна крадешком, като върху пружини на дългите си нозе.

Ангелика затвори безшумно вратата след него. Къщата сякаш беше празна, ала нито един от нейните обитатели не спеше в тоя късен час.

XLIX

Заседаваше окръжният комитет на Вътрешната организация в пълния си състав. Така бе поискал Богдан Бобев, председателят. Той бе изпратил люде по два и три пъти до всекиго от членовете на комитета, да им напомнят за деня и часа на заседанието. Събраха се на уговорено тайно място и всички в очакване, че Бобев ще им съобщи нещо много важно. Влезли бяха в града и двамата нелегални членове на комитета – окръжният войвода Петър Донеф – Караджата, и един от околийските войводи в окръга.

Пушиха, мълчаха, рядко ще разменят по някоя

ненужна дума, докато се събраха до един. Бобев седеше, както винаги и на всяко място, в ъгъла срещу вратата – да държи всички под око. Сега беше още по-мълчалив, по-затворен, по-студен. Търпеливо лежаха едрите му ръце върху масата пред него, но когато влезе в стаята най-закъснелият, Бобев рече, без да се промени ни най-малко широкото му бледо лице:

– Да е за сватба, ще готърчиш и преди чалгаджиите. – После се обърна към Илия Чешмеджиев, новия секретар, който седеше също до масата и се готвеше да пише: – Тоя път нема да ни е нужен никакъв протокол.

Той винаги се противеше на многото писане по комитетските работи.

Борис Глаушев не очакваше, че тъкмо с него ще започне заседанието. Така бе намислил председателят и каза:

– Нашият другар Глаушев скоро се върна от една обиколка низ двете наши южни околии, най-пострадали във време на въстанието, а сега още повече страдат от ангартите. Нека ни разкаже той що видел, що чул там. Да знаем и ние.

– Малко ли знайме, малко ли сме чували... – изрече през тютюнджийската си кашлица Гьоре Коцев.

– Пак да чуем. Човек знае, но и позабравя.

Борис вече бе говорил с председателя за своята обиколка с владиката. Сега Бобев искаше целият окръжен комитет да чуе разказа му, а председателят не беше човек на приумиците. Глаушев се изправи. Това не беше нужно, ала той в изненадата си се опита да надвие някак своето стеснение. Неравно започна и продължи разказът му:

– ... Още много от изгорените къщи не са поправени. Още много от хората живеят в набързо преправени колиби вече трета зима. Глад, студ, болес-

ти... Заминали са от гурбетчиите, нали мнозина от тия места ходят по гурбет, и сега всички надежди на бездомните са в тях. Да изпратят по некоя парà за нови къщи, пък и за всичките им нужди. Искам да кажа и това, може би защото и аз съм учител: селяните там колкото мислят и се грижат за своите си домове, толкова и за училищата. Училищата са почти навсякъде изгорени или разрушени. За разрушените черкви редко ще споменат...

– А гедо владика? – обади се пак Гьоре Коцев. – Той какво... сърди ли се?

– Не се сърди. Само това каза еднаж: „Такъв си е нашият човек навсякъде. И ние, църковниците, ще трябва да се поучим от това предпочитание. Църквата е майка на училището и негова майка трябва да си остане.“

– Владишки приказки – махна Бобев с ръка. – Продължавай, Глаушев.

Чу се друг глас, равен, спокоен:

– А той там бръкна ли и в своята кесия?

С тия думи се обади Тале Кръстев – вторият от новите членове на комитета. Бобев се обърна неочаквано бързо към него и го гледа дълго, с присвити вежди. После рече:

– Стефан Кибаров си отиде, сега пък ти ли? Така се случи и с твоя избор.

Тале Кръстев устоя на погледа му, но нищо не отговори. Учител в едно от градските първоначални училища, той беше скромно, дори бедно облечен, без връзка на лошо колосаната му яка, нисък почти и закръглен, но не от тлъстини по него, а някак цял обърнат към себе си и с поприведения, широк гръб, и с прибраните отпред ръце, и със закривените навътре големи стъпала. Винаги беше зает, угрижен, винаги бързаше за някъде, мълчалив, умислен и само

със своите първолачета в училището някак чудно се променяше, разтваряше се с живи, пъргави движения, с приветливи думи, с озарено лице. Не оставаше незабелязан и между о-ските граждани, но те го знаеха като премного мълчалив и още с това, че думите му, когато поискаше да каже нещо, падаха като удар. Съгражданите му го смятаха за много умен, обаче не само по това, което чуваха от него, а и по това също, което премълчаваше. Тале Кръстев досега не участваше много дейно в народните работи – беше десетник на една от групите в махалата, дето беше и училището му. Избирането му за окръжния комитет дойде някак неочаквано и пак оттам, от тая многолюдна махала.

– Това ти е демокрацията – каза тогава Бобев с нескрита ирония.

В сегашната бележка на Богдан Бобев нямаше ирония, имаше повече строгост, та Борис Глаушев побърза да отговори, да не би да започне разпра между председателя и новия член на комитета:

– Бръкна в кесията си и дего владику. И това искам да кажа, че с раздаденото не ще се помогне много на пострадалите, но те всички го приеха с голяма радост. Грижата, съчувствието към тях ги радваше много повече от това, което получаваха, при всичката им немотия.

Чу се от разни страни:

– Е, харно. Добре, добре. То винаги си е така, в такива случаи. И после, нели иде тая помощ от България...

Мълчеше само Бобев. Мълчеше и Тале Кръстев.

Борис Глаушев пое издълбоко въздух и продължи с нова сила, с видимо външение:

– Помощите, владиката... това не е най-важно. И войводата беше там. Петър Донеv – потър-

си той с очи окръжния войвода, повиши глас, започна гласът му да трепери: – Нямат край страданията на тия хора там, не се свършват страданията им и стават още по-големи, стават страшни. Да ви припомня само за село Зелениче, дето бяха избити тринайсет души, да ви припомня и за село Загоричани, дето бяха разстреляни и изклани от ангарти седемдесет и осем души селяни – мъже, жени, деца, а сега вече няма село в тия две околии, в които да не са влизали гръцки чети. И няма село, в което да не са палени къщи, да не са убивани хора, да не са бити, мъчени, заплашвани със смърт. Има села от по десет-петнайсет къщи, а са убивани в тях по десет и повече души, от всека къща по един, по двама. Убивани са и жени, и деца, и стари хора, видех аз с очите си. Сега е по-страшно, казват там, отколкото след въстанието, когато нахлу по селата аскер и башибозук да пали, да коли, да граби, да плени. Аскерът като порой мина-замина, каквото направи – направи. Сега там треперят хората ден и нощ, ден и нощ чакат да се покаже отнекъде ангартска чета, не знае човек откъде, свободно се движат навсякъде гръцките чети и по всеко време. Пазят се некак хората, по всички села излиза милиция да пази, там са и нашите районни чети, не са малки, а гръците често се движат по десет, по шейсет души, та и повече. И всичко това, тия мъки, тия кърви, тия пожари, всичко това става в името на Христовата църква, за величието на Елада. Станете гръци, върнете се към патриаршията, повтарят гръцките агитатори, за да живеете спокойно и щастливо. Станете гръци, иначе ще ви унищожим, камък на камък няма да остане от селата ви. Но – прекъсна изеднаж Глаушев разказа си, – аз вече повтарям известни работи.

– Повтори ги още един път – отвърна му тутакси Бобев, като че ли бе го дебнал да каже тъкмо тия думи. – Да не се забравят. Да не се забравят! – Глаушев бе седнал на мястото си, но Бобев продължи: – Да чуем, Глаушев, да чуем и окръжния войвода, какво мислите вие, като очевидци, какво мислите, че е нужно да се предприеме срещу гръцките чети, срещу тая напаст.

– Видехме и това с очите си – скочи отново Борис. – Видехме какво трябва да се предприеме: Петър Донеv с трийсетина добре въоръжени момчета веднага прогони ангартите.

Едва сега се поразведри лицето на председателя, той кимна с глава и рече сговорчиво:

– Такова е решението и на рилския конгрес миналата година. Срещу оръжието, с оръжие.

– Да се постегнат четите – започна Караджата, окръжният войвода, като човек, който знае що говори, и продължи: – Да влезат и побудни хора в нашите чети. Ангартските чети ги водят офицери, а и между самите ангарти има подофицери, обучени войници от гръцката войска. И още едно нещо: да не чакаме те да ни нападнат, да нападнат нашите села, ами ние да ги нападаме и гоним. Ще кажа и за селската милиция: секо село може да гаде хора, но оръжие нема за сички. Старата болка за оръжие сега е още по-голема. Знам аз какво става с четника, как се чувства той, като дигне манлихера на рамо и тури наган в пояса си.

– Да – мръдна с ръка по масата председателят, но мигом спря ръката си, като да бе допуснал непозволено движение, и дигна строги, мрачни очи към насядалите срещу него: – Това, за оръжието, вече се знае и трябва да направим необходимото. Нужно е и време. А ето ще кажа аз: да ги ударим най-напред по

главата. Здраво. Тука, в О. Тука да усетят най-напред нашата сила. Досега – ударим ги, ударят ни и те. А сега – да им смачкаме главата с един удар. – В стаята настана тишина и всички там впериха погледа в него. Не свали и той погледа си и гласът му стана по-твърд: – За един ден или най-много за два дни да избием всичките им по-първи хора, като започнем от техния консул, от главатаря им. Заедно с него и доктор Василис Фотиадис, Ставрос Петракис, Сотирас Скуфас, Диамандис Кокинос, Никое Мавромихалис, Коцас Сакелариос, Стейрос Гринпарис, Танасис Янидис, Панайотис Георгиу, Димитрис Милонас, Ставрос Милонас.

Той млъкна. Някой там промълви:

– Единайсет. С консула – дванайсет.

– Да – рече Бобев. – С консула, дванайсет.

Борис Глаушев усети как изстина, вледени се за миг кръвта по цялото му тяло: последните двама бяха братята на Ангелика. После се видя хванат, притиснат между железни стени. И веднага се вдаде, вкопча се сякаш в гласа на Гьоре Коцев, обърна се цял към тоя глас, с душа, обладана от безмерно отчаяние. Гьоре Коцев заговори предпазливо, виж-гаше се уплахата му:

– Ами това, гаскале, дето си го наумил, не е шега работа. За един ден, казваш, за два... толкова люде, и консултът с тях. Големо нещо ще стане. Те нема да стоят со скръстени ръце и ние да ги трепаме. Ами турците? Как ще я наредиш ти, господин Бобев, тая работа, като по часовник, за ден-два и...

– Ще я наредя. Искам само вашето съгласие. Както е сега, по новому. Четите, четите... Я да видим ние тук що можем да направим! Ще ги поразим с един удар. И турците ще си прехапят езика. И чуждите консули, и всички. Търпехме ние много

досега. Да не са по-силни от нас! Само нашето търпение е големо и нашата нерешителност. Пропуснах да кажа, че ще ударим и моя, Джамбазович, сръбския книжар. Или ще му хвърлим бомба в книжарницата. По същото време.

В стаята стана още по-тихо. Прозвуча гласът на Караджата, и твърде весело в тая тишина:

– Добра работа си намислил, председателю. Само де да видиме как ще я свършим.

Той се огледа усмихнат, като да се радваше на смущението сред насядалите там. Някои бяха навели очи към пода, други не знаеха накъде да насочат погледите си, някой премести стола си, чу се сподавена въздишка. Богдан Бобев пак започна и като че ли всичко беше вече решено:

– На всекиго ще изпратя по две момчета. Знам кой къде се намира по всеко време. Те не се и крият. И консултът излиза всеки ден.

– Ти за консула – обади се пак Гьоре Коцев, – с него тя не е толкова лесна. Той не излиза сам, никога не е сам.

– Ще му изпратя и аз повече хора.

Пак тишина. Никой не се решаваше да възрази, а и никой не се решаваше да одобри, да даде открито съгласието си. Блазнеше неотразимо тая смела мисъл на председателя, будеше гордост, разпалваше честолюбиви желания, внушаваше примамливо чувство на сила и надмощие, ала и плашеше. Богдан Бобев като че ли и за това бе мислил:

– През тия дни всички вие и всички наши по-първи хора ще се пазят добре, ще ходят по двама-трима, пък и от къщи нема да излизат, а на някои ще пратя и от момчетата, да вървят с тях. Това ще бъде за тия два-три дни, после не ще има и никаква опасност. Главата на гръцкия комитет ще бъде

отсечена и кой ще се реши сам да дигне оръжие?

Борис Глаушев местеше поглед от човек на човек, избягваше да погледне само председателя. Няма ли някой да заговори по-смело, да даде най-точния отговор? Той сам бе влязъл в тоя въртоп, междутимия смазващи го стени, с всички свои досегашни мисли и дела, та и с последните си думи, които едва-що бе изрекъл. Дотук го бе довела логиката на борбата, нейната закономерност, може би и непонятният фатализъм в нея. Той самият бе говорил за четите, а как ще отхвърли една такава смела мисъл за съкрушителен удар върху гръцката въоръжена пропаганда, срещу гръцките домогвания, срещу гръцките удари? Ами тъкмо така трябва да се действа! И ето, заедно с тия хора, заедно с Караджата, той трябваше да дигне ръка за убийството на двамата братя на Ангелика.

Край стената срещу него Тале Кръстев едва-едва се помръдна, стисна глани, потърка ги в някакво колебание. Борис впери в него очи, пълни с отчаяние и надежда. Заговори Кръстев, приведен, сякаш сам над себе си, в гласа му сега нямаше никакво колебание:

– Ти се лъжеш, Бобев. С един удар! Тия ще избиеш, ако ги избиеш, ще дойдат други. Гърците и гъркоманите в О. са хиляди. Ами да си направим добра сметка! В Македония и Одринско те са стотици хиляди. Заг тех е и Гърция. С офицерите си, с хазната си. И турците им помагат. Как я мислиш тая работа? – Той дигна поглед към председателя и продължи: – На удара – с удар. Удар след удар. Я да помислим ние дали не може по друг начин с тех...

– Хъ! – плъзна Бобев и двете си ръце върху масата. – Казах ли аз... Ти слушай... Имаме ние и преди такъв чешит като тебе. Тук и преди тебе се е говорило за други начини. Нема други начини! Не виж-

даш ли те какво правят? Избиха хората ни бе! Още ли други начини? Не искат. Не приемат. Не ни разбират. Те държат за Гърция.

— А ние? Требва да ги накараме да ни разберат, да ни поверват. Докато се държим и ние, и те за кобура, не можем да се разберем по друг начин. И да искаме. Аз и не съм съгласен с тебе. С твоя... удар.

— Тогава седи там и мълчи. Чухме те и те разбрахме.

— Ааа... Да мълча! — поизви Кръстев учужени очи към председателя, долната му челюст се отпусна.

Той не каза нищо повече. И току се поогледа, като че ли търсеше откъде да мине, стана и излезе от стаята. Никой не се и опита да го спре, а Вобев сякаш не забеляза излизането му.

И пак така весело прозвуча гласът на Петър Донеф, окръжния войвода:

— Що се угремахте, бре? Нема друго, това му е майката. Ама да го направите! Да го направите...

L

Когато излезе Борис Глаушев от заседанието на окръжния комитет, вече минаваше полунощ. Тръгна не към жилището си, а по друга, противоположна посока. Вървеше като насън, когато човек мисли и върши най-неочаквани неща, по някакви тъмни подтици, които се пораждат все пак в него, идат от дълбините на душата му. Борис знаеше само това, че му беше противно и страшно да се връща в стаята си, не искаше да минава пред портата на Ангеликиния дом, да гледа затворените му прозорци. Вървеше и вървеше, за да бъде по-далеко от своята улица, и не забелязваше накъде върви.

Градът бе заспал дълбоко в тая тиха и топла

пролетна нощ, всеки бе намерил къде да се прибере, да се скрие, заключил бе вратата си, за да не смущава никой нощната му почивка, да се отгаде по-спокойно на съня, който затваря очите, упоява, отнима силите за защита срещу опасности и злини. Кепенците на старите дюкяни бяха спуснати, здраво бяха залостени железните капаци и ролетки на каменните мазии, по вратите им висяха тежки катанци — отишли си бяха стопаните с плаха вяра, дано бог да запази имота им по-добре от не-сигурните лостове, железа и заключалки. В нощната тъмнина вън бяха останали само скитащите улични кучета, мъждивите пламъчета на фенерите по мостовете и кръстопътищата, вечният шум на реката между високите каменни брегове и далечно там горе тържествуващото пролетно небе. Не се мяркаха вече нито сънливите пазванти с дългите тояги, нито наежените нощни девриета — оставили бяха те на аллаха своята досадна работа, нека той да бди и пази в тая глуха нощ.

Борис Глаушев минаваше от улица в улица. Навлезе в една от чаршиите, ала нощното затихие и пустота бързо го прогониха оттам, ходи дълго ту по единия, ту по другия бряг на реката, видя през широката стъклена преграда, че все още светеше в ресторанта на хотел „Вардар“, светеше и през полузатворените капаци и врати на няколко от многобройните тук кръчми и кафенета. После той излезе на малкия площад, където се издигаше високата четвъртита кула на градския часовник, тихо, меланхолично ромонеше там колебливата, премаляла струйка на фонтана в белеещото се кръгло мраморно корито. Малко по-нататък започваше главната улица. Тук фенерите бяха по-чести, едва ли не на всеки ъгъл по многобройните улички, кои-

то се отклоняваха вляво и вдясно. Широката улица и сега, в тоя късен час, изглеждаше внушителна, солидна с високите си сгради, с островърхата кула на католическата черква, с яките врати и тежки железни, по на цяла стена капаци и ролетки на магазините, с едрия, гъст калдъръм, та чак и със своята среднощна пустош, както се бе разтворила далечно напред в зрача на фенерите. Ясно отекваха между високите стени стъпките на нощния бродник. Вече към края на дъгата улица той като че ли отеднаж се сети накъде бе тръгнал и току сви вляво. В началото на една от излизащите тук улички беше жилището на Дяконов.

Това беше малка, ниска тухлена постройка, предишен магазин, набързо приспособен за жилище. Оставен беше един прозорец към улицата, две каменни стъпала водеха направо до гвукрила врата, на която още висяха железните хапки за катанеца на доскорошната бакалница или обушарница. Дяконов се бе похвалил:

– Добре ми е. Сам. Никои не ме следи кога влизам, кога излизам. Направо от улицата се влиза.

Прозорецът, закрит с провиснала, цепната на горния край завеса, светеше. Тук, пред вратата, Борис се поколеба, но после бързо изкачи двете стъпала, почука. Навътре изскърца стол или легло. Чу се шепот, сподавеният глас на Дяконов, неясни думи. Глаушев се притъкми да слезе пак на улицата, но вратата се отвори, в широкия сноп светлина се показа Дянков, гологлав, по жилетка. Той не позна изеднаж Бориса, или пък не можеше да повярва на очите си, после започна да ръмжи, да грукти самодоволно:

– Виж ти, виж ти... Ама че гостенин! Как така се реши... Влизай, влизай.

Той дори улови Бориса за лакътя и го въведе. Обър-

на се, затвори вратата, сложи там някаква кука.

– Ти не си сам... – придръпна се Глаушев.

– Е, де. .. Не си ли виждал жена!

Помещението беше почти празно – виждаха се само най-необходими вещи. Желязно легло в ъгъла, маса край стената, два стола, в другия ъгъл беше пътническият куфар на обитателя, прихлупен набързо, изпод капака му се подаваше крайчец на хасена дреха, на пода до него бе сложен леген и съд за вода. На пирони по стената висяха зимният балтон и сакото на Дяконов, нечиста кърпа за лице. На масата бяха изоставени остатъци от храна, омазена хартия, бутилка, водна чаша с недопито вино. Бутнати бяха там, на единия край на масата, две три орфани книги. На стената, ниско над масата, бе окачана газена лампа със зацапано стъкло. На гостното широко легло се бе разположила млада, мургава циганка по риза, алените ѝ шалвари заемаха на едри гупли едва ли не половината легло, голу, на пода, бяха захвърлени прашните ѝ обувки, остроноси, с високи, разкривени токове. Докато Борис разглеждаше стаята стеснително, понамръщил нос от тежката смесена миризма на застоял въздух, тютюнев пушек, газ, черните очи на циганката светеха вперени в него, любопитни и алчни.

– Седни – обади се зад гърба му Дяконов.

– Прощавай, аз...

– Седни – повтори Дяконов, после се обърна към циганката, махна с ръка: – А ти... Хайде, гуп!¹

Циганката не се и помръдна. Борис се разбърза:

– Аз си отивам, Дяконов... Минавах оттук и... Остави я, къде по това време...

– Няма да те пусна. За нея не бери грижа. Тя не

¹ Гуп – върви, върви си.

се плаши от нищо. Хайде, мари!

Циганката лениво провеси нозе от леглото, нахлузи обувките си, стана. Беше гребничка, стройна, подигна ръце да оправя шалварите си, измъкна отнякъде червено, износено елече, облече го, без да бърза. С нужни и ненужни движения показваше мека, котешка грация и току кривеше към госта засмени, приканващи очи. Борис едва-едва я погледна. Сега тя бързо изтропоти с токовете си по разсъхналия се дъсчен под, отвори сама вратата и я хлопна след себе си.

Дяконов смигна на госта:

– Опитвал ли си циганка... Огън, братче!

– Остави...

– Добре, добре. Ха сега седни. Ти не си дошъл току така. Недей сега като сърдито дете. Ще си попоказваме.

Глаушев седна. Седна и Дяконов на другата страна на масата. Извади табакера, започна да си свива цигара:

– Такъв си е моят живот... По своя воля го карам, ти знаеш. Винце, женички и всички там сладости. И най-хубавата сладост... картите – залепи той с обилна слюнка цигарата, запали я, без да бърза. Чувстваше се у дома си. – От нищо не се гнуся, от нищо не се отказвам, стига да ми харесва. Отхвърлям всичко, което ми пречи, което не ми е нужно. Виждаш моето благословено жилище. Не ми е нужно нищо повече. Излишни грижи и главоболия. Виж: леглото ми е широчко и меко. Идва веднаж един от колегите. Чистник, ужаси се. Как може в такава гунка! Учител си, казва, гимназиален, с голяма заплата. Мене парите за друго ми са нужни. Женичките! Дарявам ги щедро, когато мога. Те обичат това. Картиче, нали знаеш, от карти никой не забогатява, но това, което изпитва човек с тях, не се изплаща с

никакви пари и богатства. Ти, впрочем, не разбираш от тия работи – духна той пушък от цигарата си.

Глаушев мълчеше с нескрита досада и все пак сега не бързаше да си отиде. И като че ли очакваше нещо по-друго от домакина, нещо по-важно, по-особено. Той се задържаше с мъка на неудобния стол, с отбращение дишаше смрадливия въздух в тая бърлога, но смътно чувстваше, че бе дошъл да търси нещо тук, от тоя противен човек. Докато го чакаше да свърши с тия свои отдавна познати приказки, Глаушев шареше с очи наоколо нетърпеливо, разсеяно, сведе поглед върху няколкото книги на масата, покрити с прах, отдавна неразтваряни и най-отгоре – Пишибишевски. Гласът на Дяконов наново стигна до него:

– Какво става с твоето гъркинче?

– Кое... гъркинче? – попита Глаушев колебливо и цял се изчерви.

– Е де, е де! Целият град говори за твоята голяма любов, само ти криеш главата си в пясъка. Не ми е чудно. Всички тия като тебе живеят с лъжливи представи за живота, с илюзиите си. Замотават се с железни мрежи, които сами си заплитат, сами си мятат примка на шията. Слушай, Глаушев – протегна към него Дяконов косматата си ръка с разперени пръсти, опули подпухналите си, възпалени очи: – Ела с мене само три дни и аз ще те науча да живееш. Ще ти разкрия истинския живот, ще ти дам да вкусиш от всичките му благуни, ще видиш и хора такива, каквито са.

– Къде? В кръчмите, в комарджийниците, с циганките?

– Ами да! Там купи истинския живот. И знаеш ли, аз се запознах с двамата турци, много интересни хора. Офицер е единият. Ние, казва, ще възродим Турция. Ще дадем свобода на всички народи

и ще вървим всички заедно. Цяла партия има сред най-просветените турци за една нова Турция. Виждаш ли какво знам аз?

— Не си научил нищо ново. Знае се вече за партията на младотурците. Ти си научил едва сега и сигурно в некоя комарджийница.

— Какво от това? Те са свободни хора, тия двамата. По кръчмите и комарджийниците, момче, хората свалят маските си. — Той посегна към бутилката: — Да пием ли по едно вино?

— Не, не.

Дяконов приподигна рамена, изпи неговитото вино от чашата, обърса с цяла шеп мустаките си и още с шепата на уста продължи:

— Едно трябва да разбереш ти добре: човекът по природа си е порочен. Глупци са всички пророци и апостоли, които искат да спасяват човека от греха. И ти си от тях, знам те аз. Освободи се, човекче, от всички там...

Борис стана. Дяконов го проследи с поглед:

— Къде сега пък...

— Не чу нищо ново от тебе. И това с младотурците...

Изправи се и Дяконов:

— Искам да те... разтоваря.

Борис втренчи в него жадни очи, притаи гъх. Дяконов продължи:

— Ти се измъчваш. Сам се измъчваш. Като светците пустинници и стълпници. На колело с ножове, в купяц катран. Докъде доведоха тия фанатици грешното човечество? Чух, че си ходил с владиката. Нямаше те... колко време. Какво научи от него, от духовния християнски княз? Нищо. Само лъжи и заблуди. Празни думи. Истината е в мене. Мръсна, но истина. Като я познаеш, няма и да се

гнусаши от нея. Ще се научиш и да живееш.

Глаушев отново се бе върнал към себе си. Той каза:

— Ето, ето защо се тълпят около тебе учениците, защо обичат да те слушат. Ти ги учиш да живеят по-лесно. От нищо да не се отказват. От нищо да не се гнусят. Сочиш им съблазните на греха. Заповядайте, вземете си. Яжте, пийте, веселете се. Идете при циганките. Позволено е всичко. Разправяха, че един от шестокласниците запалил цигарата си от твоята цигара.

— Да. Запали си цигарата. А по-добре ли е да пушат по нужниците?

— Не. По-добре е да не пушат.

— Кой ти каза? Хубавата цигара е истинско блаженство.

— Сладостите на греха, нали? И, така: наголу, наголу. По гъното. То притегля, а ти легай и пълзи. Да ти е по-лесно.

— Ти пък нагоре, нагоре. А виждам, че вече се захваш. Сърцето ти ще се пръсне. Въздух не ти стига. Дотичал си при мене с изплезен език. Тежко ти е. Залюбил си гъркинче, а гърците тук убиват приятелите ти. Сега ти... накъде?

Борис бледнееше все повече, след всяка негова дума. Избледняха дори и сините кръгчета на очите му, останаха сред тях само разширените черни точки на зениците. Дяконов се преструваше, че нищо не забелязва, и се опитваше да прикрие обладалото го чувство на тържествувачо надмошье. Той посегна да сложи ръка върху рамото на Глаушев, но отдръпна ръката си, притисна я на меките си, затлъстели гърди и продължи покровителствено, отпуснал смирено своите подпухнали, зечервени клепачи:

— Аз ще ти кажа как да излезеш от това положение. Вземи си гъркинчето и... бягай някъде по-дале-

ко. В България или където искаш! Тук жив ще те изедат. И нашите, и техните. Знам, знам – присмисна той отпуснатите си устни, присви трагично вежди: – Комитетът, борбата... Нека други да... Поне докато ти мине огънят.

– Нали? – усмихна се едва Глаушев. Лицето му бързо върна цвета си, засияха сините му очи, само двете черни точки в тях като че ли станаха още по-черни. Той въздъхна: – Да, да. Ти наистина искаш... да ме спасиш.

– Тъй – кимна Дяконов. – Тъй. Умному мало говлест. Но... Знам ли те? Да не те хванат пак твоите...

– Лека нощ, Дяконов. Голем умник си ти, бога ми.

Дяконов се загледа в него подозрително. Чакаше да чуе какво ще каже по-нататък. Глаушев се обърна и излезе от леговището му.

LI

Борис започна своя разговор с Ангелинка още от вратата на Дяконов.

„... Аз наистина се намъкнах сам при него. Непотом като че ли ме водеше неусетно и като се спрех пред вратата му, разбрах, че търся тъкмо него. В такава мъка бех, Ангелика, в такава безизходност. В толкова отчаяние, щом тръгнах да търся помощ и спасение от такъв човек. Сега ми е всичко ясно. Не го ли знаех аз Дяконов, не съм ли чувал какво говори? Знаех го, чувал съм го много пъти. И затова ме повлече към него моята слабост, отчаянието ми. Срам ме беше да призная и сам пред себе си, докато не се спрех пред вратата му като просяк. Видех го още по-грозен, по-долен, още по-загнил. В смрадливото му леговище. С циганката му. Оставих се да ми се хвали, да ме поучава...

Това с мене, Ангелика, започна още преди месеци. Или много по-рано. Или може би откакто съм се родил. Тия безбройни кръстопътища; тия озъртания и колебания; тия съмнения, тоя страх, тия раздвоения, тая слаба вера. Тоя съм сам пред себе си. Тоя непрестанен, жесток съм, Ангелика, любима. Тая борба в мене и с мене самия, против мене самия и против всичко около мене, което не мога да приема, което мразя, което презирам. Това стремление да се освободя от всичко, което ме кара да съм постоянно недоволен от себе си, да се чувствам нечист, което тежи като камък на сърцето ми, чернее се в душата ми, което ме плаши, смущава, пие силите ми, замъглява погледа ми. Това стремление да се държа високо, да вървя все по-нагоре с разтреперани нозе, с последни сили. И отново, все отново да се сгромолясвам надолу, та сега чак и го мръсната дупка на Дяконов.

Такъв съм аз, мило мое девойче, ти не ме познаваш, не познаваш истинското ми лице. И никога не е виждал истинското ми лице. Аз се боря с други в мене – един, двама, трима, – а понекога те, другите в мене, са и повече. Това чуждите, външните хора не знаят, не го знаеш и ти. Понекога и сам се питам кой от тия в мене съм истинският аз, кое е моето истинско лице. Дали аз убих турчина, аз, с ръката си, или го уби страхливецът в мене. С големи усилия се боря с другите в мене, с тия, които искам да задуша, да унищожа, от които искам да освободя волята си, ума, душата си. Но дали ще успея некога да ги изтръгна от себе си, или те ще излезат по-силни от мене, ще останат завинаги в мене? Едно време Гьоре Павлев, войводата, позна друг един от тия в мене, не можах да го скрия, не можах да се прикрия. Сега и тоя нечестивец Дяко-

нов също. И точно когато бех най-слаб, когато моите врагове в мене беха най-силни. Разбираш ли, Ангелика, какво ти говоря? Говоря ти за моите врагове вътре в мене и ми се чини понекога, че те носят истинското ми лице, те, моите врагове в мене самия. И трябва да ти кажа, че понекога и много пъти аз мразя самия себе си...

Страхът ми, колебанията ми и моята немощ. И всички тия гласове, всички тия болки в мене. Страхът ме кара да върша това, което не искам да върша, което не би требвало да върша. Подтиква ме против волята ми, против разсъдка ми. Смущава ме, когато трябва да бъда най-силен, разбърква, замъглява мислите ми, разклаща верата ми, сломява силата ми, кара ме да се разкайвам, да се срамувам от себе си. Аз вървя винаги срещу него, отивам винаги там, откъдето иска той да ме отблъсне, да ме прогони, да ме принуди да бегам. Винаги срещу него, за да го надвишам, но това е трудно и е една непрестанна борба, тежка, мъчителна. Аз искам да го изтръгна от сърцето си като зъл трън, който се е впил там. Искам да се освободя от него, да освободя от него ума си, волята си, душата си. Искам да бъда свободен човек. И аз винаги вървя срещу него, ала това ме мъчи и изтощава. Откъде иде тоя страх в мене? От какво се боя? Боя се от смъртта, боя се от страдания и всекакви болки, боя се да не направя нещо, за което после ще се разкайвам, от което ще се срамувам, боя се и от присъдата на другите, от присъдата на моите най-близки хора, на другарите ми, та и на враговете ми. Искам да върша неща, които никой не би могъл, не би имал право да осъжда. Искам да мисля и да действам без страх. Да бъде ясна всека моя мисъл, да бъде твърда волята ми, да бъде твърда ве-

рата ми. А откъде идват всички тия гласове и болки в мене?

Некой все ме пита: така ли требваше да бъде? Така ли требваше да го направиш? Това ли требваше да кажеш? И после идва болката. Или мислиш, че си направил нещо, както би требвало да го направиш, но пак идва отнекъде болка, лега некаква тежест на сърцето. Друг би казал: убих турчина, за да запазя себе си, за да запазя другаря си, за да запазя тайните книжа, които беха в пазвата на Бобев, да запазя тайната на нашата организация. Така би казал Бобев и отдавна би забравил убития турчин. А в мене на часа се дигна глас: защо го уби? Можеше да не го убиваш! И глас, който ми говори чак и за майката на тоя незнаен аскер. Страх или пък това е моята съвест. Тия гласове и болки в мене...

Тая нощ, Ангелика, тая нощ всичко това оживе със страшната сила, разтвори се като кървава рана. Тая нощ Богдан Бобев най-напред мене попита: съгласен ли съм, решавам ли да бъдат убити и твоите двама братя. И аз казах: да, требваше да кажа да. Дотам, до това ме доведоха всичките ми досегашни мисли, всичките ми досегашни дела, моята мисъл за правда, моята обич и мъка за тоя народ, за моя народ. Твоите братя са наши врагове, врагове са на моя народ, на нашето дело за неговото освобождение. Те се борят срещу нас и ни убиват. Палят къщи, убиват деца. Твоите братя и всички, които са с тях, които са срещу нас, срещу нашето народно дело. Аз видех всичко с очите си. И казах: да. Требваше да кажа да. Но те, Ангелика, те двамата са твои братя. Една майка ви е раждала. Ти ги обичаш и... Ангелика, чуваш ли ме, разбираш ли ме?

По какви пътища стигна ти до мене, стигнах и аз до тебе? По какви пътища се срещнахме? По как-

ви пътища пребродихме жестоката омраза, пролетите кърви, безбройните злодейства и се срещнахме с любов? Нали и ти си гъркиня, каквито са твоите братя? Ти ме обичаш. И как си стигнала до тази обич, как си се освободила от тая омраза, с която си се родила, с която са хранили душата ти през целия твой живот?

Аз казах: да. Бобев ме гледаше и чакаше отговора ми. Неговите очи винаги говорят и аз познах защо попита той мене най-напред, от мене най-напред потърси отговор. И побързах да дам отговора си. Да не помисли Бобев и всички там, че се колебая, че ще се отклоня, че ще поставя по-високо своята любов към сестрата, ще я поставя по-високо от народната борба, от народните страдания. Така си мислех аз в оня момент, такъв глас говореше в мене, викаше в мене тогава и заглушаваше всички други гласове. Ала още там, в същия момент, почувствах нужда да се успокоявам, да се насърчавам и си мислех: братята ти и всички като тях от вашите са смъртни врагове на моя народ, ние сме в борба с тях, в борба на живот и смърт, те биха постъпили по същия начин спрямо мене, спрямо другарите ми. Преди години ваш духовник е пратил убиец срещу моя роден баща. Такава е нашата борба, такава е нашата омраза. Мислех си още в оня момент и като че ли за да бъда справедлив към братята ти, че ние с тях сме войници от две враждуващи войски и всека една се стреми да победи другата, да изтръгне победата за себе си. Така си мислех, така убеждавах самия себе си, така се оправдавах.

Защо ти още в оня момент се изправи пред мене и очите ти беха пълни с мъка. Аз не можех да гледам милите ти очи, отклоних погледа си. Не можех да ти кажа колко безпощадна е нашата борба, колко

безмилостни са нейните закони. Но заговори в мене, надигна се, засили се друг един глас. Нема ли други пътища между мене и твоите братя, между тия като мене и тия като тях? Нали Македония е наше общо отечество! Преди не много време между моите другари имаше един, който говореше със същия този глас, със същите думи. Говорил съм и аз преди такива думи. Но ето в оня страшен момент аз не си ги спомних и виждам сега, че никога не съм вербал истински, достатъчно силно в тия думи. В оня момент аз не бих могъл да ги изрека пред другарите си, пред Бобев. Биха ме нарекли предател; биха ми припомнили това, което самият аз твърдех, когато требваше да им разкажа какво видех при обиколката с владиката низ пострадалите села. Аз казах: срещу оръжието с оръжие, за кръвта – кръв. Аз не можех да се откажа от тия свои думи десет минути след като ги бех изрекъл. Богдан Бобев би ми припомнил: „Ти сега се отметаш заради сестричката на двамата Милонас, забравяш кръвта, страданията на сънародниците си.“ Аз не можех да гледам мъката в очите ти, Ангелика, но не можех да понеса и такова обвинение. Моего честолюбие се оказа по-силно. Немах и смелост да кажа: чакайте, да помислим, да потърсим други пътища. И тук моят страх, моята немощ! Моята вера в добрите думи, в добрите мисли не беше достатъчно силна, не беше по-силна даже от честолюбието ми. И още в оня миг разбрах, че ще те загубя...

Къде съм сега? Кой е моят истински глас, мое то истинско лице? И съм на такъв кръстопът, и съм така разпънат, така съсипан, че тръгнах да търся утеха, насърчение, спасение при... Дяконов. Ето докъде стигнах, Ангелика, до какво позорно безство стигнах, до какво гъно паднах. И с кое лице

ще се явя пред тебе, скъпо мое момиче, жено моя, с какъв глас ще ти заговоря, какви думи ще ти кажа? Иде ми да побегна при майка си... такъв мъж, навършвам вече двайсет и четири години..."

Борис Глаушев продължаваше да скита по пустите, сънни улици на О. Избягваше само да се приближи до своята улица, уморените му нозе го водеха все по-надалече от неговата улица, от улицата на Ангелика. Но докога ще скита, къде другаде ще отиде? Отдавна още над далечния хоризонт на югозапад плаваше един къс от месечината, като захвърлен между избледнелите звезди, които трепкаха плахо по високото небе. Звездна, мътносинкава светлина се прокрадваше иззад ъглите, край тъмните прозорци, а под стрехите нощните сенки ставаха още по-тъмни. Белите мишарета на джамите едва светлееха и леко се полюляваха над снижените покриви. Борис нищо не забелязваше — лунната светлина го водеше като насън. Ангелика вървеше неотстъпно току до него, той чувстваше нейното присъствие, към нея бяха насочени всичките му мисли, цялото му внимание.

Мина пазвантин, пристиснал под мишница дългата си тояга, току-що се измъкнал от досегашното си скривалище, за да покаже вече преди края на нощта своето закъсняло усърдие. Той се поизвърна след Бориса, придигна рамена — какви ли няма да срещне човек нощно време в това градище, и пияни, и луди, и комарджии, обрани до парà. Някъде близо се гочу кучешко скимтене и подмилкващо се полайване — весело се боричкаха няколко кучета. По-нататък светна отворената врата на кафене, изтропа празна тенекия. Насреща, откъм горния край на улицата, се зададоха двама подгнали минавачи. Те вървяха по средата на празната улица и

високо разговаряха, гласовете им отекваха между стените на притиснатите една до друга сгради; който се е наспал или е бил принуден да стане от леглото си по-рано, не щади спокойствието на другите и всякога би го нарушил със злобна радост.

Небето бързо бледнееше ведно със звездите и нагупената месечина сред тях. По улиците на града прииждаха утринна дрезгавина и хлад, иззад стениите, под покривите се надигаше глух шум. Глаушев се огледа. Съмваше се, улиците ей сега ще се изпълнят с люде. Жилището му беше далечно и той забърза да се скрие там. Къде другаде би отишъл? Спря се пред заключената порта. Загубил ли бе ключа? Не, ключът си беше там, на постоянното място, в левия джеб на самото му. Заг него мълчеше, потънала в предутринна тишина, къщата на Милонас.

На чардака горе се мярна Фотина, облечена набързо, рошава; тъкмо преминаваше от една врата в друга.

— Добро утро...

— Добро утро...

Тя беше като уплашена, но не се сдържа, извърна се през рамо:

— Имаш писмо... Там, в стаята ти. Донесе го Ригас. Не съм го усетила как се е вмъкнал. На вратата го видех.

Борис мина бързо през чардака. В гъстия зрач, който изпълваше стаята му, видя, че на масата се бедееше плик. Колкото и да беше голямо нетърпението му, той отвори плика внимателно, сякаш се боеше да не нарани някого. Разгърна листа хартия и веднага пристъпи към прозорците. Написани бяха там няколко реда и пак на френски:

„Не ме търси, не ме чакай. И те моля от сърце с нищо да не показваш, че се интересува от мене.

Така трябва, поне за известно време. Аз ще ти се обадя, когато стане възможно и нужно. Бъди търпелив, мили, бъди много предпазлив. И въпреки всичко аз оставам завинаги твоя невеста пред бога и в името на нашата любов.“

Подпис нямаше. Не беше и нужен.

ЛИ

Валията¹ на О. даваше прием. Тия приеми ставаха два пъти в годината в едно широко помещение на долния кат на конака. Валията даде последните си нареждания и вече се готвеше да се прибере в едно от задните отдели на конака, където беше частното му жилище, за да облече парадното си облекло, когато дотича башполицът Сабри ефенди:

– Вали паша ефенди... току-що стана убийство в чаршията при часовника.

Шефът на о-ската полиция бе облякъл най-новата си униформа и като че ли беше недоволен тъкмо защото му пречеха да вземе участие в тържеството. Валията помръдна устни – синкави и влажни, ясно очертани между подстриганите мустаки и кръглата прошарена брада. Той каза:

– Днес ли намериха...

– Убит е, вали паша ефенди, Ставрос Петракис. Един от най-богатите гърци в О.

– Знам го. Българският комитет, нели?

– По всичко изглежда.

– Никой не е заловен, а?

– Още никой, вали паша ефенди.

– Направете нужното. Но без много шум. Днес... без много шум. Те като че ли нарочно...

¹ Валия – управител на вилает, областен управител.

– Не вярвам, вали паша ефенди. Нели знаете, не е за пръв път. Избиват се... гърци, българи...

– И добре правят, но днес... Ще се помисли, че нарочно. За да бъде и срещу нас. Изпълнете дълга си, башполиц ефенди.

Сабри ефенди излезе на площада пред конака и тръгна надолу по улицата край реката, следван от един полицейски юзбашия и няколко заптиета. Къде ще търси убийците, щом вече са успели да избягат? Потъваха вдън земя, дяволите да ги вземат, и от едната, и от другата страна. Имаше къде да се крият – цели махали техни сънародници, наежени едни срещу други, убиецът може да влезе във всяка порта, стига да е от неговите. Оставаха пак обиските по махалите: когато убиецът е българин – по българските махали, когато е грък – по гръцките. И винаги с едни и същи резултати, тоест с никакви резултати. Работата на полицията санким беше да покаже, че не гледа само сеир със скръстени ръце. Знаеха се главатарите и на едната, и на другата страна, Сабри ефенди познаваше и мнозина от хората им, но... трябва да ги заловиш на самото място. И после, нели каза и вали паша ефенди: нека се избиват, нека се изстребват взаимно, така и за дъвовете е по-добре.

Свечеряваше се. Тая най-оживена улица от двете страни на реката тежеше от люде и особено по това време, когато всеки бързаше да привърши своя ден. Сред общата врява и тропот, през непрестанния шум на пълноводната пролетна река, който изпълаваше дълбокото ѝ корито, тук се гочуваха и трите езика на пъстрото население на О., най-вече българският със своето изобилие от ясни звуци. На български говореха и тия, които не можеха да се разбират с другите на собствения си език – евреи, власи,

арнаути, цигани. Башполицът вървеше бързо през навалищата, всеки му правеше път, после мнозина се извъръщаха да погледнат още еднаж полицаите. Разчуло се бе за новото убийство, някои бяха чули изстрелите, други бяха видели убития, както бе легнал насред улицата, досам него бе паднала в праха и една едра охридска белвица¹, която едва-що бе купил от насрещната рибарница.

Башполицът и людетe му изчезнаха наголу. Бързо се затвори сред навалищата и пътеката след тях – нямаше време да мисли човек дълго за други неща освен за работата, която трябваше да свърши, преди да се стъмни. На един от многобройните дървени мостове тук бяха се спрели двама млади мъже и нещо се препираха. Никой не се заслушваше в разпрамата им, бързаха людетe край тях, та и ги побутваха в бързината си на тесния мост. От аптеката срещу моста излезе доктор Василис Фотиадис – висок, сух мъж със строг поглед, рано още облечен в светъл, добре скроен европейски костюм, прихванал тънък бастун от абаносово дърво с дългата си жилеста ръка, която беше прихлупена до китката от колосаната, снежнобяла ръкавела на ризата му. Щом доктор Фотиадис стъпи на моста, единият от спорещите там рязко се отдели от другия, пресрещна доктора и от две стъпки извади срещу него револвер. Бързо се сляха с шума на реката три изстрела. Доктор Фотиадис трепна, изпъна се с широко разтворени очи, сякаш не можеше да се начуди на станалото пред него. Силната му ръка хвана по-здраво бастуна и натисна върха му върз протърканите греди на моста. Това беше за един-два мига, до третия изстрел. После докто-

¹ Белвица – вид сладководна риба.

рът се просна възник с целия си ръст между двете разкритени перила на моста, бастунът му светна със сребърната си ръчка и отскочи встрани. На закопчаното му сако бързо се появи влажно кърваво петно. Минувачите бяха отворили широк кръг наоколо и като че ли най-напред искаха да видят всичко докрай, едва след това се развикаха, заозъртаха се, някои се спуснаха да помагат на падналия:

- Бре, що стана!
- Умре човекът...
- Я що кръв!

Доктор Фотиадис лежеше неподвижен, около него се насъбраха още повече люде, нямаше ги само двамата млади мъже – убиеца и другия, – които се бяха спрели на моста, за да дочакат жертвата си.

И когато беше всичко свършено, любопитните на моста бяха влезли вече в оживен, шумен разговор, през поразредената върволица по улицата се загаде Сабри ефенди, башполицът, с празничната си униформа. Бързаше до него и юзбашията, след тях без нужда подтичваха заптиетата.

Докато се мръкна съвсем, убити бяха още трима гърци, а други двама бяха ранени. По улиците, в магазина на единия от убитите, друг бе убит пред портата му, тъкмо бе понечил да влезе в своя дом. От убийците не беше заловен нито един. Разчу се, че бил ранен един от тях, ранил го нападеният, който също бил успял да извади оръжието си. Тая вечер улиците на О. опустяха по-рано. По всички чаршии, та и по махалите пукаха револвери, падаха люде. Никой не се спираше да погледа дори лъскавите файтони на руския и на австрийския консул, охранените атове, които тракаха с подкованите си копита и гизаха искри по калдъръмите на тъм конака на вали паша ефенди.

Въпреки тревожната вечер гостите в конака се събраха до един. И когато бе влязъл вече и последният в широкото приемно помещение, разтвори се вътрешната му врата, показва се там самият вали паша в парадното си облекло, цяло отрупано със сърма и злато, с рубини и брилянти по многобройните медали и звезди на гърдите. Аленееше се на силната светлина високият, сложен право над очите фес на валията, изпод дългия черен сюртук се червенееше широките лампази на не много добре изгладените панталони. Той огледа помещението и най-напред двата кристални полиея, провесени от гървения, синьо боядисан таван, многобройните лампи по стените. Всичко беше в ред. Заг домакина стояха и други о-ски сановници – белееше се голямата чалма на главния мюфтия, стърчеше високо сивият кавалерийски калпак на пашата на дивизията, жълтееше се лицата на люде, които цял живот прекарват на затворено, под сянка, пушат непрекъснато цигари и наргилета, изпиват по двайсетина кафета всеки ден, а някои тайно се наслаждават на силна ракия или афион.

Гостите се бяха наредили в широк полукръг и никой не искаше да остане зад другия – гологлави, с напмадени коси, с навирени краища на мустаките, във фракове, в колосани бели ризи с бисерни или брилянтени копчета или в униформи, извезани със злато и сребро. В отделна група, току до чужденците, стояха пет-шест души офицери и по-млади турци с фесове, но също във вечерно европейско облекло. Там наблизко бяха застанали и двамата чуждестранни офицери, изпратени като инструктори в Турция. Срещу по-младите турци и по-далеч от тях, но близо до вътрешната врата, от която влезе валията, стояха една по-голяма купчина от местните най-първи

бегове и агалари, турци и арнаути, в разкошните си носии от злато и коприна. В залата нямаше нито една жена. Валията помръдна със синкавите си устни, като да се усмихна, кимна приветливо на разни страни и се приближи първом към германския консул, който и без това се бе изправил най-близо. Домакиният, следван от главния мюфтия и най-близките си помощници, се ръкува редом с всички чуждестранни гости, размени по няколко любезни думи на хубав френски език. Той се ръкува най-после с българския княжески търговски агент, който и сам бе застанал на края на редицата. Те само си кимнаха – сдържано, студено, без да си кажат ни една дума, Оските турски и арнаутски първенци гледаха със застинали, недружелюбни лица как вали паша ефенди се поздравяваше с чужденците по техния скверен обичай; валията, санким и мустаките си стрижеше по гяурски. Той поздрави приветливо, макар и без да се ръкува, и групата на турските офицери и по-млади турци, които също бяха облечени в зевзешки „френски“ грехи, оставаше само да хвърлят и фесовите си. Към тях, най-първите хора на О. и на целия вилает, валията едва на последно място отправя тържествено темане. Язык за исляма и за дъовлетта, щом се вмирисва от главата! Но... де бакалъм¹ докъде ще докарат работите тия стригани мустаци и тесни панталони... Все пак аллах няма да изостави своите правоверни!

Засноваха слуги с огромни, лъснали на силната светлина подноси, пълни с различни кристални и порцеланови чаши, чинии, със сребърни лъжички по тях. Слугите разнасяха мълчаливо, неуморно междугостите и чак до самия край на приема ракии и

¹ Де бакалъм – де да видим.

коняци, скъпи, прочути вина, пенливо шампанско, а още повече благоуханни, разноцветни, пресладки шербети, различни сладкиши, тежки на вкус и на вид, пропити обилно с чисто овче масло и гъсти сиропи. От време на време подносителите тръгваха пълни с кръгли чашки горчиво и сладко кафе и после пак с напитки, шербети, сладкиши. Купища папироти се виждаха навсякъде и не се свършваха, а някои от бейовете и агаларите измъкнаха дългите си чибучи от абанос и орех, от кехлибар и филдиш, от сребро и злато, да има гяурите на що да се чудят, като лапат, цигарите си направо в устата. За късо време синкав тютюнев пушък изпълни залата, смесвайки се с непреодолимата миризма на газ от многобройните лампи, които нагорещяваха все повече въздуха в затвореното помещение. Гостите скоро се разделиха на по-малки и по-големи групички. Валията се разположи на грамадно меко кресло в единия ъгъл, седна до него и главният мюфтия, прибирайки скромно дългите поли на широката си горна греха от лъскав черен плат. Гостите се редуваха да поприказват с валията и най-продължително гръцкият и сръбският консул, които проявяваха особена почтителност към високия представител и пълномощник на негово императорско величество султана. И не гръкът, който си оставаше сдържан, строг, дори мрачен човек, а сръбинът се опита, макар и отдалеко, да спомене за убийствата тази вечер по улиците на града. Валията тутакси го прекъсна с нескривано недоволство:

— Консул ефенди... Вие няма от какво да се оплачете, а другото си е наша работа.

Не се отчая, не се стъписа сръбският консул и никои не би подозрял у него сега, по лицето му, размазано от угодлива усмивка, суровата придирчи-

вост, с която се отнасяше в работата си, към своите подчинени, дори и към всецяло предания сръбски книжар в О. Пера Джамбазович. Той каза на валията:

— Бог ми е свидетел, вали паша ефенди... От нищо не можем да се оплачем. Но ние сме искрени ваши приятели и се измъчваме, когато злосторници се опитват да смуцават реда и спокойствието в държавата ви. Те са посегнали и на един от нашите хора, книжарина ни в града, но той успял да се запази.

— Знам. И бъдете спокоен, всеки ще си получи заслуженото.

Присъединиха се и други от гостите, валията се поизвърна гърбом към сръбина и повече разговор с тях. Одобрително клатеше главният мюфтия бялата си чалма едва ли не на всяка дума на валията, при все че не разбираше ни дума от френския му разговор с тия високомерни гяури.

Друга, по-голяма група се бе събрала около представителя на могъща Русия. Там се присъедини и сръбският консул, застана току до руския си колега и като че ли нямаше никакво намерение да се отдели от него, следейки разговорите му с живо, макар и мълчаливо участие. По-весела, но не и шумна група се бе образувала около английския консул, който стоеше неподвижен, изправил високо червеното си, избръснато до кръв лице, преструвайки се, че нищо не чува, нищо не вижда. Неколцина турски офицери и тия от чуждестранната мисия по гръмки прогласените реформи в Турция непрестанно се дебнеха, но не спираха да поприказват, презирайки се взаимно. Само австрийският и италианският консул шетаха непрекъснато по всички посоки в залата, като да беше тук тяхно място, минаваха от група на група, почетоха дори и мълчаливата,

мрачна тайфа на бейовете и агаларите и където беше единият, там бързаше да отиде и другият. Дебнеха се и те и се напреварваха в лошо прикрито съперничество при всяка среща, при всеки разговор както с турците, така и с колегите си.

Единствен българският княжески консул (или агент) стоя дълго уединен сред тия отделни купчинки. Той и по облеклото, и по цялата си външност беше някак отделен от другите в залата. Облечен беше наистина по всички правила, но костюмът му не беше много нов, твърдата му непокорна коса не беше добре вчесана, не беше и наскоро подстригвана. Самият той беше едър, плещест мъж, с големи ръце и стъпала, с умен, понякога уплашен поглед, широкото му лице не изглеждаше да се усмихва често. Той беше стеснителен, неразговорлив и дори плах сред всички тия чужденци, нужни му бяха големи усилия, за да се държи като тях. И тъкмо поради своята нерешителност не се присъединяваше към нито една от групите, ала тия насреща мислеха за него различно: че е високомерен, че е прекалено самонадеян, упорит, необщителен, прикрит, коварен, че е просто глупав. Кое то бяха дочували за народа му, за прословутия тогавашен княз на България, приписваха го и на него. И всички бяха убедени, че се меси в революционните борби в Македония, че ги ръководи, че за това именно е изпратен в О., което беше самата истина, обаче не за него, а за двамата му колеги — гърка и сърбина. Той се срещаше рядко с другите консули, канеше още по-рядко в българското консулство, общуваше с малцина от колегите си и малцина го познаваха такъв, какъвто беше наистина.

Българският представител навсякъде привличаше чужди погледи, но още повече сега, на тая среща. Никой тук не се съмняваше, че той единствен знае

всичко за днешните убийства, при все че той не знаеше нищо повече от другите в залата; революционните комитети в О-ската област се отнасяха с нужната почтителност към българския консул, но никога не споделяха с него своите планове. А той сега, усамотен в тая по своему тържествена зала, изглеждаше на всички, чак и на вали паша ефенди, тайнствен и страшен, човек с голяма сила в непохватните си ръце. Дълго време не се приближи никой да му заговори. Дори и слугите се спираха по-рядко пред него със своите подноси, макар че той единствен от чужденците им говореше на турски:

— Достатъчно. Взех си вече...

Пръв стана и пристъпи към българина чак на другия край на залата руският консул. Тоя път сърбинът не можеше да придружи руския си колега, а остана като затънал в дебелия килим на пода, както бе скочил от мястото си, за да последва русина. Все пак той не го изпушаше от погледа си, не можеше да прикрие също и своята ревност. Русинът и българинът останаха сами, изправени един срещу друг, докато всички там следяха бдително всяко тяхно движение и дори се ослушваха отдалече, като се преструваха, че нищо не забелязват. Русинът заговори на своя си език и това беше цялата му предпазливост:

— Не се е случвало да поговорим за това, но аз съм възхитен от храбростта и себеотрицанието на вашите революционери. Спомням си и сега за четата на Узунوف в село Цер, за самоубийството ѝ. Безпримечен героизъм, господин княжески агент, но вие, българите, не можахте да ги използвате достатъчно за своята кауза, както биха направили други, например гърците или сърбите. Да. Това обаче, което стана тази вечер по улиците на града, това аз не одобря-

вам. Християни, избиват се взаимно, и в чия полза?

– Това е работа на революционната организация, господин консул. Гърците не остават по-назад. Гръцките чети избиват мирното българско население, палят селата.

– Знам. Но трябва да разберете и вие, и те: от вашето взаимно изстребление печелят други. Не вие.

– Сърбите следват примера на гърците. Организацията, изглежда, е принудена да се защитава.

– Сърбите... И те не слушат.

– В Македония нямаше сърби, господин консул. Доскоро нямаше никакви сърби.

– А сега има! Нужно е да се съобразяваме с фактите, нели?

Българинът замълча, но личеше усилието му да се сдържа. Замълча и русинът, но после каза с позатихнал глас:

– Моето отечество ви мисли само доброто.

– Да. Ние очакваме само добро от вашата велика родина. И справедливост може.

Руският консул кимна и се оттегли. Сърбинът побърза пак да се присламчи към него.

Започна нещо като поклонение пред българина, предпазливо или уж някак случайно. Най-напред се приближи италианският консул – твърде жив, макар и вече не много млад човек, приветлив, засмян, той сякаш се радваше, че бе изпревари другите си колеги. Надалеко се чу френският му говор с подчертан италиански акцент:

– Вие сте толкова самотен, господин консул, защото стоите така, да не би да не сте разположен, здраве-то е, което обуславя всичко и особено при нашата...

– Не, не... Добре съм – едва успя да каже българинът.

– Да... Турските сладкиши са чудесни, само че мал-

ко тежки, нужно е да се консумират, по-бавно, на почивки, и това, разбира се, не е случайно, отговаря напълно на темперамента на източния човек. Все пак превъзходно нещо е италианският вермут, питие божествено, възхитително, чудно, омайно, разлива се като огън по жилите, вдъхновява, буди радостни, мечтателни, крилати, смели мисли. Нели така? – Той завъртя твърде подвижните си очи, да огледа залата, и като спря неспокоен и някак заговорнически поглед върху лицето на събеседника си, продължи с понижен тон: – Казвал съм ви и друг път, ние сме ви най-добрите, най-безкористните приятели, винаги сме във ваша защита, винаги и навсякъде и това не е случайно, съдбата на Италия напомня вашата съдба и още преди векове, по времето на Рим, ние сме живели в една могъща общност, заедно с цялото Средиземноморие. Нищо не ни разделя и сега, а по-скоро ни свързва едно здраво приятелство, учител на вашите революционери е нашият велик Гарибалди, едно име, което...

Австрийският консул, който не изпушаше от очите двамата свои колеги, не можеше, изглежда, да чака повече. Приближи се направо – какви поверителни разговори можеха да се водят на такова място? Той издържа съкрушителния поглед на италианеца и дори му кимна приветливо. Италианецът рязко се обърна и се отдалечи, а той го проследи за миг с ироничен поглед, после лицето му придоби съсредоточен, малко угрижен или може би съчувствен израз. С това лице се загледа австриецът в българина и като да очакваше предварително неговото съучастие.

– Вие знаете – започна той с една все пак съдържаща интимност, – знаете за техните намерения да скочат на Балканите, тесен им е, стиска ги техните ботуш. Те въпреки не са толкова страшни за нас,

не са страшни те за никого. Господин колега... – Тук австриецът се опита да докосне с ръка българина, но изеднаж гръпна ръката си и я притисна към копирения ревер на своя безукорен фрак, пое въздух с тънките си, леко потрениващи ноздри и продължи: – Господин колега... Вие, българите, пък и всички по-малки славянски народи имате само един наистина опасен враг: руската мечка. Пазете се да не ви погълне.

– Не го чувам за пръв път, уважаеми колега – възрази нетърпеливо и доста рязко българинът. – Ние не се боим от никого, ние се осланяме на нашата национална правда.

– Правда, правда – усмихна се тънко австриецът. – Господин колега... силата е, която решава всичко. Вие сте малък народ, вам ви е нужно да се опрете на нещо по-сolidно.

– Разбирам. Ами какво ще кажете за солунското пристанище?

Австриецът стисна устни, тънките му устни съвсем изчезнаха. И като че ли искаше да промени разговора:

– Австро-унгарската империя е до голяма степен, до твърде голяма степен славянска държава. Поляци, чехи, словаци, словенци, хървати, сърби... Никъде славяните не са така свободни. Нито дори в Русия, която... Австро-унгарската монархия е монархия либерална в най-добрия смисъл на тая дума.

– Да, да... – отвърна разсеяно българинът, отпразил поглед някъде край събеседника си.

Приблужи се един от чуждестранните офицери. Австриецът млъкна и се обърна към него, офицерът кимна на двамата, после заговори с българина и с някаква подчертана откровеност:

– Ние сме тук по силата на мюрцигеските решения¹ на двамата императори и трябва да кажа,

че гоидохме с най-добра воля, но усилията ни не дават очакваните резултати. Не ни се дава отникъде необходимото съдействие. Дори и от ваша страна, господин консул, от страна на тукашното българско население, което е най-заинтересовано. Днешните изстрели тук, във вилаетския град, потвърждават това. Жалко, господин консул, жалко. Вашите революционери пилеят напразно силите си и отежчават още повече положението на християнското население. Смели хора, ще кажа като войник, но безполезно ще остане тяхното себеотрицание. Борбата им се изразжда в междусобици, които правят все по-трудна всяка външна помощ.

Българинът приподигна рамена:

– Тукашното българско население не намира за много ефикасна външната помощ. Поне досега. Стигна се само до някакви реформи, които засягат... пѐдарите, полските пазачи. Нареккоха ги пѐдарски реформи. Е, да, вашето присъствие, присъствието на чуждестранните военни мисии все пак вдъхва по-добри надежди сред тукашното християнско население, доколкото...

Край тримата мъже някак внезапно изникна един от турските офицери. Той бе дочул последните думи на българския консул и с това започна:

– Господа, прощавайте, че се намесвам, но... нещастията на Турция започнаха, откакто некадърни наши управници, хора изостанали, назадничава, допуснаха да се месят в нейните работи, да се разпореждат с нейните съдбини чужди, външни сили. Коя друга държава би позволила подобно нещо? – В

¹ По името на австрийския град Мюрцигес, където през есента на 1903 г. е станала среща между руския и австрийския император и където е била изработена програма за реформи в Македония.

смелото възражение на турчина нямаше ни следа от предизвикателство, някак прекалено изискана беше и цялата му външност, всеки негов жест, както и парижкият му френски говор. Той продължи, като задържахше пламналия си поглед все по-дълго върху българина: – Нашата страна трябва да бъде и ще бъде обновена коренно, ще се намерят сили, които ще изградят едно здраво вътрешно сцепление и ще изведат държавата ни по пътя на напредъка. Това и само това ще бъде от обща полза за всички населяващи Турция народи, които, схванали еднаж общите си интереси, могат да стигнат и до едно общо, обединяващо име.

Българският консул, към когото всъщност беше насочено това изказване на офицера, подхвана колебливо и твърде дипломатично:

– Ние случайно попаднахме на тая тема... Моята дейност тук, в качеството ми на княжески търговски агент, се ограничава...

Сега турчинът изеднаж разкри като че ли друг свой образ – той прекъсна българина с един неочаквано рязък жест:

– Не, не, господин консуле! Ние с вас, българите, можем да се разберем най-добре и трябва да се разберем.

Застаналите там трима мъже чуваха не за пръв път проповед на един младотурчин, но сега я чуваха в конака на валията. Приблужи се и представителят на Франция, мълчаливо усмихнат. Той видя се бе решил, че може да направи това сега, без да предизвика каквото и да е подозрение. Ала в същия момент един галечен и сякаш подземен мощен гръм изпълни залата, заглуши тихата, неравна врява между стените ѝ.

Турският офицер млъкна и се ослуша. Заоглеж-

даха се и всички там, но в следващия миг всеки побърза да покаже по някакъв начин, че нищо не е чул, нищо не е забелязал. Само откъм ъгъла, където се бяха умълчали сред облак тютюнев дим о-ските агалари, долетя издебело несдържан глас:

– Бомба! А? Я гледай ти...

Приемът не продължи още много. Сякаш всички гости отеднаж забелязаха, че вали паша ефенди беше вече уморен.

ЛП

Рано сутринта у Глаушев влезе учителят Добринов. Борис бе седнал да поправя ученически тетрадки. Стана да посрещне неочаквания гост. Добринов беше не според характера си сдържан и някак церемониален:

– Получи се писмо от Кибаров. Поздравява те, пита за тебе. Абонира те е за списанието „Работническо дело“ и за „Работнически вестник“. Ще ги получаваш чрез австрийската поща в Солун. Имаш ли там някого?

– Не. И аз не знам как да...

– Ние ще имаме грижата. Изпълнявам поръчката на Кибаров.

Борис също се сдържаше в своята радост за Кибаров, пък и не беше склонен тая сутрин към никакви прояви на радост. Той попита:

– Къде е Кибаров? Как е?

– Учител е в Пловдив. – Младият човек вече трудно се сдържаше: – Добре бил. Да. Само че окуцал. За цял живот. За спомен от неговото македонстване.

– Какво значи това, Добринов? Македонстване! Да не би да е некаква професия...

Добринов се загледа в него сякаш и сам изненадан

от своята грешка. Сетне потърси подходящ отговор:

— Така ви наричат... македонствующи и... Какви са тия нови кърви, Глаушев! Снощи са хвърлили и бомба в двора на гръцкото консулство. Сега чакайте да ви върнат по същия начин. И така до безкрай, докато има кого да убивате.

— Не, Добринов. Това е борба.

— Навлизате все повече в загънена улица.

— Загънена улица? Македонската трагедия става още по-тежка, още по-страшна, това е всичко.

— Виж ти какво трагично... примирение. Кибаров пише: „Дано на него поне се отворят очите.“ За тебе пише това.

— Да ми се отворят очите?...

— Нема ли да излезеш? Време е вече.

— Не. Имам свободен час.

— Да, вие, гимназиалните... Ние, простите гаскали, и сутрин, и следобед. Случва се да връзваме и гачичките на сополанковците.

Глаушев го гледаше мълчаливо.

— Сбогом, Глаушев.

Борис го чу как изтроноти по стълбата наголу. И си мислеше: „Ето и на него, тая буйна глава, всичко му е ясно. За всичко си има отговор. Не говори като мене за трагедии...“ Той въздъхна. И сегна да продължи работата си с ученическите тетрадки.

Не забеляза колко време бе минало. Някъде, не много далеч, се изсипаха разбъркани изстрели. После още няколко. Глаушев скочи. През мозъка му минаха огнени стрели. Това е за някого от братята на Ангелика! Той понечи да се спусне към отворения прозорец, но веднага се спря. Какво искаше да види? Или искаше да го видят на прозореца, застанал да погледа сеир! Той се оттегли още по-навътре в стаята и усети как сърцето му започна да изстива, да из-

твива, легена ръка припълзяваше и нагоре, към гърлото му. И като че ли всичко ставаше сега, пред очите му, и все по-ясно, по-страшно, адски мъчително. Той бе чул само изстрелите някъде по тяхната улица, но мислите му тичаха нататък, душата му търсеше Ангелика. Някой пробяга по улицата, чува се тревожни гласове, после писък. Ето, ето...

Предната вечер двамата братя Милонас се бяха прибрали заедно и по-рано. Придружаваше ги и един от слугите им, въоръжен и той като тях с револвер. Разчуло се бе за убийствата и че всички убити бяха гърци. Братята Милонас ги познаваха — всички бяха между първите люде на гръцкия комитет. Мъжете Милонас забелязаха или така им се стори, че и пред техния магазин се мяркаха подозрителни младежи от българите. Тогава Костас Милонас едва ли не насила накара синовете си да се приберат вкъщи. И двамата не искаха да покажат страх.

Прибраха се благополучно вкъщи. Когато малко по-късно се прибра и баща им, донесе вест за ново убийство. Димитрис се притъкми да излезе отново, да намери другарите си, да получи заповеди, да се разпореги и сам с людето от своята група. Застанаха срещу него и трите жени — майка му, снаха му Дросо, Ангелика. Молеха го да не излиза, плачеха, чупеха пръсти.

— Какво искате? — гневеше се той. — Тия зверове ни избиват, а ние ще се крием по къщите си!

Баща му се опита да го вразуми:

— Димитрис, ако има нещо, някаква нужда, ще ти пратят човек. Какво може да се направи така изеднаж? Ще се съберете утре, ще решите...

Очите на Ставрос, по-стария брат, вървяха все

подир жена му и подир Ригас, който се въртеше между възрастните, искаше да разбере що ставаше с тях. Ставрос си мислеше: ако излезе Димитрис, трябва да излезе и той с него; не можеше да го остави сам по улиците в такова време. Димитрис долови борбата в по-стария и това го задържа повече, отколкото сълзите на майка му. Но той изля злобно безсилия си гняв върху Ангелика:

– Ти пък защо ми се перчиш? Или се боиш за... за някого, а?

Умълчаха се всички там. Не каза нищо, нищо не отговори и Ангелика. Оскърбена от злите думи на брат си, отиде и се затвори в своята стая.

Двамата братя слязоха долу, в стаята на Димитрис. Те бяха говорили вече и не един път за станалото тая вечер, ала от голямо въннение все им се струваше, че имаше да си кажат още нещо, че не бяха се доизказали тъкмо за най-важното. По-мълчаливият, Ставрос, сега беше по-словоохотлив:

– Ние трябва да им върнем три пъти повече. Да ги накараме да се крият в миша дупка, да не смеят да излязат на улицата. Сега е време да ги разстроим, да ги разбием съвсем. Ако те можах да направят това нещо, ние ще го направим много по-лесно. Турците сега ще чакат да видят ние какво ще направим.

– Българите може и да не са направили всичко, което са намислили.

– Нищо повече няма да направят. Ние вече знаем и ще се пазим по-добре.

– Да. Да. Иде ми нещо наум... – повлече глас Димитрис, загледан в потъмнелите вече прозорци. Ставрос чакаше да чуе по-нататък. По-младият бързо обърна поглед към него и продължи: – Да наредим тоя... насреща.

Ставрос втренчи в него учудени, уплашени очи:

– Как... ние с тебе ли?

– Не, не – отвърна Димитрис. – Не ние с тебе, разбира се. Макар че ми иде ей сега да изтичам и да го нагупча – стисна той зъби. После добави по-спокойно: – Ще му пратим един-двама от нашите момчета. Ще съобщим и на шефа. Но, искам да кажа, ние ще организираме работата. Ей го къде е, прег очите ни.

В мислите на двамата беше не само Борис Глаушев, но и Ангелика, сестра им. Димитрис каза:

– Ще решим по тоя начин и нашия семеен въпрос. – Някакво смущение мина в очите му и той бързо добави: – И, най-важното, ще ги ударим добре. Член е той на окръжния им комитет.

– Да, да, да. Е, как мислиш...

– Може да ни улесни тая... Фотина. Хазайката му. Може да пусне момчетата чак в стаята му.

– Тъй – помръдна нетърпеливо на стола си Ставрос. – Нека докаже, че е добра гъркиня. Но... все пак... дали ще се съгласи Фотина?

– Ще я убедим. Може и да я поуплашим.

– Да не вземе да му каже!

– Това поне няма да ѝ позволим. Направо ще ѝ кажа: главата ти ще хвъркне. И на мъжа ти. Къщата ѝ ще запалим. Това поне няма да направи, дявол да я вземе!

Влезе Дросо, да ги покани за вечеря. Събраха се всички в трапезарията. И Ангелика. Бабичката, както винаги, остана в стаята си. Насядаха всеки на своето място около трапезата. Никой не продумваше. Само нож или вилица ще почукне чинията, ще избълбука вода в празна чаша, ще скръбне стол. Никакви думи не бяха нужни. Двамата млади мъже бяха застрашени от смърт, може би и старият, ба-

подир жена му и подир Ригас, който се въртеше между възрастните, искаше да разбере що ставаше с тях. Ставрос си мислеше: ако излезе Димитрис, трябва да излезе и той с него; не можеше да го остави сам по улиците в такова време. Димитрис долови борбата в по-стария и това го задържа повече, отколкото сълзите на майка му. Но той изля злобно безсилния си гняв върху Ангелика:

— Ти пък защо ми се перчиш? Или се боиш за... за някого, а?

Умълчаха се всички там. Не каза нищо, нищо не отговори и Ангелика. Оскърбена от злите думи на брат си, отиде и се затвори в своята стая.

Двамата братя слязоха долу, в стаята на Димитрис. Те бяха говорили вече и не един път за станалото тая вечер, ала от голямо въннение все им се струваше, че имаше да си кажат още нещо, че не бяха се доизказали тъкмо за най-важното. По-мълчаливият, Ставрос, сега беше по-словоохотлив:

— Ние трябва да им върнем три пъти повече. Да ги накараме да се крият в миша дупка, да не смеят да излязат на улицата. Сега е време да ги разстроим, да ги разбием съвсем. Ако те можах да направят това нещо, ние ще го направим много по-лесно. Турците сега ще чакат да видят ние какво ще направим.

— Българите може и да не са направили всичко, което са намислили.

— Нищо повече няма да направят. Ние вече знаем и ще се пазим по-добре.

— Да. Да. Иде ми нещо наум... — повлече глас Димитрис, загледан в потъмнелите вече прозорци. Ставрос чакаше да чуе по-нататък. По-младият бързо обърна поглед към него и продължи: — Да наредим тоя... настреча.

Ставрос втренчи в него учудени, уплашени очи:

— Как... ние с тебе ли?

— Не, не — отвърна Димитрис. — Не ние с тебе, разбира се. Макар че ми иде ей сега да изтичам и да го надупча — стисна той зъби. После добави по-спокойно: — Ще му пратим един-двама от нашите момчета. Ще съобщим и на шефа. Но, искам да кажа, ние ще организираме работата. Ей го къде е, пред очите ни.

В мислите на двамата беше не само Борис Глаушев, но и Ангелика, сестра им. Димитрис каза:

— Ще решим по тоя начин и нашия семеен въпрос. — Някакво смущение мина в очите му и той бързо добави: — И, най-важното, ще ги ударим добре. Член е той на окръжния им комитет.

— Да, да, да. Е, как мислиш...

— Може да ни улесни тая... Фотина. Хазайката му. Може да пусне момчетата чак в стаята му.

— Тъй — помръдна нетърпеливо на стола си Ставрос. — Нека докаже, че е добра гъркиня. Но... все пак... дали ще се съгласи Фотина?

— Ще я убедим. Може и да я поуплашим.

— Да не вземе да му каже!

— Това поне няма да ѝ позволим. Направо ще ѝ кажа: главата ти ще хвъркне. И на мъжа ти. Къщата ѝ ще запалим. Това поне няма да направя, дявол да я вземе!

Влезе Дросо, да ги покани за вечеря. Събраха се всички в трапезарията. И Ангелика. Бабичката, както винаги, остана в стаята си. Насядаха всеки на своето място около трапезата. Никой не продумваше. Само нож или вилица ще почукне чинията, ще избълбука вода в празна чаша, ще скръцне стол. Никакви думи не бяха нужни. Двамата млади мъже бяха застрашени от смърт, може би и старият, ба-

щата. Вън, по улиците, ходеха убийци. А не можеха те, тримата, да стоят вкъщи, да се крият. Да покажат страх, да гържат и магазина си затворен, да спрят работата си. Да дават възможност на врага да покаже по-голяма сила, да го оставят да тържествува с победа над всички гърци в града. Тая вечер бяха паднали по улиците техни скъпи люде, най-добрите патриоти, ръководители в гръцките народни работи. С мрачни лица, с наведени очи посягаха към чиниите си двамата братя, но се хранеха, както всеки път. То беше повече за да не покажат смущение пред жените. Старият Миланос не можеше да прикрие съвсем нито скръбта си по убитите народни люде, нито голямата си грижа за своите двама синове; с мъка преглъщаше редките залъци, ножът на два пъти падна от ръцете му. Очите на мъчаливата майка бяха пълни със сълзи – не можеше и тя да прикрие напълно голямата си майчина тревога – ще побърза да подаде хляб на единия или на другия от синовете си, да им подаде солницата, да им присипе от яденето, да им сложи в чинията по-вкусно късче; то беше винаги така, но сега го вършеше с още по-голямо старание, с още по-голяма обич, с още по-голяма нежност. Горделивата Дросо едва погълна два-три залъка и винаги спретнатата, премного чиста, сега на трапезата все току вадеше от ръкава си влажната носна кърпа.

Ангелика и малкият Ригас изглеждаха по-спокойни, макар очите и на двамата да горяха трескаво.

От някое време на Ригас никак не беше ясно какво ставаше с големите вкъщи. Големите винаги са били и чудни, и глупави, и неразбрани, и жестоки, и страшни, но тия, неговите, от някое време и особено днес бяха като луди. Ригас не знаеше що бе станало тая вечер в града. Чул бе по време на играта в

махалата да гърмят някъде пушки, но това се случваше често; чул бе да говорят за някакво убийство, но и убийствата ставаха често. Гърци, българи, турци... Караха се, биеха се, убиваха се. Гърците бяха най-силни, най-богати, най-добри, най-чисти, най-умни. Някога тук, в О., е било Гърция, гръцко царство, и пак ще стане Гърция. Гърците ще прогонят турците, а българите ще станат също гърци; някога са били гърци, и пак ще станат гърци. Които от тях не станат гърци, които не станат гърци... Ето затова се караха гърци и българи. Българите са лоши – били са гърци, а сега не са, не искат да бъдат. Затова и баща му, и чичо му, и майка му ги наричат варвари. Това значи нещо много лошо. Ригас беше грък и баща му също, и майка му, и чичо Димитрис, и дядо Костас, и баба, и Василис, и Ксантос, с които играеше, и братовчедът му Стерйос, и господин консулт... такъв един... главен, който идваше у тях на Коледа, на Великден с файтон и с гавазин, дядо и татко, и чичо Димитрис го посрещаша на портата и после го изпращаха пак до портата и там стоеше гавазинът с дълга фустанела и пищов на пояса. Ригас беше грък и му беше добре. И леля Ангелика беше гъркиня и на Ригас му беше още по-добре, че и тя беше гъркиня. Но той знае, че леля Ангелика ще се жени за българина, който живее у леля Фотина насреща; праща му леля писма и... Ригас не го обича, защото е българин и защото леля Ангелика... Но леля казва, че той е добър и не е варварин и не е грък, но е много добър. Тя казва, че българите не са лоши, не са гърци, не са варвари, че са и те като гърците, и тоя насреща е като чичо Димитрис и още по-добър. Такива неразбрани са големите. И леля Ангелика. Но леля е най-хубава, най-добра, и от мама по-хубава. Той иска да бъде все по-близо до леля Ангелика и когато

го прегръща тя и го целува, по-сладко е и от мама, когато го прегръща и... Той занесе писма на българина и никой не го усети, само те с леля Ангелика знаят, и пак ще му занесе писмо, ако каже леля. Ригас понякога го мрази, понякога... понякога го обича, понякога го... Тук сега всички са сърдити на леля Ангелика; мъчат, не ѝ говорят, не я закачат, както по-рано. И тя мъчи, не се смее, както по-рано. Поглежда само него и той само в нея гледа и чака погледа ѝ. Хубаво му е, когато го поглежда и сякаш му казва нещо хубаво или нещо весело за писмата, които занесе той на българина, и само те двамата знаят за това. Тамко ѝ е сърдит най-много, той и на него се сърди така, кара му се, мъчи го как да седи на стола, как да... И чичо Димитрис е много сърдит на леля Ангелика, и мама. Мама винаги е все нещо сърдита на леля и сега още повече, като си бърше носа и очите с кърпата. И дядо Костас, но той никога не се сърди истински, не се кара истински на леля Ангелика. Какви са неразбрани големите, и сърдити, и!...

Ангелика седеше на трапезата като нежелана гостенка, която не можеш да изпъдиш, седеше като чужда между своите. Тя знаеше всичко за станалото тая вечер и сърцето ѝ леденееше от страх за братята ѝ, за баща ѝ. Като с друго някое свое сърце чувстваше тя омразата на братята ѝ към нея и още повече злата омраза на Дросо, чувстваше строгостта, горчивото недоволство на родителите си. Като с друго сърце, защото те бяха най-близките нейни люде и тя не можеше да приема тяхната неоправдана омраза, техния несправедлив съд. Но те я отблъсваха от себе си, отстраняваха я от себе си. В паметта ѝ горяха презрителните думи на Димитрис, жестоките му думи: „Ти пък защо?...“ Тя не беше ли тяхна сестра, не ги ли обичаше, не трепере-

ше ли от страх за тях? И не беше ли гъркиня като тях? Ала не, не с тяхната сляпа омраза към другите. Те не познаваха Бориса и го мразеха. Тя го познаваше и виждаше тяхната несправедливост. Несправедлива беше и цялата тази омраза между едни и другите и може би всяка омраза между хората. Тая кървава борба... нели Борис ѝ обясни, че няма правда в нея. Борис никога не лъже. Близките ѝ сами я тласкат към него, обръщат я към него. Не само с гневните си думи, с това мълчание, с тая студенина около нея в родния ѝ дом, на общата трапеза, но със своята несправедливост. И все пак тя ги обичаше. Дори и Дросо също с нейната гребна злоба, а колко повече обичаше своя добър татко! Другото беше някъде другаде в нея. О, Ригас, мое мило момче, душице чиста... Така и с всички тук около нея, с всички тия нейни мили хора. Тамко, защо не ме поглеждаш? Тя не можеше да понася повече мълчанието им, тишината в стаята. И току продума:

– Той говори по-иначе за нас. Не както вие говорите за него.

Сами гождоха тия думи на езика ѝ. Ангелика не можеше да ги спре. Всички дигнаха погледи към нея – едни и същи, изумени, невярващи, ужасени; само погледът на детето беше ясен, жадно очакващ. Димитрис удари по масата, ударът екна в стаята оглушителен:

– Мълчи, безсрамнице!

Ангелика сякаш нищо не чу, тя и нищо не виждаше, вперила някъде пред себе си огромни, непрепускащи очи:

– Потърсете го, намерете го! Поговорете...

Гласът ѝ стихна, изчезна, стопи се в едно мъртво мълчание.

Някъде отдалеко гоиде гласът на Ставрос, по-

стария брат, глух, рабен, ала пълен със страшна ярост:

— Да не си ми сестра и ето тук... татко, мама... ще ти извия врата като на бясна кучка!

Гневен беше и гласът на Костас Милонас, бащата, макар да трепереше от страх и болка:

— Стани! Върви си в стаята!

Ангелика се изправи, отстрани стола заг себе си като навита кукла, която движи ръце и нозе с втръпени, изписани с боя, безжизнени очи. Така и излезе от стаята. Ризас остро изхлуца и цял подскочи на своя стол. Едва-що затвори девойката вратата след себе си, мощен, макар и далечен гръм се блъсна в прозорците, стъклата звънко потрепераха.

— Що е пък това?... — огледа Костас Милонас люде-те си на трапезата, дори и празния стол на Ангелика.

Сълзите, които през цялото време пълнеха очите на майката Милонас, потекоха изеднаж по тръпнените ѝ, посърнали бузи. Тя мълчаливо се прекръсти.

Ставрос се загледа в брат си, после каза предпазливо:

— Може... може да са нашите...

Димитрис като че ли търсеше нещо с поглед по масата и отговори разсеяно:

— Утре ще видим.

Мълчаливо се разотидоха всички по стайте.

На сутринта Костас Милонас отиде да отвори магазина си, както обикновено. Двамата братя Милонас излязоха малко по-късно — тоя път заедно и всеки носеше по два револвера под самото си.

Утринната улица беше тиха и почти празна. Мяркаха се двама-трима забързани минавачи, и те

види се на път за чаршията. Портите бяха все още затворени, сънливо се пулеха прозорците по къщите от двете страни на улицата, празни, със спуснати завеси. Братята вървяха не много близо един до друг и се оглеждаха на всяка стъпка, местеха напрегнати, зорки погледи от порта на порта — къщите по тая улица бяха повечето български.

Като наближиха горния край на улицата, където тя пресичаше другата улица, Димитрис мушна ръка под самото си и хвана здраво гръжката на единия револвер; тук, на кръстопътя, за тях двама-та беше най-опасно и после там някъде, близо до магазина им.

И наистина, точно тук, на това сгодно място, внезапно изскочиха срещу тях двама млади мъже, които се притъкмиха да минат от двете им страни. Димитрис извади единия си револвер, те също извадиха револвери и може би един миг по-бързо, но той ги принуди да стрелят по-отдалеч. Спрели се бяха двама срещу двама по на седем-осем крачки и стреляха бързо, ала още при първите изстрели Ставрос Милонас се отпусна и седна на земята, подпря се на двете си ръце. Димитрис мина пред него да го запази, стреляйки сега по-съсредоточено. Двамата младежи започнаха да отстъпват, като изстрелваха последните патрони в револверите си, после се втурнаха да бягат, единият — на едната страна, другият — на другата по напречната улица. Димитрис премести в другата си ръка вече празния револвер, извади другия и гръмна още няколко пъти, но младежите изчезнаха. Той се огледа — наоколо не се виждаха никакви други люде. Извърна се към брат си:

— Удариха ли те?

— Помогни ми да стана.

Ставрос не беше изпуснал револвера си, но беше

пребледнял и току до него се бе образувала локва кръв, потъмняла от уличния прах. Димитрис го хвана под мишницата, подигна го, но и самият Ставрос се изправи.

— В двата крака — рече раненият, като да се караше някому. — На единия крак не мога и да стъпявам. Долу някъде боли...

— Хайде. Не бой се. Хайде, можеш ли?

Сега, като утихна стрелбата и се виждаше какво бе станало, наизлязоха от портите и други неколцина мъже. Ставрос не можеше да дигне лявата си нога — беше като откъсната от тялото му. Дигнаха го на ръце и го понесоха по празната улица.

LIV

През целия този ден и през следващата нощ Ангелика престоя затворена в стаята си. Сами бяха с бабичката, която бе замряла на леглото. Ангелика не яде, не спа, ни само вода от каната, която донасяха за старата жена. Изгаряше цялата ѝ вътрешност, гъхът ѝ пареше като пламък пресъхналите устни и тя посягаше към водичката като към някаква единствена, последна подкрепа. Така цял ден и цяла една нощ.

Когато въведоха годину, в преддверието, ранения Ставрос, Ангелика, по-смела и по-похватна от другите, първа се спусна да помага. Ставрос, колкото и да беше отпаднал, дигна ръка срещу нея да я спре, гласът му беше грозен и още по-грознит бяха думите му:

— Махни се! Ти махни се! Иди... иди при любовника си. Той ми прати убийци.

Пред всички там, и пред чуждите люде. Обезумял бе от страх, от ярост, от болките си. Тя се отдръпна, стори път да го качат горе, в стаята

му. После и тя се качи в стаята си. И вече не излезе. Тя следеше зорко, макар и отдалеч, гласовете, тревожния шум низ къщата, плача на Дросо, който все пак скоро престана да плаче. Късно следобед влезе майка ѝ, да донесе храна и вода за старицата. Не каза нищо на черка си, не я и погледна. Не каза нищо и Ангелика. Само бабичката плачливо, с тъничък гласец попита:

— Как е Ставрос?

— По-добре е — отговори късо майката Милонас и излезе.

През целия ден и до късно се чуваха гласове и тропот низ къщата — идваха видиги се и чужди люде, да видят ранения. После къщата затихна.

На другата сутрин, преди още да се раздени, Ангелика запади лампата. Среса се, зави двете дебелите плиткиги на венец около главата си, облече се като за празник. Бабичката я следеше от леглото.

— В черква ли отиваш?

— Не, бабо, не.

В Ангелика сега всичко беше спокойно и ясно; и мислите ѝ, и всеки удар на сърцето; като в разведрен зимен ден, когато бурята е прогонила тежките напластени облаци и е отминала, а над бялото мъртво лице на земята се е опънало небето бледо, студено и далечно. Девойката чу гласа на баба си, отговори спокойно и всичко вършеше със свойствената си похватност. Час по час тя приподигаше завесата на прозореца и поглеждаше за миг навън, а когато нощният мрак започна да се топи, да чезне в светлите, прииждащи води на утрото, Ангелика духна лампата, застана отново на прозореца и вече не се помръдна, уловила с ръка надуплената завеса. Заг нея пак се чу тихият глас на старата жена:

— Ами, сине... нелиги не бива да гледаш на матък...

Ангелика отговори, без да се обръща:

— Сега, бабо, никой не може да ми попречи.

Бабичката искаше да си поговори след дългата безсънна нощ, както си бяха те самички в стаята:

— Той... там ли е? Виждаш ли го?

— Не го виждам.

После старицата пак:

— Как ли е прекарал Ставрос нощта? Още не са станали. Рано е още.

Момичето нищо не отговори.

Вън беше вече доста светло. По средата на ус-палата се улица бавно мина погранич работник с торба на рамо и бичкия под мишницата. Не след дълго време отвори се и портата насреща, излезе свещарият и се прекръсти три пъти, оглеждайки се нагоре-надолу. Сетне гръпна портата и се запъти към своята свещарница. Ангелика пусна завесата и с тихи, спокойни стъпки излезе от стаята.

Низ къщи никой не я среща; вратите бяха затворени, по стаята не се чуваше никакъв шум. Тя слезе долу, откачи от пилона там големия ключ и отключи портата. Мина ѝ през ума, че тя самата никога не беше я отключвала толкова рано — сутрин баща ѝ отключваше портата. И такива незначителни мисли минаваха сега в нейния успокоен, ясен ум, всичко улавяше и погледът ѝ. Прекрачи прага, гръпна безшумно портата след себе, както съседа-свещар, който тръгваше по работата си. Тя бързо прекоса улицата и влезе у Фотина. Тихо беше и тук, не я срещна никой и тук, докато се спря пред вратата на Глаушев.

Почука. Веднага се чува стъпки в стаята. Вратата се отвори, показва се Борис.

— Ангелика...

По лицето му, в сподадения му глас нямаше ра-

дост, нямаше изненада, а едно скръбно удивление и може би благодарност, че я виждаше отново толкова близо до себе си. Тя рече, за да го подсети:

— Пусни ме да влеза.

В същия миг на вратата отсреща се появи Фотина и се спря там като втрещена, набързо превързана с кърпа, изпод която се подаваха кичури нересана коса. Те двамата не я и погледнаха. Борис мигом се отдръпна, Ангелика влезе в стаята и той затвори вратата. Девојката сякаш извършваше някакъв тих обред; сложи ръце на рамената му и го гледа дълго в очите, огледа лицето му, после се приподигна и едва докосна устните му с устни. И промълви на гръцки, все така заглеждана в очите му:

— Съпруге мой... Съпруге мой...

Борис не разбра думите ѝ, но почувства, че са думи хубави, посегна и той, трепетно, нетърпеливо, да я прегърне, ала тя се гръпна, побутна ръцете му.

— Не, не. Ти не ме докосвай.

Простият, тих обред се бе свършил. Борис стоеше с отпуснати ръце и чакаше, втренчил в нея напрегнат, тревожен поглед. Той не беше се събличал тая нощ: извадена беше само връзката и колосаната яка на ризата му, белееше се на утришната светлина в стаята свежата, млада кожа на якия му врат. Не беше разгъвано за спане тая нощ и леглото му в ъгъла зад него. Ангелика се бе отдръпнала на две стъпки и стоеше сега с наведени очи, лицето ѝ беше строго, гласът ѝ ясен:

— Кажу ми, искам да го чуя и от тебе: решавал ли си ти за убиването на моите двама братя?

Очите ѝ оставаха наведени и тя не видя как се промени лицето му. Той отговори:

— Да.

Не каза нищо повече, но тя чакаше. И той про-

гължи с думи, с които и сам себе си бе убеждавал, сам себе си бе успокоявал, в гласа му имаше и някаква твърдост, но тя беше насочена не към нея, а към него самия:

— Ние сме в борба, ние сме войници с тех. Ти знаеш, аз съм ти говорил за нашето народно дело, за нашата... правда.

— Народно дело. Правда. Освобождение. А се избивате. Вашата гордост е по-голема, вашата мъжка суровост е по-голема от вашата справедливост. Вашата омраза... Аз не разбирам вашата страшна омраза във вашата любов към тая, както си ми казал, наша обща земя. Но аз не съм дошла сега при тебе за това.

Борис се разтревожи от следващите ѝ думи преди още да ги чуе:

— Ангелика... Говори за нас, за нас двамата.

— Да, за нас. Дойдох, за да остана при тебе.

— О...

— За да остана. Така бех решила. Такъв изход бех намерила. Но аз не мога да остана сега, да остана при тоя, който е решавал и искал смъртта на моите двама братя. И си отивам. Завинаги. Това искам да ти кажа още: завинаги. Оставям ви сами с моите братя. Тук би пребвало да мълча, но... — Тя дигна поглед и отново, само за един дълъг миг, засия милост и обич в погледа ѝ: — Ти сега пази се от тех. Особено като узнаят, че съм идвала пак при тебе. Пази се, мили, и... сбогом.

Борис се притъкми да я сграбчи, да я спре, но тя дигна срещу него нежната си, тясна глан:

— Не ме докосвай.

Тая глан, още по-бледа сега, когато сякаш не беше останала кръв в нея, гласът на девойката, също и друга някаква сила, която се излъчваше от нея,

бяха непреодолима преграда за него. И той заговори бързо, с отчаяние, дано да я задържи с думите си:

— Ти ме обичаш. Ти ми даде всичко. Ти си моя жена. Ние сме свързани завинаги. Аз не мога...

— Да. Ние сме свързани завинаги. Аз съм твоя жена. Но това сега е само за мене и аз го вземам за себе си. Ти и моите братя не можете да стигнете до него. С вашата омраза. И не мога да искам от тебе това, което не си в състояние да ми дадеш. — После тя каза със същата невидима сила, която не му позволяваше да я грабне в презрждките си, да я докосне: — Сбогом.

— Ангелика...

Тя си излезе. Тихо, затвори вратата след себе си. Фотина пак се показа на вратата отсреща и понечи да каже нещо. Ангелика махна с ръка: остави ме.

Слезе долу по дървената стълба, спря се на улицата, подигна очи към балкона. Наскоро бе изнесла отново цветята си там — саксиите, сандъчетата. Цветята едва се зеленеяха, още не бяха се надигнали след зимата, изнесла ги бе да ги грее пролетното слънце. Тя подигна очи към просиялото утринно небе — ще бъде ведър, слънчев ден. Насреща бързо се отвори тяхната порта, спусна се оттам Димитрис с пламнато лице, посегна да я улови за ръката, изсъска:

— Безобразница! Идвах да те взема и...

Ангелика придръпна ръката си:

— Не беше нужно. Идвам си.

Той я последва мълчаливо, все още редките минувачи се заглеждаха в тях. Като влязоха в мрачното предверие на долния кат, Димитрис викна след нея:

— Той ще ми плати. Скъпо ще ми плати за всичко.

Тя се спря, извърна се едва-едва:

— Казах ти на него; сега аз ви оставям сами.

гължи с думи, с които и сам себе си бе убеждавал, сам себе си бе успокоявал, ъ гласа му имаше и някаква твърдост, но тя беше насочена не към нея, а към него самия:

— Ние сме в борба, ние сме войници с тех. Ти знаеш, аз съм ти говорил за нашето народно дело, за нашата... правда.

— Народно дело. Правда. Освобождение. А се избивате. Вашата гордост е по-голема, вашата мъжка суровост е по-голема от вашата справедливост. Вашата омраза... Аз не разбирам вашата страшна омраза във вашата любов към тая, както си ми казал, наша обща земя. Но аз не съм дошла сега при тебе за това.

Борис се разтревожи от следващите ѝ думи преди още да ги чуе:

— Ангелика... Говори за нас, за нас двамата.

— Да, за нас. Дойдох, за да остана при тебе.

— О...

— За да остана. Така бех решила. Такъв изход бех намерила. Но аз не мога да остана сега, да остана при тоя, който е решавал и искал смъртта на моите двама братя. И си отивам. Завинаги. Това искам да ти кажа още: завинаги. Оставям ви сами с моите братя. Тук би требвало да мълча, но... — Тя гизна поглед и отново, само за един глъг миг, засия милост и обич в погледа ѝ: — Ти сега пази се от тех. Особено като узнаят, че съм идвала пак при тебе. Пази се, мили, и... с богом.

Борис се притъкми да я сграбчи, да я спре, но тя гизна срещу него нежната си, тясна глан:

— Не ме докосвай.

Тая глан, още по-бледа сега, когато сякаш не беше останала кръв в нея, гласът на девойката, също и друга някаква сила, която се излъчваше от нея,

бяха непреодолима преграда за него. И той заговори бързо, с отчаяние, дано да я задържи с думите си:

— Ти ме обичаш. Ти ми даде всичко. Ти си моя жена. Ние сме свързани завинаги. Аз не мога...

— Да. Ние сме свързани завинаги. Аз съм твоя жена. Но това сега е само за мене и аз го вземам за себе си. Ти и моите братя не можете да стигнете до него. С вашата омраза. И не мога да искам от тебе това, което не си в състояние да ми дадеш. — После тя каза със същата невидима сила, която не му позволяваше да я грабне в прегръдките си, да я докосне: — С богом.

— Ангелика...

Тя си излезе. Тихо, затвори вратата след себе си.

Фотина пак се показа на вратата отсрещи и понечи да каже нещо. Ангелика махна с ръка: остави ме.

Слезе долу по дърбената стълба, спря се на улицата, подигна очи към балкона. Наскоро бе изнесла отново цветята си там — саксиите, сандъчетата. Цветята едва се зеленееха, още не бяха се надигнали след зимата, изнесла ги бе да ги грее пролетното слънце. Тя подигна очи към просиялото утринно небе — ще бъде ведър, слънчев ден. Насреща бързо се отвори тяхната порта, спусна се оттам Димитрис с пламнато лице, посегна да я улови за ръката, изсъска:

— Безобразница! Идвах да те взема и...

Ангелика придръпна ръката си:

— Не беше нужно. Идвам си.

Той я последва мълчаливо, все още редките минувачи се заглеждаха в тях. Като влязоха в мрачното предверие на долния кат, Димитрис викна след нея:

— Той ще ми плати. Скъпо ще ми плати за всичко.

Тя се спря, извърна се едва-едва:

— Казах и на него; сега аз ви оставям сами.

Димитрис като че ли не я разбра, но и не можеше да каже, не можеше да стори нищо повече. И гневът му някак отеднаж потихна. Той проследи с поглед сестра си и току се отправи с бързи стъпки към своята стая на долния кат.

Ангелика влезе в кухнята. През последното денонощие в нея се бе породила една строга, непреклонна мисъл, нараснала бе като живо същество, потиснала бе всички други нейни мисли, всички други нейни чувства, желания, надежди. Останала бе и напираше в нея само опустошителната сила на отчаянието. В кухнята завари снаха си Дросо, която едва-що бе стъкнала огъня и стоеше там, до високото огнище. Извърна се Дросо и щом видя зълва си, прибърши набързо, каквото имаше да върши, и току побягна от готварницата. Като настръхнала котка, забарена да лочи непокритото мляко. Ангелика помисли да попита за Ставрос, но така и премина мисълта ѝ, някак встрани. Някак встрани мина и това, че Дросо не ѝ продума, че побягна от нея. Сега вече всичко оставаше встрани, нищо вече нямаше значение. Тя гръпна широкото чекмедже на кухненската маса и веднага съгледа ножчето между купчините други ножове, вилници, лъжици. Знаеха го всички в къщата, търсеха го, когато им трябваше остър нож. И най-често Ригас. Милото, хубаво, добро момче! Все гледаха да го скрият от него, да му го отнемат – ножчето беше много остро, челичено, с кокалена бяла гръжка. Ангелика го взе с цяла шепа, като че ли се боеше да не ѝ го отнеме някой, скри го под блузата си – всеки миг можеше да влезе някой в готварницата. И по-скоро, докато всички са още по стаите си, докато къщата е все още затихнала...

Мина край стаята на родителите си; там беше баща ѝ. Мина край стаята на Ригас. Да можеше да

види поне тях двамата! Но по-бързо, по-бързо. Тъкмо те двамата можеха да я спрат, да я задържат. Топъл трепет мина през гърдите ѝ, през вледененото сърце, а то, сърцето ѝ, трябваше да остане твърдо и лежено. Влезе в стаята си. Срецнаха я старите очи на бабичката; втрепенени, опулени за живот, но вече слепооци; животът бягаше от тях, губеше се, чезнеше.

– Къде беше, чего?

– Там. При него.

– Ами... как? – помръдна в леглото си старата жена разтревожена. После рече: – А той... какво?

– Нищо, бабо. Нищо.

– Нищо. Ето какво стана... Какво става, когато между хората влиза... влиза зло. Но ти... Дано бог да помогне, сине!

Ангелика търсеше в скрина чист чаршаф. Бързаше, прехвърли всичко там, а не можеше да намери чист чаршаф, както си бе мислила. Пречеше ѝ разговорът с бабичката. Отново някаква топла вълна се надигаше да облее сърцето ѝ, да го размекне, да го накара да трепери. И момчето бързаше. А ето чист чаршаф, пред очите ѝ. И какво да каже още на бабичката си, така ли ще обърне гръб и ще излезе? Тя се спря сред стаята със сгънатия чаршаф в ръце, ножът тежеше под блузата ѝ.

– Аз исках да го запазя, бабо. Както ми каза Димитрис. Но той самият не е поускал да се запази. Да запази и мене.

– Такива са мъжете, чего. Упорити и...

– Сега аз ще застана между тях. Между него и моите братя. Аз ги обичам, бабичко. Много... Те ми са братя, а той... И може би... може би няма да ме презапят.

Тя бързо се обърна към вратата. Боеше се да не я спрат, да не я задържат и тия две стари очи.

Мина с леки, пъргави стъпки през преддверието, влезе в гостната. Полъхна я студ – тук още не беше прониквало утрото през дебелите, плътни завеси. Строго, недружелюбно я гледаха наредените край стените столове и кресла, окачените наоколо портрети, долу тихо тлееха в зрача шарките на новия килим. По празници и именни дни тук се събираха тържествени гости, ще я гледат легнала на пода, майка ѝ не ще може да изчисти потъмнелите шарки на килима... Не, не тук! Тя си бе помислила... Но това не беше ли страх и колебание, тая грижа за новия килим? И тя излезе пак в преддверието – още по-бързо, по-чевръсто (да не би да ѝ попречи някой, но това беше все същият страх), мина към другия край на вече светналото преддверие и се качи по тясната стълба за тавана. Вратата горе изскърца продължително, оглушително в тишината, Ангелика я затвори след себе си, притисна я с рамо, спотаила и тя самата забързания си дъх. По-скоро! Някой може да изтича след нея. Тя се забави много, ходейки низ къщата. Търсеше ли нещо, очакваше ли нещо, да се върне ли искаше?

Не, не. Тук е толкова тихо и самотно. Тук винаги се бе крила, когато бе искала да избяга от другите. Човек като че ли се отделя от целия свят, под покрива, между гредите, напукани от старост, покрити с прах; човешките гласове остават някъде много далече, може да се чуе само пресекналият писък на птица, стрелнала се ниско над къщата. Ангелика прекрачи две дебели греди по неравния под и се спря на най-широкото място, дето бяха провесени по разни посоки въжета – при лошо време тук майка ѝ простираше пране да съхне. Тук над главата ѝ светеше таванското прозорче – късче синьо небе през зацапаните от гръждовете стъкла, в единия му ъгъл се

полюляваше ленкава, гъсто ткана паяжина. Ангелика всичко виждаше – каква яснота бе настанала пред очите ѝ! – но всичко, всичко беше вън от нея, сякаш и мислите ѝ. И той, и Борис, сега беше някъде вън от нея, а преди – колко ли време е минало вече? – преди той беше във всичките ѝ мисли, в нея самата. Защо се отдели от мене, съпрузе мой? Защо...

Стори ѝ се отегнаж, че ей сега ще се чуят гласове, ще прогърмят в нея самата, ще я повикат, ще я върнат, ще я задържат, ще я завлекат, в тях ще бъде и неговият глас, и по-силен от другите. И забърза още повече, сякаш да изпревари себе си, забързаха сами двете ѝ ръце и като да бяха по-бързи от нея, забърза, не се спираше вече и тая нейна мисъл, закована, забита в мозъка ѝ през дългите часове на последния ден и на нощта, която едва бе отминала. Тя постла на пращия под между две греди белия чаршаф, присви колена, отпусна се върху него, над главата ѝ остана синьото прозорче, бледа, синкава сянка падна върху лицето ѝ, върху белите нежни ръце или това беше някаква синя сянка пред очите ѝ.

По-жива, по-силна от нея беше тясната ѝ, нежна ръка, дългите пръсти. Тя бръкна под блузата си, гръжката на ножа изпълни ръката ѝ, лъсна синкаво острието му. С другата си ръка Ангелика попригърпна през блузата младата, натежала, гъвкава гърда, напипа с върха на пръстите си две ребра – там, дето чукаше, удряше настойчиво, упорито живото сърце, и там допря върха на ножа, дигна огромни очи към синьото прозорче, натисна. Бързо, меко хлътна студено острие.

Борис Глаушев отиде най-напред у Бобев. В жилището му. Домакинята го посрещна с изблещени очи, като да виждаше привидение. Показа се и Бобев, мълчаливо го повеле към една от стаите, изгони оттам двете си по-малки деца и те двамата се затвориха сами.

— Сегни.

Седна и той срещу Бориса. Почака да чуе какво ще каже гостът. Личеше, че знаеше всичко или сам за себе си беше сигурен, че знае всичко. У Бориса се надигна глухо раздразнение от тая негова сигурност, от студения му поглед, който не питаше за нищо, а укоряваше, съдеше. Борис каза рязко:

— Искам да отида в некоя от четите.

Богдан Бобев забави отговора си; остави за един миг да говори мрачната сила на погледа му. После рече:

— Добре. — И попита със същия твърд глас: — Къде изчезна толкова време? Осем дни.

— Не съм броил дните. Тук съм, в О.

— Дните аз броя винаги. Не ги оставям да минават край мене. Не са много те, нашите дни. Търсихме те. И ние, и директорът, и настоятелството.

— В хотела живея. И не ходя много по улиците.

— По-добре. Хората ще те гледат като мечка.

— Защо? Не съм направил никому нищо.

— С това... „никому нищо“ не се живее между хората. Нема и да те оставят другите. А ти си учител, член на окръжния комитет. Имаш задължения, отговорности. Обвиняваме те ние най-напред, другарите ти от комитета. Директорът е в паника, остави учениците си, без да ти мигне око. Сега, към края на учебната година. Настоятелството иска да те уволнява. Никому нищо, а? Детинщини!

— Не съм дошъл за това при тебе, Бобев. Не ис-

кам да знам нито за училище, нито за директор, нито за настоятелство.

— Детинщини. Така човек плюе в сурата си. И ти... заради една гъркиня.

Борис скочи:

— Не ми говори за това! Не ти позволявам. Това е моя лична работа.

По хълмналите страни, по цялото му лице изби гъста червенина, очите му горяха като две сини пламъчета, косата на слепоочията бързо потъмня от влага. Богдан Бобев едва се полюля, както бе сложил широките си шепи на колената, и сякаш за да подсили гласа си:

— Сегни. Не рипай! Ние като сме се заели с тая народна работа и сме учители, нашият личен живот идва на второ място. И ми е чудно, че точно на тебе трябва да разправам тия неща. Дочухах аз за твоята гъркиня и требваше още тогава, но... винаги е така, когато човек не свършва навреме всяка работа. Ти си ходил и у тех, у Милонас.

— Ходих.

— Не знаеш ли кои са? Знаеш. Сега целият град говори, че докато ние, комитетът...

Борис протегна ръка, за да го прекъсне, но каза с неочаквано тих глас:

— Ако продължаваш, веднага си отивам.

Бобев като че ли не го чу:

— Не се сърди на хората. Като направиш едно, хората отиват по-нататък. Не мога да ти простя и аз. Чакай, чакай! Добре, че си решил да идеш в чета. Ще туриш капак. За тебе сега друго и не остава.

— Аз не за това. Тръгвам сам и по своя воля.

Бобев подигна ръка и пак я сложи на коляното си: Добре. Край.

— Какво искаш сега от мене?

– Нищо. Дойдох да ти съобщя.

– Е, харно, харно – повлече глас Бобев с престорено примирение. И продължи, отново присви гледищата си вежди: – Знае се, говорено е: четите имат нужда от хора като тебе. Оставихме ги все повече в ръцете на разни там... горски царе. Не искаш да слушат нас, даскалите.

– Искам да ида в най-изостаналия район.

В очите на Бобев за пръв път се мярна по-топла светлинка.

– Добре. Ще трябва да те постегнем. Илия Нунков ще дойде да ти вземе мерка за грехи. И опинци ще ти са нужни. Ти немай грижа. Аз ще... И за училището ще ти намерим заместници до края на годината. Тия два-три дни ще заминеш. Ти поне се махни от О. Арестувани са четирима. От момчетата. Никой не е заловен на самото място, но познали са ги някои и тъй, по подозрение. Сега ги въртят на ръжен в затвора. Да разкрият работата, та да стигнат и до нас. Работата е ясна, но турците немаат доказателства. Може да приберат някои и от нас. Очаквам. Да сложат и нас на ръжен. Засега ние ни лук яли, ни на лук мирисали. Преструваме се на умрели. И нищо не ще могат да ни сторят, дявол да ги вземе. Само да не се изтърве кой.

– Не можахме да отсечем главата на гръцкия комитет – рече Глаушев хладно.

– Не сполучихме докрай. Трябваше за ден-два да свършим с всички. Изпокриха се и сега добре се пазят.

– Такива планове изглежда никога не се изпълняват докрай. И сега очаквай ме нас да ударят.

– Нема да посмеят. Те сега очакват турците да се справят с нас и тичат да им помагат. Загържаните са посочени от гърци. Консулт им ходи всеки ден в конака, иска да задържат и нас. Може

да си имаме главоболия, но нищо не могат да ни сторят.

– Ако не могат тук, ще ударят пак селата долу.

– Ще им пресечем пътя и там. Караджата пак замина. Ще събере четите в две големи чети и ще вървят те по петите им.

Борис помълча, опрял върху него потъмнял поглед, после рече:

– Борбата с гърците, със сърбите поглъща сега всичките ни сили.

– Така е, но не може да бъде иначе.

Борис не сваляше поглед от него:

– Наистина ли не може иначе?

Сега помълча за миг Богдан Бобев и сякаш искаше да угаси светлината на неговия поглед в мрака на своите очи:

– Глаушев... Не искам пак да те засега, но... Ти често си се колебал и, чини ми се, още повече след това, което се случи там с тебе. Друго асъл и не може да се очаква от такива увлечения.

– Колебания... Ти ги наричаш колебания. А ето виж какво става с твоите строго обмислени планове. Човешките работи...

– Да, планове – прекъсна го председателят. – Обмислени работи. А как иначе? Аз пак ще скроя план и ще го изпълня по-добре. Ние ще се справим с тях. Нужно е само да съберем силите си. А не... колебания. И не знам какви още философии. Слушай какво ще ти кажа: четите, нашата въоръжена сила, са повечето в ръцете на прости, неучи хора. Не знаят, не разбират достатъчно. Поддават се на... на инстинктите си. Но вие пък, тия като тебе, знаят повече, отколкото е нужно. И се лутат, не знаят къде да се спрат. Далдисват по лъжливи, привидни истини. От такива като тебе аз се боя повече.

– Какво ще кажеш за Стефан Кибаров? Той също ли... галгисва?

– Не можеш да го забравиш. Той е направо смахнат. Макар да върви все направо. По една посока. И точно с това е смахнат. Окаш слепец. Хванал се за тоягата си и върви.

– Ами ако тъкмо той е намерил истинската истина?

– Не.

– Не. Това не е достатъчно, Бобев...

– Аз знам какво говоря.

Борис стана:

– Е... Ще търся и аз истинската истина. Сега отивам в чета.

Бобев го изпрати мълчаливо до вратата на жилището си.

Един от хотелските слуги посрещна Бориса на входа на хотела:

– Горе, в стаята ти, те чака гост. От един час чака.

Горе го чакаше баща му. Зарадваха се на срещата и двамата, но радостта им беше като зимно слънце. Веднага започнаха разговор за това, което бе накарало Лазар Глаушев да дойде неочаквано в О.

– Получих писмо. От тук, от О. Непознат човек ми го пише и без име. Разтревожи се майка ти: „Иди да го видиш. Да си поприказвате, той самият ще ти каже по-добре как е и що е.“ И в Преспа се зашушука, преди това още. Има люде, които тъкмо това търсят, да се ровят в чужди работи.

– Мога ли да видя писмото?

Лазар бръкна в пазвата си, извади джюздан от лъскава кафява кожа, с ремъче, което се навиваше два пъти, отвори го, като не спираше да говори:

– Ще го видиш, защо да не го видиш. Ето. Не е

писано с лошо сърце, при все че е чужда намеса и може би ненужна.

Борис разгърна писмото – написано беше на хубава хартия, с едър, лек, красив почерк:

„Уважаеми господин Глаушев,

Моля да ме извините, че се намесвам във Ваши семейни работи, но мисля, че в случая това е мой човешки дълг. Вашият син преживява тежки часове и мене ми се струва, че има нужда от Вашата бащинска подкрепа. Това е, което исках да Ви съобща. Останалото е Ваша и негова работа. Извинявам се също, че по важни причини не ми е възможно да се подпиша под тия редове с името си.“

Борис стоя една минута с очи в писмото и след като го прочете, после дигна поглед към баща си:

– Аз като че ли се досещам кой го е писал. Но това не е важно. – Той съгна разсеяно писмото и го подаде на баща си: – Решил бех и сам да ти пиша за това, което трябва да знаеш. И ти, и мама.

Нужно му беше да подреди мислите си по-нататък, замълча, обърна лице към прозорците на стаята, Лазар чакаше, но после се опита да го насърчи:

– Ами да. То се знай. Това си казахме и ние с майка ти, но ето дойдох аз и да те видя.

Борис започна, без да откъсва поглед от мътните стъкла на прозорците:

– Мама знае донекъде... Обикнах аз една девойка тук. Гъркиня. И тя също. Къщата им е срещу моята предишна квартира. За пръв път аз... разказвам така за това – потрепера гласът му, пресекна за миг.

– Ходих аз в квартирата ти – побърза да каже Лазар и пак за да го насърчи, да го подкрепи някак.

Младият Глаушев продължи с изяснен глас, пре-

места и погледа си, сведе го пред себе си, да следи по-добре мислите си:

– Гръцко семейство. Двамата ѝ братя са дейни хора на гръцкия комитет. Ние я загубихме: аз и братята ѝ. Нашата вражда. Окръжният комитет реши да се убият двамата ѝ братя. При тия, последните убийства тук. Аз също дадох съгласието си. Не можех иначе. Не можех да поставя личните си работи по-високо от комитетските. Тя дойде да ме пита и аз ѝ признах. Раняха единия от братята ѝ. На другия ден тя се самоуби. Изгоре в нашата вражда. Не е могла да ме намрази, а те ѝ са родни братя. Тя беше и добра гъркиня. Ти разбираш... – едва сега Борис дигна очи към баща си.

– Разбирам – въздъхна Лазар Глаушев. – Мило девойче! Що ли би станало и с майка ти на времето да не беше умрял Аврам Немтур... А после, сине?

– После... Сега аз трябва да давам сметка пред всички. Какво ли не се говори из града! Некои са ме нарекли и предател. Тайно съм бил във връзка с гръцкия комитет. Хората се забавляват.

– Да, да. А ти?

– Аз... – загледа се в лицето на баща си Борис, в очите му: – Реших да постъпя в некая от четите.

Лицето на Лазара Глаушев остана непроменено. И очите му също. Но като че ли се вкамени това лице и старите очи като че ли се втреничиха още повече.

– Да – промълви той, но това може би не беше и никакъв отговор.

– Тук, в града, всъщност е по-опасно... – подзе Борис, но млъкна.

Помълча и старият Глаушев, после каза:

– Ще отговоря с твоите думи: не ще поставим ние с тебе личните си работи по-горе от народните. Щом така си решил...

Той сега мислеше за жена си, за Ния, но не спомена нищо за нея. Заговори за майка си Борис:

– Ти виж там с мама...

– Майка ти, тя... и тя като нас, Борисе.

Борис се опита да промени разговора и какво имаше да говорят повече за неговото решение? Ангелика беше непрестанно в мислите му, но той искаше да поговори и за майка си:

– Ти загатна за мама... Че и тя би...

Съживи се погледът на стария човек, поизмества се и ледената грудка, която тежеше на сърцето му. Нека си поговорят те двамата по мъжки и да няма в разговора им ни следа от каквато и да е слабост, от мъка и скръб сега, когато се разделяха и може би завинаги. Лазар започна:

– Така беше тогава. Аз не можех да се оженя за щерката на Аврам Немтур, богаташ и още повече народен враг, противник. Отказах. Майка ти не би посегнала на себе си, има голяма сила в нея, но не би ѝ било по-леко.

– Аз мислех да се оженя за Ангелика Милонас. И тя също.

– Не бих се противил и аз, ако е гъркиня и от такова семейство. Ти с нея би се свързал, а не с братята ѝ или... С времето, Борисе, много неща се променят и хората се променят. Много неща стават по-ясни. Не се променят, не бива да се променят само ето... такива работи, че в човешкия живот секога трябва да има чистота, да има чест и съвест.

Те вече нищо не споменаха за предстоящото заминуване на Бориса. На другата сутрин Лазар Глаушев си тръгна за Преспа.

От хана, където бе отишъл да изпрати баща си, Борис се отби при председателя на училищното настоятелство, в магазина му, сред една от най-

оживените чаршии на О. Председателят го прие в стъклената си кантора и сам затвори вратата ѝ.

— Сегнете, господин Глаушев.

Седна и той до масата писалище, с редица презгради на единия ѝ край. Поизкашля се без нужда, приподигна панталоните си, да не се развалят ръбовете им. През стъклените стени се дочуваха приглушени гласове — движението в широкия колониален магазин не спираше. Борис седеше нетърпеливо на дървения стол:

— Дойдох да ви съобщя, че напускам училището.

Председателят на училищното настоятелство подигна вежди:

— Вие вече сте го напуснали. От десетина дни.

— Готов съм да приема всички последствия. Донесох прошение. Заповедайте.

Председателят пое хартията, разгърна я, прочете двата реда: Борис Глаушев молеше да бъде освободен от длъжност. Председателят съгна отново заявлението, сложи го на масата:

— Как мислите вие: всичко е в ред. Сега, преди края на учебната година. Ние няма да ви пуснем, няма да ви освободим от вашата длъжност. До края на учебната година. За следващата година... ще видим.

— Искан да спазя реда. Ще напусна и без позволенията на настоятелството.

— Некои от настоятелството искаха да ви уволним веднага. Аз не се съгласих. Заради училището. Вашите частни работи и вашето поведение...

Борис стана:

— Господин председателю, моля да не говоря за моите частни работи.

Стана и председателят:

— Господин Глаушев... Всичко това и вашето поведение сега, това опасно смущение в целия наш живот се дължи на безполезната и вредна за народа ни рево-

люционна дейтелност. Поне след въстанието трябва всички да си вземат добра бележка. Господин Глаушев, вие и всички като вас ще бъдете стократно полезни на народа си като учители, нежели като бунтовници. Сега и за хора като мене е рисковано да се движат по улиците на нашия град. Ето докъде стигнаха нашите работи. Моля да не мислите, че говоря от страх! Крайно време е вие, господа революционерите, да се стреснете и да си дадете добра сметка. — Председателят подигна пръст: — Училището, господин Глаушев, а не пушката и бомбата!

Борис го изслуша търпеливо. И отговори, но сякаш повече на себе си, на своите мисли, породили се в ума му в същия този миг:

— Мисля си, като ви слушам... Мъдрост на мъдростите е човек да открие, да познае логиката на живота и според нея да насочва своята дейтелност и целия свой живот. А не да изхожда от свои умозаклучения, колкото и мъдри да изглеждат.

— Е, да — подигна пак вежди председателят. — Логиката на живота, разбира се. Но вие сте тъкмо против...

— Аз говоря за истинската. Чувал съм, че вие сте следвали география в Софийския университет...

— Да, да!

Това беше най-голямата гордост на председателя. Борис продължи:

— Чувал съм също, че като студент там били сте социалист.

— Да... да.

— Сега — посочи Борис с ръка, — тоя магазин... На пръв поглед и в това има некаква логика: географията, познаването на света, социализмът като икономика и като учение материалистическо са ви помогнали да станете един от най-добрите търговци в О.

– Вие... подигравате ли се?

– Не. Искам да кажа само как може да изглежда една привидна, лъжлива логика. Сбогом, господин председателю.

– Сбогом.

Погобен разговор Борис Глаушев имаше и с директора на училището.

На излизане в училищния двор Глаушев среща Мария Йорданова и не се учуду на тая всъщност неизбежна среща – Йорданова отново бе влязла в гирите му. Спретната, чиста, хубава. И винаги изглеждаше, че е заета с нещо, че ѝ предстои някаква работа. Винаги беше между учениците низ двора; където мине, децата позатихват, спират лудориите си, някои търсят погледа ѝ, очакват да ги похвали. Тя си помисли, че Борис се връщаше в училището, и не спомена нищо за продължителното му отсъствие.

– Видех писмото ти до баща ми – рече Борис с лошо прикрито раздразнение.

Йорданова не изглеждаше изненадана, нито пък направи опит да се прикрие:

– Аз и сега мисля, че бе мой дълг да го напиша.

– Жените страшно обичат да се бъркат в чуждите работи.

– Жените... Ти не познаваш жените. Това, което говориш, е от мъжка самонадеяност.

– Не, това е мъжка откровеност.

– Ти си решил да се караш с мене. А пък аз искам да поговоря, да ти кажа...

– Какво има?

Тя се бореше сякаш за въздух, лицето ѝ стана малчиново от прилив на кръв под чистата нежна кожа. Тя се бореше сама със себе си, бореха се в нея две противоположни сили – едно непреодолимо желание, една нужда на сърцето ѝ да се разкрие най-

сетне, да проговори за най-съкровениите свои чувства, и срещу това – хладният полъх на нейния разум, усмиряващата твърдост на нейната воля. Не, сега не беше време, още не беше време. Мъртвата беше между тях, но беше вече мъртва, мъртва. И Йорданова бързо се овладя, избледня и червената по лицето ѝ, само езикът, предателят, не искаше да се подчини на волята ѝ, да занемее:

– Наближава краят на учебната година... ние ще се разделим, Глаушев, и...

Тя захвана до болка езика си, мъкна. Борис се загледа в нея, той долавяше нещо преди да повярва на очите си, преди да стигне то до мислите му – гругаде и много далеч бяха сега неговите мисли. Младата учителка се уплаши от пронизващия му поглед, боеше се и от неговия отговор. Забърза, като че ли нищо не бе казала, нищо не бе издал непокорният ѝ език:

– Звънецът скоро ще удари... Да прибера децата. – И все пак дано да чуе нещо от него, поне половин дума: – А ти където така, с фес на главата... Немаш ли час?

– Напускам училището. Току-що се сбогувах с директора.

– И... къде...

Мина му през ума да ѝ каже, че се прибира в родния си град. Не! Не искаше да я лъже, но не можеше да ѝ каже истината:

– Ще видя. – И току ѝ подгаде ръка: – Сбогом, Йорданова.

– Сбогом.

Ръката ѝ беше легено студена.

Излизайки от училищния двор, Борис Глаушев си мислеше: „Трудно е да се раздели човек с това, което го днес, до тоя час е било негов живот. Нещо се къса, нещо се разкъсва в човека...“

Вечерта в хотелската му стая влезе Богдан Бобев. Борис усети, че вѣн, пред вратата, останаха и други люде.

— Кои са тия там?

— Две от момчетата. Да не мислиш, че ще се оставя в ръцете на гърците! Като тебе днес. Цел ден из града.

— Требваше да видя председателя на настоятелството, директора. Да не мислят, че съм побегнал като качак¹.

— Добре. Аз и по тебе пратих момчета. Да те пазят. Не може тѣй, мърцина и... от нехайство. Ние сме в борба.

— Заповедай, сегни.

— Не, нема нужда. Слушай сега: утре тръгваш. Два часа преди да съмне, ще дойде тук човек да те вземе. Наце Христов, ти го познаваш. Ще отидете заедно в село Бачево, на два часа оттук. Там ще намериш всичко, що ти е нужно. Там ще те намери Караджата. С него ще вървиш два-три месеца.

— Аз казах, че искам в най-изостаналия район.

— Това е решение на окръжния комитет. И заповед. Полезно ще бъде за тебе с Караджата. Ще обикаляте окръга, ще има какво да научиш. После... където поискаш. Искам да те видя един ден войвода. Да! Това там е багажът ти, нали?

— Заповед. Да не би ти сам да решаваш така за мене?

— Най-сетне, нема значение. Важното е да е решена добре. Багажа ти ще изпратим на вашите в Преспа. Е, хайде, Глаушев... Добър ти път! — подаде Бобев широката си бяла рѣка.

Вече на излизане той внезапно се върна от вратата и мълчаливо прегърна Бориса.

¹ Качак — беглец, дезертьор.

Над дома на Лазар Глаушев в Преспа, между стените на двора му лежеше тишина. Катадневната мирна глъчка по тая отстранена улица се чуваше все една и съща от ранна утрин до мрак, протичаше край притворената порта като поток в равнината със своята еднотонна песен. Отдалеко идваха гласовете, детските провиквания, кучешкото полайване от съседните дворища, а когато се случеше някой да прекрачи прага на Глаушевата порта, хващаше го тишината между тия стени, заливаше го като дълбока, застояла вода. Безшумно, сякаш на пръсти, ще мине той по пътеката между цветните лехи на Ния Глаушева и едвам ще погвикне пред самата врата на умълчалата се къща:

— Тука ли сте, люде...

Ще се покаже Ния или самият Лазар Глаушев — те винаги са на крак някъде в къщата или на двора, ще покани без гостоприемна усмивка, но с кротка приветливост:

— Тука сме, тука. Повели...

Люде близаха в тоя стар дом често през първите един-два месеца и много повече в празнични дни, след черква, но с всички беше така — потъваха и гласовете, и стъпките им като в тиха вода. Дори и на празника на свети цар Борис — именния ден на Бориса Глаушев, когато се извървя едва ли не целият град, тиха и претиха беше празничната радост и на домакините, и на всички гости, млади и стари. Всеки се питаше в ума си: къде ли е сега Борис, именникът, по кои ли планински пущинаци скипа? Дано бог да го запази в трудния, опасен път! Такива думи и подбираха людето в своите поздравления и разговори, изричаха ги сякаш през въздишка дори и когато

бяха думи на похвала и обща гордост. После и поспряха да идват толкова често – хората в Преспа и нямаха много време за гости, като трябваше от сутрин до вечер да тичат по работите си, да се блъскат и трепят за прехрана, а които бяха влизали по гва и по три пъти в Глаушевия дом да изкажат почит и съчувствие, вече и не беше редно да повтарят и преповтарят. Ще дойде някой сега само по работата и набързо, или ако вече отдавна не е спохождал старите Глаушеви. Оставаха да блъбочи от ранна сутрин до мрак само тихият всекидневен поток край стените на почтения дом, мирната улична глъчка.

Щом се разчу низ града, че Борис Глаушев е отишъл в четите, влезе един ден в Глаушевия двор заптия и повика Лазара при каймакамина. Лазар очакваше такова нещо и тръгна спокоен, с готови думи на езика си. Каймакаминът го покани да седне, но не стана от мястото си да го посрещне. Беше от помладите турци, седеше гологлав в канцеларията си, чист и спретнат, обръснат, с хубави мустаки, които видя се не можеше да прежали и да подстриже, както беше мода между тях като него. Той се караше на подчинените си в хюкюмата, недоволен от работата им, караше се и с градските бейове и агалари и все пак в каазата преспанска всичко вървеше по старому. Беше човек неспокоен и винаги възбуден от някаква непреодолима грижа, ала неговите управнишки работи изтичаха някак между пръстите му. Това се знаеше и между турците, и между българите, но всички се бояха от неговата припряност и гневливост, никой не се решаваше да му подаде и рушвет.

Лазар Глаушев седна на стол срещу него – каймакаминът още с пристигането си в Преспа бе наредил да изхвърлят миндерите от канцеларията, които впрочем и преди на два пъти бяха изхвърля-

ни и отново връщани на старото им място. Виждаше се, че избухливият управник бе решил да се държи с подобаващо достойнство, но се виждаше също, че за това му бяха нужни усилия. Разговорът започна и продължи на турски:

– Пушите ли, Глаушев ефенди?

– Не, каймакам ефенди. Отдавна не пуша.

Каймакаминът загаси и собствената си цигара в огромния, препълнен пепелник. Лазар забеляза и това, че турчинът произнесе правилно българското му име. И докато още мачкаше цигарата в пепелника, сякаш зает повече с нея, каймакаминът рече:

– Имам сведения, че вашият син забегнал с четите. Вие знаете ли за това?

– Знам, каймакам ефенди.

Турчинът го погледна изненадан от неговия отговор:

– Виждам, че може да се говори с вас. Не се опитвайте да се преструвате, да извъртате, както правят други, както правят всички ваши, които мразят нашата държава и се опитват да я разрушат.

Той започна проповед за една нова Турция, възрогена, напредничава, и с всяка своя дума се разпалваше все повече, освобождаваше се от несвойствената за него сдържаност, която бе нахлузил като неудобна дреха. Движенията му ставаха по-широки и резки, забравил подчертаната си почтителност към седналия срещу него гражданин, той запали нова цигара, тръгна да се разхожда из стаята. Лазар Глаушев слушаше. И не за пръв път едни и същи думи за възрогена Турция. Каймакаминът внезапно се спря пред него:

– Говорете, кажете какво мислите, искам да ви чуя.

– Що да кажа, каймакам ефенди... Слушам ви и си мисля: дано така да бъде. Мисля си това: за да

обичат гражданите държавата, тя трябва да бъде такава, че те да могат да я обичат.

— Ние наистина ще направим такава държава — тръсна юмрук турчинът.

— Дај, боже, каймакам ефенди.

— Пратете хабер на сина си да се върне, да се прибере. Аз чувах за него. Нам ни са нужни такива люде. Знаете ли го къде е, къде се движи с четата?

— Тия работи не се знаят, ефенди. Пък и що мога аз? Той е вече на двайсет и четири години, не е дете, та да го хвана за ухото.

Пламналият поглед на турчина замръзна върху стария човек. Каймакамият помисли, че гяуринът, бащата на комитата, се опитва да се подиграва с него. Върна се на мястото си, седна и каза дума по дума с леден глас:

— Ако не го върнеш, ние пък ще ти пратим главата му.

Лазар Глаушев стана:

— Главата му... Той е излязъл да се бори за правда, каймакам ефенди. Против всички тия беззакония, за които и вие току-що говорихте, каймакам ефенди. Мога ли... мога ли да си отида?

— Върви си.

На път за вкъщи Лазар си мислеше: „Нова Турция... А турците сѐ същите. Как ще стане тя нова и възродена со същите турци? То не е да свалиш само феса си, да се покриеш с лустро... Казах може би повече приказки, отколкото си бех наумил да кажа, ама човек отговаря на това, което слуша...“ На Ния вкъщи той рече:

— Е... Мина и това. Очаквах го, мина и то.

Виждайки го спокоен, тя не попита нищо повече.

Те и не приказваха много. Ще разменят по двете гуми, нужни и необходими във всекидневния им един и същ живот. Синът им беше в планината, с

оръжие, ден и нощ в смъртна опасност. Всеки за себе си и в себе си мислеше за него непрестанно, все неговото име беше на езика им, той беше във всяка тяхна мисъл. Пробудиха се в паметта им, раздвижи се всичките спомени за него от най-далечно време, още от времето, когато го очакваха да се роди и копнееха за него преди още да се роди. Оживяха и предметите вкъщи — всички, по цялата къща и вън, в двора, които бяха свързани с някакъв спомен за Бориса. Людете също, които можеха да им припомнят нещо за него, ставаха им по-драги, чакаха ги със затаен дъх да кажат, да споменат нещо за сина им. И най-вече между тях мъничкият му син, който все повече им приличаше на него, когато и той бе на същата възраст. Ала те двамата помежду си не говореха за Бориса, избягваха да го споменават в разговорите си, избягваха да разгарят един другиму живия огън в сърцето, живата и непрестанна болка.

Лазар беше по цял ден в чаршията, в малкия си житарски дюкян и негли му беше по-леко там, сред людете, сред всекидневната врява на чаршията. Мъжкото сърце и без това по-лесно понася всяко нещо, за мъжкото сърце има и повече залусии и примамки, не се оставя то да го провърта все един и същ свредел. Срещу страха и болката за сина в бащиното сърце стои и мъжката гордост, че е родил той такъв син; срещу бащината болка стои и неговата воля и сила да я понася по-търпеливо. Мъжът и в приказката си излива по-издълбоко своята мъка. Мъжът и цигара ще запуши за разтуха, и за вино ще посегне, винаги по-лесно ще направи, което му е нужно. С Лазара Глаушев не беше съвсем тъй. Може би поради напредналата му възраст, когато намалява всяка човешка сила, но и още за това, че беше много привързан към жена си и като нея

приемаше всяко нейно чувство. С Лазара Глаушев не беше съвсем тъй, но все пак той имаше повече подпори за своето бreme. Дори и самата Ния, без той понякога и да се досеща, много пъти беше негова опора в тяхната обща мъка.

Като е за рожбата, никой не може така и толкова, в добро или в зло, както майката, която я е изтъръгнала от самата си утроба. Никой друг не може да изпитва такава безмерна обич, да жали толкова много и да има толкова неизтощимо търпение — тая най-голяма сила на сърцето човешко, тая благодат негова и безценна добродетел, която възвисява човека; търпението не на студения камък или на безсловесния скот, а онова, с което се прави и се постига всяко нещо в живота, с което човек може да прекърши всяко съпротивление, да надвие и всяка друга сила, та и самия себе си, всяко зло и слабост в себе си. Докато Лазар Глаушев беше в чаршията, Ния Глаушева стоеше сама вкъщи и така много повече сама със своята мисъл за сина си. Детето край нея — но то още повече и непрекъснато оживяваше пред очите ѝ образа на своя баща. А жива човешка душа беше и нейната. И тя търсеше, волно или неволно, някакво облекчение за себе си. Не между людето, където е нужно човек да се държи като другите, да бъде като другите и да не показва, да не им госажда със своите скърби и грижи. Ния търсеше разтук в своята самота, в своите катадневни грижи за къщата и детето, та и сама си създаваше повече такива грижи. Къщата, дворот, градината; да облече детето, да го нахрани, да го приласкай, да го утеши в детския му плач, да го поучи, да го научи на нови думи и знания. Нейната къща винаги е била в най-добър ред, а тая година още като се запролети, тя сама прекопа всички лехи в градината, по нов начин

ги разпредели, насади нови цветя и повече зеленчуци. Подтикваше и Лазара, който се грижеше за гръбчетата, да се грижи още повече и пак с тая мисъл, да намира и той забрава в тия си занимания.

Все пак Ния Глаушева намираше най-много в себе си утеха и сила, за да не я съсипе докрай мъката ѝ. Виждаше своя син непрестанно, и в сънищата си също, в най-големи опасности, пред най-страшни рискове, виждаше го — проклети майчини мисли, самият сатана ги поражда и внушава, — виждаше го в кърви и рани, преследван от турски глутници по планинските пустини, гладен, изгарящ за глътка водича, както бе чувала да се разправя за тежкия четнишки живот. Виждаше го и мъртъв, проснат на някоя скала или горска поляна, в храстите мъркат, тракат със зъби горски хищници, над него се вият орли и гарвани, очите му да изпият, месата му да късат... Зли мисли, сами идват и не може човек да ги прогони, като тия зверове горски и хищни птици, които мъртвият не може да прогони. Но тя никога не помисли да тръгне по планинските кървави пътеки, да подири сина си: да го хване за ръка и да го изведе от всички тия страхотии, да падне на колене пред него и да го помоли да побегне, да се отдалечи, да се скрие; да каже на Лазара да се помоли за сина си на комитетските началници. Ния никога не помисли да спасява своя син, да го спре по някакъв начин, да го отклони. Той е мъж. Такъв е мъжкият дял, мъжката воля и чест. Да се бори и да надвива, да живее в опасности и да не се бои, да бъде силен и храбър. Родила бе мъж и толкова трябва да бъде търпението на мъжката майка. Той трябва да бъде там, където е отишъл по своя воля. Тя няма да го спре, няма да го повика, той няма да чуе гласа ѝ, няма да види сълзите ѝ. Тя е в неговите страхотии и се бои

повече от него, неговите болки нея повече я болят. За нея остава само търпението ѝ – в него ще затвори тя, в него ще удави всички свои страхове и болки. Като Исусовата майка, която видяла с очите си своя син увиснал на кръста с кървави рани; не ридала тя, не надала писък, не посегнала да го свали от кръста – такава била нейната майчина любов, нейното майчино търпение. И скритата майчина гордост също.

В общата мъка и грижи двамата стари люде гледаха всеки да помогне на другия, да придръпне повече върху своите плещи от общото бреме. Млъчаха и двамата за Бориса: ако проговори единият, да сподели, да се оплаче – ще нарани другия, ще докосне с нокът раната му, ще я подлюти. Всеки изглеждаше, искаше да изглежда по-спокоен от другия. Тихо беше в дома им, тихо и спокойно. Само радостите им около внука, Борисовия син, бяха някак пошумни сега – така, с мъничкия, искаха да съживят, да внесат малко поне радост в къщата си, в своя сегашен живот и пак повече единият заради другия, в неусетна надпревара. Също и когато влезеше чужд човек у тях – посрещаха го, ала не го оставяха да ги теши и успокоява.

Чу се за сражение на чета някъде не много далеко от Преспа. Те и двамата потъмняха, усещаха се взаимно как се спотайваха по цяла нощ будни, всеки под своята покривка в общото легло. На втория или третия ден Лазар измисли да каже:

– Питам аз... нашият не е в тая чета.

– Така, така – отвърна Ния с такова лице и с такъв глас, като че ли искаше да го накара и той самият да повярва още повече на думите си. – Аз и сама мислех да ти кажа да попиташ.

Той никого не беше попитал и нямаше кого да попита – никой в Преспа не знаеше с коя чета върви

Борис и за да не бъде съвсем лъжлив пред Ния, добави:

– То, жено, като е за зло, нема да те остави, веднага ще дойде глас, много по-бързо, отколкото за добро.

– Ами да! Така е винаги.

Най-после дойде вест от Бориса, добра вест. Комитетски люде казаха на Лазара Глаушев в чаршията, че синът му е жив и здрав, праща много здраве на баща си и майка си. Лазар затвори вратата на дюкяна си посред бял ден, остави дюкяна, нямаше по това време никакви помощници, и побърза да занесе на Ния добрата вест, да не чака тя до вечерта, да чуе добрата вест и поздравя на сина си минута по-скоро. Падна тежкото бреме от рамената и на двамата. И всичко, що бяха претеглили и премислили за сина си до тоя час, загуби се, изчезна, като да не е било. Но после, още в следващия час, когато радостта им прегоря, започна пак всичко отначало...

LVII

Битолският войвода Георги Сугарев и прилепският войвода Георги Ацев, докато бяха още живи, разбиха големи гръцки чети и ги прогониха от Мариово; Апостол войвода, Ениджевардарското слънце, пазеше като орел своето благо и тръстиките му – неговия постоянен стан; Лука Иванов защитаваха юнашки Воденско; костурските и леринските чети с войводите си Георги Попхристов, Атанас Кършяков, Пандо Кляшев, Тане Стойчев, Кръсте Льонгрев, Мимре Влаха водеха люти битки с андартите, които прииждаха от юг; в Охридско бе обезоръжена цяла една сръбска чета и людето ѝ, почти всички от Сърбия, бяха върнати в кралството само с торбите им. Обърнал се един от тях и казал:

— Излъгаха ни, че по тия места живеят сърби, и ние дойдохме да се борим за тяхното освобождение от турски ярем. Сега с очите си виждаме как са ни лъгали.

Тия негови думи спасиха живота му, също и живота на другарите му. Людете на Организацията ги пуснаха да си отидат, откъдето бяха дошли. По-трудно беше с изменниците, с отстъпниците между своите. По-трудно беше с Йосифа от Рапа — тая стара лисица и свиреп вълк в същото време.

Същата тая земя македонска го бе родила. Родил го бе робският мрак.

Той завладя наг двайсетина села по най-дивите, пустинни македонски планини. Оскотелите от черна немотия и непрестанен глад селяци той блазнаше със злато, с торби бяло брашно и нови опинци; колебливите покоряваше с лъжливи обещания; твърдите в народната вяра и храбрите убиваше. Той познаваше всички болки и нужди на бедните турски роби, говореше им на техния език, с техни думи. Ползваше се ловко от покровителството на турците и го плащаше с предателства; когато се случеше да се срещнат по планинските пътеки неговата чета и турски аскер, разминаваха се полюбовно и си разменяха приятелски поздрав; когато едните влизаха от единия край на селото, другите излизаха от другия му край, за да не си пречат. Поробененият народ и неговите бойци бяха техен общ враг, поробененият народ беше тяхна обща жертва. Йосиф никога не влизаше в открит бой с народните чети или със селската милиция, а с дяволска ловкост устройваше засади. Беше неуморим, предприемчив, находчив, беше и смел. Възхновяваше го яростната злоба на ренегата, омразата му към тия, които бе изоставил и които го презираха. Искаше да ги унищожи до

един, жадуваше за кръвта им, за да няма кой да помни измяната му и да го съди. Подтикваше го, насърчаваше го, вбесяваше го омърсената му съвест — глух вой в него самия, лют враг в него самия, който разгаряше в мрачната му душа дива, неутолима ненавист към тия, на които бе изменил. Разпъващата, разкъсващата грама на отстъпника превръщаше всичките му сили в неукротима, свирена злоба към своите еднокръвни братя, на които бе изменил. Грозна, противна беше маската, зад която криеше истинския си, югински образ: самодоволно сияеше широкото му блего лице, често изкривено от доброжелателска усмивка, трескаво блестяха мъничките, прищипнати очички от ехидна радост, тържествуваща в злото радост, която понякога искаше да изглежда и искрена, ала винаги, постоянно в неговите очи искреше бесовският огън на душата му. Тия очи понякога плуваха и в сълзи на подмилващо се умиление, на коварно, лъжливо състрадание. Много пъти Йосиф от Рапа се сопваше на грунавите селяци:

— За вас съм тръгнал, бре, с пушка, за ваше добро!

С хищническото си ухо Йосиф от Рапа дочу, че организационните чети подготвяха унищожението на четата му, разчистването на всички места и селища, които бе успял да завладее. Той имаше свои люде и по-далеко от постоянните си леговища, проникваше все по-нашироко. Издирваше и ловеше, замотаваха в мрежата си слаби души или заsegнати, пострадали от грубости и несправедливости на необуздани люде на Организацията; привличаше на своя страна озлобени честолюбци като себе си и те ставаха негови пипала и проводници, които сееха смут и разкол, отваряха му път по-надалеко. Научи той навреме, че организационните чети от три съседни околии се събрали в една

голина, скрита дълбоко в планините, и там решаваха съдбата му. Йосиф остави четата си, взе само двама от четниците и двама селяци от най-близките села – същите, които бяха готмичали да му съобщят за събирането на организационните чети. Пропъля той нощем с малката си дружина през непроходими гъсталаци и процепи, изкачи се и се скри между голите скали на един връх, от който се виждаше като на длан долината, в която се бяха събрали вече народните чети, до сто и петдесет души и още толкова селска милиция. Коемо не можеше да види Йосиф от Рапа в ясения юлски ден, виждаше го много по-добре с тежкия, черен бинокъл, който му бе изпратил сам кралят на Сърбия.

Долината се разтваряше подобно на гигантска паница сред околните планински стръмнини, с начупени, ръбести стени, по неравното ѝ гъно гъсто се зеленееше широка горска поляна. Надуплените височини наоколо бяха обрасли с букови и гъбови гори, през тях се надигаха сини, пепеливи скали, червенееха се проядени брегове. В една широка падина там се зеленееха плочените покриви на малко планинско село – купчина от къщурки с ниски каменни стени, тук-там ще се белне някоя от тях, измазана с вар, или ще светне на слънцето стъкло на прозорче. Около селските къщи бяха разхвърляни жълтеещи се край скалите или сред горите още неогънати нивици, зехеа по-близо или по-далеч дълбоко разкопани дупки, откъдето селяците вадеха плочи, или пък се чернееха загасени огнища, където бедните люде горяха въглища, за да ги продават по пазарищата на околните градове. Пак там, надълбоко в горите, се ширеха оголели сечища, проникнали в горската зеленина като разяждащи, смъртоносни язви. Доста широк проход минаваше край горния край на поляната, издъл-

бан от зеленикавите води на бърза, пенлива река, разтваряше се още по-широк на югозапад, а по гъното му криволичеше каменист път, който свързваше със света тия отдалечени планински дебри. Току над първия завой на прохода се надигаше стръмен рид със струпани на върха му грамади от скали. Ако прохоят беше врата към света за тия места, тук, на тоя висок връх, открай време стояха негови каменни стражи и така наричаха селяците скалистия връх – Стражица. По обляната от слънцето поляна се тъмнееха зелените сенки на купчини храсталаци, ширеха гранки самотни гървеса, под които се бяха насъбрали цели дружини люде. Мяркаха се люде и по скритите в гъсталаците пътеки на към близкото село, мяркаха се и между скалите на Стражица. Виждаше ги Йосиф от Рапа, святкаха на юлското слънце и оръжията им.

– Тука са сички – въздъхна той негли с облекчение. Него никой не можеше да види между скалите на далечния връх. Погледа още някое време, сякаш да преброи събралите се на поляната долу, махна с късата си ръка и поведе назад людете си. Изведе ги и четиримата на една пътека. Хвана единия от селяците за разгърдената му риза, впи в очите му свиреп поглед:

– Тичай в Преспа! Ама ще тичаш! Шест часа път, ти ще го вземеш за три. За три, чуваш ли? Право на каймакамина: „Под Стражица са се събрали над триста български комити. Йосиф от Рапа ти праща хабер.“ Това ще му кажеш. Нищо повече. И ако до ужина днеска не ме намериш в Преспа, ще те заколя. Ще изколя и целия ти род. Толкова време ти давам. Още ли си тука!

Селякът хукна по пътеката на долу, за Преспа. После Йосиф хвана другия селяк за ризата:

— Тичай и ти за Преспа! Но ти ще минеш през Рупел. Пътят е пак толкова. И на тебе толкова време ти давам. До ужина да ме намериш. Чу какво ще кажеш и ти на каймакамина. Още ли си тука, бре!

Хукна по пътеката и другият селянин.

Йосиф от Рапа не можеше да стори нищо повече. Дано времето да стигне. Докато отидат двамата селяци в Преспа и докато хване аскерът Стражица. Тук ще се навърта той и ще дебне. Ако тръгнат българските чети за неговите села, той ще изтича нататък далечо преди тях. Ще му хванат те опинците, щом ги знае къде са и що му кроят. Друго не можеше да стори Йосиф, а и това стигаше. Стигна също и времето. Предателите тичаха към Преспа с изплезени езици. Гонеше ги приглушеният, на страшен глас на сърбоманския войвода. По пътя единият от тях си намери и кон.

Времето стигна. Четиримата войводи, които се бяха събрали на поляната при Стражица, чакаха още един войвода от съседната околия, ала не това най-много ги караше да се бавят през целия този ден. Седнали под клонест дъб на единия край на поляната, те се препираха как да ударят Йосифа от Рапа, откъде да минат, докъде да стигнат. Всеки повтаряше своето. С тях четиримата беше и Борис Глаушев — член на окръжния комитет, но сега прост четник. Що можеше да каже той, с що да се намеси в споровете им — не познаваше ни планините наоколо, ни скритите пътеки, ни людеите по тия места. Отпуснал се бе на зелената трева, притиснат от тъмна, неизбродима мъга.

Денят беше ясен, сух и горещ. Морно дишаха задремалите гори, тревите вехнеха в топла влага, от нажежените скали лъхаше огън. Четниците и милиционерите бяха се пръснали на купчини под сенки-

те, лежаха във влажната трева, лениво разговаряха, подмятаха си груби шеги, някои се смъкнаха към реката да се къпят. Приятна, спокойна почивка. Като се виждаха толкова много на едно място, те не се бояха от нищо, те и не мислеха за врага. Поразмърдваха се само когато дойде време да се сменят часовете по околните височини. По скалите на самия връх на Стражица беше настанено цяло едно отделение от четиридесет четници — така проходът и пътят по него беше затворен, поляната беше завардена. Спокойна, приятна почивка. На плаг-не селяците от близкото село докараха цели товари храна — черни селски хлябове и варено говеждо месо. Настана за късо време оживение, но после четнишкият лагер затихна още повече; гочуваха се само отделни гласове, блажени похърквания и отпнатък, към края на поляната, гласовете на четиримата войводи, задавени в тишината на горещото юлско плаг-не.

Безкраен беше юлският ден и времето стигна.

Привечер, когато горите зашумоляха, отърсвайки се от сладката лятна притома, на поляната дотича с подкосени нозе пратеник от Преспа. И само това можа да прихрипти, с последни сили:

— Къде са войводите...

Тръшна се на тревата. Изляха на главата му две манерки вода. Дотичаха войводите при него. Той потрепна с мокрите си клепки, отчаяно се завъртяха очите му:

— Аскер иде... безброй.

Изпратен от околийския комитет в Преспа, той бе успял да изпревари за малко време аскера и телеграфическите разговори на преспанския каймакам с каймакамите от съседните околии.

— Стани, стани... — подвикна му един от войводите. — Ти си се уплашил.

Куриерът се изправи, подпрян на двете си ръце.

— Кажу сега по-спокойно, по-точно за аскера.

Куриерът пое въздух:

— Комитетът ме праща. Целият аскер в Преспа е на крак. Комитетът е научил, че сте предадени. Каймакаминът съобщил по телеграфа на всички грузи каймаками наоколо. Ще гоиде аскер насам от всички градове. Това е.

— Уплашили са се и даскалите в Преспа.

— Ти не си видел аскера, пък казваш: безброй.

— Нека са безброй! Ще ги обрулим като зрели круши.

Куриерът нищо не отговори на тия думи на войводите и насъбралите се там четници, които се надпреварваха да показват безстрашието си.

То беше само за късо време. Сред надигналата се на поляната врява проеца тръба: сбор. Всеки при войводата си! Докато се разтичаха наоколо четници и милиционери, постегнаха опинци и оръжие, започнаха да пристигат един след друг часовете, които пазеха наоколо.

— Аскер иде. Аскер се приближава.

Един табор от над хиляда гуни аскер идеше насам по пътя през прохода: други роти и дружини пъплеха по пътеки и долища от няколко страни през планините.

Не гоиде никой само от Стражица. Настанените там четници виждаха всичко, виждаха раздвижването по поляната, чуха и тръбата. И не пратиха никого да съобщава това, което се знаеше от всички.

По уговорен план за отбрана и изтегляне навътре в планините всеки от четиримата войводи поведе хората си. Оставаха да се приберат по четите и тия от Стражица. Не беше сега нужно да стоят там, на усамотената височина, четирисет

срещу хиляден аскер. На път вече, войводите се събраха отново:

— Какво чакат тия там още? Не виждат ли? Не чуват ли тръбата? Свири отново!

Проеца, извиси се над горите тръбният зов. И като далечно ехо от Стражица долетя многоглас вик:

— Ураааа...

Войводите пратиха двама милиционери — тукашни люде, да стигнат по-скоро горе с тяхната заповед: всички от Стражица да се приберат незабавно по четите си!

Четите вече се изтегляха, всяка по своята посока. На поляната останаха само войводите и по двама-трима от четниците им. И тръбачът, отпуснал в ръката си замлъкналата тръба. И Борис Глаушев там. Слънцето се бе скрило неусетно зад планинските хребети на запад; без жертвени огньове и пушъци, без златни порти и тържествени арки. Небето между планинските върхове бързо се избистри, светна като широк отвор към безкрайността. Горската шума и тревите по източните и южните склонове засияха тихо, без блясък, а насреща и по дълбоките долища потъмняха под студени, маслинозелени сенки. По стръмнините приждаше тишина на широки вълни, срещу неуморния цвъртеж на шурците и тревожното писукане на бързо прелитащи птици, срещу безспирния стон на реката в дола.

Двамата селяци-милиционери се връщаха през поляната и отдалече личеше отговорът им:

— Не искат... Тука, велат, ще се биеме ние, на Стражица. С един глас викат сички. Кажете, велат, на войводите, не сме дошли да бегаме и да отстъпваме.

— Те са луги! Как смеят... Сами тука срещу толкова аскер!

Единият от милиционерите пак се обади:

– Аскерът... той се вижда веќе отгоре. Човек до човек по пътя. А идат и отсам – посочи той с ръка на противоположната страна. – Виждат се и офицерите им на коне. Бързат, бързат.

– Я – заозърта се Караджата, окръжният войвода. – Кой ще изтича да им каже? Строга заповед: веднага да слушат!

От застаналите там четници и милиционери никой не се обади. И като някакъв заплашителен отговор меко изпукаха някъде по-далеч няколко изстрела. Стреляха види се часови, които бяха останали по местата си и вече виждаха врага. После се повтори същото от другата страна. Караджата рече, ослушвайки се:

– Обсаждат ни. – И повиши глас: – Тия там, горе, така ли ще ги оставим! Нема ли кой да...

Пак никой не се обади за един дълъг миг. Сетне се чу:

– Аз ще отида.

Всички се извърнаха към Бориса Глаушев. Той взе пушката в дясната си ръка и тръгна през поланата.

– Даскале...

Изтича след него и един от четниците. Спогори ги гласът на Караджата:

– Е, щом... Ама по-скоро, нема време! Ще ви чакам на Колче.

Това беше друга височина, където една от четите трябваше да заеме позиция, докато се стъмни добре, както бе решено.

Всичко виждаше от своя далечен връх и Йосиф от Рапа. Изтеглянето на четите по околните височини, бързото настъпление на аскера от няколко страни. Той свали бинокъла си, изтри с длан на-

слазените си очички. И се озърна засмян, да погледне своите люде.

– Наредих ги аз от харно по-харно. Хе... Ти какво! – сонна се той на единия от селяците край него.

Селякът наведе очи с мрачно, измъчено лице. И кой го знай откъде намери смелост да промълви срещу Йосифа от Рапа:

– И те като нас... християни. Турците ще ги...

Йосиф мълчаливо, безшумно се извърна и току го блъсна в лицето с широката си разтворена шеп.

LVIII

Още като направи първите няколко стъпки на към Стражица, Борис Глаушев почувства, че се прекърши нещо в него, срути се някаква последна презрада, скъса се някаква последна брънка, нещо се отпуши, разтвори се в него. Нужно му беше само още едно усилие, докато изрече тия две думи, че той ще отиде на Стражица, докато направи първите няколко стъпки нататък. Сега му беше леко и свободно. Той знаеше къде отива. Аскерът беше близо, можеше да се покаже всеки миг, а четите се изтегляха все по-надалеко. Аскерът можеше да хване изеднаж Стражица, както се издигаше насреща, отделена от другите височини. Но тъкмо затова той трябваше да отиде горе, да изтегли минута по-скоро упоритите си другари, ако наистина бе останала още една минута време. Задачата му беше колкото опасна, толкова и проста. Така трябваше да бъде във всичко, така трябваше да бъде и преди във всичко. Все пак някакъв скрит глас в него изтихо просъска: не беше ли това отчаяна решителност или мрачно безразличие? Той отговори не на тоя глас, а на мъртвата си годеница: „Не, Ангелика. Моята тъга по

тебе не е мрачно отчаяние, не е мъртво безразличие. Моята тъга по тебе е освобождение.“

Стъпката му беше твърда. Заг себе си той го чуваше зачестилото дишане на придружилия го четник. Те се заизкачваха по височината и нагазиха във висока до колената напрат. Удари го остър, свеж мирис. Напечените през деня треви и листа дишаха бодро във вечерната прохлада. Низ напратта прошумоля тих вятрец, погали разгорещените, влажни лица на двамата млади мъже. И някак неочаквано, някак чудно прозвучаха в тишината наоколо нови два-три изстрела.

– Да побързаме, а, гаскале?

– Да, га.

– Ще ни изпреварят, ей!

Борис улови за цевта пушката си и я метна на рамо.

Те бързаха нагоре, напратта шумолеше влажно и се преплиташе в нозете им. По-бързо, по-бързо! Четникът се изравни с Бориса. Борис изви очи към него и едва сега го виждаше добре: беше голобрадо момче, старателно засукало тъничките опашчици на мустачките си.

– Как се казваш?

– Цветко.

– Хайде, Цветко. По-бързо.

– Аз мога – засмя се с цялото си лице момъкът.

– За тебе е по-трудно, гаскале, като не си навикнал. Селски сме ние, сѐ по тая напрат.

– Ще навикна и аз.

– Ами – позатихна гласът на Цветко, – ами дали ще можем да се върнем навреме, а, гаскале? Да не ни изпреварят мръсните...

– Да се качим еднаж горе... После ще видим.

– Тъй, тъй. Как ще ги оставим горе... Другари.

Ти, гаскале, ще им кажеш: марш сички долу! Войбогите заповедват. Какво са се заинатили като магарета – продължаваше Цветко през пресекаливо, заморено дишане, но младите му нозе мачкаха равномерно, бодро високата напрат: – Марш долу! Какво могат да направят сами горе? Ще ги хванат от сички страни. И щом е заповедано...

– Човек прави много нещо и като умре, Цветко. Само като умре.

Момъкът се загледа в него и стеснително обърса с ръка потното си, зачервено лице. После като че ли изеднаж се досети, пък и да не остане по-назад:

– То... нели, като сме тръгнали с пушка, може и да умрем. Уха... като нищо. Ама аз, гаскале, за това и не мисля. Тръгнал съм и... Ще се бия с турците, пък, то се знай, може и да умра. Хваща ме понекогаш и страх, нели съм жив човек.

Борис го погледна радостно, с присвити очи – солената, гореща пот, която се стичаше по лицето му, пареше зачервените клепачи.

Сивите гранитни карпи по темето на Стражица отблизо изглеждаха по-други. От самите негра на височината се надигаха гигантски блокове, притиснати един към друг, сякаш се бяха сковали в борба помежду си, кой кого да избути наголу по стръмнината. Някъде бяха легнали един върху друг, единият затиснал другия, някъде бяха насечени като високи, прави стени. Когато двамата нови куриери наближиха подножията на скалите, по ръба на една такава скала бяха наскочили цяла редица четници и махаха с ръце, гигаха към небето пушки, викаха, крещяха, гласовете им се чуваха наголу далечни, сякаш долитаха от високото небе. И те сами изглеждаха по-малки на високия ръб, наредени като паници на полица.

– Пак ли идете, бре? – чуваше се отгоре,
 – Връщайте се, нема да слезем оттука!
 – Кажете на войводите... Кажете на войводите...
 Гласовете им се губеха в широкия простор.

Върлите скали бяха по-достъпни откъм западната им страна, през една широка, също каменна площадка. Борис и Цветко минаха нататък по мек килим от ситна, олизана от ветровете тревица. На площадката имаше голямо оживление: двайсетина четници трупаха по краищата ѝ камъни, дълбаеха с ножове, с ръце и с каквото им се падне наслоената пръст по цепнатините на скалата. Подготвяха позиция, готвеха се за бой. Други трима четници посрещнаха войводските пратеници на самия край на площадката и сякаш не искаха да ги пуснат по-нататък. Виждаше се, те тримата бяха сега тук заповедници. Борис ги познаваше: Костурчето – подвойвода на една от четите; Кирил Койчев – студент, родом някъде от Източна България, секретар на една от четите; Юнкерът – чернооко, напето велешанче, което бе забягнало в София, за да следва във Военното училище; дошло бе с четите, преди да завърши училището – не е имало търпение да стане офицер, но и сега носеше юнкерската си униформа, с юнашки накривена фуражка. Нито един от тях нямаше повече от двайсет години. Костурчето излезе пред другите двама – беше нисичък, набит, с възбуждено лице, буйната му коса се виеше на гъсти къдри и покриваше едрата му глава като рунтав овчарски калпак чак до очите. Той размаха ръка, преди да заговори, преди да чуе двамата пратеници на войводите, младият му тъничък тенор се чу надалеко:

– Не приемаме никакви заповеди! Сега ние решаваме тука! Нели видяхме как се изтеглиха сички, а ние тука ще стоим!

Той замахна пак с ръка – не искаше нищо да чува, но Борис Глаушев подзе с някаква преднамерена кротост и вразумителност:

– Не може така, другари. Заповедите на войводите трябва да се изпълняват. Тук има общ план за отбрана. Иначе турците ще ни изпочукат до един.

Сега излезе напред Кирил Кончев – гребничък, сух, оръжнето тежеше върху поприведеното му тяло, с тясно, бледо лице, с пооткрити очи, които светеха остро, дори мрачно изпод широката козирка на каската му. Започна и той изтихо, кротко, с мекия си източен говор:

– Господин Глаушев... Нека войводите да изпълняват своя план. Ние видяхме, всичко се вижда оттука. Ние няма да им пречим, а ще им помогнем. Нашият план е да се бием и да умрем. Това е най-важната задача на всеки истински революционер. Това ще разреши и всички други задачи и планове. – Той не издържа докрай, тръсна глава рязко, повиши глас и с още по-ярко блеснали очи: – Така и ще победим ние в борбата!

Юнкерът сърдито приподигна фуражката си, сякаш да я премести върху остриганата си глава, но пак я натисна на същото ѝ място:

– Какво ще се разправяме още... Ние не сме дошли тук, за да отстъпваме!

Насъбрали се бяха и други четници около тях, от тия, които подготвяха позицията на каменната площадка, нагошли бяха и други отгоре. Костурчето викна:

– Що бре! Я си гледайте работата! Не виждате ли, скоро ще се стъмни. Хайде, бързо!

Размърдаха се отново четниците, но все се озъртаха, надаваха ухо да чуят какво ще каже Глаушев, като показва, че иска пак да говори. Глаушев се огледа, сякаш да види дали наистина скоро ще се

стъмни, но то беше, защото не му идваха подходящи думи, и току рече тихо:

— И аз ще остана с вас. — После се извърна към другаря си: — А ти, Цветко, връщай се веднага и кажи на...

Не можа да довърши. Пръв се хвърли върху него Костурчето, презърна го буйно, втурна се и Юнкера, той дори побутна Кирила Кончев, за да сграбчи по-скоро Бориса в презръдките си. Радостните им гласове и възклицания се сляха с един общ вик по цялата площадка:

— Урааа...

Запрегръщаха се и гругите четници там, размахваха пушки, хвърляха каскети и капи, тупаха с нозе върху камъка:

— Ура! Ура! Да живеят Македония! Пејте, бре! Жив е тој, жив е...

Само Кирил Кончев стоеше неподвижен сред настаналата бъркотия, с още по-бледо лице, с притворени очи, за да скрие сълзите си.

LIX

Костурчето остана на площадката да ръководи довършването на позицията. Другите двама поведоха Бориса нагоре по скалите, излязоха на самия връх на Стражица, една заоблена като яйце скала. Оттук се виждаше цялата околност — надуплените планински възвишения, чиито очертания чезнеха в сгъстения се в далечината син вечерен зрач, потъмнелите гори по тях, голите им, скалисти гърбове, сгушилото се в пазвите им село. Сега небето светлееше пепеливосинкаво, та зелената поляна долу, в подножията на Стражица, сивите скали и червенеещите се разядени брегове по отсрещни-

те височини тлееха като негови далечни отражения. Вдясно и до госта близо до Стражица се издигаха две по-високи стръмнини, очертаваха се върху вечерното ясно небе голите им хребети. Борис Глаушев се загледа в тях, но нищо не каза. Заговори Кирил Кончев, спокойно, дори пренебрежително:

— Като залегнем по тия скали, само с тежка артилерия ще могат да ни изкарат. Това е истинска крепост. На площадката ще застанат двайсет души. Другаде мъчно може да се мине, а там ще стоят двайсет души.

Борис се извърна — каменната площадка не се виждаше. Половината от четниците ще стоят там — добре. Едва сега той посочи с брада двете по-близки височини:

— Оттам, хе, могат да ни бият.

— Могат. Какво да правим... не можем да заемем и тях.

Юнкера стисна устни презрително:

— Азите може и да не се сетят да ги заемат.

Минаха по-нататък, слязоха на една по-ниска скала — двамата млади командири сякаш искаха дори и с някаква гордост да покажат цялата позиция на присъединилия се към тях член на окръжния комитет, който беше при това и по-стар с четири-пет години.

— Гледайте там — посочи с ръка Юнкера.

Оттук, право надолу, се виждаше проходът, изпълнен вече с гъста, студена сянка. По дъното му пълзеше пътят, белееше се смътно реката, между ниски брегове и храсти, но шумът ѝ едва се дочуваше. Пътят като че ли беше оживял — по него се точеше гъста върволица от тъмни човешки фигурки, подобно на жива верига от мравки, които усърдно пренасят нещо до мравуняка си. Аскер. Стоици,

хиляди. Тримата мъже гледаха една минута мълчаливо. Никой от тях не бе изрекъл думите, които в първия миг бяха дошли на езика му. Гледайки сякаш не друго, а реката долу, Кирил Кончев каза:

– По-зле ще сме с водата. Под скалата оттам тък има изворче, едва съзри. Ще го назим, докато... докато можем. Наредих да напълнят всички манерки и каквото има там за вода.

На една височина отвъд прохода бяха застанали четирма конници, виждаха се все още ясно силуетите им. Юнкера се пошегува:

– И те кроят свои планове.

Внезапно заклоочи гъста стрелба, някъде подалеко, като изпод земята, като да се пукаха мехури. Ослушаха се, стрелбата не спираше. Кирил Кончев рече:

– Трябва да има и другаде аскер. Обсажда четите.

Стрелбата насочи погледите им. Право на изток, по голия, тревист склон на друга една височина, огрян от бледата, жълтеникава зора на ведрия залез, отеднаж изникнаха две групи от човешки фигурки, далеч една от друга, едната от двайсетина души, другата по-многобройна. Току-що бяха излезли и двете от гъсталака в подножията на височината; оттам, от гъсталака долу, идеше и бързата, нестихваща стрелба. Двете групи се надпреварваха – всяка бързаше, тичаше да заеме върха на височината. По-бързите между тях излизаха по-напред, но никой не изоставаха. Само от по-малката дружина се отдели един, който с невероятна бързина се катереше към върха и все повече се отдалечаваха от другарите си. Юнкера плесна с ръце в състезателска възбуда и радост:

– Това е Мурго! Войводата. Той е като коза. Само кости и жили. Факир на бързината! Никой друг не може да тича така.

Изпреварилият другарите си скоро изчезна някъде на върха на височината. И току се зачуха оттам изстрели, пет един след друг, приглушени от далечината, от разбърканата стрелба долу, но ясни като удари с чукче. Докато другарите на изчезналия на върха продължаваха да тичат нагоре, другата купчина видимо взе да се колебае, някои от нея и се спряха. Малко по-късно първата дружинка вече цяла зае върха, запукаха оттам пушки, изпреварените обърнаха гръб и се втурнаха надолу по стръмнината. Види се и други бяха наблюдавали от скалите на Стражица набъгването насреща – наблизо се чу вик:

– Урааа...

– Ясно – рече Кирил Кончев. – Аскерът гледа да ни хване всички в обръч, а нашите там бързат да заемат по-добри позиции. Ние тук сме най-добре.

– Май ще се поразбъркат плановете на войводите! – засмя се по момчешки Юнкера.

Студентът промълви философски:

– Както всички човешки планове...

Дотича през скалите четник и отдалече викна:

– Те... ни сардисват!

– А ти какво си мислиш... – погледна го студентът, но побърза нататък.

Глаушев и Юнкера го последваха.

Поляната долу, дото малко преди това беше сборището на четите, бе почерняла от аскер. Вляво и вдясно по подножията на Стражица се бяха проточили госта гъсти колони, които обграждаха височината. Юнкера извика:

– Всички по местата си!

Четниците и без това бяха по местата си, а сега налякаха на коляно, други залегнаха зад ръбовете на скалите, по междините – кой където си бе избрал по-сгодно място. Настъпи късото затишие

преди битка, когато и най-храбрите чуват бързите, кълтящи удари на сърцето си. Някой там, уж се бе закрил, а се виждаше как се напъга да пукае.

– У, бре... Не можеш ли nekъде по-нататък?

– Остави човека, бре!

Стана пак тихо. Кирил Кончев дигна очи към тъмнеещото небе:

– Вече се стъмва. Е, утре ще бъде каквото ще бъде.

Между четниците настана оживление, някои се изправиха, също и други след тях. Зачуха се бързи разговори, подвиквания. Юнкера бутна фуражката си на тила:

– Вие какво? Я стойте по местата си! Нема защо да ни гледат агите отголу, да ни броят. Може и да ни нападнат все пак.

– Турците не се бият нощем – чу се по-отдалече. – Пък и не могат да ни видят сега отголу.

Юнкера се обърна към Глаушев:

– Вие къде, господин Глаушев, къде ще застанете? – И не дочака отговор: – Ще застанем на различни места ние тримата. Подвойводата долу на площадката. Тук повечето са неопитни.

– И аз не съм опитен в тая работа – рече Борис.

– Все пак да има на всички страни по един началнически глас. Това е много важно за бойците.

Зъбите на студента се бянаха в съгъстващия се зграч:

– Ех, какъв генерал ще излезе от тебе! – После бързо добаби, сякаш сам да заличи шегата си: – Утре, утре. Сега... ще нощуваме. Виж само за часовите. Ти ги разбираш тези работи.

Борис попита:

– Какво стана с моя другар?

– Тука съм, даскале – чу се наблизо гласът на

Цветко, а и той самият се изправи край една скала там, сякаш се бе крил досега.

– И ти остана, а?

– Останах.

– Ела, ела с мене. Ние заедно...

Намериха си място откъм поляната, сякаш искаха тъкмо нея да пазят, макар сега там да шетаха аскери, Глаушев седна, опря гръб на един камък, който изпущаше като жива своя сила набраната през деня слънчева топлина.

– Седни, Цветко, седни!

Борис подпря до себе си своята дълга манерка, Цветко мълчаливо се отпусна близо до него – нямаше по-широко място между камъните, сви дългите си нозе, да не пречи на даскала. Той също остави пушката, гръбна чантата си в скута, чу се как меко изгрънча пълната му манерка.

– Да бехме похапнали, даскале, докато сè още се вижда. Имаш ли си ягене? Ами водица? Аз напълних манерката долу, на изборчето. Дай, ако... Ей сега ще изтичам.

– Имам, имам.

Придърпна и Борис чантата си. Наоколо и по-далечко между скалите се гочуваха приглушени гласове на четниците, отделни думи. Наблизо бяха залегнали и други двама. Цветко гъвчеше шумно и сладко, чу се и бълбукане на манерката му. Отхапна няколко залька и Глаушев, останал бе в чантата му и къс от днешното варено месо. Цветко се засмя с пълна уста:

– Тъмно веке, ама човек сè намира устата си. Сè зее тая проклета човешка пещера, иска си своето.

Борис каза тихо:

– Защо не се върна в четата, Цветко... Можеше да се върнеш.

Цветко побърза да сгъвче залька си, да го глът-

не. После рече също така бързо:

— Ами и аз, гаскале, като тия момчета. Не ти дава сърце да ги оставиш и да си отидеш. Мреме вие, пък аз ще си отида! Сърце ти не дава. Ще се бием и ще мрем заедно. Нели съм излезъл четник! Това аз си го знаех още като... Пък, най-после, каквото даде бог. Ами ти? И ти можеше да се върнеш в четата.

Глаушев не отговори веднага. После едва-едва въздъхна:

— И аз като тебе, Цветане.

Това не беше неговият пълен, неговият истински отговор. Не можеше да отговори той така леко и просто като младото селянче. И да остави последната грижа на бога. Да, той остана с тия четирисесет мъже, които бяха решили да се бият и да умрат. Най-напред и той, досущ като Цветко, по сърце. По сърце и по съвест. Поради това, което беше най-постоянно в него, най-твърдо, най-непроменливо, най-непоколебимо в него; което беше същност на неговата природа. Той не можеше да обърне гръб на тия люде — четници, борци, да се обърне и да си отиде, изпълнил задачата, която бе приел пред войводите. Да се скрие зад тая задача; да използва най-сетне и едно свое право — гошъл е с голям риск, предал е заповедта на войводите и ето, отива си в четата. А тия тук да стоят, да мрат, щом искат. Не, Борис не можеше да ги остави и... да побегне, макар и с... право. Ала не беше само това. Нели и той като тях беше борец за... Заклеа се бе да пролее кръвта си, обрекъл се бе. Като тях, като Цветко. Нима това трябваше да става с някаква благоразумна сметка, с някакви съображения, с използване на права? Любовета към родината, към поробената родина, към нейната правда не може да има степени, не може да има граници,

да се дели и дава на грамове. Също и думата на един борец, също и клетвата на един борец за свобода. Дотук всъщност и той като Цветко, другаря му, милото селско момче. Но, мислеше си по-нататък Борис Глаушев, не беше и само това.

През последните месеци — и може би кой знай откога — той беше в безизходност. Разпънат беше от противоречия, от съмнения, от колебания. И може би за всяко нещо в живота си. Той като че ли никога не можеше да намери самата истина за нещата и явленията, винаги оставаше в него някаква непълнота, незадоволеност, някакво съмнение. Той не познаваше чувството на самодоволство, на едно пълно успокоение, на пълна сигурност. Като Богдан Бобев; като Симеон Венчев, който не се колебаеше да стигне и до престъпление; като Стефан Кибаров с неговите смели, гръзки мисли. В него ли беше причината или извън него? В него беше жаждата му за истина, за справедливост. Но той не можеше да задоволи тая жажда — такива бяха людете около него, такъв беше редът или безредieto на нещата около него, такъв объркан и неверен, лъжлив и несправедлив беше животът около него. Неутолената му жажда пораждаше всички негови съмнения, непрестанното му недоволство, нетърпението му, гнева му. Жаждата на душата му или, още повече, неговата незадоволена съвест. Или може би неговите заблуждения, неговото незнание за другите люде, за живота им, за целия живот. Той ли единствен беше най-мъдрият, най-добросъвестният, най-справедливият?

Но той беше още по-нетърпелив, още по-строг, по-гневен, още по-яростен съдия и към самия себе си. На себе си той нищо не прощаваше. Имаше часове, когато се бе презирал. Безизходност ли беше това или пък липса на път, на ясен път пред него? Липса на верни,

на точни знания за хората, за живота им. В мислите му пак излезе Стефан Кибаров. И после, веднага след него — Дяконов. Единият, който знаеше накъде върви и вървеше смело, открито срещу всяка загадка, срещу всеки проблем и възел, разбулваше ги, разсичаше ги, даваше отговор; другият, който бе отрекъл всичко, потъпкал бе всичко, презрял бе, поругал бе всичко и безсрамие то му бе се превърнало в негова гордост, в позорно бягство всъщност, което наричаше свое освобождение. Ала къде беше той самият? Беше далеко от единия, далеко и от другия.

— Умисли се ти много, учители...

— Да, да — промълви Глаушев.

— Стъмни се веке...

— Да. — И Глаушев добави с някаква загриженост към по-младия другар: — Нема ли да спим вече, Цветане?

— Ами... да спим. Аз тука, като в люлка, на камъка. А ти? Нема ли да ти е твърдо?

— Ще прекарам така. Нали сме комити, Цветко.

Борис усети как се засмя младият момък без глас в тъмнината. Поразмърда се за минута Цветко, настани се по-сгодно върху камъка и затихна.

Глаушев не беше усетил как всичко наоколо изчезна, стои се в гъста, плътна тъмнина, която се надигна от планинските долици и низини ведно с ваама влажни, топли изпарения — горещия гъх на напечената земя, надигна се тъмнината чак до най-високите върхове, забули с прозрачен мрак и небето. Нехаен сякаш бе пръснал звезди по цялото небе — едни сякаш по самата му повърхност, между черните сенки на планинските върхове, едри и светли, други пък тънеха в неизбродимите му дълбини като тежки седефени зърна, а пред всички се кипреше Вечерницата, погела още по зряч своето тържестве-

но шествие по нощното небе, или това беше невидим бродник, който скиташе със свещ в ръка от хоризонт до хоризонт. Луната я нямаше. Чернееше лицето на земята невидимо и тайнствено.

Ниско долу и сякаш кой знай колко далеч се гочуваше врява. Аскерът. Види се беше забранено там да се палят огньове, но се усещаше, че в подножията на височината се лутаха много люде, потънали, загубени в нощното чернило. Също и по-нататък, по отсрещните стръмнини и долици, но не се чуваше оттам никакъв звук, никакъв глас. По скалите тук ходеше тревожен нощен ветрец и довяваше час по час тихия сънен шепот на горите, горчивия им гъх. Прииждаше отгоду като проточена, загавена въздишка и шумът на реката сред настаналата нощна тишина. Тук, на самия връх, беше по-светло, но не можеше да се види откъде се процеждаше моя синкав, неоловим зрак. Някъде наблизко, може би зад съседната скала, двама или трима от четниците водеха неясен, разпокъсан разговор, умълчаваха се и пак започваха, като да не можеха да намерят думи или се мъчеха да прогонят тревожни мисли, неверен сън. Там негде се чу програна кашлица, а някой по-насам хъркаше кротко, усърдно. Тихо, равномерно и съвсем близо дишаше Цветко, тъмната му сянка сякаш се бе сляла с топлатата скала. Понаместил се и Борис върху твърдото си каменно легло, ала сън не идваше. По едно време пред него внезапно се изправи черна човешка фигура и като че ли до самите звезди. Чу се гласът на Юнкера — мъчеше се той да говори по-тихо:

— Тук ли сте, господин Глаушев?

— Да — приподигна се Борис.

Юнкера приклепна до него и заговори още по-тихо;

— Обсадили са ни. Аз изпъзех до тях. Можех да

хвана жив некого или да застрелям двама-трима, тъй, съвсем отблизо в тъмнината, но... да бехме поне двама, иначе и те могат да ме спипат. Чувах разговора им, но не разбирам турски. Изглежда, че немаат намерение да ни нападна тая нощ. Нека си починам и момчетата. Утре... Май и на вас не ви се спи. Аз... обиколих часовете, сложил съм двама и при изборчето долу. Да не би да го подушат турците. — Той приседна върху камъка, помълча. Лицето му не се виждаше. И продължи, вече съвсем тихо: — Имам аз едно момиче в София. Да можех само два реда да му пиша. За сбогом. Но не може.

Борис търсеше с поглед лицето му в тъмнината. Юнкера неочаквано скочи:

— Да ви остава да поспите.

— Не, не...

Юнкера се прехвърли зад близката скала, чу се как изскрипяха пирончетата по ботушите му.

Глаушев притисна гръб о камъка, сложил ръце върху изправените си колена, тихо, едвам чуто въздъхна. Той също не можеше да пише два реда на Ангелика. Ангелика беше мъртва. Нямаше я никъде по земята. Нямаше я в О., на тяхната улица, в бащината ѝ къща, нямаше я на балкона, вратата на балкона беше затворена, цветята в саксиите съхнеха изоставени. Сега той не я търсеше там, а тогава отиде там да я потърси, да я види, в бащината ѝ къща. Сега той не можеше да каже като Юнкера: „Имам аз едно момиче...“

През оная ранна сутрин той гочу в стаята си далечен, приглушен писък. Замря сърцето му. На часа си помисли за Ангелика. В съзнанието му премина само името ѝ — ехо на далечния писък, но в него проехтя като страшен вик, като отчаяно стенание. Може би защото писъкът долетя до слуха му от

към нейната къща. После се узна, че извикала бабичката на Ангелика и всички се учудваха откъде се намерила такава сила в немощната стара жена. Той изтича на прозореца. Нищо не се виждаше. Минаха двама по улицата и Борис забеляза, че се заглеждаха в къщата на Милонас. Може би се е случило нещо с брата на Ангелика, ранения. Портата насреща внезапно, рязко се отвори, изскочи оттам грузият ѝ брат, Димитрис Милонас, гологлав, с побеляло лице. Той изтича нагоре по улицата; там, малко по-нагоре, живееше лекар, също грък. Вън, в преддверието пред вратата на Борисовата стая, тропотеше Фотина, хазайката му, и някак по-силно, отколкото беше нужно. После тя почука и на вратата му.

— Даскале... Борис...

Той се спусна към вратата, гръбна я. Фотина помръдна устни, онемяла ли бе, и едва можа да продума:

— Що ли става там?...

— Сигурно раненият...

— Не, не. Той нищо, казаха ми. Нищо от такава рана, ами...

— Иди, иди виж долу...

Тя и сама се затече към стълбата. Когато Борис се върна на прозореца, отгоре бързо се приближаваха Димитрис Милонас и лекарят, влязоха в портата. Откъм къщата насреща вече нищо не се чуваше, но идеше оттам тревожна, страшна тишина. После срещу портата на Милонас се насъбраха няколко жени, още невчесани, няколко деца, току-що станали от леглото. Откъде изскочиха, какво бяха чули, какво бяха усетили, сънливи, с неумити лица, що говореха така оживено, махаха ръце? Борис не се решаваше да отвори прозореца, да се покаже. Ето я и Фотина. Той я видя как слушаше със зяпнала уста, после тя дигна ръце, сплете пръсти.

Щом затропоти по стълбата, Борис се втурна към предверието и я чу как тихо, жално плачеше още там, по стълбата.

– Какво е станало...

– Ангелика... Пробола се с нож.

Дотук той си спомняше всичко ясно. После се спусна пред погледа му мъгла, сива, гъста, задушлива, проникна, изпълни гърдите му, не му даваше да диша. Спряха, угаснаха и мислите му. Започна един кошмарен сън, без светлина, без мисли, без въздух в гърдите. Така си спомняше той и сега оня час. И не всичко си спомняше от това, което направи тогава без светлина, без мисли. Като обезумял, който не знае що върши, а всичко върши с машинална точност, той се облече за излизане и сега може би с по-голяма грижливост, слезе долу, мина през улицата и влезе у Милонас. Фотина бързаше след него, късите ѝ нозе се преплитаха в дуплите на фустана ѝ, бързаше и не вярваше на очите си. Цялата къща стенеше – чуваха се плачове, разбъркан говор, отделни думи на чуждия език, тропот някъде на горния кат. Горе, в широкото предверие, го пресрещна Димитрис Милонас. Застанаха един срещу друг и мълчаливо се гледаха. Борис рече:

– Искам да я видя. – А после в неговия глас пропала самото му сърце: – Не ме спирайте... Кажете ми къде е.

Димитрис продължаваше да мълчи, втренчил в него черните си очи. Борис чакаше. Отнякъде изникна Дросо Милонас и там се вцепени, на другия край на предверието. Димитрис се обърна, отпрати се към стаята на Ангелика. Борис го последва.

Тя беше сложена на леглото, с изпружени ръце край тънкото ѝ тяло. Като бяла хартия беше нейното лице и сякаш бяха изписани по него с туш гръ-

дите на веждите, под тях закръглените черни сенки на сплетените ресници, косата ѝ около твърдото, студено чело, сенките на застиналите, неподвижни ноздри, сенките в ъглите на стиснатите, безкръвни мъртви устни. Ти ли си, Ангелика?

На пода се бе отпуснал Костас Милонас, заровил лице в леглото на мъртвата си щерка. До него се бе изправила майката и гледаше влезлия чужденец с няма, неизразима скръб и ако можеше да се учудва сега, не би се учудила, че го вижда край мъртвата. Тя докосна рамото на мъжа си, прошепна:

– Костас...

Старият Милонас подигна глава, обърна се към Бориса и забързано се изправи, ала едва дотам стигнаха силите му, едва да промълви:

– Стани, Ангелика... Дошъл е твоят жених, стани да го посрещнеш...

Борис не разбра думите му, не ги и чу, разбра и чу само името ѝ. Той не забеляза и бабичката на Ангелика – тя беше там, на леглото си в другия ъгъл, и го гледаше със странна радост, или пък това беше стъкленият блясък на изплаканите старчески очи.

Ти ли си това, Ангелика? Ангелика или тая нейна бяла сянка мълчеше. Мълчаха и другите в стаята. Дълго, дълго. Нямаше какво да чака повече. Той се обърна, излезе в предверието, чужд в тая скръбна къща, слезе по стълбата, нозете му едва крепяха огромния товар върху отпуснатите му плещи. След него вървеше Димитрис Милонас и го изпрати чак до портата. Къде бе изчезнал тогава малкият Ригас? Може би Ригас би му казал нещо повече. Нямаше го Ригас.

Споменът на Глаушев за тая последна среща с Ангелика остана много бляд в паметта му, чужд и някак по-настрана в неговото съзнание. Нейният непознат отпреди, мъртвешки образ и всичко онова, ко-

ето бяха видели – не той самият, а очите му. Помнеше той своята Ангелика, топлото ѝ живо тяло, светлината в очите ѝ, думите ѝ, живия ѝ глас. И сега тя беше, както винаги, тук, на скалата, с него. В мислите му нямаше по-ясен образ от нейния, по-чист, по-хубав. Ангелика сега беше неугасваща светлина в душата му. Да можеше да обхване тя цялата му душа, всичките му мисли... Тя го обикна с цялото си сърце, без колебания, без съмнения. Тя обикна и изстрада своята обич сред омразата, която я обкръжаваше. Тя умря за своята любов, щом не можеше да живее със своята любов. Неговата любов не беше като нейната, в неговата любов беше и омразата – мрачна, отровна сянка в нея. Ангелика, остани в мене, ти, светлина ясна и чиста, ти, любов, остани в мене...

Чу се някъде самотен изстрел. Нощта беше будна. Планината, изчезнала в нощния мрак, беше будна. Дигна се отеднаж нататък вихрушка от изстрели, изтрещяха бомби, разтърси се тъмнината наоколо. Някоя от четите се опитваше, види се, да пробие обсадата или вече я бе пробила. Скоро остана само ехото, което се обаждаше от разни страни, още един дълъг миг, после и то заглъхна. Остана пак само будната тревожна нощ.

Наблизо се чуха сърдити гласове, някой викна:

– Хашлак! За бой плачеш. Остави ни да спим!

– Ей, какви хора! Ще пукнат за сън. Утре ще спите, бе! Ще заспите и... до второто пришествие, амиин!

Борис видя как върху камъка пред него се изпрати дълга, човешка сянка, виждаше се в избистрилия се мрак, върху светлеещото звездно небе. Сянката се приведе:

– Нямате ли една цигарка...

– Не. Не пуша.

– Бррраво, бе! Щастливи хора, без грижи!

– Я го виж! – обади се пак същият сърдит глас. – Отиде и други да буди! Седни си най-сетне на задника, Хашлак!

Дългата сянка изчезна.

Глаушев въздъхна: всеки с грижите си и сега, в тая нощ. Цветко, току пред него, започна като че ли цял да зъзне, нагаде тъничък, плачлив писък. Плачеше насън. Борис го побутна:

– Цветко, Цветане...

Младият момък се надигна уплашен:

– А!... Що има? Кои е?

– Сънуваше нещо... Или може би ти е студено?

– Да... Страшен сън. Уплаших се, дявол да го вземе. Кое ли време е вече?

– Хайде, спи, спи.

Цветко наново се отпусна върху камъка, въздъхна по детски, затаи се. Опита се да легне по-удобно и Глаушев. Уморено беше тялото му, болеше го тук-там от камъка под него. Само мисълта му като ярко пламъче блуждае, не спира, не заспива. И започва отначало. Да, той трябва да започне от самото начало. От основата. От здравата почва под нозете му: любов и вяност към тоя народ, към тая земя. Любов до смърт, като Ангелика. Утре... утре той ще се бие и ще умре. Като всички тия мъже тук, по скалите. Като Хашлака, който...

Месечината се надигна иззад хоризонта насреща бавно, помръкнала. Едната ѝ половина беше превързана като с черна кърпа. Борис Глаушев спеше.

Битката започна още в зори; най-напред на Стражица, после, скоро едно след друго, на още две места из планината.

Когато зави турската тръба долу, на поляната, на Стражица бяха будни само часовете. Сладък е сутрин сънят на младите люде. Пръв скочи Юнкера от своето временно гнездо между скалите. И се разтича, завика с гръмлив глас:

— Ставай! Заемай местата си! — Спусна се Юнкера и накъм каменната площадка, която не се виждаше отгоре, чу се и нататък командата му: — Ставай!

Наскачаха всички, спали бяха с пушките си. Само Хашлака се протегна като в пухено легло, прозина се сладко, огледа се с учудени очи; после се надигна, прибра дългите си, сухи ръце и нозе, прехвана остриите колена. Другарите му като че ли не го забелязваха, а той — ту по един, ту по друг от тях:

— Миле... Бальо... Дайте да запаля, бе! За последен път, бе!

— У, да пукнеш с тия цигари! Селото гори, бабата... Само за това мислиш, не остави тютюн у хората.

— Един за всички и всички за един, момчета — викна Хашлака въодушевено и току проточи глас като просяк пред черковна врата: — Дайте за душата си, хорааа... Днес ще става погребението ниш...

Намери се някой, даде му цигара.

Между скалите се разнасяше тиха врява. Затихна и гласът на Юнкера. Всички бяха по местата си в един неравен кръг между скалите, по един, по двама, да бранят от всички страни каменната си крепост, да бият турчина. Едва-що бе заел мястото си Борис Глаушев, до него приклекна Цветко, обър-

на се със засмяно лице, с влажни очи:

— Аз го тебе, гаскале... Нели сме дружина!

— Добре, Цветко.

Около устата на младия момък се бе появила сивкава бледност, в бързо разреждащата се утринна грезавина ясно се тъмнееха тъничките мустачки на горната му устна.

Турците се надигнаха в гъсти редици още от подножието на височината. Пълпеха бавно нагоре през високата напрат, заобикаляха разхвърляните тук-там едри камъни, изчезваха за миг под разперените зелени шатри на редките дървеса, край разлютените вършини на купчините храсталак. Виждаха се ясно отгоре и още по-ясно при вегрия изгрев на летния ден. Ярко аленееха в зеленшата фесовете им, лицата им изглеждаха като мътнобелезникави петна, пушките също тояжки в ръцете им. Пред редиците и зад редиците на аскера крачеха усамотено офицери и никой не бързаше — личеше отдалеко силата на това множество, чувстваха и те виги се своята мощ, толкова много един до друг. Някой от четниците не изтрая — екна издебело изстрел на манлихера.

— Не стреляй! — екна отново гласът на Юнкера и сякаш на различни места едновременно, разтича се той пак между скалите: — Пести патроните! Далечно са още! Слушай моята команда!

Ала не мина много, и битката започна без неговата команда. Нов прибързан изстрел повлече гъст пукот от всички страни на каменистия връх. Турците бяха на сто и петдесет или двесте крачки — кой ли би чакал да дойдат още по-близо, би се сдържал пред такъв примамлив прицел. А те идеха, идеха, мълчаливо, самоуверено. Тук-там зад веригите им изоставаха мъртви или ранени, като захвърлени в зелената напрат, гъстите тъмни редици сякаш

се отърсваха от тях. Четниците стреляха съсредоточено, упорито, пукаха безспир четиридесет и две пушки, редиците на аскера изоставяха след себе си все повече ранени и убити. Някои от тях, по-леко ранени, сядаха във високата напрат или пропъзляваха зад някой камък, зад храст или дърво, други слизаха надолу – свършили сякаш работата си, бързаха да се върнат, откъдето бяха тръгнали. Иззад планинските върхове на изток изеднаж пламна и горещото юлско слънце. Засия весело зеленината по ридищата, озъбиха се сиви скали, потекоха червени разровени брегове, дълги, бледи сенки се промъкваха една след друга през дълбоките долици, по хладните усови. Високо над хоризонта се бе дигнало цяло шествие от бели облачета, рееха се по светналото небе – тържествени знаменосци на изгряващото слънце. Никой от хилядите люде из планината не подигаше очи към небето. Когато настъпващият по склоновете на Стражица аскер наближи още повече каменистия връх, чува се отново тръби – ту по-ясно и наблизко, ту изтихо, някъде по-далеч. Засвяткаха изтеглени саби на офицерите, поколебаха се и току се люшнаха нагоре състените вериги на аскера. И някак много по-късно, през пукота на пушките, нахлу между скалите на върха глух, ала мощен вик:

– Аллааах... Аллааах...

Живата вълна се блъсна от няколко страни в подножията на скалистия връх и там се разпадна сред трясъка на десетки бомби. Разпокъсан на отделни по-големи и по-малки групи, аскерът бързо се дръпна нанаязад, а после и цялата навалица се втурна надолу, разпиля се по стръмните склонове, сподирена от пукота на четнишките пушки, от дружен вик:

– Уууррраааа...

Върху най-високата скала изникна Хашлака, раз-

перил дългите си ръце и пушката му нагоре, сякаш да стигне високото небе:

– Чакайте, бреее... вашата мама читаушка!

Като съпровод на поразредилата се стрелба на Стражица другаде някъде низ планината заклокочи и не спря бърз, разбъркан пукот. Започнало бе и там сражение.

Докъм плагне турците атакуваха три пъти Стражица, но не можаха да заемат каменистия ъв връх. При последното си отстъпление те смъкнаха надолу всичките си ранени и убити. Но битката не беше свършила.

Започна разрежена, ленива стрелба. Останали бяха турци около четнишката позиция, скрити зад камъни, дървеса или в трапища и дупки, стреляха по скалите нагоре, стреляха и четниците по тях, следяха се, дебнеха се, целеха се продължително и от двете страни. Аскерът далечно надолу се пръсна на купчинки, но никъде не се прекъсна живият обръч, който бе обхванал Стражица. Четниците наблюдаваха как раздадоха храна на войниците, които насядаха да обядват. Още по-далечно нататък, в сянката на един дъб, бяха се разположили група офицери и се виждаше как шетаха около тях войници, да им прислужват. Посегнаха към торбите си и някои от четниците, които имаха сърце да се хранят. Някой се обади:

– Да слезем долу, да обядваме заедно. Нихните торби са по-пълни.

– Турски хлеб аз не ям. И хлебът им смърди на тия некръстени кучета.

– Ех, пък ти... Хлебът си е хлеб.

Надигнаха се гласове за вода, задрънкаха празни манерки. Мнозина бяха изпразнили манерките си още по време на битката. Наскачаха неколцина да

събират празните съдове, спуснаха се надолу, на към изворчето, ала скоро се върнаха:

– Не може да се налее... Пукат, майката им. Не дават да припари човек до извора.

Пуха от тия, които имаха вода, подаваха си един през друг манерките, и пуха по-жадно сега, когато водата беше малко.

– Ей, по една-две глътки! Ще останем съвсем без вода.

Някой промърмори:

– Не ще и ни трябва много вода...

– Миряса и Хашлака. Нема веке тютюн у никого.

Така мина близо два часа време. По-рядко се чуваше и изстрел, сякаш колкото да се знае, че противниците продължаваха да стоят един срещу друг. Купеше сражение сега по височините отпътък поляната. Честата стрелба се сливаше в един общ еком, като глуха, далечна гръмотевица и само час по час ще се отдели самотен, ясен изстрел или трясък на бомба, ще се изсипе отеднаж гъста ревица от гърмежи, като че ли съвсем наблизко:

– Та-та-та-та-та...

Четниците на Стражица все надаваха ухо на там, понадигаха се и да погледнат.

– Ще се измъкнат нашите.

Никой не отговори. Нямаше и какво да се говори. Тия там, отсреща, ще се измъкнат, но тия тук, по обсадените скали, няма да се измъкнат. Това е и никой нищо не може да промени.

Слънцето сякаш не се и помръдваше, както се бе дигнало над Стражица. Изчезнали бяха някъде и белите облачета. По снишили се побелял небосвод между забулените в мъгла и слънчев блясък планински върхове наоколо се стичаше на широки потоци нажежено, светнало олово. Скалите на върха наре-

ха. Четниците се притискаха към бледите сенчици, които едвам покриваха едната страна на блестяния камък. Там ще сложи някой рошавата си глава, но не може да я скрие в камъка.

Цветко се оплака:

– Да не беше барем моя огън... – Набъбналите му устни лепнеха.

– Ще мине, Цветане. Още малко – рече Глаушев, без да го погледне. Като на дете, което искаш да залъжеш, щом не можеш да му помогнеш.

Цветко мигом се обърна към него, с големи, уплашени очи. Ще мине. Как ще мине?

Тръгнаха да обикалят позицията Кирил Кончев, Юнкера, качил се бе тук и Костурчето, отдалеко се чуваше поиздрезгавелият му тенор. Питаха те четниците за патроните, по колко патрона имат още да ги пазят, да не пускат на вятъра куршум.

– Турци много – шегуваше се Костурчето, тръсвайки буѝните си кѝдри.

Повикаха и Бориса. Междy изправилиите се скали имаше едно по-широко място, осеяно с по-дребни и по едри камъни. Там се събраха четиримата. Кирил Кончев се заоглежда, като да търсеше къде да седне, и каза някак поучително:

– Тук ще се съберем... накрая. Виж, като в черква.

– Ти пък!... Черква – сонна му се весело Костурчето. – Да не искаш да повикаме и попове?

Юнкера дигна фуражката си и я натисна на същото ѝ място, опъна ръце като за доклад:

– Патроните се привършват. Никой не каза, че има повече. Тук ще дадем последния отпор и... край.

– Немаме вече много грижи – рече Глаушев и се притѝкми да се върне на мястото си при Цветко.

Неочаквано по камънака наоколо като че ли се изсипа рядка, едра градушка. Нямаха време и не бе-

ше нужно да се оглеждат: по близкия рид насреща пукаха изтъркно маузери. Там се бе настанил аскер и стреляше по скалите на Стражица. По камъните тупкаха твърдо, отскачаха и съскаха куршуми. Костурчето изеднаж трепна с опулени очи и така остана за миг. Най-напред падна пушката му, после и той самият се просна с целия си ръст. Спуснаха се над него и тримата. Мъртъв. Юнкера се изправи с побеляло лице:

– Сега там, на площадката, кой...

Кирил Кончев рече навъсен:

– По-добре да не знаят там. Ще се справят и сами.

Юнкера прибра бързо патроните на Костурчето, дигна пушката му и я разби о близката скала, захвърли ядно останалата в ръцете му цев. Пръснаха се и тримата мълчаливо. Рядката оловна градушка чукаше по скалите.

Турците отново се бяха дигнали на пристъп и пълзяха насам от всички страни.

– Таа-тааа, таа-таааа – повтаряха настойчиво тръбите им.

Святкаха сабите на офицерите, смешно, ала и застрашително се поклащаха високите калпаци на неколцина от тях при всяка стъпка по стръмнината. Алените фесове на аскера сега, на слънцето, цъфтяха на дълги редици, по-други изглеждаха и смуглите лица на войниците. И бързаха нагоре, поотдалеко се чу сега и бойният им вик:

– Аллааах...

Тоя път те негли бяха решили да не се връщат. Съгисти се и стрелбата на маузерите от насрещния рид.

Започнаха стрелба и четниците, почти всички едновременно. Никой не мислеше за патроните си, не можеше и да мисли срещу настъпващия аскер.

Никой и не се радваше, като виждаше как все повече ранени и убити се смъкваха от гъстите турски редици, търкуваха се в разлюшката се напрат.

Турците удариха най-напред четнишката позиция на каменната площадка. Навсякъде другаде беше много по-трудно да се мине. Струпаха се там стотици срещу двайсестина, напирала с бясна, отчаяна ярост, човек до човек, насочили дългите си щикове. Офицерите шибяха със сабите си, без нужда – войниците сами се надпреварваха, блъскаха се един в друг, прескачаха, газеха повалените си другари. Дори се умълчаха в сяпата си решителност. За късо време, за няколко минути, те прегазиха площадката, заляха я, нахвърляха се върху неколцина останали живи четници, нахвърляха се и върху мъртвите, да ги мушкат и порят с ножовете си, да тъпчат и ритат с подкованите си обуца окървавените им глави.

Никой от четниците горе, между скалите, не забеляза какво стана отпък, на каменната площадка. Не се отдели, не побягна нагоре нито един от нейните защитници

LXI

Борис Глаушев помръдна устни, преди да проблесне светлинка в съзнанието му. Не можа да произнесе гласно и думата, що бе задържал сякаш до тоя миг на езика си:

– Цветко...

После дойде болката, която също жива сила напъваше да пръсне черепа му. И пак стана това, което, както му се стори в оня миг, прекъсна живота му. Тласъкът, който го ослепи, оглуши, който угаси съзнанието му. Бомбата падна на две крачки от него, до камъка в нозете на Цветко. Сега му бе

ше ясно: за една частица от мига Цветко се колеба, за една частица от мига Цветко се опита да го спаси от смъртта. Той повече усети това, отколкото да го види.

Светът бе изчезнал за него – и планината, и неподвижните под жаркото слънце гори, и нажеженото до бяло небе. Сега беше само тая адска болка в главата му. Стисна гореци, оловени клепки, но се разтвори с ослепителна яснота пред затворените му очи това, което стана с Цветко. С Цветко и с него – нели и той беше там.

Турците се тъпяха вече долу, току до скалата, на която бяха залегнали те двамата; притискаха се турците о камъка, да се скрият от куршумите им. Някъде отгоре викаше Юнкера:

– Нема вече време, няма време! Чупете пушките! Събирайте се насам! Насам...

Борис сложи нова пачка в пушката си. Последната.

И последователно изстреля петте патрона в турската тъпна. Не беше нужно да се прицелва. Не поглеждаше и дали удучваха куршумите му. Погледна към Цветко. Гневно, с разголени, стиснати зъби, момчето гърнаше и пак връщаше затвора на пушката си. Сухо тракаше затворът на празната пушка. Борис се придърпна назад, побутна го с ръка:

– Хайде, Цветко. След мене.

– Не ще да гърми веке, мамката ѝ.

– Имаш ли още патрони?

– Немам. Патрони немам.

Борис видя как трепереха ръцете на момчето, вкопчани в пушката. То нямаше сили да стане и да го последва, гневеше се на празната си пушка, която не искаше да стреля. Борис я изтръгна от ръцете му. Сложи я до скалата, замахна с две ръце и разби в камъка своята пушка. Сетне и Цветкова-

та. Момчето не се помръдваше от мястото си, отпуснало и двете си ръце на горещия камък пред него. Нямаше сили да стане, не искаше да стане. Борис се приведе, мушна ръка под мишницата му:

– Бързо, бързо... Чакаш живи ли да ни хванат! Върви след мене. Там ще се съберем всички.

Момчето мълчаливо се повлече след него. Прехвърлиха се през една скала, минаха край друга. Излязоха на широкото каменисто място, където бе казано да се съберат всички на края. А краят бе дошъл; патроните се бяха свършили, турците бяха стигнали до самите скали и всеки миг ще се качат горе. Това е краят – всеки знаеше. Само Хашлака не искаше да разбере, да се покори. Минавайки през скалите, Борис забеляза как Хашлака, разкراчил дългите си нозе, се напъваше да търкулане един голям камък върху турците долу.

Излязоха те двамата с Цветко на определено място. Борис пак се извърна към по-младия си другар. Нямаше нужда – Цветко го следваше послушно. Само лицето му бе побеляло като вар и очите му жадно пиеха ярката слънчева светлина. Бомбата висеше на празния патрондаш, препасан върху червения му селски пояс. А пред тях, между изправените скали, всичко се виждаше. Събрали се бяха двайсетина мъже. Неколцина бяха останали мъртви отпък, на позицията. Не бе дошъл никой и от каменната площадка, не бе побягнал насам. Умрели бяха те там до един. Лежаха вече и тук неколцина мъртви. И Кирил Кончев също, легнал кротко край една от скалите, до него блестеше на слънцето револверът му. На средата стоеше Юнкера и викаше на всички страни:

– На смърт, момчета, до един! На смърт! Чупете оръжието, да не остане в ръцете на врага!

Какъв генерал би станал той! Не можеше да го чуе Кирил Кончев. Кирил Кончев, студентът, беше вече мъртъв.

Викаха и други там. Кресяха. Чуваха се призивно имена, неразбрани думи, някой се опитваше да запее. Прегръщаха се по двама, по трима и повече в обща прегръдка. Други, по-изпълнителни, чупеха пушките си – ще я удари два пъти и три пъти в камъка. Да не остане в ръцете на врага. На смърт, момчета! Борис видя как ухапа Юнкера цевта на черния си наган. Падна и той, Юнкера. Насреща тресна бомба оглушително между скалите. Хвъркнаха нагоре части от човешки тела.

– Так. Так.

Изстрели. Тук и по-нататък. Сухо, късо.

Борис посегна с две ръце:

– Да! Бомбата.

– Не, не... Аз сам.

Те с Цветко стояха един срещу друг. Цветко все не можеше да откопчае бомбата от патрондаша си.

– По-скоро, Цветко! Аскерът...

Най-сетне момчето откопча бомбата. Стисна я с двете си ръце, сякаш да не я изтърве. Отвинти капачката ѝ. Сега работеше добре, спокойно. Удари я в камъка. И това си спомни Борис Глаушев – страшен студ прониза в оня миг сърцето му. Скова го цял. Не го остави да помисли за нищо друго. За нищо. За никого. Само това: „Защо не избухва още? Защо се бави толкова?...“ Цветко понечи да се обърне, като да искаше да скрие бомбата негде в себе си, но я изпусна. И тогава, в следващия миг, Борис усети как го блъсна страшна сила...

Не беше умрял, жив беше още. Но беше смазан, с тая непоносима болка в главата и може би едва сега умираше. Колко ли време бе минало, откакто

Цветко удари бомбата в камъка? Само няколко секунди до оня тласък, който го смаза. Нямаше сили да се помръдне. Болката нахлуваше по цялото му тяло, щом само се опиташе да се помръдне. Това беше видиг се смъртта, влязла бе в тялото му. „Е, добре. Ще спре болката, ще спрат всички болки и мисли и... Ангелика е също мъртва. Мамо... татко... Вих се и умрех. Това беше най-доброто, което можех да направя. Ще кажеш и ти, татко, това беше най-доброто. Но аз съм още жив...“

Той се опита да отвори очи, клепачите сами се напрягаха да се отворят. Отвори се само едното му око, отлепи се. Високо над него се ширеше небето. Никога не беше виждал такова небе – цялото бледочервеникаво. Той не знаеше, че лицето му бе покрито със засъхнала кръв. И отвореното му око беше пълно с кръв. Потеклата сълза проми синия му глед, изчезна червенината и от небето. Остана то бледосиньо, ведро, дълбоко прозрачно. Старото познато небе. И сякаш оттам, от високото небе, полъхваше тиха, милваща прохлада. Надигна се в гърдите му въздишка, разпъна с остра болка гърдите, а после се разля по тялото му сладостно облекчение. Отвореното му око потърси да обхване цялото небе, да огледа всички наоколо, отново да види загубения свят. На една скала наблизо стоеше орел. Погледът му се спря върху грамадната птица, както бе изрязана върху ведрото синкаво небе. Гледаше я той със страх и с живо любопитство.

Орелът стоеше като изникнал върху високата скала, със спокойно прибрани черни крила, гордо извил дългата си гола шия, изправил глава с хищно закривен силен клон. Блестеше неподвижно неговото кръгло око, отразило небето. Гледаха се за един дълъг миг човекът и птицата. И като че ли знаеше

нещо кръгло, блеснало животинско око, нещо су-
рово и строго. Глаушев виждаше спокойната мощ на
голямата птица. Дошла бе да се храни с месата и
кръвта на мъртвите. Цар на планината. Хищник.
Дошъл бе за месата и кръвта на мъртвите. С това
се храни царят на планината, с кръвта на героите.
Когато лети в небето, ние му завиждаме. Сега стои
там, спокоен и страшен със своята сила. Да може-
ше да стане и да го прогони! Не можеше. И не както
искаше той, а когато птицата пожела, леко, без-
шумно подскочи, разпери огромните си крила, сякаш
да затули цялото небе, размаха ги и литна, мигом
изчезна зад скалите. Полъхна го хлад от крилата ѝ.
Омразен, страшен хищник, който се храни с кръвта
на героите, омразна, страшна сила, която закрива
небето. Някъде отблизо долетяха гарвани и накаца-
ха върху същата скала, на която бе стоял орелът. С
безшумен размах на черните си крила. Ето ги и тях...
Черните гарвани. Те са винаги там, където има бип-
ки и мъртви. Да пият очите на мъртвите.

– Га-гааа...

Долетяха и други от съседната скала. Викаха
се, събираха се.

Борис се опита сега да стане, разтворил окър-
вавеното си око, ала убийствената болка в миг об-
лада цялото му тяло и той потъна в черен мрак...

Слънцето едва-що бе залязло. След пукота през
целия ден над планината се бе разляла дълбока ти-
шина. Прогонени бяха малките птички, които пъл-
неха преди гъсталаците наоколо с веселия си цвър-
кот и отдалеко чакаха да се спусне топлата лят-
на нощ, за да се приберат по напуснатите гнезда.
Баваше се някъде и вечерникът. По източния склон
на Стражица мълчаливо се изкачваха върволица се-
ляни, все по-стари мъже. Вървяха един след друг,

някои бяха надигали копачки и лопати. Тихо шуме-
ше в босите им нозе топлата напрат, завехнала
под слънцето през деня. Те знаеха накъде вървят и
какво ще видят. Спряха се един подир друг пред ка-
менната площадка, свалиха лопатите и копачки-
те, подпряха ръце на високите им гръжки. Някой
шумно подсмръкна. Дигна ръка, прекръсти се, пос-
ле и другите се закръстиха с бързи, сдържани дви-
жения, току пред лицето, по селски.

– Ех... мъки християнски... – въздъхна най-ста-
рият.

Запrikaзваха и други:

– Ей го Ицо Нешков... и той. Ей го там и Журов-
чето...

– Съблекли са ги турците. Боси са ги оставили,
голи.

– Изяли са ги го един.

– Що кръв...

– Сега... нема що да гледаме повеке. Кажете къ-
де да ги закопаеме. Докато е още видело. Нема да ги
оставиме на орлите.

– А там горе има и други.

– Има та. Войводата каза: четириесет и двои-
ца са останали тука.

– Гледай ги, що златни момчета, що юнаци!

Някои минаха предпазливо между мъртвите те-
ла, покатериха се горе, изчезнаха зад скалите. Лит-
наха над главите им ято гарвани. Един от селяците
скоро се върна, замаха от една скала, подвикна изти-
хо, боеше се да не би гласът му да се чуе по-далеко:

– И тука сички са избити, ама... – трепна ра-
достно сподавеният му глас, – ама двоица са още
живи. Не мърдат, ама са живи, познава се.

Провряха се нататък и останалите селяци. Лопа-
тите им почукваха звънко по скалите. Чу се и говор:

– Живи... гай, боже! Ще ги скрием ние от душманите. Само да се стъмни.

Събраха се горе селяците, около празното място между скалите, където бяха налягали останалите защитници на Стражица. В черния мрак, в който бе потънал, Борис Глаушев чу неясни човешки гласове. После усети как две ръце се мушнаха под мишниците му, подигнаха го, ала жестоката болка наново го прониза и той пак загуби съзнание.

LXII

Скръбната тишина, която изпълваше Глаушевия дом, отново бе нарушена и сега още по-шумно. Разчу се бързо низ Преспа, а също и по цяла Македония за големите битки, за четиридесет и двамата на Стражица, които не се дадоха на турските табори. Разчу се и за Бориса Глаушев, който също бе на Стражица. И както винаги, отгоре кипеше пияната на човешката суета и гордост – шумяха и се тупаха в гърдите, хвалеха се с чуждите подвизи най-много тия, които никога нямаше да застанат на Стражица. За храбрите загинали мъже се говореше като че ли по-малко, може би защото е трудно да се намерят думи, може би защото стават излишни и най-силните думи, когато се говори за истински подвиг. Повече се говореше за турците; че били над три хиляди души срещу триста; че са дигнали от боището цели кервани със свои убити и ранени; че са ограбили мъртвите герои. Не се приказваше впрочем само от суета и гордост – поробенният народ търсеше удовлетворение в робската си неволя, търсеше храна за изгладнялата си душа. По-рядко се споменаваха, че събраните там чети бяха разбити – паднали бяха в сраженията близо

една третина от четниците; че Йосиф от Рапа и неговите сърбомански свърталища бяха останали незасегнати. За това мислеха и говореха, повече мислеха, а по-малко говореха най-мъдрите; тия, които знаят, че като стане едно, ще стане и друго след него; че всяко човешко дело, добро или лошо, има свои неизбежни последици. У най-разсъдливите великото жертвоприношение на Стражица предизвикваше колкото гордост, толкова и мъчителни грижи, дори отчаяние. Може би защото разсъдливите са повече склонни към скръб и по-малко към радост. Песимистите, чиято мрачна мъдрост е в съмнението, нарекоха самоизбиването на младежите на Стражица победа на измяната и предателството. Може би защото се разчу, че след разбиването на четите там Йосиф от Рапа навлязъл със своята чета и по тамошните села да мъчи и покорява слаби души.

Всичко това мина през Глаушевия дом, мина през сърцата на Лазара и Ния Глаушеви. Чуха го от разни люде, казано и речено с всякакви думи. И трябваше да го претърпят.

Ния още нищо не знаеше, Лазар още нищо не беше ѝ казал, когато се втурна в двора ѝ учителят Белчо – човек шумен и все в някаква възбуда. Падна на колена пред нея, посегна да целува ръката ѝ, задавайки се в някакво изстъпление, хлипайки с обилни сълзи:

– О, майко геройска! Гордей се, целият народ ще ти бъде благодарен за великата жертва, която даде!...

Ния усети как изтръпна сърцето ѝ в зло предчувствие, ала противно ѝ беше това съзливо буйство на учителя, отдръпна по-далеко ръката си и каза хладно, дори строго:

– Стани, учители, стани. Що има?

Белчо рипна, сега пък обзет от глупешко изумение:

– Нищо ли не знаеш, майко Глаушева? За Бориса, за твоя син?

– Нищо не знам. Що има, учители?

– О, проклета да е устата ми, ако се отвори първа да произнесе вестта, която ще те потопи във вечна скръб! Прощавай, прощавай...

Той взе да се гърпа назад, обърна се и се втурна към портата като подгонен.

Наближаваше да се стъмни. Ния едвам дочака Лазара да се върне от чаршията. Той не каза нищо за сина им. Ния му поля да се умие и едва след това го попита, без да го гледа в лицето, за да не вижда смущението му, ако имаше от какво да се смущава:

– Що има за Бориса?

– Още нищо не се знай – отговори Лазар, бършейки ръцете си. – Станало големо сражение, има много загинали. Споменаваат се мнозина, та и наш Борис, но нищо не се знай още. Затова и нищо не ти казах.

Повече и не продумаха. Ния отиде и запали кандилото пред иконостаса, при все че не беше време, и кандилото остана да гори през всичките тия дни.

Лазар Глаушев научи и това – казаха му го комитетски люде, – че Борис наистина е бил с тия чети. Той не премълча пред Ния тая вест, но прибави:

– Да не се предаваме на скръб, жено, докато не узнайме самата истина. Що ли не се говори при такива случаи...

Ния нищо не му отвърна – нямаше повече сили да го утеша и тя на свой ред.

Когато оставаха сами, мълчаха и двамата пред недопитата чаша на тяхната неизмерима горест – на самото ѝ дъно все още проблясваше капка от надежда. Така е винаги с човешките скърби дори и когато очите виждат пресъхналото дъно на горчивата чаша.

На третия или четвъртия ден в дюкяна на Лазар Глаушев влезе капитан Перуко, от чуждите офицери-инструктори, каквито имаше по всички македонски градове. Лазар стана да го посрещне, подаде му столче близо до своето място там. Чужденецът бе научил по нещо български и турски и започна разговора направо, както мислеше, че трябва да бъде по войнишки.

– Господин Глаушев, аз съм приятел на вашия народ. И се прекланям пред неговия героизъм.

– Благодариме ви, господин капитан – отговори Лазар предпазливо.

– Аз бях на Стражица. Четиридесет и двама мъже загинаха там. Могли са да се оттеглят, но предпочели смъртта, като истински герои. Мнозина от тях са се самоубили. Майор Епхем бей, който командваше аскера на Стражица, беше удушен. Ето, каза на войниците си, вижте как умира комитите! Той е от новите турци. Истински офицер.

Лазар мълчеше. Чужденецът продължи:

– Знам аз и за вашия син. Моля – дигна ръка той. – Не искам нищо от вас. Нищо не питам. Искам само да ви покажа една фотография. Смятам го за свой дълг.

Лазар усети как дишането му започна силно да се затруднява. Капитанът бръкна под мундира си, извади навита на руло фотографска хартия, подаде я на Лазара:

– Погледнете. Може би ще ви интересува.

Лазар разгърна коравата хартия – нужни му бяха усилия, за да скрие нетърпението си. Лъскавата снимка не беше много ясна, но виждаше се там всичко: налягалите между камъните мъртъвци, някои полуголи, а други и съвсем голи. Изгледът им беше още по-внушителен при тая голота. Още по-мъжес-

твени и чисти изглеждаха те в своята смърт. Лазар веднага позна своя син. Лицето му беше цяло черно от кръвта, с която бе зацапано, ала бащините очи познават не само по лицето. Бащините очи познаха по ръката, както беше отпусната край неподвижното тяло; познаха още повече по всички и най-дребни неща, които бяха само негови, по цялото негово положение, както бе легнал край скалата. Но Лазар Глаушев не показва нищо пред чужденеца. Той не бързаше, не можеше да откъсне поглед от снимката и това рече с твърд, напрегнат глас:

– Защо са голи, господин капитан?

– Тая паплач... аскерът. Нахвърляли са се да ги събличат.

– Не ги ли спре началникът им? – гизна поглед най-сетне Глаушев.

– Беше късно вече.

– А, късно. А вие, господин капитан, ги... кадросахте.

– Да. Нужна ми е тая фотография. Нужна ми е за моята архива.

Лазар Глаушев зави снимката и му я подаде; ръцете му не трепереваха. Той каза:

– Тука не е моят син.

Офицерът го погледна един миг и не повярва – все пак Глаушев не можеше да скрие бледността по лицето си.

– Задръжте я, господин Глаушев. Аз я донесох за вас. Може би други ще познаят някого. Това са ваши хора.

Лазар прибързано гръпна ръката си – дойде му да притисне снимката към гърдите си и се уплаши в същото време да не би чужденецът да си я вземе. Но това беше само за миг. Той се обърна спокойно и я сложи в сандъчето, дето стояха търговските му

тефтери. Привидното му спокойствие вече не го напусна.

– Да, господин капитан, наши хора. Наши деца. А вие сега, що... само ще ги кадросвате ли? Ще имате и други такива кадра, ще имате.

Чужденецът на часа го разбра:

– Господин Глаушев... Уверявам ви. Ние сме безсилни. Искаме да помогнем на християнското население в Македония, но турците ни пречат. Виждаме всичко, но сме безсилни.

– Не казвам за вас, господин капитан. Виждам, добър човек сте вие, приятел наш. Но аз за Европа говоря. Не е безсилна тя, но само себе си гледа. И с доброто, което божем иска да ни направи. И още много такива кадра ще види тя. Как са ги убили ще види и голи са ги съблекли.

Офицерът стана да си върви:

– Аз се срамувам, господин Глаушев. Срамувам се като европеец. Жестока е неправдата към вашия народ. Сбогом, господин Глаушев.

Лазар го изпрати до вратата на дюкяна си.

Отиде, извади снимката от сандъчето, но не я погледна отново; по-добре я виждаше в себе си, останала завинаги пред погледа му, останала завинаги в него. Зави я внимателно в чиста хартия, скри я в папката си. И може би за пръв път Лазар Глаушев не знаеше какво да прави по-нататък. Какво ще прави най-напред с нея, какво ще ѝ каже. Снимката той няма да ѝ показва – ще познае тя сина си и по-добре от него. Ще остане образът на мъртвия още по-дълбоко в нея. С черно лице, а е същият Борис. Техният син. Кадрото няма да ѝ показва той и засега нищо няма да ѝ казва. Стига ѝ тая рана, сегашната. Нека поработи времето върху тая рана, времето – целителият, утешителят. Едно е да ти умре в ръцете,

да го видиш мъртво в ръцете си, да трепериш, както някога, когато беше мъничък синът им и толкова често болен, та а колко пъти двамата бяха изпитвали смъртен страх за живота му; друго е да не си видял с очите си, да живееш само в страх, но и с малка поне надежда. Той няма да убие в Ния тая малка надежда. Няма да ѝ покаже черното лице на мъртвия, както го видя и го вижда той сега.

Мисълта му се въртеше все около Ния. Или ще се върне, ще блесне като светкавица двайсет години назад, или пак насам, ще се спре върху най-дребно нещо, но пак все за Бориса и навсякъде с черното му лице. И говореше, говореше Лазар Глаушев непрестанно в мислите си, не можеше да се спре, както някога, да държи мислите си, да ги направлява; те сами, против неговата воля, шукват насам, натам, не спират. А във всяка една мисъл и черният образ на мъртвия син. Той и Ния, майка му. За пръв път тя се отделяше някак от него, от Лазара, в тия му мисли – беше някак по-друга в майчината си жалост, откакто бяха чули за Бориса, не беше неговата Ния, неговата жена. Беше някъде по-високо от него, където не можеше да я стигне с всичката своя жалост за техния син. И няма да я чуеш да изохка, да се оплаче. Само се топи все повече, само чезне, лицето ѝ стана съвсем прозрачно. Понякога само съзрите ѝ ще потекат – човешките сили все имат граница.

Затихнала бе чаршията в летния следобед. Не близаше човек и в неговия дюкян – кой ще тръгне да търси сега жито или брашно, всеки имаше снопи на нивата си, който имаше нива. Надзърна от вратата Йоне Мрангзул, съседът му, човек премного любопитен, намигна с око, пошушна:

– Що търси у тебе капитан Перуко? Чудна работа...

Намери Лазар Глаушев сила в себе си да се усмихне, да се пошегува:

– Още по-чудно ми е, Йоне, че ти чак сега идваш да питаш. Не дойде по-рано, как ти дотрая сърцето? – После добави: – Дойде да попита капитанът пшеницата как ще върви тая година. Нели знайш, те сичко искат да научат.

Отиде си Йоне Мрангзул.

Всички тия неща, дори и всички негови тежки мисли, бяха като трепкането на водата, кога по-духне ветрец. А вирът беше дълбок, да потъне в него човек, да се удави. И все пак, забеляза Лазар Глаушев, някакъв зрак имаше в нея, в дълбоката вода. Случило се бе нещо най-страшно – що друго би могло да бъде по-страшно за човека в неговия личен живот, когато загуби човек единственото си дете? Най-страшно, ала той, и Ния също, не беше ли го очаквал, не бяха ли го очаквали те двамата, откакто Борис влезе в Организацията и сега още повече, откакто беше четник? Очаквали го бяха те с майка му, приели го бяха. И само надеждата бе вървяла с тях, макар че понякога и много пъти надеждата им ставаше колкото едно просено зърно. Сега и тая надежда, колкото просено зърно, бе угаснала в него. Само зракът бе останал и не угасваше в дълбокия вир, в който бе потънал Лазар Глаушев, в който се давеше. Той промълви:

– Дадох ти аз моята най-голяма жертва и ти я прие...

Той не спомена името божие – далечно беше бог, далечно беше небесният зрител. Към кого отправи старият човек тая своя молитва? Към Македония ли, която нямаше образ; към народа ли, който имаше хиляди и хиляди образи; към свободата ли, която беше само далечна светлина? Лазар Глаушев не

назова никакво име в най-горещата си молитва, ала от нея извираше зракът в дълбокия вир.

Двайсет и четири часа прекара Лазар Глаушев в тая своя мъка, гържа я скрита в сърцето си. Не беше малко време с такава мъка в сърцето, с най-милния образ пред очите, почернен от смъртта, с такава болка в сърцето и без никакъв отгук. Като се върна вечерта вкъщи, той беше още по-кротък, за да изглежда примирен, беше още по-грижлив към Ния и намираше още по-хубави думи, за да крепи надеждата ѝ. Дойдоха пак люде – из града ходеха какви ли не и още по-тревожни приказки за битката при Стражица. Лазар води разговор с тях, като да беше нужно той тях да успокоява, а не те него и скръбната майка. Винаги бе казвал – човек да стои на повърхнината, да не се оставя да потъне – и сега бе дошъл час да покаже пред люде тая голяма човешка сила. Показваше я спокойно, уверено, та се чудеха на силата му тия, които бяха дошли от добро сърце да раздумват и него, и Ния.

Като си легнаха те двамата тая нощ на широкото легло, всеки на мястото си, Лазар рече, за да облекчи съня на горката майката, за да ѝ даде сън:

– Сѐ още нямаме сигурно известие. Чакам аз секой ден. Комитетът ще научи сичко как е било, ама още ходели големи потери по ония места.

– И аз това си мисля. Ще чакаме. Ще чакаме още.

И тия като него, и Ния като него – с голямо търпение в сърцето.

На другия ден, може да се каже, по същото време, в дюкяна на Лазара влезе председателят на околийския комитет в Преспа.

– Радостна вест ти нося, дедо Лазаре. Борис е жив.

Полюшна се наназад Лазар Глаушев, занемля от

изненада и от голяма, отеднаж бликнала радост. Председателят продължи:

– Ранен е само. Доста тежко. Тук, в левата му страна, до ребрата чак, и от левата му ръка бомбата е отнесла много нещо. Другарите му от О. веднага пратили доктор. Доктор Христов, нели го знаеш, сам поускал да отиде.

– Къде е... Къде е сега Борис?

– В некое от о-ските села ще да е. Не ми съобщават за селото.

Лазар Глаушев пак затвори сега вратата на дюкяна си по некое време и побърза за вкъщи, при Ния.

– Жив е наш Борис, жено. Ранен бил малко нещо, но добър доктор го лекувал.

Ния повтори неговите думи с премалял глас:

– Къде е той сега, Борис?

– В некакво село. На сигурно място.

Ния не можеше да се гържи повече на нозете си. Приседна на миндерчето в готварницата и едва сега разкри пред мъжа си цялата своя скръб. Тихо, кротко, без да охка и въздиша, само съзри потекоха по страните ѝ, каквито бяха беди, останали сякаш без канка кръв. Остави я Лазар да си поплаче, но не се сдържа и рече с голямо умиление към нея:

– Блажени сте вие, жените, с тоя ваш извор от съзри при скърби и радости.

Каза го, а и неговите очи бяха пълни със съзри.

Преди години самата Ния тръгна да търси по преспанските села ранения си син, но тоя път, като минаха още няколко дни и те не получиха ново известие за Бориса, Лазар реши да отиде до О. и там да търси ранения:

– Ще отида до О., може да науча нещо, а може и да го видя.

Неделя беше и той реши да замине на другия ден,

в понеделник. Не стана нужда.

Тъкмо бе се върнал от черква и се спря в градината пред къщата, където Ния бе излязла да понагледа цветята си.

Откъм портата се чу глас:

– Добро утро... Водя ви гостенка.

Беше една от преспанските учителки – Лазар и Ния я познаваха, макар да близаше за пръв път в двора им. До нея стоеше Мария Йорданова.

– Повелете...

Поканиха ги в градината – имаше се да се седне под хладна сянка край бълбукащата чешма, в топлото августовско утро. Йорданова огледа градината с любопитни, радостни очи, но каза:

– Да влезем вътре, ако позволите. Имам да ви предам нещо.

Погледна я Ния за миг с бърза, тревожна сянка в погледа си, но срещна светналите очи на гостенката и мълчаливо побегне двете млади жени към каменната стълба на къщата. Влязоха в гостната стая.

– Имам аз роднини тук, в Преспа, дойдох да прекарам няколко дни при тях, нали сме във ваканция... – подзе Мария Йорданова, но после изеднаж се обърна към Лазара: – Господин Глаушев, наредено ми е да ви съобщя, че вашият син, господин Борис Глаушев, е изпратен по канала на Организацията в България. Нужно било да се лекува там. Немало опасност за живота му, но било нужно да се лекува.

Помълчаха бащата и майката, да приемат тая нова вест и да се поуспокоят сърцата им. Лазар Глаушев рече:

– Благодариме ви, много сме ви благодарни. И на другарите му също, които са го изпратили да се лекува.

Йорданова продължи:

– Аз също заминавам за България. В София. Ще следвам в университета. Ако искате да изпратите нещо...

Сега се обади Ния:

– Благодариме ви, щерко. Ще му приготвя аз, малко нещо. За поздрав.

Гостенките скоро си отидоха.

По-късно, като седнаха двамата Глаушеви да обядват с внучето си, Лазар рече:

– Некогаш майка ми, баба Султана, казваше, нели помниш: като ти дойде зло, отваряй широко вратите на къщата си. Не иде то само. Ама същото е и с човешките радости, жено моя...

През зимата на тая година в сражение с турци бе убит Даме Груев.

**ДУМИ ЗА
ДИМИТЪР
ТАЛЕВ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Димитър Талев е роден на I.X. 1898 г. В Прилеп. Баща му Тале П. Палисламов е майстор железар и ковач, в дома му владее дух на патриархална съргечност и възрожденски патриотизъм. Началото на жизнения път на бъдещия писател е озарено от пожарите на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., което определя основната тема на неговото дело – историческата съдба и революционните борби на Македония. Баща му умира, преди Талев да е навършил 10 години, а Балканската, Междусъюзническата и I световна война го обричат на безсистемно образование и упорито самообразование. Учи с прекъсвания в Прилеп, Солун, Витоля, Скопие и Стара Загора. Следва по един семестър в Загреб и Виена (1920–1921). Завръща се с убеждението, че „требва да напише нещо големо за Македония“. Завършва славянска филология в Софийския университет „Кл. Охридски“ (1925). Негови преподаватели са Ив. Д. Шишманов, Й. Иванов, Б. Пенев, М. Арнаудов, А. Милетич и Ст. Младенов. Коректор (1927), член на редакционната колегия (1929), главен редактор (1930–1931) и директор (1933–1934) на в. „Македония“, който се оформя постепенно като орган на гласното крило на македонското движение. Сътрудник (1935) и редактор в културния отдел (1938–1944) на в. „Зора“. През 1944 г. е изключен от СБП, арестуван и задържан в Софийския централен затвор, през 1945 г. е изпратен

в трудов лагер в Бобовдол, а през 1947 г. въдворен на работа в мина „Перник“. Семейството му е изселено (1948–1952) от София в Луковит, където той доработва романа „Железният светилник“, създава „Преспанските камбани“ и „Илинген“.

Димитър Талев печата за пръв път като ученик в Скопската гимназия – през 1917 г. разказа „В очакване“ във в. „Родина“. През първата половина на 20-те години публикува социални разкази и импресии във вестниците „Работнически вестник“, „Работническо единство“, „Лъч“ и в сп. „Нов път“. През 20-30-те години се ориентира към македонските периодични издания – вестниците „Македонска трибуна“, „Свобода или смърт“, „Вардар“, сп. „Родина“ и др. Първото му голямо начинание – трилогията „Усилни години“ („В грезавината на утрото“, „Подем“, „Илинген“) е смел опит да създаде епическо романо-повестуване за прелюдията, кулминацията и поражението на Илингенско-Преображенското въстание. В „Усилни години“ се съдържат моменти, подсказващи появата на бъдещия писател сърцевед, народопсихолог и историкописец: съзрява концепцията му за човешкия образ като средоточие на историческия живот на нацията. „Усилни години“ е подготвителен етап за бъдещия четири томнен илингенски роман-летопис. В същото интензивно изживяно десетилетие (50-те г.) Талев създава и три томния роман „Самуил“ – летопис за края на Първата българска гържава, връща се към македонската си трилогия и я довежда до логическото ѝ продължение – романа „Гласовете ви чувам“, достоен завършек на патриотичното и хуманното му дело.

Умира на 20.X.1966 година в София.

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

У този на пръв поглед физически слаб човек се криеха големи, бих казал, войнствени сили. Той при тежаваше много от коравината на българина, който е живял дълго при непригодни условия. Носеше у себе си и морала, и духовната гордост на старите родове. Изпълнен бе и със самоуважение, което идва от издържани вековни изпитания. Заг очилата му гледаше с оптимизъм света един недоволник, демократ, воювал за равенство, хуманист, бунтуващ се за правата на човешината и за разбирателството между хората.

И Талев борецът, и Талев човекът на чувство-то и мисълта се осъществиха чрез виденията на художника. Като творец той утвърди нашите народностни добродетели, жилавината на рода ни, гордата ни непреклонност пред чужда воля.

Талев бе обичал България – малко е, ако се каже само това. Той я носеше у себе си – и като любов, и като мъка. За него особено скъпо бе родното му място. Бе влюбен неустово в хората му и във вековната му история. В погледа му бе заседнала сякаш родната земя и той пренасяше изцяло върху нея любовта си към свободата. Защищаваше я от всичко, което би я петнило. За него, родолюбеца, нямаше по-изразителен пейзаж от старите скали на Македония, води с по-силен син гланц от водите на Охридското езеро, свят, по-разнообразен и по-богат от този, който бе протичал през детските му го-

дини в схлупените къщи на малкото градче. Талев изживя като лична участ съдбата на родината си, сам бе свидетел на османските мъчения и на разюзданите борби сред противостоящи и взаимно изтребваща се групировки. „Обикновено казвам, че с идеята за тях (книгите си, б. м.) живея от двадесет години насам, а чувствата ми за Македония не могат да се определят с време. Те са в кръвта ми.“ Като българин той обичаше всичко българско от изток и север до запад и юг, но го въннуваха предимно образът и съдбата на родното му място. Душата му бе напоена със спомени. В характера му бе преминала народната тъга, съсредоточена в едно – свободата. Суровостта на народа, външната му бедност и духовното му богатство се бяха превъплътили сякаш в неговата маска, усещаха се в металния тембър на гласа му, в нежността на чувствата му, в нравствената му сила.

Макар заел известно място в нашата литература още през 30-те години, Талев израсна като голям, като национален творец едва през 50-те години. Коя бе причината за късния, но вече изключителен успех. Къде се крие загадката на това непопулярно очарование? Дали само в това, че се е разгърнало едно патриотично въздушевление? Или в интензивността на спомените, които сега се събуждат? Или пък загадката е другаде – в самия автор с неговата подкупваща яснота и висока нравственост и в неговото развитие.

Всичко казано носи частица от причината за популярността. И не я изчерпва. Образите и истините, които ще намерите в творчеството на Талев, бяха вече казани някак в българската лите-

ратура. Възпени бяха неосъществени народни идеали. Изписани бяха със силни бои немалко свидни картини и за домашния живот на българина. В нашата литература бе трактувана и идеята за нравственото възмездие на съдбата над изоставащите роговата етика.

И все пак творчеството на Талев бе едно чудно откритие. Той изненада и читателя, и съвременника си писателя и влезе по свой начин изведнъж в контекста на българската литература от 50-те години. Той направи най-неочакваното в едно поело пътя към бъдещето време – възвърна ни праизвора, неделимата народна душевност, нравственото и човешки достойното от миналото. И така намери неочакваната си близост с читателя.

Талев се изяви и като голям художник, като завиден майстор в изобразяване на българската душа. Онова, което с десетилетия се бе набирано у него като познание, като интуиция за сложен духовен свят, сега изкрystalизира. Талев се издигна над себе си като творец, достигна професионална зрелост. Създаденото от него стана нов връх в нашата историография, тясно свързана със съдбата на народа. Той и бе в следите на миналата ни класика, и бе различен от нея.

Въпреки сходството на тетралогията му с „Погизото“ между тези произведения съществуват и немалко разлики, даже полюсни различия. Семейният свят на Султана е изпълнен не с ренесансова мъдрост и с жизнена философия, както домът на чорбаджи Марко, а с трагична предренесансова красота. В гибелта на Катерина, в смъртта на грешницата, нарушила традицията, изпъкват съдбовните повели на домашен морал, който не занимава Вазов. Талев изследва българската душевност по нов,

вече различен от Вазовия начин. Той се задържа продължително в затвореността на родовата драма. На Вазов е бил достатъчен един том, за да предаде и битовата атмосфера, и любовните въннения, и коварствата на чорбаджийската класа, и даже апогея и гибелта на въстанието. На Талев не са достигнали даже четири излезли тома за неговата задача. Защото той пише не само епопея, а и подробна домашна сага, защото се презадържа при личната психологическа драма. Великата всеобхватна творба на Вазов е ненадмината. И все не може да не се отбележи положително опитът за аналитично изследване, за задълбочен психологизъм особено в „Железният светилник“. В тази творба са художествено-структурното очарование, тайната на художествената ефективност на новия епичен стил. Героинята на Талев Султана е толкова ентусиазирана българка, колкото и упорита пазителка на домашното огнище. Тя е изучена и пресъздадена с вътрешните ѝ дълбочини. В границите на рода напура поезията на българката, която не иска да напусне домашната си затвореност, да потърси друг, по-широк и по-свободен свят. Възхновеността ѝ е една упоритост, с която пази реда.

Султана е силна като жив образ. Тя е убедителна и като антитеза на напредък, и като закрилица на рода, като тъжна весталка на домашния храм. За Талев е била важна не външната, а вътрешната драма, борбата на героинята със себе си, нейната трагична самоизмереност. Героите на Вазов, както и да живеят зад високите зидове, са пробудени изведнъж от Възраждането. Затова в неговия роман няма такъв мрачен и светъл, щастлив и злощастен дом като Султанения. Талев извежда величието на епоса си от една концепция за

домашен трагизъм. И успява неочаквано много – като художник, като превъплътител на *непознат* до него български свят. Домът на Султана изведнъж стана наша духовна родина, изведнъж ни върна към самите нас.

Талев се бе учил от Вазов. Той върви по стъпките на гиганта на нашата литература. Обаче той е и писател от по-особен психологически тип. Новото в развоя на литературата ни и на мисловността ни, на националната ни самооценка се усеща тъкмо в сложността на психологическата драма. Макар изконно свързан и с традицията, и с духа на Вазов, Талев вече вижда по-иначе българката. Той обхваща страни, скрити у нея, засенчени от тайната на схлупените стаи, протекли сред интериора на отминалия свят. Той рисува не само Султана, а и Катерина, показвайки как умира една любов, убита в родовия дом. Така чрез психологията на родовото изтъква съдбовното в епохата. Като не изгубва вазовския си дух, гражданското величие на патриотичната тема, Талев разгадава сложната и трагична духовна същност на своя персонаж. Читателят може да не усети интуитивно тия тънки разлики с Вазов и да не се увлече от художествената дълбочина на изображението.

От огромната тъмница, каквато дълго е била Македония, израства чрез Талев една сложна човешка действителност. От страниците на романа идва лъхът на нова концепция за човека: Стоян и Султана, Ния и Вардарски, поколението Глаушеви. Тези люде носят обемно и многостранно и световиждането на писателя. Така „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ откриват ново място на Талев в българската литература. Да не забравяме и

друго: Талев е роден в Прилеп, както Вазов в Сопот. В общия национален идеал той внесе психологическия и човешкия опит на една друга духовна област.

В художественото творчество често е така: сюжетните синоними са същевременно и сюжетни антоними или, иначе казано, идейно-художествената близост върви паралелно с идейно-художественото различие особено когато между двама писатели лежат десетилетия.

Подсказаното само в „Златният ключ“ (1935) и в „Старата къща“ (1938) получи своето пълно възплащение. В новите творби гиша пак обичта към родното и към македонската земя. В тях греят пак светлините на борбите за разрушаване на робските зидове. Те са изпълнени пак с оная етичност, която озарява и предишното творчество на Талев. Но новото е в много по-дълбокото проникване в народното съзнание чрез живи, убедителни художествени образи. Талев бе писал творби, в които героите говорят с гудактично-проповеднически глас, творби, в които липсва жива човешка психика. Остава въздушевлението на автора, другото отсъства. Талев бе писал в сантиментално приповдигнат тон: „Ако загинем, няма да заличат следите на стъпките ни нито дъждът, нито вятърът. За нас ще разкажат старите гори и зеленикавите кавали на овчарите...“ Сега на мястото на тези приповдигнати интонации дойде художествената дълбочина на образите. Писателят надмозва себе си. Той събира разкази на очевидци, проучва документи и архиви, вглежда се в лица от стари портрети все за да търси човека с една нова психологическа концепция за българския вят. Той го познава, като мъдро прощава недостатъците му и драматично изтъква стремежите му. Става писател-психолог, който се скрива

заг персонажа си, а не изплаква пряко мъките.

Опознатият материал извежда Талев до обобщения, пред които бледнее създаденото отпреди. „Железният светилник“ се разгръща като съзряла идея, като голяма творба, надмознала фрагментарното и епизодичното.

Написването ѝ е било продължителен процес. Нараствало е емоционалното отношение към съдбовното у Султана, у Катерина. Талев получава помощ освен от своето развиващо се дарование, но и от вън. Народната революция го освобождава от традиционната представа за миналото. Той съпреживя вече по-иначе съдбата на народа, когато извиква спомена за безмълвната мъка, за огромните бедни. Като топла вълна идва идеята за възрожденската жертвеност. И авторът вътрешно се съпротивлява на всичко фалшиво, на всяко неразбиране на истините. Марксистическото светогледно начало, заглъхнало някога, сега се укрепва отново. Талев психологът е със сигурно вече чувство за ролята на масите в историята. Той разбира дълбокия социален смисъл на промените в нея. Съвременността се пречупва в изображенията на миналото като надежда за нов живот. И у Талев възтържествува творецът, бързо съзрял и като народовед, и като художник.

Широкият епичен замисъл на Талев носи в себе си няколко смислови слоя – автобиографичен и битов, свързан с лични възпоминания и подхранван от факти, които авторът е събирал: мемоари, документи, книги с историческа стойност; идейно-митологичен и героичен, определян от нравственото възвеличаване на българина, от романтиката на авторското световиждане; специфичен, ху-

гожествено-артистичен, предопределен особено от онова, което е интимно чувствано.

Продължителната работа над „Железният светилник“ е изопвала духовните сили на художника. Тя ражда големия дворец. Началото е било трудно, но то очертава границите на Талевото дарование. То слага предпоставките за новата интерпретация на човека, на бита, на българската душевност. „Железният светилник“ става повече от исторически роман. Тук е топливото на вътрешния ни живот, съкровено то на българската душа, скрита зад делничното и всекидневното. Писателят тръгва по безименното съществуване на човека – Стоян, привързан само към кучето си, – за да ни доведе до сложността на града, до дома на Султана, до грамата на Катерина и Рафе Клинче. Дълбоки човешки конфликти още стоят пред борбата на апостолите и будителите („Преспанските камбани“), хората са сред родовото и лично човешкото. Главното в това време е съхраняването на дома – крепостта на българщината. Паралелно с него протичат черковните борби като най-ранна изява на нацията. Психологическият драматизъм и патриотичната атмосфера изтъкват като голямо явление първата книга на Талев. Тя се включва в контекста на литературата ни при временно забравяне на вековната патриотична тема. Изведнъж материалите на миналото се оказаха с особена национално психологическа дълбочина. Читателят се обърна към себе си чрез по-далечното ни битие. Той се обогатява, отклонявайки наложения му духовен аскетизъм. Контактът с писателя бе жив и непосреден – почувствана бе със задоволство една нова духовна необходимост. Често в строя на словото има опозиции, които обогатяват, така и в контекста на литературата ни

се почувства опозиционно обновление: нанесена бе художествена победа над безкрилата афектация и над незагълбоченото ни духовно самоопознаване чрез довчерашното творчество на този автор. Талев стана крупно явление, голямо име. В известен смисъл той бе възродител на загаснали митове, на вековно чувство за родна съдбовност и героика. Всичко това сред една литература, която бе попресекнала връзките с миналото.

„Железният светилник“ е творба за сложността и динамиката на човешката психика. Сблъсъците на вековно традиционното с новите външения и надежди преминават през човека. В творбата изпъква грамата и на преодоляното, отхвърленото мълчание, и на тъжното и скъперническо самоограничаване. Сюжетът протича външно в две направления; ставащото в дома на Султана и протичащото на чаршията. Силната и властна жрица на дома, смирена пред бога, вярна на каноните, убива гъщеря си, защото не възприема ренесансовото мислене и чувстване, защото иска да запази достойнството на рода.

В „Железният светилник“ се подготвя и разширяването по-нататък на епопеята. Разгръща се генеалогията на различни родове: Глаушеви, Бенови, рода на Аврам Немтур, братята Боболеви. Появяват се и скитниците, заселниците в града, като Вардарски. Те усложняват и домашната сага, и гражданско-историческото повествование. Вардарски носи огънчето, което разпалва другите, той е искрата на революцията. Той е „камен пред колелото“ на старото, на традиционното. Но и в неговата душа нахлуват сладките човешки грехо-

гожествено-артистичен, предопределен особено от онова, което е интимно чувствано.

Продължителната работа над „Железният светилник“ е изопвала духовните сили на художника. Тя ражда големия дворец. Началото е било трудно, но то очертава границите на Талевото дарование. То слага предпоставките за новата интерпретация на човека, на бита, на българската душевност. „Железният светилник“ става повече от исторически роман. Тук е топливото на вътрешния ни живот, съкровено то на българската душа, скрита зад делничното и всекидневното. Писателят тръгва по безименното съществуване на човека – Стоян, привързан само към кучето си, – за да ни доведе до сложността на града, до дома на Султана, до драмата на Катерина и Рафе Клинче. Дълбоки човешки конфликти още стоят пред борбата на апостолите и будителите („Преспанските камбани“), хората са сред родовото и лично човешкото. Главното в това време е съхраняването на дома – крепостта на българщината. Паралелно с него протичат черковните борби като най-ранна изява на нацията. Психологическият драматизъм и патриотичната атмосфера изтъкват като голямо явление първата книга на Талев. Тя се включва в контекста на литературата ни при временно забравяне на вековната патриотична тема. Изведнъж материалите на миналото се оказаха с особена национално психологическа дълбочина. Читателят се обърна към себе си чрез по-далечното ни битие. Той се обогатява, отклонявайки наложения му духовен аскетизъм. Контактът с писателя бе жив и непосреден – почувствана бе със задоволство една нова духовна необходимост. Често в строя на словото има опозиции, които обогатяват, така и в контекста на литературата ни

се почувства опозиционно обновление: нанесена бе художествена победа над безкрилата афектация и над незагълбоченото ни духовно самоопознаване чрез довчерашното творчество на този автор. Талев стана крупно явление, голямо име. В известен смисъл той бе възродител на загаснали митове, на вековно чувство за родна съдбовност и героика. Всичко това сред една литература, която бе попресекнала връзките с миналото.

„Железният светилник“ е творба за сложността и динамиката на човешката психика. Сблъсъците на вековно традиционното с новите възгледи и надежди преминават през човека. В творбата изпъква драмата и на преодоляното, отхвърленото мълчание, и на тъжното и скъперническо самоограничаване. Сюжетът протича външно в две направления; ставащото в дома на Султана и протичащото на чаршията. Силната и властна жрица на дома, смирена пред бога, вярна на каноните, убива дъщеря си, защото не възприема ренесансовото мислене и чувстване, защото иска да запази достойнството на рода.

В „Железният светилник“ се подготвя и разширяването по-нататък на епопеята. Разгръща се генеалогията на различни родове: Глаушеви, Венови, рода на Аврам Немтур, братята Боболеви. Появяват се и скитниците, заселниците в града, като Вардарски. Те усложняват и домашната сага, и гражданско-историческото повествование. Вардарски носи огънчето, което разпалва другите, той е искрата на революцията. Той е „камен пред колелото“ на старото, на традиционното. Но и в неговата душа нахлуват сладките човешки грехо-

ве, и у него става мъчителната борба с дълга и с правото за обич. Райко Вардарски, предан на Лазар Глаушев, не може да устои на чара на Ния. Тя усеща неговото чувство и то я нари отвътре като повик към непознатото.

Талев е историк на освобождаващите се чувства. В неговите тихи градове протичат вихрени човешки бури. Под схлупените тавани туптят човешки сърца, изпълнени с мъка и с любовен порив, с жажда за свобода. Това е дало богатството и вечната, неувяжващата хубост на творбата, психологическата мащабност на изображението. С него авторът е реализирал и най-големите си възможности.

В тетралогията на Талев се включва по-особено следващата творба – „Преспанските камбани“. Докато в „Железният светилник“ доминират лични човешки проблеми, то в „Преспанските камбани“ изпълкват народът и неговото неизмеримо значение за историята.

В „Преспанските камбани“ разказва за нарушението спокойствие на историята. Демонът на борбата е придобил глас. Променили са се Лазар Глаушев, Райко Вардарски, техните последователи. Талево разбирание за народа освободител се отразява върху личната човешка характеристика. Тя става зависима от борческите добродетели, от личния героизъм. В тази човешка гама звучи повествованието на „Преспанските камбани“. Творбата не продължава семейно-жанровата тоналност, а решава и нови жанрови и композиционни задачи. (Изобщо всяка нова книга в тетралогията стъпва на своя жанров терен.)

Персонажът разкрива по-пълно героичните си

качества. Миг на красива вечност е трагичната смърт на Райко Вардарски. В „Железният светилник“ той е все сред персонажа декор, на мизансцена са Султана, Стоян, Лазар и общинарите. В „Преспанските камбани“ мизансценът е разместен. На втори план са Султана и нейният дом, отстъпили пред беззаветната жертвеност на Райко Вардарски и хората около него. Нова концепция за човешки значителното движи Талев и към нови композиционни структури. Лека идеализация слава своя щемпел върху образа на Вардарски. Романтична красота има в образа на тоя едноок човек, небрежно облечен, бледен, отдаден на вътрешната си идея. Той смуцава Султана, защото нейният инстинкт ѝ подсказва – ще посегне върху спокойствието и на нейния дом.

Изобразяването време в „Преспанските камбани“ е със съгъстена борческа енергия, време на взрив. Вардарски унищожава предишните представи за индивид и среда. Той стои срещу родовата обособеност. В този смисъл той е изцяло нова личност за Талев, личност критическа.

В „Преспанските камбани“ припечелва изображението на революцията. Талев идеал сега е Вардарски, този далечен сродник на Вазовите хъшове. Неговата биография ни е представена пълно. Бил е заточеник в Анадола. Живял е въшлясал и недохранен. Запазил е твърдостта на вярата си и яснотата на целите си. Неутолимо жаген е за дейност, за дела. В диалога с турския паша, който го освобождава, подсказва вътрешната си същност, онова, което ще е цел на неговия живот. При това говори с кротко съдържана усмивка, с леки иносказания, напълно в духа на онази възрожденска публицистика от 70-те години, която разпространяваше философията на

революцията. Птицата лети, лети, казва Вардарски, и пак се връща в гнездото си. И той освободен от Диарбекир, ще мине през чужди земи, ще изстрада наказанието си и ще се върне сред своя несложен народ в Преспа. Нали обича кроткото агне и го хвали, а ненавижда вълка, който отнема живота на агнето. Нали съди и според истината, и според ползата, която истината принася. Турският чиновник не доразбира тази философия, криеща готовност за нова жертва. Но той се досеща, че историята изработва свое ново схващане за човека. То не се побира в познатата схема.

Райко Вардарски става съвест на Лазар Глаушев – той е огледало, което не знае пощада. Това предизвиква сложни отношения между двамата. Рановесните спорове на общинарите сега са изместени от нервната и неспокойна убедителност на борбата.

Като обрисова дръзкото и предизвикателно у своя герой, онова, което плаши и насърчава, Талев не свежда образа до общия патос. Вардарски е жив човек. Той носи в себе си интимната си драма, неспокойната си любов към Ния. И това изпълва с човешка топлина образа му. Силен душевно, той води напред лозунга на епохата: „Да се освободим веке от моя черен и тъмен дух.“ Той отхвърля страха. За него идеята за освобождение е примамлива и безразсъдна.

В „Преспанските камбани“ се открояват и просветителски книжни схващания, но философията не е само съзерцание, а и дело. Идеята за въстанието слага своя щемпел върху българското съзнание.

Талев еволюира, като се приближава плътно до особената психология на борбата – даже страхът сега е друг, страх конспиративен, а не страх покорство пред насилника. Когато Райко Вардарски е поведен към бесилката в освободена България, лю-

де като дядо Йоцо хълцат от радост. Загибна човекът, който бе надеждата, събратът на Левски и на Караджата. Семето обаче пораства на богатната нива. Историята, както природата, и сее, и умъртвява. Скъпият Райко, той сам си слага въжето в позата на пророк на бъдещето. Той умира като вестител на истина за своя народ. Загълхва бавно прозвънялата преспанска камбана. Но нейният ек остава в душите.

„Преспанските камбани“ е разказ за огромната лична и народна мъка. Като се пробужда, народът следи собствените си движения и през още забутаното си съзнание дочува призивите на напредъка.

„Преспанските камбани“ ни връща към епоса и на домашния живот. Ето Стоян се е понапил. Става му весело и леко на сърцето след хубавия обяд. Някакъв страх обаче се прокрадва у него – престъпил е наредбите на Султана, направил е грях пред нея и само омаята на виното го спасява от мъка. Това е и вечната, и мигновено преходната грама на отношенията между мъжа и жената, осмени и възхвалени още от Аристофан. Ето я и Султана. Тя се радва на своя спокоен дом, държи още строго разперени крилата си над мъничкото гнездо. Пази някой да не се докосне със зло до него. И в същото време го храни със скритата си топлина. Тя се възхищава от Ния, обича я:

„Погледна я и рече:

– Да си ми жива, щерко.

В този поглед, в тия добри думи, в гласа ѝ беше всичката ѝ майчинска обич към тая нейна челяд, всичката ѝ грижа за тоя дом – да има в него ред, мир и сговор, да има в него благополучие и разумен

човешки живот.“ Пак поради тая обич тя няма да отстъпи на снаха си в гребното – за новата покривка. Тя иска да държи всичко в ръката си. Желязна ръка, пазила досега реда в тая къща. „Да си ми жива и здрава, щерко, но ти мене ще слушаш, за свое добро и за общо добро!“

Ако се заслушахме в авторовата реч, пригласяща на мислите на Султана, ще доловим освен пародирани, но и нещо по-галебно – някакъв отглас от песенно-народни творби. Не е могло да бъде иначе. Щом авторът навлезе в епоса на домашния свят, появяват се и нова ритмика на повествованието, свежа човешка чувствителност от по-особен тип. В сърцето на писателя заговаря поет, преодолял презвия си реализъм и сдържаните си чувства, тръгнал по върховете на интимните изживявания.

Тук, в дома, срещу щастливата приповдигнатост стои суровата истина за мъртвата Катерина, която се връща понякога в мислите на Султана. В гъното на душата ѝ се таи споменът за смъртта. Някакви глухи стъпки на съвестта продължават да кълтят зад вратите и няма приспивателно, което да направи нечувствително съзнанието. Да, в тази книга за граждански-романтичното въодушевление не е забравена тъмнината на човешката душа, онова, което едва се показва навън. Завършва домашната епопея за родовата затвореност. Султана умира, за да отнесе със себе си и нещо от типичната за Талев тема.

С новия сюжет се разнообразяват и похватите на художника. В портрета на Вардарски е подчертана изключителността. Постоянно се изтъкват външната болезненост на лицето, изваденото око. Вътрешният монолог на героя ни подсказва мъжкостеното възнемаме над страданията. Авторът

следи вътрешния монолог и у Султана и го препредава чрез своя – нейна реч. Той слуша предупредителните ѝ думи и ги въвежда в разказа като кратки реплики. Търси дълбочината на съзнанието в скритите външни жестове. Настоячиго задържа вниманието си върху погледа на Султана. В него се отразяват цялата ѝ душа, всичката ѝ сила, „цялата ѝ мъдрост. Султана никога не е извън себе си. Тя не се разкрива докрай, у нея има винаги нещо, което е съзнателно задържано. И авторът го следи в погледа ѝ, подсказва ни го чрез мълчанието ѝ. Усещам в дълбочина тоя характер, той е твърде близо до неизчерпаемата му сложност. Султана, макар и изместена, продължава да съществува и във втората книга, каквато е.

В „Преспанските камбани“ през трагичните ситуации се разливат щедростта на историята, оптимизмът на разказвача. Една духовна наслада съпътства патоса на автора. Той носи у себе си светлина и тази морална светлина прави като „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ „най-талевска книга“.

Неведнъж се е водил спор кое ни е повече нужно при съпричастяване с изкуството – прякото творчество на писателя или пък неговата личност, преляла в творението. Този спор се решава с компромис. Така е и при среща с Талев. Не особено силни неговите творби ни привличат, защото той е в тях – патриотът, всеотдайният нравствен човек, запален от светлината на своята вяра. Така се обяснява и интересът към „Илинден“, макар че тоя роман е значително по-слаб от предишните. Писателите все повече прехожда от личния живот към съ-

битийността на гражданско-политическите борби. Той ни среща с рога на Глаушеви, с Лазар и Ния, но вече значително увлечен от фанатизма на народа, от неговата зашеметяваща жертвеност. От онава, което бихме нарекли философия на историята. Всичко в новата книга е поставено неравновесно спрямо миналото. Още началната глава започва с присъда над миналото, оформила се у малкия Борис. Ако преди цели поколения са живели примирени с установения „световен ред“ на робството, то детето изведнъж разкъсва завесата и сочи неговата ненормалност. То се сепва от насието. У него се борят страхът и надеждата – детска надежда за избавление. Националният дух се пробужда, и то от най-ранна човешка възраст.

Изживяванията у малкия Борис са били необходими и на Талев художника. Чрез тях той обрисова по-живо националния романтизъм. Този романтизъм е и „болест на века“, и императивно разумното в човешкото битие. Той „модернизира“ съзнанието. В „Преспанските камбани“ той е индивидуална изява, в „Илинден“ – вече масово явление. Революционната организация е изградила своя мрежа. Тя идва с грамадната си морална сила, за да увлече всичко честно. Народът, наплашените доскоро селяни тръгват гордо към всеотдайната си жертвеност.

Стремежът към точен историзъм довежда Талев до истинските ръководители на революцията. Появяват се Гоце Делчев, Даме Груев. Чрез тях авторът прави типологията на историята, изоставил предишната си родова генеалогия. Какъв е произходът на новите хора, какви са предците на Гоце и Даме, всичко това не занимава писателя. Той иска художествено да документира станалото. Гоце Делчев идва с нови понятия за цивилизация, за

хуманизъм, за народни права. Даже с идеята за социализъм. За него народът, излязъл от небитието, е задвижен към напредъка. Люде като Гоце и Даме са и философи – тълкуватели на историята, и преки дейци, политици ръководители. Двете начала са се обединили у тях. Те разкриват новата авторова концепция за единството на водача с народа.

Стремежът към документална точност тласка писателя към претоварване на разказа с политически и „организационно-делови“ разговори. Те на места илюстрират само историческото съдържание. Без тях романът би бил по-стегнат и би имал повече психологически профил. Но Талев търси нова жанрова форма. Той следи личното ограничено, увлечен повече в практическата дейност. Съобразно с общата жанрова идея е портретуването на лицата, представянето даже на турците. Авторът следи външното, без да навлиза надълбоко в характера като национален натюрел, като философия и душевност. Ето образа на преспанския каймакамин: „Беше много млад – нямаше ни тридесет години, почти гребен на ръст, с тесни рамене, но с ярки расови черти на бледото му тясно лице. Имаше големи, тъмни очи с дебели черни, доста закръглени вежди, ням гърба на нос, тънки черни мустачки и алени устни. Лицето му беше винаги леко смръщено – той като че ли все се гнусеше от нещо; това се виждаше още по-ясно по ръцете му – бели и необикновено големи за ръста му, тия две ръце като че ли се бояха да се докоснат до каквото и да е.“ Редуват се външно расови черти. В тях се губи личната духовна характеристика. Увлечен в историзма, Талев пренебрегва дори човешката биография, интимно конфликтното, духовната сфера.

Сполучливи са някои образи на люде из народа,

като простодушния куриер Доне Стоянов, като учителя Катранов, който плах и нерешителен, изпълнява всеотдайно повелите на организацията. В тези характери изпъкват открити нови човешки черти: жертвеност, героизъм, войнствено достойнство, шеметни висоти у обикновени люде. Авторът не забравя и екзотизма на домашния бит – дома на Катерина, дома на Катранов. Но главно сега е патриотичното съзнание, което върши чудеса. Обучарят Кола, довчерашен пияница, „нищо и никакъв човек“, „посмешище и на децата“, побеждава необузганата си страст към чашката. Той става охрана на Гоце. Хора прости и наивни стигат до безсмъртието. С тях „Илинден“ става роман за нравствено величие и за борчески добродетели.

Даже в „Преспанските камбани“ народът е донякъде зрител, докато тук той е организиран, солидарен със своите водачи. Идеята за народа и за дела му в историята влияе върху жанровата структура на творбата. Романът се разгръща на части, в които се редуват картини от народната самоизява помощ на организацията, участие в чети, пряко водене на въстанието. Има глави, в които Талев е изцяло в позата на историк. Той съобщава точните факти, осведомява читателя, споменава истински имена, включва публицистичната си приповдигнатост в контекста на разказа. „За вътрешната революционна организация се е шепнело от ухо на ухо като за опасна, страшна тайна. Дори и в съзнанието на тия, които бяха в ръководството ѝ по градове и села, които познаваха всичките ѝ тайни, тя израсстваше като обща сила за всички братя по участ, за целия поробен народ. С нея всеки се чувстваше стократно по-силен. Тя освобождаваше сърцата от вечния робски

страх, тя и нейната страшна тайна, пък дори само името ѝ...“ И т. н. и т. н.

Тези публицистични увлечения ограничават картинката на интимните изживявания. Усеща се близост до онази проза, която бе създавал Каравелов – макар че Талев е съвременен автор, майстор на психологическото инсцениране. Някои глави, като пътуването на Гоце Делчев до София, са изцяло с илюстративен характер. Те целят да покажат бита на града, различните идейни течения през епохата, политиката на Фердинанд. Всичко това поставя книгата под предходните творби от тетралогията. Но „Илинден“ е върховна точка в подказването на истини, установени от историческата наука. Авторът изтъква социалното разслоение, сочи позицията на хора като Таки Брашнаров. Историзмът му е с ясна дистанция от традиционния буржоазен историзъм, който следи събитията в тясно национален план, без правилно отношение към класите и към изстраданото от народа.

На места интригата е доста занимателна. Райко Куртев минава в нелегалност. Катърката извършва предателство, а след това убива своя господар Таки Брашнаров. Великолепно са описани пътуванията на четата на Стефо Церски. Сражения. Убиване на хора. Борба между два лагера, които се дебнат в борба на живот и смърт. С многото подвизи и с народната жертвеност „Илинден“ е героично-трагична и патетична книга Пречистват страданието, стремежът към светлото и всеотдайното. Романът се обогатява от сюжетните пластове: историко-познавателен, морално-героичен, авантюрно-увлекателен. Интригата се разгръща с остри завои.

Слогът се изменя с всяко ново произведение, ка-

то запазва винаги онази ясна и точна организираност, която е присъща на автора. В „Илинген“ Талева разказва с нарочна простота. Той иска пряко да общува с читател, когото смята неизкусен от сладостите на художественото. Стреми се да бъде естествен, оцветява колоритно езика с локални думи, с турски названия. Слогът изглежда равен и обикновен, но в него прелива онова човешко възмущение, което създава животът.

В „Железният светилник“ Талева се държи предимно до психологическите състояния. Той следи всяко изживяване, всеки интимен порив, занимават го драмите на престъплението и на изкуплението. В „Преспанските камбани“ се поограничава подробно навлизане в личното човешко състояние. Животът се вижда нетокова обърнат навътре, към човека, колкото към външния свят. В „Илинген“ тази тенденция се засилва. Тънките и сложни нюанси започват да изчезват. Не се забелязват онези малки облачета по духовното небе, които изменят изгледа на изгрева и на залеза и правят това небе по-различно от познатото. Налагат се протоколното осведомяване, сцени, лишени от достатъчната непосредност на живота. Голямото количество герои също ограничава по-плътната човешка характеристика.

Разбира се, в „Илинген“, както и в „Преспанските камбани“, има много тънко доловени състояния, чудни и извисени душевни трепети. Но нерядко авторът пряко води разказа като съучастник в преживяванията на персонажа. Ето как е представен Борис Глаушев, когато лекува раните си в дома на Ружа, влюбен вече в нея:

„Раната не се затваряше. Борис искаше да бъде здрав, а сякаш тайно от себе си изпитваше ра-

дост, че раната му още не се затваряше; тая рана беше го довела при Ружа и ако оздравееше – трябваше да си върви (авторова предпоставка). Но защо да си върви? Той няма да се раздели с Ружа никога (авторово възклицание). Той ще се ожени за Ружа (авторова теза). Ето и сега вървяха те заедно, макар само между тия стени наоколо, и бяха щастливи.“ Тук автор и герой са в такова едномислие, че авторът не само пародира речта на героя, но го и води в мислите му. Така богатството от изживявания се измества от декламация, макар съдържана и коректна: „Но защо да си върви?“, „Той няма да се раздели с Ружа никога!“

В „Илинген“ не ще срещнете и съдържателни с мълчанието диалози, каквито има например в „Железният светилник“. Препрочетете тези страници, в които се сменят прекият и непрекият диалог между Султана и Стоян, когато Султана вече разбира, че ще става майка, за да почувствате разликата в художествените похвати:

„Една вечер, преди Божик, тя нареди леглото и се върна с дебела, мека ямболия, прехвърлена през рамо. Каза му:

– Върви да спиш. Късно е.

– Ами ти? – попита той изненадан; за пръв път тя сама го подканяше да си ляга. За Султана брачното легло беше дълг, закон, ред. Тя не издаваше чувствата си, не позволяваше прекалености, буйни излияния, самозабрава. Тя обуздаваше поривите си със строга, дори мрачна студенина, боеше се от тяхната нечестива, дяволска сила. Стоян пък се боеше от нея, от жена си. Той се отдаваше цял на душевните и телесните си възмущения, склонен беше да се остави да го понесе всяко чувство, но нейната разумна, предварително премислена и решена съдържаност го ско-

ваваше, караше го да се стеснява и срамува. Сега неочаквано Султана проявяваше, както му се стори, нетърпение. Сърцето му се изпълни с греховна радост, естествената руменина на лицето му се съгъсти, в очите му пробляснаха лукави пламъчета, лукава усмивка пробягна по русите му, вече съгъстили се мустаки. Ала когато се осмели да подигне към нея овлажнелите си очи, срещна тъмния ѝ поглед, строг, студен и пълен със зъл укор. Тая нощ тя не спа при него. Нареди си легло край огнището и тъй остана да ношува. В „Илинден“ сред многото събития е потиснато интимното у човека въпреки различните семейни и любовни истории. Синтактично и лексикално слогът е все същият и е нееднакъв. В „Железният светилник“ има повече индивидуализиращи състояния, даже повече богатство на интимно индивидуализирани епитети („лукави пламъчета“ – при психологическо състояние, „зъл укор“ – при реплика), в „Илинден“ преобладават по-обща състояния и епитети-физически белези („гребна жена“, „изпъкнали жили“). Въпросът, разбира се, не е в тази гребна стилистическа подробност, а в звученето на романа, в неговата обща „атмосфера“. Явна е жанровата и художествената нееднаквост на творбите.

Когато въображението на художника изчерпва един замисъл, то обикновено си отгъхва. При Талев не е така. Той все е сред замислите си и не обича продължителната отмора. Колкото повече отминава едни хоризонти, толкова повече расте и жаждата му за ново творчество. Опитът, натрупан от предишни творби, го улеснява. И ето неговата творческа неизчерпаемост го води към следващи книги – към нови хора, към нови съдби, факти и отношения.

Всекидневният ритъм в работата му помага да е сред своите видения, да не се откъсва от тях.

И с „Гласовете ви чувам“ се прелистват нови страници от историята, решават се нови въпроси на живота и смъртта.

Замислен като трилогия, епосът прераства в тетралогия, тъй като Талев е безсилен да сложи точка. Той *дочува* нови, далечни гласове и тръгва след тях като след реалност. Пак ходене по мъките на неосвободения народ, пак изгорели села и избити люде. И пак земята на неизгасналата революция. Събитията стават през първото десетилетие на века. В освободена България е потекъл като пъстра, многоцветна река идейният живот. Това се отразява върху интелигенцията и в Македония. Разногласията са с твърде широк диапазон: от социализма до патриотизма и шовинизма, от народностното просветителство до самозадоволяващия се индивидуализъм, възпален се във философията на „избраниците“. В Македония като в България се сблъскват крайностите, кипят споровете, разпалват се идейни турнири. Голямата освободителна идея се проваля от неразумни хора и терористи, борците се носят във водовъртежа на взаимни изтребления и борби. Художникът вижда самолюбивите цели, романтиката и измамата. Той включва в разказа някои иронични интонации – при изобразяването например на нищезанеца Дяконов. Запазил се от битовизма още при първите си книги, той отново въвежда в сюжета големи човешки грами. Хората от комитета и четниците, забравили за домашния уют, не са красиво изографисани приключенски образи, украсени с романтични грънкулки – те са люде на величава и трагична обреченост. Битовизмът се преодолява чрез вникването в дълбочината на личните грами. Авторът и сега е

изцяло в бита – но като душевност, като национална същина на българския човек. Обикновено „последователните“ структуралисти разглеждат текста откъснато от авторското схващане за човека, от неговото изобразяване на литературния персонаж. При Талеv най-добре се вижда как стилно-езиковата реализация на творбата не може да се откъсне от характеристиките и от тяхното преиздаване. В характеристиките е моралната позиция на писателя. Те „участват“ и във формирането на авторското слово, в създаването на живото многогласие на творбата. Новото в езиковата структура на „Гласовете ви чувам“ направо ни отвежда към художественото изображение на характеристиките. В тази книга се водят философски и идеологически диспути. Тук се сблъскват осъзнати нравствени принципи. Персонажът е предимно от средата на мислещата интелигенция. Проследяват се освен диалози, но и монолози на героите, останали насаме, в себе си, когато разголят душите си сред съмнения! И езиковата палитра е с нови, ярки бои.

Променя се характерът и на психологическото изображение. Появява се разпокъсаността на съзнанието, което е едно временно и в диалогична, и в монологична позиция. Нерегулираният душевен живот търси своя художествен еквивалент в похватите. И словото чупи инерцията, то търси реализация на нови стойности в нови форми. Жибаров, следвал в Швейцария, познава госта от сложните проблеми на философията. Индивидуалистът Дяконов, склонен към показан сатанизъм, не мисли и не говори, както да речем, Стоян Глаушев. Писателят е осъзнал неговия „универсален“ индивидуализъм. И словото става психологическа и битова рамка на характера, то придобива нова поетична тоналност, многогласно озвучава произведението.

Променя се и композицията. Сега Талеv не следи само хронологично протекли събития – той ги наслаждава едно върху друго, свързва ги чрез ретроспекциите и чрез вътрешния монолог. Създава се чрез личните състояния на героя едновременно протекли неедновременно събития. Ето: Борис Глаушев пристига в град О. Той е включен тук в окръжния комитет. Предстои му сериозна преоценка на досегашни идейни позиции. Преди да го изправи пред самия него и да проследи тревожния му монолог, авторът го сблъсква с хората в града, за да подготви така вътрешните дисекции. Среща се Борис Глаушев с Бобеков – твърдия, непоколебимия, принципния и ясен в своята жертвеност идеалист. Сблъсква се Борис Глаушев с фалшивия и показан Дяконов. Става Глаушев свидетел и на предателските дела на Венчев. Вътре в себе си той е раздвоен и от друго – от трудния личен избор между красивата гъркиня Ангелика и умната учителка Мария Йорданова. След тези психологически натрупвания идва върховният момент – самоанализът на героя. Така композицията на „Гласовете ви чувам“ е модернизирена, тя е по-особена в сравнение с другите творби. Авторът въвежда една нова действителност и възсепнат от несполуката с „Илинден“, създава нови форми, засилва монологизма и разголената полемика на героя със себе си.

Романът протича като разкъсано многогласие от съмнения и нравствени угризения. Стават актуални проблемите на съвестта, прозира идеята за отчуждението (дълбокото вътрешно самоизолиране на Борис Глаушев). Необходимо е и по-усложнено слово, слово пластично-образно и дисонантно, конфликтно, както в драмата. Речта носи в себе си вътрешното напрежение, духовните взривове, самоиз-

тезанията. Борис Глаушев се измъчва даже с онава, което измисля за себе си. Той ту стои пред мисълта за своя страх, ту съзнава силите си, гордата и възвишаваща храброст. Задава си сложни въпроси: Кой е той? Какъв е животът му? Какъв е смисълът на извършваното дело? Срещу влечението му към Мария Йорданова и към Ангелика Милонас застава образът на жена му Ружа, селянката, която извиква у него чувство за виновност. Струва му се – и това е дълбока психологическа находка на автора, – че са изминали три години от раздялата с нея, макар че времето е много по-кратко. (Контрасти между реалното и психологическото време.) Търси къде да се приюти – при спомена за Ружа, при разумната Йорданова или при свежата като росно цвете Ангелика. Тези сложности на душевния живот влияят върху поетичната метафоричност. Появяват се и синтактични конструкции, възможни само сега – питания, повдигане и спадане на мисловно-емоционалната вълна. Авторската реч пулсира с лирични извишавания: „Още по-много бяха мислите им, ала не се реши нито единият, нито другият да спомене поне в умислите си една от най-хубавите думи в човешкия език, във всички езици. Тя беше в мислите им, но не я споменаха. Тя е най-силната дума, най-богатата.. Тя значи и живот, и смърт, значи и позор, и позор, който я носи в сърцето си, може да се отрече от себе си заради другия.“ Двамата мълчат, не стигат до думите, а авторът се вслушва в мислите им, усеща продължителното, духовно безкрайното време на един поглед, на една въздишка.

В „Гласовете ви чувам“ приема нови изображения и трагизмът на революционната борба. Върху хо-

рата се струпват удари – от турската власт, от жестоки съмишленици, станали противници. Убийства. Нелегален, кучешки живот. Скиталчество из планините. Неподчинение от четниците на революционното ръководство. Властолюбиви нагони. Все нови и нови вътрешни фронтове, които раждат съмнения, безверие, отчаяние. Сплитат се истински и лъжливи пътища, израстват омразата и безсрамното честолюбие, подтиквани от необуздан стремеж към власт. Наред с всичко това протича гругата, възвишената човешка трагедия – драмата на възрастния Ромео и младата Жулиета, драмата на Борис Глаушев и гръцката девойка Ангелика. Развратният сатанист Дяконов бърка с нечисти пръсти в сърцето на Глаушев и му дава съвети като палач на любовта:

„А виждам, че вече се задъхваш. Сърцето ти ще се пръсне. Въздух не ти стига. Дотичал си при мене с изплезен език. Тежко ти е. Залюбил си гъркинче, а гърците тук убиват приятелите ти. Сега ти... накъде?

Борис бледнееше все повече след всяка негова дума. Избледняваха дори и сините кръгчета на очите му, останаха сред тях само разширените черни точки на зениците.“

Авторът използва някои модерни бележитични похвати – например автоматизма на мисленето, предопределено от реминисценциите. Традиционното външно обрисувание на духовното изживяване отстъпва пред тези по-живи форми.

Ето как започва Борис разговора в себе си с Ангелика след срещата с Дяконов:

„... Аз наистина се намъкнах сам при него. Нейкой като че ли ме водеше неусетно и като се спрях пред вратата му, разбрах, че търся тъкмо него. В такава мъка бях, Ангелика, в такава безизходност.

В такова отчаяние, щом тръгнах да търся помощ и спасение от такъв човек. Сега ми е всичко ясно. Не го ли знаех аз Дяконов, не съм ли чувал какво говори? Знаех го, чувал съм го много пъти. И затова ме повлече към него моята слабост, отчаянието ми. Срам ме беше да призная и сам пред себе си, докато не се спрех пред вратата му като просяк: В смрадливото му леговище. С циганката му. Оставах се да ми се хвали, да ме поучава... "Този монолог запълва една нощ на Борис Глаушев. Той изяснява страха му, колебанията му, неговата немощ, изнася наяве всички гласове и всички болки в него.

Авторът придружава вътрешната реч и с външни образи, със стонове на къщата, с оживелите удари на вятъра:

„Пращяха, проскърцаваха греди и дъски, прозорците потреперваха, звънтяха стъклата им, завесите се полюляваха, полюляваше се и пламъчето на лампата през дебелия стъклен глобус. Това беше засилилият се вятър, който напираше откъм да понесе къщата, да я събори, натискаше прозорците, проникваше през невидими пролуки и пукнатини, съскаше и ломотеше нещо през прегорилата, застинала печка. Борис Глаушев потрепна от внезапен студ и от едни друг, вътрешен студ, който хвана самото му сърце. Почувства се някъде безкрайно далече и напълно сам.“

Борис Глаушев намира спокойствието на духа си, като жертва любовта към хубавата гръцка девойка. Ангелика се самоубива. След смъртта на Ружа в живота на Глаушев остава още една тъжна празнина.

„Гласовете ви чувам“ е роман освен за революцията, но и за великата жертвеност, за загубената любов. В специфично талевски тон се преповтаря Ботевата жертвена изповед – „Остави таз

песен любовна...“ Заг всекидневието на Борис стоят вечните въпроси за любовта и смъртта. Кой е виновен за загубеното щастие? Защо той не може да обича гръкния? Защо е така брутална смъртта? И защо човек не е никога наистина свободен в чувствата и в съкровенията си желания. Горкият Борис Глаушев! Тъжната и бледа Ангелика! Техните гласове слуша авторът. Той вижда във възбужданото си облагородяващо действителността въображение как историята, когато се бори за великото дело, може да смаже човека. „Гласовете ви чувам“ като „Илинден“ е роман, локализиран около историческите събития, но в него е зазвучало общочовешкото, нравствено възвишеното.

Димитър Талев бе изненадващо явление, което има своето обяснение освен в личността, в идеологията и патриотизма на писателя, но и в неговия произход. Роден в Прилеп, град на стари български родове, град, в който домашната затвореност е била непрекъснато побеждавана от зараждащите се възрожденски вълни, той стана летописец на народното външение. Неговото творчество ни води не само до гомопсихологията, психологията на народната маса, но и до психологията на индивидуалния човешки характер, осъзнат в цялата му национална дълбочина – Султана. Вярно и живо е неговото изображение на българския бит, без авторът да изпада в битовизъм, а то вече е голямо достойнство на художника. И тъкмо Прилеп е подхранвал въображението. Старата чаршия, през която минава освободителен полъх, великолепно е изразявала предприемчивостта на народа. Родовите възпоминания от дома на писателя са оставили следи в душата му.

Той е слушал сказания от предходници и съвременници за ревностна дейност в защита на българщината. В съзнанието му са се сключвали миналото и настоящето, представите за домашни култове и за приповдигащи духа дела. И всичко това изпълва творчеството на този издълбоко национален художник. То го е тласкало и към историческите образи.

Прилеп допринася и за развиване на пластичното въображение на Талев. Целият физически декор, с който се изписва Преспа в тетралогията, е взет от Прилеп: дворове и къщи, чаршии и градски пейзаж, смяна на сезони, пролетни и есени – всичко това, преминало през впечатлителността на малкото момче, е влязло и в творчеството на писателя. Той е съзерцавал с детска непосредност и тесните полета, и високите незакръглени върхове на Македония, хората и бита. Онова, което наричаме национален стил у него, идва с всички тези белези – на природата, на живота, на обществената атмосфера, лично почувствана. От Прилеп са и неповторимите съставки на речта му с диалектен колорит („со“, „во“ и пр.).

И още нещо. Талев е бил възпитаван от средата, от която излиза. Чиста етика и скромно чувство за отговорност са властвали в неговия дом. Запазена е била дълбоката връзка с изначалната родова честност и с българското „рицарско“ достойнство. От този сдържан в себе си и самообновяващ се свят идва и Талев. С придобитото там, развито по-късно като съзнателно светоотношение, писателят се поддържа нравствено и се подготвя за голямата си мисия на творец. Неговите произведения носят в дълбочина полученото от род и прародина. Като повечето интелектуалци, оформили се по времето на Първата световна война, Талев е пил от изворите и

на руската, и на западната култура. Следвал в чужбина, озовал се чак в Париж, той запазва непосредната си връзка с нравствената възторжена чистота на своя начален свят.

Талев срещаше своите успехи без горда поза и без лична самовъзхвала. Неговата сдържаност и неговото вътрешно достойнство го сближиха с личности като Йовков. Освен близостта в духовната биография, защото той бе регионален писател с общочовешка насоченост на творчеството си като Йовков, той бе и „простонароден“, и духовно изви-сен като Йовков. Впрочем той и съзнателно върви по пътя на този български майстор, както и по стъпките на могъщия Вазов.

Талев е автор с изключително българска сюжетност. У него има нещо от духа и сърцето на онези стари майстори, които са зографисвали стени на черкви и са рязали тавани. Като тяхната бе и неговата велика любов към българско! Като тяхното и неговото творчество е съчетание на етика, на възрожденска любов към идеала с артистично влечение към прекрасното. Той бе разбрал, че изкуството оживява най-интимната изповед на народа и основателно би могъл да се нарече народен писател, писател, усетил душата на старите български дворове и на родовете, живели сред тях. Оригинален, неповтарящ предишното, изваян от едно ново време, той създава и ново очарование, възбужда и нова радост и наслада. Неговото въдъхновено дело, изградено с упоритост и любов, трайно ще присъства в българската литература.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

РОМАНИСТЪТ ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Доскоро ние знаехме немалко, но очевидно недостатъчно за творческата история на Талев като романист, за неговия малко загадъчен път към националния роман. В спомените на своите съвременници, които излязоха в последния сборник на издателство „Български писател“, в твърде любопитните подробности, съхранили се в паметта на неговия земляк и другар от детство Църнушанав, романистът Димитър Талев ни се разкри още по-ясно откъм интимната си изключителност, ако мога така да се изразя, откъм сложността при раждането на един национален епически дух. Прибавиха се нови и съществени подробности все по линията на отдавна занимаващия ни проблем за „чудото“, което е направило така, че у Талев се съхрани до наши дни възрожденската пълнота на чувството за родина, пълнота, която обхваща с еднаква сила и интензивност всички съставки и елементи на това чувство – отношение към родно място, майка, род, близки, фолклор, предания, език, природа, история. И цялата тази златна верига, ненащърбена, непрекъсната в нито един свой пункт, в нито едно свое звено, нехипертрофирана болезнено в нито една своя брънка, приета и отстоявана като благодатен товар, привързваща без сянка от принуда и стеснение; чувството за тази обвързаност у Талев е по-скоро синкретично, природно и органично, тъй както у Ботев, Вазов, дядо Славейков, хармонично

развито въз всичките си съставки, чуждо на анализа, на съвременната болка от отпадането на едни или други негови елементи, на отчуждението от някои традиционни стойности. Изглежда, Емилиян Станев беше прав, като нарече Димитър Талев „несъвременно изключение“.

Може да се забележи, че в изкуството на големите романисти най-устойчивото, еднообразното, повторимото са темите и основните герои – идеята и нейните приключения са истинският и неизменен герой на Достоевски, както парите за Балзак, времето за Пруст, а историческата съдба на Македония за Димитър Талев. Всички, дори маловажни и несъществени подробности от изкуството на романиста Талев, са продукувани от своеобразието на неговата едностивна, постоянна, изстрадана тема и ние няма да разберем дори тънкостите на стилистиката им, ако не изхождаме от тази особеност.

У Талев, поради особеностите на неговата тема и творчески интереси, ние намираме съхранени и запазени българският възрожденски дух, представя, предания, начин на мислене и колкото той свидетелстваше за историята, толкова и сам се превърна в неопровержимо свидетелство на историята. Като се започне с майката и се свърши с родината, всичко у Димитър Талев напомня не някакво далечно и изтъняло родство, не някакви абстрактни величини, а за нещо кръвно, живо и жилаво, за един образ, в който майката и родината пак се сливат по познатия ни от Славейков, Ботев и Вазов начин, а бащината стряха, надвисва и побирпа под ласкавата си сянка целия род.

Талев докрай съхрани и запази единния, неразчленен, неразкъсан свой свят. Нещо повече – разкъс-

ването, разчленението, отпадането от единството на общността станаха негово страдание и негова душевна болка, духовно изпитание. За разлика от предшествениците и съвременниците си в българската литература – Пенчо Славейков, Яворов, Страшимиров, Смирненски, Каралийчев, Вапцаров, Радевски и т. н. – той не преживя драмата на отчуждението от първичните, осезаеми, чувствено близки и родни традиционни ценности. Той остана настрана от съвременните социални и класови движения, което обуслови редица от идеите му и политически заблуждения. Впрочем, по-точно би било да се каже, че той познава конфликтите на своята съвременност пак само във възрожденската им форма и смисъл, за него разделителната черта между хората и партиите минава само през отношението им към националния въпрос, през въпроса за националноосвободителната борба на Македония. Всякакви други деления са за него второстепенни.

Всички идейни и художествени особености на романите на Талев произтичат от неговата неповторима жизнена и творческа съдба на български писател. Нашата критика е отбелязвала много и важни черти на неговия аскетичен, врязващ се с остротата си, напрегнат, сякаш готов за фанатични изблици профил... Сега искам да обърна внимание на нещо неотбелязвано, а твърде съществено за изкуството на романиста Талев, ново и необичайно за националния роман.

Известно е, че идеята на романа, неговият замисъл, казано по-грубо, неговата тенденция, са най-пряко свързани с композицията, те я предопределят – историята и техниката на романовите композиции би била и история на идеите в романа, както и обратно. Композиционният принцип на тет-

ралогията на Талев – „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“ – е възрожденският принцип за приемствеността на поколенията. Не желая сега да се връщам към въпроса откъде и как, защо и по какви причини, при явното и силно напрежение между поколенията в бързо развиващите се страни, при натиска на модерното хамство във всичките му разновидности, Талев успя да изгради цяла романова серия върху почитта, любовта и топлата привързаност между дядовци, бащи и внуци. Отбелязвам и подчертавам самия факт като забележителен.

В първия роман от поредицата витае патриархалният дух и господства патриархалният ред, въпреки че от всички пори вече никнат посетите възрожденски, ренесансови семена на събудената за нов исторически живот народност. Това е мрачното, тъмното, но устойчиво и уютно царство на баба Султана и зачинателя на рода в новата му формация Стоян Глаушев. Тук е посята зравата и силна семка, която трябва да даде пълноценно поколение, годно да изпълни историческа мисия, а в рамките на бъдещите романи да възплъти историята и съдбата на своя край. Строгата и сурова баба Султана Глашева, същата Султана, която уби собственото си дете, защото е пристъпило, нарушило реда и закона на нейната общност, с трепет и съчувствие гледа на излизането на своя син Лазар на общественото поприще, на влизането му в неравната борба, която има неподозиранията за нея цел да обърне наопаки средновековния ред, пред който майката е сложила главата на гъщеря си. Тъкмо това е тънко противоречие, което Талев е напипал дори в монолитния образ на Султана, една от безбройните, между които про-

тича животът и се създава човешката драма. То е непреодолимо дори за мощния жизнен инстинкт на Султана – за нея е важно, че Катерина нарушава приетата в нейния свят норма по каприза на природата си, а синът тръгва по един общ път за рода, който, за да живее, трябва да се променя. Майката интуитивно усеща колко по-страшен е този път за момчето ѝ, отколкото приключението на гъщерята, но той е и славен. Искам да кажа, че дори и във възпаления образ на българската консервативна стихия, каквато е Султана, Талев по тънък и сложен път намира моста, който ще свърже патриархалното с възрожденското поколение.

Вторият роман е вече за развълнуването, разбунено море на националноосвободителните възторзи и подеми, за апогея на борбата против робството. Тук вече царува умният, трезв, разсъдителен, деен и жертвоготовен син на Султана и Стоян – Лазар, съпътстван от сияйната Ния. Много от най-хубавите страници на романа са свързани с мъчителните преживявания на Лазар и Ния във връзка с късното раждане на единствения им син. С разгръщане на повествованието става ясен двузначният смисъл на този епизод – освен лична, дълбока семейна драма той е свързан с проблема за наследника на започнатото дело, с предаването щафетата на борбата. За Талев не е маловажно дали това преминаване на наследството ще стане по пряка, кръвна, най-дълбока линия, или натрупаният национален борчески и нравствен капитал ще бъде предаден изобщо, абстрактно на поколенията. Той винаги ще предпочете и разбере кръвната, непобедимата връзка.

В разглеждания от нас план мотивът за приемствеността в първия роман преминава и се развива във втория, за да се завърже тук нов възел. В този

план „Преспанските камбани“ е средищен, мотивът се разгръща напълно в останалите два романа. Третият – „Илинден“ – е поделен между сина и бащата: Лазар изживява най-мъчителните си и тежки разочарования след оттеглянето на освободителните войски, а Борис получава бойното си кръщение в новата фаза на движението, което има за връх Илинденското въстание. Синът естествено и просто приема всичко най-хубаво от идеите, мислите, морала, целите в живота на стареещия си баща. И тук, където, от една страна, бащата е сам, разочарован от неочакваните посоки, които взема делото на неговия живот, а, от друга, на карта е поставено не нещо заменимо и частно, а животът на единствения син, пак няма дори и намек за конфликт между баща и син, майка и дете. Лъчезарните възрожденски страници в романа идват тъкмо от неразтрогваемото единство, от единението на баща и син, от чувството на Лазар и Ния за някаква съдбовна обреченост, от душевната им щедрост да дадат в крайна сметка за курбан на затегналата се народна революция главата на единствения си син, както и от старовремската топла и безрезервна привързаност на сина към родителите, към бащинията, към заветите на семейството и рода.

Четвъртият роман е вече романът на Милостивия, на Борис Глаушев, който трябва да продължи бащиното дело в условията на кървави и страшни вътрешни раздори, братоубийствени междусобици. Остарелите Лазар и Ния вече само мислено съпътстват сина си, чрез него живеят с тревогите на своята младост, със свити сърца, сгушени един до друг чакат новини от сина. В едни от най-хубавите страници на „Гласовете ви чувам“ Талев ни връща със сина в родния дом, под бащината стряха,

край домашното огнище, където цари същото съгласие и същият блажен мир. Кулминационен момент на романа е преживяването на бащата, когато разбира, че синът му е убит в сражение (за щастие слухът не се оказва верен, но бащата не е могъл да се съмнява): „Дадох ти аз най-голямата жертва и тия я прие...“ – така дядо Лазар като бедния Йов се моли на Македония като на свой бог.

В съвсем тесен, условен смисъл би могло да се каже, че тетралогията на Талев е семейният роман на Глаушевици. Но това няма да е вярно дори в условен смисъл. Защото тогава би трябвало да имаме една сладникава идилия. А ние знаем с колко трагично напрежение, кървави грами и непримирима борба са наситени тези романи на Талев. Въпросът е, че конфликтите и напрежението в големия традиционен семеен роман идват от разминаванията и неразбирателствата на поколенията, а в тетралогията на Талев единственото, което не враждува помежду си, са поколенията. В гъзгата семейна история на Глаушевици те живеят в хармония, естествено поемат едно от друго историческите си задачи, в общи линии еднакво разбират смисъла на живота и предназначението си в него, обладават ги едни страсти и възторзи. Особеностите на темата и героите на Талев, тяхното историческо своеобразие и възрожденското съзнание са изнесли изцяло извън семейната среда и индивидуалността всичките враждебни сили, всичко, с което поколенията и личността се сблъскват по своя неравен път.

Едва ли е възможно да се посочи друг пример в по-новата история на съвременната наша и европейска литература, където в поредица романи, осъществени в такъв мащаб и с такава художествена сила, три поколения герои да живеят в обществено,

нравствено, лично единодействие и единодушие. И всичко това – парадоксално, но факт, – осъществено у нас, където по думите на Хаджийски бащата върти чекръка, а в съседната стая синът чете Шопенхауер, където мъже и жени сядат отделно в читалищния салон, а на сцената играят Метерлинк, където синът на един от родоначалниците на Възраждането е вече ницшеанец, където първата работа на учениците е да презрат учителите си. Но може би тъкмо поради това художественият опит и духовните преживявания на Димитър Талев, свързани с постройката на цяла романова серия върху основата на приемствеността на поколенията, има за нас и нашата култура непреходен смисъл. В тази хармония и спокойна нравствена увереност на поколенията по особен начин отекнаха най-болните страни на българския исторически развой. Това беше и законна противоотрова срещу нашето хамство. И както Димитър Талев направи през заблуди и грешки гигантска крачка към своята съвременност, към новите уроци на нашата история, така и ние направихме стъпка към неговите страдания и възторзи. Сякаш той беше пратен да ни напомни съкровени истини, да коригира празния и студен космополитизъм, да върне тежестта и силата на живата национална проблематика.

ТОНЧО ЖЕЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ / 5

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ / 591

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА / 591

ДИМИТЪР ТАЛЕВ / 595

П. Зарев

РОМАНИСТЪТ ДИМИТЪР ТАЛЕВ / 626

Т. Жечев

Димитър Талев
ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ

Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ
Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ
Коректор
ЕВГЕНИЯ ВЛАДИНОВА

Предпечатна подготовка
ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32
Печатни коли 40

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
В 120 тома
2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ
ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛАГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев
– ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеню Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Мишков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Един Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Един Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеб – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеб – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

66. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
67. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
68. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
69. Ангел Каралийчев – РЪЖ
70. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
71. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
72. Тодор Влайков – ПРЕЖИВЯНОТО
73. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
74. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
75. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
76. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
77. Петю К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
80. Добри Немиров – ВЕДНИЯТ ЛУКА
81. Антон Страшимиров – ХОРО
82. Николай Марангосов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
83. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
84. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
85. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
86. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
87. Чудомир – НАШЕНЦИ
88. Йордан Йовков – АЛБЕНА
89. Димитър Талеб – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
90. Васил Пунев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
91. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
92. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА
93. Михаил Арnaudов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
94. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
95. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ

96. Йордан Иванов – БОГОМИАСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
97. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
98. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ
ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
99. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
100. Христо Радевски – ПУЛС
101. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
102. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
103. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
104. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
105. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
106. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
107. Валери Петров – СВОГУВАНЕ С МОРЕТО
108. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛАТЕ
113. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

6 лв.